

Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?

Bagdi Róbert, Glässer Norbert, Hlbocsányi Norbert,
Michael L. Miller, Mislovics Erzsébet, Nagy Ágoston,
Prepuk Anikó, Tamás Máté, Turbucz Péter
és Zima András tanulmányai



KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
 Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
 Varga Zsuzsanna

A „Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?” című blokkunkat
 Klement Judit, Konrád Miklós és Majorossy Judit szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Sebes Katalin

nka

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.



A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.
 The journal is published with the support of the
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: Czitrom László és családja, 1909
 (Centropa Archive – Photographs and Documents)
centropa.org/hu/photo/czitrom-laszlo-es-csaladja/popup

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

DOI: 10.52656/KORALL.2022.01

TARTALOM

ZSIDÓ FELEMELKEDÉS VAGY TÉRNYERÉS?

Prepuk Anikó	Zsidó polgárosodás és „zsidókérdés” a 19. századi Magyarországon	5
Nagy Ágoston – Tamás Máté	„Brüder Heinrich und Bernhard Lackenbacher von Salamon”. Vallásváltás, nemességszerzés és egy társadalmi csoport víziója a 19. századi Magyar Királyságban	42
Mislovics Erzsébet	Társadalmi mobilitás és a zsidó felekezethez való kötődés. Munk Adolf és családja	71
Glässer Norbert – Zima András	Az „izraelita paritástól” a felekezeti közti kapcsolatokig a 19. század végi Óbecsén. A lokalitás szerepe egy modernizálódó járási elitben	95
Bagdi Róbert – Hlbocsányi Norbert	A Kohner család gazdasági érdekeltségei	119
Michael L. Miller	„Testestül-lelkestül magyarrá lett”. Jellinek Mór (1824–1883) és a magyar gazdaság modernizációja	145
Turbucz Péter	Identitás, önreprezentáció, tudomány. Alexander Bernát és Marczali Henrik pályáíve a <i>Budapesti Hirlap</i> tükrében	167

KÖNYVEK

Az asszimiláció kudarca – az antiszemitizmus sikere? Janet Kerekes: Álarcosbál a Fehér Keresztben. A zsidó asszimiláció. – Tátrai Viktor	198
Családtörténet – történeti emlékezet R. Balás Emőke: A jobb kéznek mindig szabadnak kell lennie kézfogásra. Sümegei Vilmos 7 élete. – Ordasi Ágnes	208
Mályusz Elemér: Visszaemlékezések. – László Andor	214
Honvári János (szerk.): Iparváros. Győr iparának története a kezdetektől napjainkig. – Szakál Gyula	221
Harald Jähner: Aftermath. Life in the Fallout of the Third Reich, 1945–1955. – Németh Patrik	227
Szerzőink	232
Contents	234
Abstracts	236

Prepuk Anikó

Zsidó polgárosodás és „zsidókérdés” a 19. századi Magyarországon

„A zsidó vallású magyar középosztályban a magyar társadalom egyik leghazafiasabb elemét üdvözlöm.”¹ Ezeket a szavakat Acsády Ignác (1845–1906) az *Egyenlőség* című neológ zsidó politikai hetilap azon 1883. februári számának vezércikében fogalmazta meg, amelyben a *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után* című röpiratához toborzott előfizetőket.² A szerző ahhoz a progresszív zsidó értelmiséghez tartozott, amely az emancipáció után lépett fel, és az 1880-as években létrejött neológ felekezeti sajtóorgániumokban, az 1882-ben alapított *Egyenlőségben* és az 1884-től fennálló *Magyar-Zsidó Szemle* című tudományos folyóiratban fejtette ki véleményét. A többségében fiatalokból álló intellektüel csoport formálódása nem függetleníthető a politikai antiszemitizmus megjelenésétől és a tisztaeszlári vérvádesettől, amely egyfelől önvédelemre, az antiszemita állítások és a vérvád cáfolatára készítette a zsidó értelmiséget, másfelől annak átgondolására és megfogalmazására ösztönzött, mi a helye az emancipált zsidóságnak a magyar társadalomban, illetve milyen feladatai és kötelezettségei származnak a törvény előtti egyenlőség elnyeréséből. A vallási értelemben reformpárti neológ orgániumokban megszólaló szerzők új stílust és magatartást képviseltek, amennyiben nem alázatosan elfogadandó adományként értékelték az emancipációt, hanem a polgári társadalomban mindenkit megillető jogként, és ebből az alapállásból határozottan léptek fel az egyenlő jogok érvényesítése érdekében.³

Az újszerű hangvétel Acsády Ignác röpiratában is megjelenik. Írása az első komoly számvetésnek tekinthető az 1867. évi emancipációt követő évek tapasztalatairól, amelyeket a szerző az elnyert jogok és köteleességek összefüggésében szemlél.⁴ A zsidóság emancipációjáról kialakult korábbi diskurzusban mindössze a zsidókkal szembeni feltételek megfogalmazására, az egyenlő jogokért cserébe elvárható magatartás meghatározására került sor. Ezért az írás rendhagyó módon közelített a témához, amikor a jogok és kötelezettségek gyakorlati érvényesüléséhez mindkét közeg, a befogadó társadalom és a zsidóság kölcsönös felelősségét és átalakulásának szükségességét hangsúlyozta. A szerző figyelmeztetett arra, hogy

¹ Acsády 1883a: 1.

² Acsády 1883b. Az írás műfaja röpirat, amely azonban elemző részletességgel foglalja össze a zsidóságot érintő aktuális kérdéseket.

³ Szabolcsi 1993; Prepuk 2010.

⁴ Az emancipációval elnyert jogosítványok közül az egyéni politikai jogokat, a szabad vallásgyakorlat, a szabad letelepedés, a pályaválasztás, az ingó- és ingatlan vagyonszerzés lehetőségét, a köteleességek közül pedig az államhoz és a nemzethez való ragaszkodást, a közteherviselést, a tan- és védkötelezettséget emelte ki. Acsády 1883b.

a politikai egyenlőség csak akkor járhat együtt az óhajtott „társadalmi összeolvadással”, ha a többségi társadalom is elfogadja azt. Az elfogadás legfőbb akadályát a társadalmi előítéletek tovább élésében látta. Ennek oka egyfelől az, hogy jöllehet az állam emancipálta a zsidókat, s „meg is követeli tőlük, hogy a szabad ember komoly önérzete felébredjen lelkükben”,⁵ a társadalom nincs tisztában a jogi egyenlőség következményével, s az együttélés korábbi mintái alapján elvárja, hogy a zsidóság „a régi rabszolga maradjon, egykori urai önkényének tárgya”.⁶ Az előítéletek tovább élését másfelől Acsády a polgári középosztályok és a „vármegyei nemesség” között kialakult újabb konfliktus hatásaként értékelte 1883-ban. A „vármegyei világ” legfőbb problémájának azt tekintette, hogy a nemesi középosztály, kiváltságai megszűnésével, egykori szellemi és anyagi fölényét is kezdi elveszteni, s a munkakedvben és az eszményekben megnyilvánuló korábbi produktivitás helyett ősei érdemei alapján tart igényt a polgári tiszteletre. Ezért a zsidóság csak a társadalom dolgozó osztályaiban, legfőképpen a parasztságban lelhet szövetségesre, amely szintén nemrég szabadult az évszázados terhek alól, ugyanakkor „gondolkodásmódja józan és becsületos, tőle távol áll az irigység és a fanatizmus”,⁷ s a mindennapokban érintkezik és együtt él a zsidókkal. Acsády szerint a társadalmi szövetség záloga az lehet, ha a zsidó pénzemberek és vállalkozók parasztegyletek, hitel- és biztosítóintézetek alapításával segítik a parasztság anyagi boldogulását.⁸ A szerző kora zsidóságáról is nyíltan és önkritikusan szólt, amikor kiemelte, hogy valódi hibái nem azok, amelyeket az antiszemiták rónak fel neki, hanem azok, amelyeket a korábbi üldözés és elnyomás alakított ki bennük. Nem a fajban vagy a vallásban, hanem a *gettóban* gyökereznek a hibák, amelyek „a társadalmi és az üzleti érintkezésben, a szokásokban, a modorban és a külsőségekben nyilatkoznak meg”,⁹ s nem az állampolgári kötelezettségek teljesítésében. A zsidókban még gyakran érezhető a felszabadult rabszolga, a *parvenu*, amiért környezetük joggal vádolja őket tolakodással és hálátlansággal. Acsády azonban bízott abban, hogy a szabadság és a művelődés nagyobb önmérsékletet alakít ki a jogok gyakorlásakor.

Acsády a jövőbeli teendők meghatározásakor is egyenlő mércével mért. Úgy vélte, a szabadságot ki kell érdemelni, ezért a zsidóságnak továbbra is hozzá kell járulnia a nemzet szellemi és anyagi gazdagodásához. Feladatai vannak azonban a többségi társadalomnak is, amely nem róhat a zsidókra speciális kötelezettségeket, s nem kérhet rajtuk számon elvont erényeket. Ha ugyanis „viszonylagos mértéket” alkalmazunk – vélte –, egyértelmű, hogy a hazai felekezetek között a zsidóság magyarosodott a leggyorsabban, s a közterhekhez való hozzájárulása

⁵ Acsády 1883b: 35.

⁶ Acsády 1883b: 36.

⁷ Acsády 1883b: 51.

⁸ Nem tartotta szövetségre alkalmasnak a városi polgárságot, amely utánozza a nemességet, s „kicsinyes felekezeti érdekek” vezérlik.

⁹ Acsády 1883b: 34–35.

révén az emancipációból eddig feltételezhetően több előnye származott az államnak, mint a zsidóságnak.

Acsády röpiratának megjelenésével közel egy időben az *Egyenlőség* hasábjain más elemzők is hasonlóan fogalmazták meg a zsidóság társadalmi feladatait. Amint Acsády, úgy Brachfeld Manó (1856–1893) szintén az antiszemitáknak üzent, amikor a magyar zsidóság missziójaként határozta meg a középosztályhoz való hozzájárulást:

„A második évezred küszöbén a modern állam főalkatelemét nem az arisztokracziában, sem a földmives- és munkásosztályban, hanem az erőteljes, anyagilag független és értelmes középosztályban leli. Ez tette hatalmassá, gazdaggá, nagygyá Franciaországot és Angliát és e nélkül a kulturállamok között egy állam sem foglalhat helyet. [...] Hazánkban a zsidóság nem csekély kontingenst állít ezen, az államegység garanciájának tekinthető, anyagilag független és szellemileg kimagasló középosztályban és ez értelemben Magyarországon az államiság eszméjének hordozói hiven ragaszkodva a magyar nemzet alkotmányához, hagyományaihoz és a magyar nemzeti szellemhez! E nemzeti szellem ugyanis az, mely bármily nevű és nyelvű egyént magyarrá avatja, ezen szellem a nemzeti összetömrülés, egyetértés, erősbödés és a nemzet fennállásának legjobb biztosítéka és rossz szolgálatot tesznek a magyar hazának azok, kik a magyar zsidók hazafisága és magyarsága ellen koholt vádakkal a nemzet tagjai közti békés egyetértést háborgatni, az államegységet felforgatni és azok által a nemzet méltóságát érzékenyen sérteni kívánják.”¹⁰

A zsidó hetilapban keresztény szerzők is megszólaltak a kérdésről. Horváth Iván a szükséges harmadik rend kialakulásának nehézségeiről értekezve az iparos és kereskedő polgárság hiányát kifogásolta a magyar társadalomban. E hiányzó réteg értékes alkotóelemeként említette a zsidóságot, amelynek beolvadását a magyar társadalomba a közös iskola és a polgári házasság intézménye segíthetné:

„De van elem a hazában, melynek teljes beolvadása sokat lendítene a kedvező osztályalakulásra, ez elem a zsidóság. Köztük található fel azon kellékek, melyek egy modern állam boldogulhatásának következményei. A szabad mozgás, önfelelősség, nem szünő tevékenység, folytonos érintkezés az emberekkel, országokkal, nagy nivellírozó képesség, élénk hajlam a szabad eszmék iránt, kevés visszasóhajtozás a múlt felé, rendszeret – ily tulajdonok birtokában igen természetesen par excellence kereskedők és mint ilyenek kezükben tartják a pénzforgalmat, tudatában vannak a magyar államiság követelményeinek.”¹¹

Az *Egyenlőség*ben 1882-ben és 1883-ban néhány hónap különbséggel megjelenő fent idézett írások közös vonása, hogy mindhárom az alakuló középosztály

¹⁰ Brachfeld 1882: 5.

¹¹ Horváth 1883: 3.

értékes részeként írta le a zsidóságot, a magyar középosztályba való beilleszkedés elengedhetetlen feltételének tekintette a „társadalmi egybeolvadást”, s azt elősegítendő javaslatokat is megfogalmazott. A probléma időszerűségét az a tény fokozta, hogy a zsidók 1867-es polgári és politikai egyenjogúsítását nem követte az izraelita felekezet bevett vallássá nyilvánítása, ezért a lap a zsidóság felekezeti jogainak szélesítését célzó törekvések legfőbb fórumává vált: egyik legfontosabb céljának a vallási emancipáció, a recepció kivívását tekintette. Nemcsak azért, mert a recepcióval válhatott teljessé az emancipáció, hanem azért is, mert az általa biztosított vallási viszonyosság, a törvényes vegyes házasság a társadalmi „egybeolvadás” feltétele volt. A fent idézett írások a tiszsaeszlári vérvád idején jelentek meg, s az antiszemita támadásokat visszautasítva, pozitív módon értékelték a zsidóság szerepét a magyar társadalomban. Az antiszemiták tulajdonképpen szándékuk ellenére járultak hozzá a kérdés tematizálásához.

A neológ felekezeti orgánumoknak később is fontos szerep jutott a zsidóságnak a középosztály pozitív alkotóelemeként való meghatározásában. Sokkal differenciáltabb nézőpont érvényesült azonban azokban az elméletekben, amelyek a 19. század közepétől a magyar középosztály kialakulásával foglalkoztak. Tanulmányomban azt vizsgálom, milyen elképzelések fogalmazódtak meg a zsidóság társadalmi helyzetére és lehetőségeire nézve a polgári középről értekezők körében. A zsidókról is szót ejtő elgondolások áttekintését követően azzal a kérdéssel foglalkozom, milyen okokkal magyarázható, hogy a koncepciók megfogalmazói az 1880-as években sem változtattak nézőpontjukon, és továbbra is a földbirtokos nemesség középosztályi integráló szerepében reménykedtek, és annak polgári középosztállyá válását vizionálták. Hiszen a zsidó burzsoázia és középpolgárság kialakulása és látványos magyarosodása ellenére sem született meg az e csoportok polgári középosztályi szerepével meghatározó módon számoló, azt pozitívan értékelő narratíva. Helyette ellenben megszületett a zsidó polgárság létezését „zsidókérdésként” értékelő magyarázat.

Vizsgálódásaim a 20. század első évtizedéig terjednek, nagyobb hangsúly helyeződik azonban az 1890-es évek második feléig tartó időszakra. Ekkor alakultak ki ugyanis az antiszemizmust is magukba integráló újkonzervatív irányzatok, amelyek meghatározó szerepet játszottak a zsidóság társadalmi szerepének negatív értékelésében. Az elemzés nem vállalkozhat a meglehetősen szerteágazó középosztály-elméletek módszeres áttekintésére, ezért elsősorban a nemesi liberalizmus képviselőinek értelmezéseire koncentrálok, s csak érinti a konzervatív magyarázatokat, illetve nem foglalkozik a polgári liberalizmus megteremtésére törekvő radikális liberális értelmiség álláspontjával. Ellenben igyekszik állást foglalni abban a kérdésben, vajon hozzájárult-e a „zsidókérdés” exponálása ahhoz, hogy a századforduló nemesi liberalizmusa elmulasztotta a szembenézést a kulturális és etnikai homogenizációra törekvő nacionalista koncepció hibáival. A tanulmány végül arra is kitekint, milyen választ adtak a „zsidókérdés” tematizálására a magyarosodó zsidó középrétegeket képviselő progresszív-neológ értelmiség tagjai.

A ZSIDÓSÁG TÁRSADALMI HELYZETÉRŐL A POLGÁROSODÓ MAGYARORSZÁGON

Jóllehet a 18. század végétől nagyobb létszámban Magyarországra bevándorló zsidók történeti-szociológiai sajátosságaikból eredően elsősorban a polgári foglalkozásokba integrálódhattak, az emancipációig érdemlegesen nem fogalmazódott meg a kérdés, vajon a zsidó kereskedők, ipari és pénzügyi vállalkozók miként illeszkednek be a formálódó középosztályba. A reformkor liberális érdekegyesítő programja a zsidóság emancipációját is a megoldandó kérdések közé emelte, a kibontakozó viták azonban elsősorban arról szóltak, miként biztosítható az, hogy a nyelvileg és vallási-kulturális tekintetben különálló csoportok az elnyerendő polgári jogokat a magyar nemzet építésére használják.¹² A témáról kialakult diskurzus résztvevői a zsidók „pallérozódását” és „a polgári társasághoz való felemelését” tartották fontosnak, és azzal foglalkoztak, miben kell megváltozniuk a zsidóknak ahhoz, hogy érdemessé váljanak a polgári jogokra. A kulturális nacionalizmus képviselői az egyenlő polgári jogokért cserébe a zsidóság teljes nyelvi és kulturális beolvadását tartották szükségesnek, s annak legfőbb zálogának a vallási hagyomány modernizációját tekintették.¹³

Az 1825-ben 190 ezerre (1,8%), 1840-ben 242 ezerre (2,2%) becsült,¹⁴ azaz a társadalom törpe kisebbségét alkotó zsidóság a kialakítandó polgári „középrendről” szóló elképzelésekben nem vagy legfeljebb latens módon jelent meg. Széchenyi István korai műveiben, a *Hitelben* és a *Világban* a nemesség elavult gazdálkodását ostromozva ráirányította a figyelmet a zsidó kereskedők tevékenységére, megjegyzései mégis inkább azokra az új szerepkörökre vonatkoztak, amelyek a hazai polgárság gyengesége folytán a zsidóság egyes rétegei töltötték be, s amelyekben megtestesülni látta a nemesség körében hiányzó gazdasági racionalitást, haszonelvet és szorgalmat.¹⁵ 1843-ban Kossuth Lajos a szabad királyi városok korszerűsítése kapcsán fogalmazta meg az „önálló alkotmányos középrend” megteremtésének szükségességét, s mutatott rá arra, hogy a nemesség egyedül nem tudja végrehajtani „a nemzet regenerációját”, ehhez más csoportokra is szükség van.¹⁶ Kossuth nem titkolta fenntartásait a városi polgárság rendies csoportjaival szemben, ellenben számított az iparban és a kereskedelemben működők azon rétegeire, amelyek a kiváltságolt városok falain kívül, a mezővárosokban és más nemesi földeken tevékenykedtek.¹⁷ Jóllehet Kossuth határozott különbséget

¹² Kecskeméti 1982; Gerő 1993; Prepuk 1994; Konrád 2020.

¹³ Kossuth 1844; Eötvös 1905.

¹⁴ Kovács 1922: 11.

¹⁵ „Tettünk-e sokat productumink szaporítása vagy azok javítása ’s divatba hozása végett? Iparkodtunk-e felettebb más nemzetekkel összeköttetést keresni? [...] Nem száradna-e sokra minden productuma, ha azt házánál nem keresné a ’zsidó?’” Széchenyi 1830: 139–140.

¹⁶ Kossuth 1911: 66–74; Veliky 1977.

¹⁷ Veliky 1977.

tett a zsidók gazdagabb és szegényebb rétegei között,¹⁸ az alkotmányos középrend alkotóelemeiként mégsem említette még a vagyonosabbakat sem. A zsidók szerepéről komolyabb vita az 1843–1844-es országgyűlésen, a szabad királyi városok korszerűsítését célzó törvényjavaslat tárgyalásakor alakult ki. A nemesi követek közül többen „városi elemnek” tekintették az akkor még túlnyomó többségében nemesi földeken élő zsidóságot,¹⁹ illetve sokak számára világos volt, hogy a zsidók gazdagabb csoportjai kezében lévő vagyon nagyban gyarapíthatja az országot. Ezért javasolták, hogy a zsidók polgárjogot nyerhessenek a városokban, amit azonban a szabad királyi városok képviselői szinte egyöntetűen elutasítottak.²⁰

Míg a reformkorban érthető, hogy a polgárosodás és a nemzetépítés nagy kérdései mellett a népesség törpe kisebbségét alkotó és a rendi társadalomhoz sajátosan kapcsolódó zsidó csoportok jövőbeli társadalmi státuszáról legfeljebb más kérdésekkel összefüggésben alakult ki komolyabb diskurzus, a következő évtizedekben, amikor a középosztályról szóló elmélkedés megélenkült és fogalmilag is kidolgozottabbá vált, a kérdés mellőzése kevésbé indokolható.²¹

A középosztály fogalma a hazai közgondolkodásban az 1850-es évektől vált használatossá, és születésétől fogva több réteget, csoportot jelölt. A nemesi liberalizmus képviselői a szerves történeti fejlődés tana és a társadalmi osztályok összefonódását sürgető elképzelések alapján fogalmazták meg eltérő elméleteiket, amelyek közös pontja, hogy e társadalmi csoportot nemzeti integráló erőnek szánták, ezért a liberális nemesi érdekegyeztetés jegyében mindenekelőtt a földbirtokos nemesség dominanciájával, s mellette legfeljebb a honoráciorok és a városi polgárság felső csoportjaival számoltak.²² Az emancipációt megelőző évtizedekben kevesen foglalkoztak a zsidóság jövőjével, akik mégis figyelmet fordítottak a kérdésre, a társadalomtól különálló csoportként írták le a zsidóságot, és idegenségét emelték ki.

Közéjük tartozik a centralista Trefort Ágoston (1817–1888), aki 1862-ben tartott akadémiai előadásában a német művelődésprofesszornak, Wilhelm Heinrich Riehlnak a polgári társadalomról szóló művét ismertetve a magyar társadalomra

¹⁸ E megkülönböztetésnek Kossuth Lajos a honosítási törvény 1847. december 11-i alsótáblai vitáján adott hangot. Kossuth 1905: 68–70.

¹⁹ A szabad királyi városok a 16. században rögzült jogszokás értelmében 1840-ig maguk dönthettek a zsidók beengedéséről vagy távoltartásáról. A 19. század közepéig a zsidóság túlnyomó többsége falusi és falusias mezővárosi településeken élt, s mindössze néhány szabad királyi városban (Pesten, Szegeden) alakult ki számottevő zsidó közösség. Michael K. Silber Walter Pietsch által idézett számításai szerint 1835-ben a zsidó népesség 6,3%-ára, azaz 13 650 főre tehető a szabad királyi városokban lakók száma. Pietsch 2003: 76, 82. Jóllehet az 1840. évi 29. tc. biztosította a szabad letelepedés, így a városokba költözés lehetőségét, a törvény hatása hosszabb távon érvényesült. Fényes Eleknek az 1851-ben közzétett adataiból Kecskeméti Károly arra következtetett, hogy az 1840-es évek végén legfeljebb 30 ezret számlált a szabad királyi városokban élő zsidó lakosság. Kecskeméti 1982: 188.

²⁰ Prepuk 2013a.

²¹ Buzinkay 1988.

²² Hanák 1962; Buzinkay 1988; Gyáni 1997; Kövér 2006. A nemesi liberalizmus természetéről Szabó M. 1993.

alkalmazta Riehl négyes osztályfelosztását.²³ Riehl a német társadalomban megkülönböztette a fenntartás és a mozgalom tényezőit, az előbbit a parasztság és az arisztokrácia, az utóbbit a polgárság és a negyedik rend alkotta. Trefort a magyar társadalomban az első csoportba a parasztokat és az urakat, a másodikba a mesterembereket és a zsidókat helyezte. A parasztot a jövő embereként írta le, akinek utódaiból alakul majd ki az a nemzedék, amely „realisticus felfogással s ép idegekkel bírva, tőkét is fog tudni alkotni, ipart is teremteni s mely a mostani kereskedő és pénzes osztályt megőrzi és helyére lép”.²⁴ A közjogilag egységes nemesség elvét érvényesítve az urak csoportját szélesre szabta, ezért ez a kategória az arisztokrácia mellett sok más foglalkozási csoportot, a gazdatiszteket és a falusi jegyzőket is magába foglalta, s az urakat a polgári funkciók gyakorlóinak tekintette. A mesterembereket és a hozzájuk hasonló kisebb kereskedőket professzionális képzettségük hiányossá-gai miatt már nem nevezte polgárságnak, míg a felső polgárinak tekintett elemeket az urak csoportjában helyezte el.

Trefort a még emancipálatlan hazai zsidóságot külön társadalmi csoportként mutatta be, és speciális vonásait emelte ki: míg másutt az illető ország nyelvét vette fel, nálunk németül beszél, és német műveltséggel rendelkezik; Németországban forradalmi elem, itthon azonban inkább konzervatív, és minden létező status quónak pártolója. „Éles ész, különös talentum a kereskedéshez és pénzüzlethez, nagy szorgalom és kitartás, erélyesség az akadályok leküzdésében, jótekonyság, soliditás a családi viszonyokban, ellenben gyöngye becsületérzés, felületesség, hiuság, nehéz physical munkától idegenkedés, tisztaság hiánya”²⁵ – sorolta a zsidók jó és rossz tulajdonságait. Megkülönböztette azonban a zsidóság felsőbb és alsóbb osztályait:

„[...] köztük is vannak számosan, kik bensőleg egészen összeolvadtak a keresztény társadalommal, a mi erényeinkkel és hibáinkkal bírnak, s a specifikus zsidósággal csak név szerint vannak összekötve [...]. A vagyonosabb s felsőbb, műveltebb osztályok főleg kereskedők és pénzüzerek; s ezek és a keresztény kereskedők közt semmi lényeges különbség nincs. [...]

De ártalmas a befolyásuk azon alsóbb osztályú zsidóknak, kik a legrosszabb árúkat drágán árulgatva, kóborolva s házalva, a népet százféle módon demoralisálják. A specifikus zsidóság ennyiben társadalmi állapotainkra ártalmas hatást gyakorol.”²⁶

²³ Trefort 1881; Mann 1993. Trefortnak vallás- és közoktatásügyi miniszterként a zsidókkal szemben kifejtett, pozitívnak nem mondható tevékenysége megítéléséről Konrád 2014: 113–120.

²⁴ Trefort 1881: 227.

²⁵ Trefort 1881: 230. A negatív jelzők komoly kritikát váltottak ki a kortárs zsidó értelmiség körében, aminek hatására Trefort előadása kérdéses részének visszavonására kényszerült. Részlete-
sebben Konrád 2014: 113–114.

²⁶ Trefort 1881: 230–231.

Trefort elsősorban a keresztény társadalom érdekében támogatta az emancipációt. Úgy vélte, az emancipációval a felsőbb osztályokat kell „magunkhoz emelni”,

„[...] pótléku azt követelvén tőlük, hogy faj- és vallásrokonaira akképp hassanak, hogy a keresztény társadalom erkölcsihez, szokásaihoz simulva, a csereberéről s aljas kereskedelmi praktikákról lemondva, a földet műveljék s kézműveket gyakoroljanak. Tehát emancipáljuk a zsidókat, ne titkoljuk azonban bármi liberalis álszékenből hibáikat. Követeljük tőlük, hogy mondjanak le régi nézeteikről, s a felsőbb zsidó osztályokról, hogy hassanak az alsóbbak átalakulására.”²⁷

Trefort tehát a mesterembereket és a zsidók csoportjait is „felszívódásra” ítélte, s az urakat és a parasztságot tekintette a nemzeti és a történelmi előrehaladás legfontosabb tényezőinek.

1869-ben, nem sokkal az emancipáció törvénybe iktatása után, Kecskeméthy Aurél (1827–1877) konzervatív-liberális publicista ugyancsak a zsidóság különállásáról írt. A leendő középosztályról értekezve szembeállította az általános fejlődés által erősített polgárságot és a pozícióit veszítő nemességet. Kortársaitól eltérően szembeszállt a nemesség és a középosztály fogalmának azonosításával, és azt hangsúlyozta, hogy a társadalom fejlődése még nem jutott el arra fokra, amelyen egy erős polgári középosztály kialakulhatna. A nemesség válságát látván úgy vélte, hogy az államnak és a társadalomnak tudatosan ellensúlyozni kell a természetes fejlődést, azaz védeni a nemességet, mert „[n]agy része nem bír szakítani a feudális fényűzés reminiscentiáival, s rohanva rohan pusztulása felé, földbirtoka más, nem nemes, vagy nem magyar, vagy zsidó kézbe megy át”.²⁸ A polgárságot ugyanakkor nem tekintette számottevő rétegnek:

„Tekintsük a polgári osztályt, mely a demokratia leghathatósabb eleme fejlettebb országokban, mert vagyonsága s értelmisége versenyezhet a földbirtokos arisztokráciával. Nálunk ezen elem végtelenül jelentéktelen. Az apró és mesterségében ó-conservatív, de politikai hajlamaiban subversiv kézműves mellett és fölött kezd ugyan fejlődni az egyesülési szellem, s a gyáripar; de csak kezd; és az is nagyrészt szédelés tárgya. A városi vagyonosabb polgár, és meggazdagodott kereskedő, többnyire külföldi származású, de mindenesetre nyárspolgár, politikai hivatás nélkül.”²⁹

A zsidóság jellemzésekor Kecskeméthy a társadalom szerves fejlődésének megszakadására figyelmeztetett, és a zsidókat egyenesen a nemzeti középosztály kialakulását gátló tényezőként írta le:

²⁷ Trefort 1881: 231–232.

²⁸ Kákay Aranyos 1869: 299.

²⁹ Kákay Aranyos 1869: 300.

„És e polgári osztályok közé ékelve mint választóvíz – áll a zsidó tömeg; mely habár politikailag egyenjogósított, de családirag teljesen elkülönített, vallásilag éppenséggel cast: és mindenesetre e mai napig a nemzettestben idegen osztály, mely a nemzeti polgárság, az egyöntetű közszellemmel bírándó középosztály kifejlődését eddig lehetlenné tette, mert az alsó és fölsőbb osztályok egymásba átmenetét megszakítja.”³⁰

Kecskeméthy utalt az emancipáció felemás jellegére, a vallási és társadalmi emancipáció hiányára, illetve kortársaihoz hasonlóan ő is megkülönböztette a zsidóság szegény és gazdagabb rétegeit:

„A zsidó kezében, mondják, sok pénz van. De nem kell feledni, hogy nagy számuk roppant szegény. És oly szegénynek lenni csak a zsidó tud. Mindenesre aránylag kevesek azok, kik – tagadhatatlan munkásság, élelmesség, s kedvező szerencse által fölvergődnek; – és kik aztán nagy mérvben földbirtokot vásárolnak; és az arisztokráciával versenyző politikai s társadalmi befolyást gyakorolnak.”³¹

A zsidóemancipáció elfogadása előtt és röviddel utána kifejtett elméletek közös vonása, hogy megfogalmazói – a korabeli zsidóság szociológiai sajátosságainak megfelelően – a társadalomtól különálló csoportként írták le a zsidóságot, amelynek idegenségét emelték ki. Határozott belső határvonalat véltek felfedezni a szegény és a gazdagabb rétegek között nemcsak a vagyon, de a mentalitás szempontjából is. Trefort a szegény zsidókat a „specifikus” zsidó tulajdonságok képviselőinek, ezért művelendőnek és erkölcsileg nevelendőnek tekintette. A gazdagabbakról azonban Kecskeméthy és Trefort is pozitívan szólt, és ígéretesnek látta jövőbeli tevékenységüket.

A középosztályról szóló diskurzus az 1880-as években élénkült meg igazán, aminek okai között a koncepciókat elemző Kövér György három tényezőt emelt ki: az agrárius mozgalom zászlóbontását, a politikai antiszemitizmus megjelenését és párttá szerveződését, valamint a gentry körül fellángoló vitákat.³² Az elemzések közös vonása, hogy ekkorra centrális problémává vált a birtokos nemesség anyagi helyzetének romlása, amelyet azonban a középosztály fejlődése szempontjából különbözőképpen értékelték. A különbözőségük mellett is igaz ugyanakkor, hogy a szerveződő középosztály polgári elemei között a zsidóság polgárosuló csoportjaival is számoltak.

Simonyi Iván (1838–1904), az Országos Antiszemita Párt egyik alapítója, 1880-ban még függetlenségi képviselőként *Nemzeti tragicomédia* című írásában három társadalmi „osztály”, a mágnások, a zsidók és a parasztság „kiválásáról” írt a hazai társadalomban.³³ A mágnások körében látta leginkább kifejlődni az „esprit de corps”-t, mert „nagy földbirtokuk és összetartásuk conserválta őket

³⁰ Kákay Aranyos 1869: 300.

³¹ Kákay Aranyos 1869: 300.

³² Kövér 2006: 85–86.

³³ Simonyi 1880: 17; Gyurgyák 2001: 337–339.

hatalmas és magas összeköttetésekkel bíró, egyik valamennyiért és valamennyi egyért síkraszálló hatalmas osztálylyá”,³⁴ de mint politikai párt nem lépnek fel. Bár a földművelő osztály rendelkezik a legkisebb anyagi és szellemi eszközökkel, Simonyi szerint ez a réteg tanúsítja a legkövetkezetesebb politikai magatartást – már ahol nem jutott uzsorászekerekbe. A középosztályok, azaz a nemesség és a régi városi polgárság fejlődése szempontjából tragédiaként és bukásként értékelte az előző 32 évet, amikor a nemesség és a polgárság a haladás áldozatává vált. Megítélése szerint a birtokos nemesség még csak elindult a pusztulás útján, a polgárság azonban már meg is szűnt. Ennek ellenére a nemességnek továbbra is fontos szerepet szánt:

„Ezen osztály, finánciális romlása dacára még huzamosbb ideig döntő befolyást fog gyakorolni a politikai életben, és pedig először évszázados traditio és szokásnál fogva, [...] továbbá azon oknál fogva is, mert politikai jelentőségű »új« társadalmi rétegek még nem képződtek, vagy legalább nem oly mértékben a mint az az alkotmányos életben nélkülözhetetlen.”³⁵

Az antiszemizmus későbbi apostola a zsidóságról mint a középosztállyal kapcsolatba hozható csoportról mindössze ennyit írt:

„A zsidókról, mint vallás és faj által egyesített, kitünő leleményesség- és szívóssággal bíró osztályról, jelenleg csak annyit akarunk megjegyezni, hogy igazságtalanság lenne tőlök azt követelni, a mire a gentry évszázados traditioja daczára sem képes.”³⁶

A középosztály egészéről szóló, mégis elsősorban a nemesség anyagi hanyatlásával foglalkozó és megújulásában reménykedő elemzések között Láng Lajos (1849–1918) szentelt nagyobb figyelmet a zsidóságnak. A társadalmi deficit címmel az *Ellenőrben* megjelent cikksorozatában a későbbi szabadelvű párti politikus a fogyasztást állította a középosztályról szóló fejtegetései középpontjába.³⁷ Arra a kérdésre, ki szegényedik Magyarországon, a következő választ adta: „Mondjuk ki minden hosszabb keresgélés nélkül röviden: a szellemi foglalkozásúak, a kis-iparos és a közép-birtokos osztály. Az előbbi kettő majdnem kivétel nélkül, az utolsó, hála az égnek, csak részben, habár igen jelentékeny részben.”³⁸ A szegényedés okaként a természetesen növekvő szükségletek és a nem növekvő jövedelem között kialakult feszültségeket jelölte meg. Úgy vélte, főként a középbirtokos nemesség költ többet annál, mint amennyit keres, amiért azonban nem tehető egyedül felelőssé. Nem tartotta ugyanakkor járható útnak a takarékoskodást, a kiadások korlátozását és az igények elfojtását sem, mert az csak a hanyatlástól

³⁴ Simonyi 1880: 17–18.

³⁵ Simonyi 1880: 16–17.

³⁶ Simonyi 1880: 18.

³⁷ Láng 1881.

³⁸ Láng 1881: 17.

óvhat meg, miközben akadályozza a haladást, „termelőképességünk erélyes kifejlesztését”. Láng a zsidóság fogyasztási szokásaiban fedezte fel azokat a vonásokat, amelyeket pozitív példaként állított más csoportok, így a nemesség elé is:

„Nézzük ellenben azt a fajt, melyben a modern gazdasági irány minden hibája és erénye a legpregnansabb módon nyer kifejezést. Nézzük a *zsidókat* és látni fogjuk, hogy a megfeszített munkásság és a minden alkalmat felhasználó kereseti ösztön épen nem zárja ki a mindig gyarapodó szükségletek kielégítését. Igaz, hogy a zsidó nem költi gyomrára jövedelmeinek zömét, és nem is teszi egy kártyára keresetének tetemes hányadát, hanem nézzük meg lakását és hasonlíthatatlanul nagyobb kényelmet és izlést fogunk benne találni, mint a megfelelő vagyonú keresztény ember lakásán. S ezt hiába neveznök pusztán hivalkodó fényűzésnek, mert ha e költsékezésben nagy szerepet játszik is ezen selejtesebb és épen nem dicséretes jellemvonás, másrészt nagy része van abban a mindig dicséretes családi érzelmenek, mely az otthont, a gyermek első benyomásaira döntő befolyást gyakorló családi tűzhelyet, külsőleg is megbecsüli.”³⁹

Láng kitért a közösségi terekben jellemző viselkedésre és az oktatásra is:

„De menjünk tovább ki a mulató helyekre, utcákra, sétaterekre, el a színházakba, hangversenyekre, vendéglőkbe, kit látunk ott ismét, és pedig mindig családjával, s még hozzá nagyobb számú és gondosabban öltözött családjával, a legnagyobb számban? A zsidót. S végül – hogy a legtiszteletre méltóbb vonását említsem – ki ad gyermekeinek leggondosabb nevelést, ki az, ki maga nélkülöz, ha kell koplal, csak hogy gyermekeire több pénzt fordíthasson mint a nála sokkal gazdagabb birtokos-osztály? Ismét a zsidó. *Nem az a fő baj tehát, hogy sokat költünk, hanem az, hogy keveset keresünk.*”⁴⁰

Miközben Láng bírálta a középosztályt, amiért a kormányoktól várja helyzete megoldását, a földbirtokhoz való ragaszkodásban, annak nem szakszerű kezelésében és a középbirtokos osztály pályaválasztási szokásaiban látta az előrehaladás akadályát: a birtokoscsalád gyermeke legfeljebb hivatalnok, tisztviselő vagy ügyvéd lesz, „de más pályára nem megy és nem mehet, mert visszatartja őt *a szokás és előítélet*. [...] [S]ok esetben megtartja a mellett birtokát, a minek kezeléséhez nem ért és így majdnem parlagon hagyja heverni a nemzeti vagyon egy részét.”⁴¹ A papi és a katonai pálya elkerülése mellett elsősorban az ipari és kereskedelmi pályáktól való távolmaradást kifogásolta. Mindezek ellenére Láng úgy vélte, a magyar középrend sínylődése „nem a hanyatlás kétségbeejtő végső vonaglása, hanem egy nagy átalakulási folyamat vajúdása. Magyarország nem szegényedik egészében, hanem nem gazdagszik úgy, mint kellene, mert legfontosabb termelő eleme, a középrend, egy gyötrelmes de örvendetes jelekkel biztató átalakuláson

³⁹ Láng 1881: 58. (Minden kiemelés az eredetiben – P. A.)

⁴⁰ Láng 1881: 59.

⁴¹ Láng 1881: 66.

megy keresztül.”⁴² Később Szontágh Pál (1820–1904) kritikáira⁴³ reagálva nem hagyott kétséget afelől, milyen szerepet szán a gentrynek e nagy átalakulásban, illetve hogy más csoportok – fenti fejtegetése alapján a zsidóság egy része – is hozzá fognak járulni a középosztály fejlődéséhez:

„Igaz ugyan, hogy a jövő uralkodó osztálya nem lesz többé *kizárólagosan* a mai gentry. Kénytelen lesz magába fogadni és áthasonítani mindazt, mi a polgári vagy még alantabb társadalmi osztályokból munkája és értelmisége által magának érvényt tud szerezni. De ez, azt hiszem, nem baj, mely miatt aggodalommal kellene a jövőbe tekinteni. A nemzet középosztálya gazdagodni fog oly elemekkel, melyek növelik annak erejét, és siettetik azon átalakulási folyamatot, melyet korunk iránya parancsolólag követel.”⁴⁴

A gentry válságát érzékelő, annak mégis újabb esélyt jósoló, a birtokos nemesség beolvasztó, áthasonító erejében továbbra is bízó és gyűjtőmedence jellegét hangoztató elképzelések az évtized közepén megélnéülöző középosztály-diskurzusban is meghatározó elemek maradtak. A liberális politikus, Berzeviczy Albert (1853–1936) a *Nemzetben* 1884-ben jelentetett meg cikksorozatot a gentryről, amelyben nemcsak a középbirtokos nemesség anyagi problémáival, de „társadalmi és politikai elmérgesedésével” is foglalkozott.⁴⁵ Egyetértett Láng Lajossal abban, hogy a gentry, amelyet megkülönböztetett az Angliában e névvel illetett rétegtől, nem alkalmazkodott a gazdálkodás új feltételeihez:

„A gazdálkodási slendrián, az idegenkedés a legtöbb productiv pályától, melyet gentlemanlike-nek el nem ismer az elfogultság, a takarékoság hiánya és az álszemérem, meg gyakran az a túlságos tartózkodás a kockázattól, mely voltaképpen semmi egyéb, mint indolencia s a mely jobban szereti a »csekély de biztos jövedelmet nyújtó« hivatalocskát az egyéni munka erélyétől és jelességétől függő keresetmódoznál: ezek okozói legtöbbször azoknak az elzüllött existenciáknak a gentry körében.”⁴⁶

Hasonló tendenciát látott társadalmi és politikai szerepkörének megváltozásában.⁴⁷ Berzeviczy a gentry politikai tradícióját a liberalizmushoz kapcsolta, ezért helytelennek tartotta közeledését és „benső hozzásimulását” az arisztokrácia nem liberális táborához. Az 1880-as évek eleje aggasztó fejleményének látta a gentrynek az antiszemitizmus iránt növekvő fogékonyságában megmutatkozó távolodását a liberális és demokratikus tradícióktól:

⁴² Láng 1881: 71.

⁴³ Szontágh Pál nem értett egyet Láng értékelésével, s úgy vélte, a gentry – amely elnevezést elvetette – hamarosan megszűnik politikai tényező lenni Magyarországon. Láng 1881: 85.

⁴⁴ Láng 1881: 91.

⁴⁵ Berzeviczy 1905.

⁴⁶ Berzeviczy 1905: 240–241.

⁴⁷ Berzeviczy 1905: 241.

„Vigyázzanak azok, a kik társadalmi téren megengedett, bár gyakran indokolatlan sympathiákat vagy antipathiákat átjátszva a politikai térre, azzal hitegetik magukat, hogy ezáltal csak egy, az ő szemükben gyűlöletes osztálynak vagy felekezetnek okoznak kellemetlenséget; ha egyszer a liberalismuson rést törtünk, nem mondhatjuk meg többé, mi minden fog azon a részen át belopódzni. [...] [M]ióta antisemitismusunk van, annak czégére alatt és azzal karöltve mennyi mindenféle reactionarius törekvés nyomult be közéletünkbe, hány ponton van ma a polgári egyenlőség, a vallásfelekezetek egyenjogúsága, az állam jogállása az egyházzal szemben, a szabad tudomány és a felvilágosodott oktatás, a gazdasági szabadság megtámadva vagy fenyegetve?”⁴⁸

Mindezek ellenére Berzeviczy a bajok leküzdésére buzdított. Visszautasította azt, hogy a gentry kegyelemkenyérért folyamodjék az államhoz, s elvetette a földbirtoknak kedvező politikát, illetve a majorátusok megerősítését. Bízott e réteg önerejében, és azt tanácsolta, hogy a nemesség „simuljon egész lélekkel a középosztály többi elemeihez, olvadjon össze, egyenlősitse magát velük, vegye föl velük a versenyt bátran, a gazdasági kereset és társadalmi működés minden becsületes terén s mindezek mellett ragaszkodjék szilárdan azokhoz a liberális elvekhez, a melyekhez hagyományai kötik, bízva önerejében s el nem fogadva semmi kiváltságot”.⁴⁹ Berzeviczy gondolatmenetéből egy modern középosztály képe rajzolódik ki, amely a gentry és a polgári rétegek egybeolvadásából alakul ki, s jöllehet nem nevesítette, az utóbbi csoportban bizonyára a zsidóságnak is helyet szánt.

Az 1880-as évek közepén megfogalmazott elméletek közül kétségtelenül Beksics Gusztáv (1847–1906) 1884-ben megjelent írása keltette a legnagyobb visszhangot, többek között annak köszönhetően, hogy a nemzeti megújulás társadalmi alkotóelemeként a gentryvel egyenrangú szereplővé emelte a „polgári középosztályt”, amelyből a zsidóságot sem rekesztette ki.⁵⁰ A kor vezető liberális publicistája nemzeti létkérdésnek tekintette a magyar kultúrára alapozott egységes nemzeti társadalom megteremtését, amit a civilizáció előrehaladása mellett elsősorban a pánszláv ébredés ellensúlyozása érdekében tartott szükségesnek. Számot vetve a megelőző fél évszázad eredményeivel, rendkívül kritikusan vélekedett saját korának tendenciáiról. A középosztályra vonatkozóan kérdések formájában fogalmazta meg a megvalósítandó célokat:

„Hol van még a nemzetiségi, felekezeti és osztálykülönbségek által meg nem szagatott magyar nemzet? Hol van az egységesen, egy központ körül fejlődött művelt, magyar társadalom? Hol van a polgárság? Hol van a valamennyi réteg elitjéből alakult középosztály?”⁵¹

⁴⁸ Berzeviczy 1905: 245–246.

⁴⁹ Berzeviczy 1905: 237, 251.

⁵⁰ Censor [Beksics] 1884; L. Nagy 1963; Müller 2005.

⁵¹ Censor [Beksics] 1884: 25.

A munkán végigvonul az állam és a társadalom szembeállítása, és annak kiemelése, hogy a társadalom lemaradt az egységes nemzetállam megvalósításában. Beksics – a korszak etatista nézőpontjának megfelve – a társadalomról mint a politikai célok eszközéről szolt, s megfordította a klasszikus liberalizmus azon tételét, miszerint az államnak szolgálnia kell a társadalmat, s ezt a permanens élet-halál harcra való hivatkozással igazolta:

„Sarkunkban jár a veszedelem. [...] Az állam egyedül nem mentheti meg a jövőt. A társadalom nagy, activ szereplésére van szükség. De társadalmunk melyik rétegéből fog születni a nagy mentő gondolat? Hol fog condensálódni a nemzeti actió ereje? Hol pattan ki az eszme villáma, mely megvilágítja a ködbe burkolt nemzeti célokat? A polgárságban vagy a gentryben? Vagy egyikben sem külön, hanem támadni fog a kettőből, a magyar társadalom minden rétegének elitjéből, a nemzet velőjéből nagy, hatalmas középosztály, s ennek lesz eszméje, gondolata, vágya, lendülete, ereje? *A társadalmi újjászületésnek valahol kezdődnie kell.*”⁵²

Az „újjászületés” társadalmi feltételeinek vizsgálata során Beksics számot vett a városiasodás eredményeivel és a „polgári középosztály” létszámával, amely szerinte alig haladja meg a félmilliót. Erre a rétegre vár a feladat, hogy „a gőgös aristocraticus szellemet” lenyomja a munka igája alá. Beksics felsorolta azokat a polgári erényeket, amelyek nélkül a magyar társadalom nem menthető meg: a munka szeretete és megbecsülése a tétlenséggel szemben, a szerzett vagyon becsülete az öröklött vagyon mellett, a munka által szerzett érdem elsőbbsége a születéssel és a származással szemben.⁵³ A városok polgárságában látta azt az erőt, amely képes asszimilálni és magyarosítani a nem magyar ajkú lakosságot, mert a „magyar társadalomnak kevés az asszimiláló ereje”, „főleg csak a polgári elem magyarosodik és magyarosít, különösen a németiség mutat hajlamot a magyarosodásra”.⁵⁴

A gentry történelmi hivatását vizsgálva – amelyet fogalmilag ő is megkülönböztetett az angol gentrytól⁵⁵ – megyei virilisjegyzékek alapján igyekezett meghatározni a réteg vagyoni erejét. Jóllehet Beksics nem tagadta, hogy a gentry egy része nemcsak anyagilag, hanem erkölcsileg is tönkrement, szerinte a többség mégis megőrizte vagyonát:

„[A] gentrynek legalább 60%-a megtartotta vagyonát, vagy más megyében szerzett birtokot, avagy éppen terjeszkedett. [...] [A] 40% hézagot a valóban újaknak nevezhető földbirtokosok töltötték be. [...] E 40%-ban található meg azon új elemek, melyek a magyar társadalom átalakulásának szempontjából kiválólag fontosak. Ez elemek szorítják lépésről lépésre hátrébb a gentryt. A polgárság és az értelmi

⁵² Censor [Beksics] 1884: 62–63. (Minden kiemelés az eredetiben – P. A.); Takács 2007: 75–80.

⁵³ Censor [Beksics] 1884: 71–72.

⁵⁴ Censor [Beksics] 1884: 29–30.

⁵⁵ Censor [Beksics] 1884: 78.

kereset emberei képezik ez elemek legnagyobb kontingensét. Iparosok, kereskedők, vállalkozók, ügyvédek, orvosok, mérnökök stb. meggazdagodva földbirtokot vásárolnak, s az új földesúri generációknak számos sorozatát nyitják meg. [...] *A keresztény elem* e térfoglaló, aquiráló embertömegben túlnyomó. Az említett 40%-ból 30%. A zsidóság 10%.⁵⁶

Ezt az arányt csak a „középföldbirtokra” vonatkoztatta, mert a zsidóság latifundiumot nem, kisbirtokot pedig ritkán vásárol, ezért az összes magyar földbirtoknak csak 5%-át birtokolja. Valószínűleg a százalékarányokra különösen érzékeny antiszemitaakra gondolva hangsúlyozta, hogy a zsidóság csak „körülbelül népességi számának arányában” részesült „az összes magyar földbirtokban”.⁵⁷

Beksics a viriliszjegyzékek további elemzése alapján a zsidóság fő foglalkozásaira is kitért:

„De egyéb foglalkozások terén a zsidóság inkább előtérbe nyomult. A földbérletnél (*közép- és nagybérlet*) szinte többséget képez, a kereskedelemben is többnyire túlnyomó a zsidó elem, jelezve, *mily kevés vállalkozási szellem van nemcsak a gentryben, hanem polgárságunkban is*. [...] Így történik aztán, hogy a vállalkozás, ipar, kereskedelem terén a zsidóság mindig nagyobb tért hódít. Így (és nem a földbirtok címén) emelkedett magasra, a népességi arányánál sokkal magasabbra, a zsidó virilisták száma.”⁵⁸

E gondolatmenetből világos, hogy Beksics a magyar nemzeti burzsoázia természetes alkotóelemeként számolt a zsidósággal. A gentryt már nem, a polgári elemet még nem tartotta olyan erősnek, hogy egyedül elbírná „a magyar nemzet politikai és kulturális missiojának hordozását”, ezért a nemesi és a polgári elemek összeolvadásával képzelte el az „új középosztály” kialakulását, amelyből a zsidóságot sem rekesztette ki.⁵⁹ A gentrynek össze kell olvadnia a földbirtok új elemeivel és a polgársággal: „Ekkép azután a gentry kap egy kis gazdasági szellemet, a polgárság kiemelkedik szűk látóköréből, a fényes parvenü pedig szerényebb és tartalmasabb lesz.”⁶⁰ Ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy a középosztály kialakulásának folyamata megtorpant:

„*A transfuzió, mely már megkezdődött, megállt*. A retrográd irány állította meg, mely osztályérdekek és viszályok magvát hintette el. A gentrybe bele kezdtek beszélni, hogy mint *ilyennek* kell a modern társadalmi és gazdasági szellemmel szemben állást foglalni. Az iparosokat arra figyelmeztették, hogy csak úgy boldogulhatnak, ha testületekbe zárkóznak. [...] *Mert egyik társadalmi osztály sem, hanem csak a valamennyinek*

⁵⁶ Censor [Beksics] 1884: 119–120.

⁵⁷ Censor [Beksics] 1884: 123.

⁵⁸ Censor [Beksics] 1884: 124.

⁵⁹ Censor [Beksics] 1884: 129.

⁶⁰ Censor [Beksics] 1884: 131.

*elitjéből alakulandó nagy középosztály lesz képes törekvéseink megvalósítására, [...] mely birni fog valamennyi osztály előnyeivel, a hibák nélkül.*⁶¹

A politikai-társadalmi kiáltványnak is beillő értekezésre az elsők között Grünwald Béla (1839–1891) reagált, aki azt kifogásolta, hogy Beksics összekeverte az állam és a társadalom feladatait: „Demokrátiát, polgárságot nem lehet teremteni, mert az magától terem, ahol a hozzá való gazdasági föltételek meg vannak, de mesterségesen lehetetlen megalkotni a föltételek nélkül.”⁶²

Elsősorban a gentry jövőbeli szerepének alábecsülését kérte számon Margitay Dezső (1840–1898) Beksicsen *A gentry marad!* című röpiratában.⁶³ Miként írásának címe is világosan jelzi, a szerző nem értett egyet azzal a hellyel, amelyet Beksics szánt a gentrynek. Margitay a következőképpen ironizált Beksics álláspontján: „Ime, én kimutattam neked, hogy dicső, derék nemzet vagy ugyan, de azért buta vagy és nem vagy életrevaló. El veled! Majd én csinállok helyetted egy új magyar nemzetet – idegenekből.”⁶⁴ Margitay nem hagyott kétséget afelől sem, kiket értett idegeneken:

„Ha jönne egy nagy politikai földindulás, mely a gentryre nem csak rá kiáltana, mint Censor, hogy »pusztulj«, hanem igazán elpusztítaná azt; akkor – a pénz-arisztokrácia vezérszerepre jutása által – kiknek a kezébe menne át Magyarország sorsának intézése? Zsidók kezébe. Mert a pénz náluk van s nincsen magyar osztály, mely a pénz terén nekik kétesse tehetné a diadalt. Már pedig, hogy zsidóktól függjön Magyarország jövője, azt Censor sem akarhatja; ha egyéb okból nem, hát legalább azért, mert kár volna, ha annak az ízről-ízre magyar gentrynek a kezéből, mely ezer éven át nemzetalkotó elemnek bizonyította magát, egy fajnak a kezébe menne át az uralom, mely mellett háromszáz év történelme tanuskodik, hogy nincs meg benne egyetlen kelléke sem a nemzetalkotás tehetségének. Nem akarnám, hogy félre értessem! Zsidó alatt én nem vallásfelekezetet értek, de nem is egy elemet, mely talán a magyar nemzet egészének egy kiegészítő része.”⁶⁵

A nemzetalkotó, ízig-vérig magyar gentryvel szemben Margitay „Az új földesúr arczképe” című fejezetben a zsidóság „vallási exkluzivitásából folyó faji jellegét” hangsúlyozza, s főbb tulajdonságai között említi, hogy nem olvad be a népek közé, irtózik velük összeházasodni.

„További jellemvonásai e népnek, hogy nem bátor, pénzvagyó, hazafiságot nem ismerő, hatalomvagyó, minden befolyást és hatalmat a kezébe igyekszik keríteni, mint tette ezt a polgárosítás 17 éve alatt nálunk, a hol számarányát sokkal tulszárnyaló mértékben

⁶¹ Censor [Beksics] 1884: 130.

⁶² Grünwald 1885: 162–163.

⁶³ Revisor [Margitay] 1885.

⁶⁴ Revisor [Margitay] 1885: 6–7.

⁶⁵ Revisor [Margitay] 1885: 20.

kezebe kerítette kereskedelmünket, iparunkat, az ügyvédi, az orvosi teendőket, a zsurnalisztikát, a földbirtok egy részét; (nem a Censor által kimutatott arányban!) a hivalt, a pénzt s ezzel a befolyást, kiszorítva minden térről a nem-zsidót.”⁶⁶

Jóllehet a „nemzetalkotó osztályok” közül a legfontosabb, „a közép-földbirtokosokból (a gentry tagjaiból), kereskedők, iparosok, ügyvédek, orvosok, hivatalnokok, tőkepénzesek, zsurnalisztákból álló szorgalmas, becsületes és hazafias középosztály” tagjai közé nem sorolta be a zsidókat,⁶⁷ Margitay mégis elismerte a zsidó burzsoázia és polgárság létezését. A zsidóság elutasításának valódi indokát, miszerint idegen és nincs magyar nemzeti identitása, faji és erkölcsi kritériumok mögé rejtette. Innen szemlélve már magától értetődő, hogy a gentry fennmaradásának és vezető szerepének legfőbb indoka szerinte e réteg magyar nemzeti identitása, amelynek az előnevek és az ősi címerek leporolásában megmutatkozó refeudalizációs eszköztára egyben a burzsoává válás sikertelenségének bátran vállalt kompenzációja.⁶⁸

A GENTRY VÁLSÁGÁTÓL A „ZSIDÓKÉRDÉSIG”

Margitay érvelésében nem nehéz felfedezni azt a szellemi muníciót, amelyet az ekkorra szervezett politikai formát is öltő és a tiszaezlári vérvádat követő tetőpontján éppen túljutó antiszemita mozgalom és ideológia szolgáltatott.⁶⁹ A magyar antiszemitizmus megjelenése elválaszthatatlan a nemesi liberalizmus programjának sikertelenségétől, vagyis attól, hogy a földbirtokos nemesség a váarakozások ellenére nem vált nemzeti tőkésosztállyá. Amíg a liberális nemesi hagyományból táplálkozó középosztály-koncepciók, bizonyára a korabeli liberális tabukat is tiszteletben tartva, a jelenség összetett gazdasági, társadalmi és mentális okaira igyekeztek rámutatni, az antiszemita „zsidókérdéssé” redukálták a problémát. Jóllehet az Istóczy Győző (1842–1915) és társai által kreált mozgalom politikai aspirációi széles skálán mozogtak, törekvéseik közös nevezője a zsidóság társadalmi, gazdasági mozgásterének minimalizálása, s annak legfőbb záloga, az 1867-ben elnyert egyéni jogi emancipáció visszavonása volt. E revíziós program a „zsidó túlsúly” és „térfoglalás” fogalmaival operálva, a keresztény társadalom rovására véghezvitt előretörésként értékelte a zsidók növekvő jelenlétét a polgári, az üzleti és az értelmiségi pályákon, s antimodern ideológia keretében, a kapitalizmus előtti termelési formák visszaállítását, a rendies-kiváltságolt foglalkozási csoportok dominanciájának fenntartását és etnikailag, kulturálisan homogén, keresztény nemzeti közösség kialakítását célozta.⁷⁰ A „térfoglalás” tényét

⁶⁶ Revisor [Margitay] 1885: 22–23.

⁶⁷ Revisor [Margitay] 1885: 25.

⁶⁸ Revisor [Margitay] 1885: 28–37.

⁶⁹ Kubinszky 1976; Kövér 2011; Paksy 2018.

⁷⁰ Istóczy 1904.

alátámasztandó az antiszemita politikusok előszeretettel alkalmazott módszerének számított annak mérlegelése, milyen arányban dolgoznak izraeliták az egyes foglalkozási ágakban. Ha a zsidó népesség egyes pályákon megítélésük szerint a zsidó lakosság országos arányát meghaladó mértékben volt jelen, a nem zsidó lakosság kárára megvalósult, érdemtelen előrehaladásként értelmezték. Érvelésükben jól kitapinthatók az antiszemita fogalomalkotásra jellemző gondolkodásbeli hibák.⁷¹ Egyfelől az úgynevezett ellentábla lefektetésének elmulasztása mutatkozik meg abban, hogy az antiszemiták következetesen csak a zsidókról szóltak, és legfeljebb elnagyolt összehasonlítást tettek a zsidóság és más etnikumok, vallásfelekezetek társadalm szerkezeté között, és utóbbiak esetében nem is kifogásolták az össznépe sségben belüli arányukat meghaladó jelenlétüket bizonyos foglalkozásokban. A zsidó népesség foglalkozási szerkezetének történeti sajátosságait is figyelmen kívül hagyták, s tevékenységét elsősorban a jövedelmező pénzügyi, kereskedelmi és ipari szférában találták túlzottnak, de eltekintettek azoktól a kisipari, kiskereskedelmi foglalkozásoktól, amelyek a zsidók túlnyomó többségének csak szerény megélhetést biztosítottak. Érvelésükben másfelől tetten érhető a hibás és hiányos indukció, tehát annak feltételezése, hogy egy csoport néhány tagjának jellemzői alapján az egész csoport sajátosságaira következtethetünk. Az antiszemita ítéletek hamis általánosításon alapultak, nem tettek különbséget a zsidóság különböző társadalmi rétegei, vallási és kulturális irányzatai között, ezért sztereotipizáló értékeléseik a zsidóság egészét bélyegezték kizsákmányolóknak, kapitalistáknak, nemzetidegennek és kozmopolitáknak.

A „zsidókérdés” szervesen kapcsolódott a gentrytematikához, hiszen az antiszemita magyarázat szerint elsősorban a „zsidó bérlő” és a „zsidó tőke” okozta a birtokos nemesség pusztulását.⁷² Ezt az álláspontot képviselte Simonyi Iván az Országos Antiszemita Párt 1884-ben megválasztott képviselője, a *Westungarischer Grenzboten* szerkesztője. Simonyi, aki 1880-ban megjelent, fentebb idézett művében visszafogottan írt a zsidóságról, 1881-ben még függetlenségi képviselőként elmondott, majd általa *Mi az oka annak, hogy a földbirtokos tönkre jut?* címmel kiadott országgyűlési beszédében elsősorban a nemesség és a földművelő réteg eladósodását ecsetelte.⁷³ A földbirtok védelmére az amerikai Homestead Act mintájára birtokminimumot javasolt, törvényt a birtok „elrablása” ellen, valamint olyan intézkedéseket, amelyek megóvják a földbirtokot a családok számára. Az uzsora ellen is szigorú törvényt követelt, illetve a „magasabb intelligencia és az iparosok és kereskedelmet űzők számára” a váltóképes ség korlátozását. Simonyi osztrák kollégájára, Karl von Vogelsangra (1818–1890) is hivatkozott,⁷⁴ aki a föld tehermentesítését nemzeti kölcsön kibocsátásával képzelte el. A beszéd 1882-es újrakiadása előszavában Simonyi a „mozgó tőke uralmát” és a gazdasági

⁷¹ Hermann 1990: 59–72.

⁷² A történetírás máig adós a kérdés gazdaság- és társadalomtörténetének feltárásával. Puskás 1992; Kövér 2011: 189–199, 269–285.

⁷³ Simonyi 1882a: 9–10.

⁷⁴ Pulzer 1988: 125–128.

liberalizmust kárhoztatta, s már nem hagyott kétséget a felelősök felől: „Ezen versenyben az lett győztes, a ki minél kevesebb korlátoknak volt hajlandó magát alávetni” [...] „A zsidóság ügyesebb és előrelátóbb mint mi”.⁷⁵

Simonyi 1883-ban az antiszemita által az emancipáció eltörlését indítványozó tapolcai kérvényt indokló beszédében ecsetelte, hogyan rabolják el a zsidók a földet, a nemzeti vagyont nagy részét, milyen mély erkölcsi, politikai és társadalmi befolyást gyakorolnak, s hogy a napi sajtó 98%-a, az irodalom és a tudományos élet nagy része a kezükbe került.⁷⁶ A napirenden lévő zsidó–keresztény házassági javaslatot ezért vetette el, mert úgy vélte, a polgári házasság sem változtat azon, hogy a zsidók nem akarnak asszimilálódni, ellenben újabb eszközt biztosít befolyásuk erősítésére. Ennek némileg ellentmondva mutatott rá a zsidók és a keresztények közötti kölcsönhatásokra:

„Igenis meg szokott történni, hogy az egyik népfaj a másiktól bizonyos tulajdonságokat örököl; de [...] e tekintetben a népek olyanok, mint a gyermekek, nem a jó, hanem a rossz tulajdonságokat szokták eltanulni. [...] [A] magyar ember nem a zsidóság jó tulajdonait fogja elsajátítani, tehát nem a zsidónak szorgalmát, kitartását, józanságát, takarékos életmódját, ügyességét, leleményességét, családjá iránt való nagy pietását, hanem el fogjuk sajátítani [...] a börzejátékot, a vágyat hamar gazdagodni, bizonyos üzleti fogásokat, [...] [v]iszont a zsidók nem fogják tanulni tőlünk a magyar becsületességet, tisztességes életmódot, politikai erőt, – hanem el fogják sajátítani az urhatnámságot, fényüzési hajlamot.”⁷⁷

Simonyi az 1884. évi válaszfelirati vita alkalmával még tovább lépett,⁷⁸ amikor szembeállította a liberalizmus által atomizált társadalmat és a monolit tömbként elképzelt zsidóságot:

„A zsidóság mint egy tömör phalanx áll az egyes elemeire feloszlott társadalommal szemben. [...] A mozgó tőke birtokosai, ügyes üzérek, uraivá lettek a nagy országos és kisebb bankoknak és hitelintézeteknek. Kezükben tartják e szerint a mai korban oly fontos pénzforgalmat és hitelügyet. Kezükbe tudták keríteni a gőzzel hajtott nagy közlekedési vállalatokat. Kezükbe kerítették csaknem az összes sajtót. Külföldi bankár konzorciumok, mint az államoknak hitelezői [...] befolyást gyakorolnak a mindig pénzhányban szenvedő modern alkotmányos kormányokra. [...] Agrár törvényünk, iparrendünk nem lévén [...] a szegényebb zsidó honpolgároknak bő alkalom nyílt, mint hitelező, alkuzó, kereskedő, mint korcsmák bérlője stb. az iparos és polgári, a középirtokos, valamint a földművelő népnek nagy részét deposszedálni.”⁷⁹

⁷⁵ Simonyi 1882b: 5, 7.

⁷⁶ Simonyi 1884a.

⁷⁷ Simonyi 1884a: 32.

⁷⁸ Simonyi 1884b; Kubinszky 1976: 212–218.

⁷⁹ Simonyi 1884b: 21.

Simonyi víziója szerint a zsidóság a törvényalkotásra is befolyást gyakorol, és megakadályozza a helyes agrártörvény és a korszerű iparrend kialakítását, sőt a büntetőtörvénykönyv is elnéző azon bűntényekkel szemben, amelyeket leginkább zsidók követnek el. Simonyi a megfelelő törvényektől várta a védelmet, ezért arra kérte a végrehajtó hatalmat, hogy a jogegyenlőséget a keresztény polgárok javára is alkalmazza, és ne akadályozza az olyan egyletek alakulását, amelyek a „zsidóhatalom” ellensúlyozását célozzák.

A PROGRESSZÍV ZSIDÓ ÉRTELMISÉG VÁLÁSA

A keresztény társadalom védelmében fellépő antiszemita elméleti és politikai szereplése az 1880-as években nem bizonyult hosszú életűnek. A tiszaezlári vérvád által keltett hisztériát is csak ideig-óráig tudták kihasználni. Az 1883. októberben megalakult Országos Antiszemita Párt az évtized közepén bomlásnak indult, jelezve, hogy a zsidóellenesség önmagában kevésnek bizonyult egy új politikai irányzat meggyökerezéséhez. Ezenkívül a közjogi kérdés által uralt pártviszonyok sem kedveztek egy világnézeti alapokra építő párt megszilárdulásának.⁸⁰ A liberális többségű képviselőházban Istóczy és társai felszólalásait hol derű, hol felháborodás kísérte. A liberális elit nem fogadta be az antiszemita narratívát, ugyanakkor nem is cáfolta tételesen. A cáfolat a neológ orgánumban, az *Egyenlőség* és a *Magyar-Zsidó Szemle* hasábjain megszólaló progresszív zsidó értelmiség felől érkezett.⁸¹ Mindenekelőtt az *Egyenlőség* lépett fel az önvédelem céljával, munkatársai a hazai publicisztikában először szálltak szembe nyilvánosan és módszeresen az antiszemita érvekkel. A „térfoglalás” víziójához az elemzők fordított nézőpontból közelítettek, azt vizsgálva, mely területeken nem valósult meg az emancipáció, s hol maradt el a zsidóság szereplése a hazai társadalomban elfoglalt arányától.⁸² Az *Egyenlőség* európai összehasonlítást adott arról, milyen mértékben teljesültek az emancipációhoz fűzött remények,⁸³ s a magyar viszonyok elmaradottságát a nyugatabbra fekvő államokkal szemben legfőképpen a zsidók vallási egyenjogúsításának elmaradásában, ezzel összefüggésben a vegyes házasság tilalmában látta, amit a „társadalmi egybeolvadás” legfőbb akadályának tekintett.⁸⁴ Az egyenlőtlenséget – vélte a cikksorozat szerzője – elsősorban a vallási-felekezeti értékrendnek a többségi társadalomban való fennmaradása okozta: „A láncolat egyszerű: a hol nincs felekezet nélküli humanizmus, ott nincs őszinte szabadelvűség, s a hol nincs őszinte szabadelvűség, ott lehet zsidóemancipáció

⁸⁰ Kubinszky 1976: 179–229.

⁸¹ Szabolcsi 1993; Prebuk 2010.

⁸² A zsidóság „hatalmi túlsúlyának” vizsgálatára vállalkozott Neumann Sándor, aki az antiszemita számolgotásainak tükröképpé nyújtva adatokkal cáfolta azt, hogy a zsidók az állami pozíciókban magukhoz ragadták volna a vezető szerepet. Neumann 1883.

⁸³ A 28 írásból álló cikksorozat a hazai viszonyokkal az emancipáció megvalósulásának európai gyakorlatát állította szembe.[n. n.] 1883a.

⁸⁴ [n. n.] 1883b: 7.

a papiroson, de a valóságban soha.”⁸⁵ A szerző önkritikusan saját nemzedékét is bírálta a befogadás iránt táplált túlzott várakozásokért, „botor zsidó idealistáknak” nevezve generációját:

„Vallásfelekezetek és fajok különállásának merev falai! Nem ringattuk-e magunkat szeretett hazánkban sokáig azon hitben, hogy e falak mindinkább dűledeznek már s hogy holnap meg fogjuk ülhetni mindnyájan itt – keresztények és zsidók, magyarok, németek, szlávok s románok, kik Magyarország népességét képezzük – e régi falak összeomlásának nagy, dicső napját.”⁸⁶

A lap éppen ezért komoly erőfeszítéseket tett a zsidók felekezeti jogainak bővítéséért,⁸⁷ 1892-ben munkatársai, a társadalmi befogadást elősegítendő, politikai mozgalmat indítottak az izraelita felekezet recepciójáért, és aktív részt vállaltak az izraelita felekezet millenniumi ünneplésének szervezésében. Írásaikban nagy hangsúlyt fektettek a zsidóság magyarosodásának és a nemzetgazdaság fejlesztéséhez való hozzájárulásának bemutatására.⁸⁸

Az 1890-es évekre az *Egyenlőség* a neológ irányzat programadó lapjává vált. Tevékenységét meglehetősen homogén ideológia jellemezte, amely legfőképpen az emancipáció védelmezésében, a vallási és a nemzeti identitás összeegyeztetésére irányuló törekvésben, a magyarosodás ösztönzésében, illetve a modernizált vallási hagyomány, a felekezeti kötődés fenntartásának hangsúlyozásában nyilvánult meg. Mindez határozott világnézet jegyében – a hazai szabadelvűség, a liberális értékek érvényesülése, a vallásszabadság és az egyenlő esélyek megvalósulásának reményében – történt. Szabolcsi Miksa (1857–1915) és munkatársai pozitívan rezonáltak a hazai liberális programra, amit azonban saját elképzeléseikhez és a fennálló társadalmi feltételekhez igazítottak. A teljes társadalmi és kulturális beolvadást ösztönző elvárásoknak való megfelelés helyett a modernizált vallási-kulturális hagyomány megőrzését is célzó *integrációs programot* alkottak.⁸⁹ Mindez világosan megmutatkozott a lap működésében érvényesülő kettősségben: miközben a lap messzemenően igyekezett megfelelni a korszak deklarált elvárásának, miszerint a zsidók csak felekezeti értelemben legyenek jelen a magyar társadalomban, maga sem kívánta megoldani a zsidóság történetében szervesen

⁸⁵ [n. n.] 1883c: 9.

⁸⁶ [n. n.] 1883c: 8.

⁸⁷ Prepuk 2012.

⁸⁸ Erre kitérő alkalmat kínált 1896-ban a millenniumi országos kiállításon szereplő zsidó vállalkozások és a magyar gazdaság fejlesztéséért kitüntetésben részesülők népes táboraának számbavétele. Seress 1896a, 1896b; Prepuk 2000: 102–107. A kiállítással egy időben jelent meg a *Magyar zsidók a millenniumon* című művelődéstörténeti tanulmánykötet: Zichy–Deresty (szerk.) 1896. A kötet fontosabb írásai: S. M.: „Zsidóvallású magyarok”; Acsády Ignác: „A magyar zsidók kétszáz évvel ezelőtt”; Gelléri Miksa: „Zsidók a magyar közgazdasági életben”; „Zsidó-magyar tudósok”; Silberstein Ötvös Adolf: „A zsidó nép és plasztika”; „Zsidó-magyarok a törvényhozásban”; Szabolcsi Miksa: „A pesti izraelita nagyhitközségről”; „Arcképcsarnok”.

⁸⁹ Gerő 1993; Prepuk 2013b.

összekapcsolódó elemek, a népi jegyek és a vallás kettéválasztását.⁹⁰ Ehelyett inkább új módon konstruálta a modern zsidóságot: egyfelől egyenlő jogokkal rendelkező polgári individuumok összességként láttatta, másfelől modern közöségként, amelynek kulturális köteleihez a modernizált vallási hagyomány is hozzátartozik, s amely közösségként fontos és hasznos szerepet tölthet be a magyar társadalomban. Az *Egyenlőség*, a zsidók körében érvényesülő domináns társadalmi folyamatokkal összhangban, a *polgári középosztályban* jelölte ki a magyarosodó, akkulturalódó zsidóság helyét, oly módon, hogy az egész közösséget a polgári társadalom központi csoportjává, a középosztály részévé szerette volna tenni. Azaz a magyar társadalomban betöltendő szerepét is részben közösségi feladatként határozta meg. A lap által megfogalmazott modern csoportöntudat szerves részét alkotta a zsidó népességen belüli vallási kötelek megerősítése, a vallás erkölcsi-társadalmi szerepének hangsúlyozása és újabb tartalommal való megtöltése, illetve a tradicionális életmód és kultúra azon megnyilvánulásainak erőteljes bírálata, amelyek nem illeszkedtek az általa elképzelt és kívánatosnak tartott, művelt, modern középosztály képletébe.⁹¹

Jóllehet az *Egyenlőség* egy viszonylag kis létszámú, fővárosi értelmiségi csoport véleményét szólaltatta meg, programja mégis reprezentatívnak tekinthető, hiszen abból a kulturális tapasztalatból táplálkozott, amelyet a magyarosodó városi, főként fővárosi zsidóság mindennapi élete közvetített. Ez a program két irányban is határozottan és új módon tematizálta a zsidóság lehetséges jövőjét és helyét a hazai társadalomban. Az újság egyfelől reális alternatívát kínált azon középosztály-konceptiókkal szemben, amelyek a birtokos nemesség, a gentry modern polgári középosztállyá válásában reménykedtek. Másfelől a fragmentálódó zsidó identitásokkal szemben is alternatívául szolgált azáltal, hogy a zsidóság egészét potenciálisan magába foglaló, a modern kori vallási-kulturális megosztottságon átívelő, szekuláris identitáskonceptiót fogalmazott meg.

A ZSIDÓSÁG A SZÁZADELŐ KÖZÉPOSZTÁLY-ELMÉLETEIBEN

Felmerül a kérdés, vajon változott-e érdemlegesen a zsidók középosztályi szerepének megítélése a századfordulón és a századelőn? A válasz alapvetően két tényezőtől függött: egyfelől attól, milyen mértékben teljesültek a gentry megújulásához és integráló erejéhez fűzött remények, másfelől attól, miként értékelték a századelő elemzői a zsidóság modernizációs teljesítményét, magyarosodását

⁹⁰ Mindez a neológ önmeghatározás fogalmi képlekenységében is megmutatkozott a századfordulón. Konrád 2016.

⁹¹ A lap erőteljesen bírálta az ortodox és haszid zsidóság nyelvhasználatát, kulturális szokásait, intézményeit mint az akkulturalódó csoportoknak a többségi társadalomba való befogadását akadályozó tényezőket. Jakobi 1885; Enyedi 1892; Szabolcsi 1897. Kevésbé volt azonban kritikus a századfordulótól a neológ zsidóság körében érzékelhető „elvallástalanodás” hatásával szemben. Konrád 2005.

és akkulturálódását. Míg az 1880-as évek koncepcióinak megfogalmazói bíztak abban, hogy a gentry képes magát megmenteni, alkalmazkodni a szabadverseny feltételeihez, és összeolvadni a középosztály polgári elemeivel, az 1890-es évek végére világossá vált, hogy a birtokos nemesség rászorul az állami és intézményi védelemre. Mindez az elemzések szempontjait is megváltoztatta. Párhuzamosan azzal, ahogy a középosztály-koncepciók a gentry megmentésére koncentráltak,⁹² illetve ahogy a társadalom legjobb elemeinek összeolvadásával elképzelt, gyűjtőmedencének tekintett középosztály programja illúzióknak bizonyult,⁹³ és helyét a századfordulón átvette a történelmi középosztály kialakításának és megerősítésének elképzelése,⁹⁴ a zsidók egyre inkább kikerültek a középosztály kívánatosnak tekintett alkotóelemei közül, s társadalmi szerepük mindinkább bíráló tárgyává vált. A különböző társadalmi csoportoknak változatlanul a nemesség vezetésével elképzelt egybeolvadásában bízó elemzők – jóllehet elismerték a zsidó középrétegek gazdasági, kulturális teljesítményét – továbbra is idegenségüket kifogásolták, és a magyarosodó réteg túl kicsiny mivoltát hangsúlyozták.

Az utóbbi megközelítésre példa a konzervatív szociológus, Geőcze Sarolta (1862–1928) elemzése. Az agráriusok politikai érdekszövetsége, a Magyar Gazdaszövetség folyóiratában megjelentetett tanulmány a középosztály „különemű” alkotóelemei között említette a „történelmi középosztály”, a „polgárság”, „a nép fia” és az „aristocracia” mellett a zsidóságot mint „rohamosan szaporodó elem”-et.⁹⁵ A szerző az asszimilációt elsősorban erkölcsi és kulturális színvonal kérdésének tekintette, ezért a nyugat-európai csekély számú zsidóság felszívódásának okát a keresztény erkölcshez és kultúrához való idomulásban látta. A hazai zsidóságban azonban háromféle irányultságot különböztetett meg:

„[V]an a nálunk élő zsidóságnak egy erkölcsi és kulturális fejlődésre képes s a nemzeti érzés iránt fogékony, becses része, mely a maga faji tulajdonságaival, a nemzeti életnek hasznos tényezője, melynek felszívódása a középosztályra nyereség; de van egy oly, és sajnos, jelentékeny része is, mely erkölcsileg, olykor kulturailag is igen alacsony fokon áll s mely a nemzeti érzés iránt teljesen idegen; végre van egy töredék, mely a kulturának magas fokára emelkedett, de érzésében cosmopolita s a vallási és erkölcsi alapot teljesen kilökte lába alól. A zsidóság megítélését ez a körülmény nehezíti meg. Általános ítéletet mondani felőle ezért nem is lehet, csupán a multat illetőleg.”⁹⁶

Bár Geőcze az általa történelmi középosztálynak nevezett gentryvel szemben is éles kritikát fogalmazott meg, s csak azon részének megmentésére törekedett, amely

⁹² Geőcze 1904; Concha 1910.

⁹³ Jóllehet a középosztály egységes osztállyá szervezése továbbra is célként fogalmazódott meg. Éhen 1905; Schneider 1911; Móricz 1913.

⁹⁴ Geőcze 1904; Schneider 1911. A történelmi középosztály morfológiájáról Hanák: 1962.

⁹⁵ Geőcze 1904.

⁹⁶ Geőcze 1904: 925.

„félig saját hibáján kívül került az anyagi tönk lejtőjére”,⁹⁷ mégis egyedül ezt a réteget tartotta alkalmasnak a nemzet vezetésére és a társadalom szervezésére:

„A történelmi középosztály van hivatva arra is, hogy a társadalomnak saját erejéből, tudása, deréksége révén fölemelkedő elemeit, bármely rétegből, bármely nemzeti-ség, vallás kebeléből jöjjenek azok, szeretettel fogadván a maga körébe, annak megadja a magyar nemzeti társadalom évszázadok nemes hagyományai által kifejlesztette nemes zománcát.”⁹⁸

Concha Győző (1846–1933), a budapesti egyetem jogi karának politikatanára 1910-ben megjelent tanulmányában azonban azt ecsetelte, miért nem tud a régi nemességet, a földbirtokosságot és a nem földbirtokból élő szellemi foglalkozásúakat magába foglaló gentry a polgársághoz közeledni:

„[A] polgári elemből való nagyobb erősödésnek [...] útját állja az, hogy annak épen az a része, mely vagyonánál, műveltségénél fogva erre legalkalmasabb volna: a gazdag zsidóság faji különbsége, vallása, modora, életfelfogása, társadalmi állásának, érdemeinek újkeletű volta miatt záratik ki a gentryből, melynek keretét, alapját az Aristoteles-kívánta régi vagyon, a régi jelesség alkotja.”⁹⁹

„Új társadalmunkban sem emelkedett az ipari, kereskedelmi és pénzvagyon s vele a polgári középosztály kultúrája eléggé, hogy annak színe a gentry mozgalomhoz rokonszenvvel csatlakozzék, illetőleg, amennyiben mindkettő mégis emelkedett, felekezeti ellentét gátolta a csatlakozást. Iparunk, kereskedelmünk, pénzünk a zsidóság kezében összpontosult, de szellemi kultúránkban is jelentékeny tényezővé vált a zsidóság, anélkül, hogy a vallási ellentét, a gazdasági érdekközösség, az észjárás, az ízlés, az erkölcsi értékelés egyenlősége által kiegyenlítettett volna. És ez az ellentét a zsidósággal a földbirtok körében sem egyenlítődt ki.”¹⁰⁰

A gentry megmentése érdekében érvelő Concha mégis a közeledésben látta a jövő komoly lehetőségét:

„Lesz-e köztük kiegyenlítés? Nemzetünkre époly fontos, mint a szász és a normann elem egybeolvadása az angolba. Mik a kiegyenlítés eszközei? Az idő, mely néhány nemzedéken át a magyar és keresztyén eszmének egyre nagyobb terjedését fogja magával hozni s a zsidóságot hozzánk áthasonlítani. Ha erre nem számíthatunk, ha a zsidóság színe java a nemzetközi s keresztyénellenes iránynak állandóan oda adja magát s így akar vezetni, [...] ez esetben nem lehetvén egy nemzetnek két vezető

⁹⁷ Geőcze 1904: 921.

⁹⁸ Geőcze 1904: 934.

⁹⁹ Concha 1935: 325–326.

¹⁰⁰ Concha 1935: 283.

osztálya, a legvésezebb visszavonásnak és harcnak nézünk eléje, mely a magyar szellem, a keresztyén szellem uralmáért fog folyni.”¹⁰¹

Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy végső soron mindketten a kereszténységhez való közeledést tekintették járható útnak a zsidóság számára, s ugyanakkor Geöcze megengedőbb a „nemzeti érzés iránt fogékony” réteggel szemben, amelyet „a maga faji tulajdonságaival” is hasznos tényezőnek tekintett. Ezen apró engedmény azonban csak egy szűk rétegre vonatkozott.

Arra keresve magyarázatot, miért nem sikerült a zsidóság polgárosodó, magyarosodó rétegeinek és az őket képviselő progresszív zsidó sajtónak lényegesen változtatni a zsidóság idegennek minősítésén, a hatóokok sokaságát, a századforduló eszmei, politikai, társadalmi válságának tényezőit kellene figyelembe venni. Ahogy a zsidóságon belül még a századfordulón is több mint felére becsülhető hagyományhű ortodoxia fennmaradása sem javított a modernizálódó rétegek megítélésén.¹⁰² A hatóokok között ugyanakkor kétségtelenül nagy szerep jutott annak, hogy a nemesi liberalizmus nem engedett alappilléreiből, a századfordulón is a jogadományozás és a társadalmi szerepkörök leosztásának bűvkörében élt, ezért értetlenül állt az emancipáció után meginduló társadalmi folyamatok előtt.¹⁰³ Jóllehet a liberális politikai elit mérvadó csoportjai elismerték a zsidók gazdasági és kulturális teljesítményét, illetve magyarosodását,¹⁰⁴ amelyet más nem magyar etnikumokkal való összevetésben is hangsúlyoztak, mégsem született meg a zsidók polgári középosztályi szerepével meghatározó módon számoló, illetve azt pozitívan értékelő narratíva. Minderre vélhetően nemcsak azért nem került sor, mert a polgárosodás és a kapitalizálódás során egy korábban marginálisnak tekintett vallási-etnikai csoport került számottevő mértékben a nagy- és középpolgárság formálódását meghatározó foglalkozásokba, de azért sem, mert a társadalmi folyamatok nem feleltek meg a zsidókkal és más etnikumokkal szemben megfogalmazott homogenizáló-asszimilációs elvárásoknak.¹⁰⁵ Az integrálódó zsidó csoportok megindultak ugyan az akkulturalódás útján, megtanulták a nyelvet, átvették a domináns kulturális értékeket, mindez azonban nem tüntette el, hanem – bár a korábbi korszakokhoz képest más formában – újratemtette és megerősítette a szociális-kulturális és az ebből fakadó etnikai különbözőségeiket.

¹⁰¹ Concha 1935: 326.

¹⁰² Zeke 1990.

¹⁰³ A 19. századi liberális hagyomány átalakulásáról: Lukacs 1991: 139–146; Szabó M. 1993: 175–181; Takács 2007: 75–85, 100–102. A zsidóság demográfiai jellemzőiről és foglalkozási összetételének alakulásáról: Don–Magos 1985; Kovács 1992: 8–49; Katus 1992.

¹⁰⁴ Ezek az értékelések gyakran visszatérnek a dualizmus első évtizedeinek parlamenti vitáiban. Prepuk 2012. Az izraelita vallás bevetté tételét célzó törvényjavaslat indoklása például 1893-ban így fogalmazott: „Huszonöt éve annak, hogy az izraeliták a polgári és politikai jogot tekintetében a keresztyékekkel egyenjogositattak, s ez idő óta a közélet minden vonalán nem egy bizonyítékát szolgáltatták annak, hogy erős nemzeti érzéstől áthatva részt akarnak venni a magyar nemzeti állam teljes kiépítésében. Nagy ideje, hogy az ország ezen hétszázézet meghaladó polgárainak vallása is a törvény sánczai közé befogadtassék.” KI 1892–1897: 291.

¹⁰⁵ Gellner 2009.

A polgárosodás korában a zsidók más módon kezdtek különbözni, mint a korábbi évszázadokban. Az emancipációval meginduló változások a többségi társadalom által negatív módon meghatározott, kirekesztettségen alapuló homogen csoportidentitás feltételeit is megszüntették. A legszembeűnőbb változás abban mutatkozott meg, hogy a vallásnak a modern társadalmakban bekövetkezett háttérbe szorulásával összhangban a vallási közösség a zsidóság számára is megszűnt elsődleges vonatkozási pontként funkcionálni. A zsidók mint egyének nyertek és gyakoroltak egyenlő jogokat, s ebben a minőségben több csoportnak is tagjai lettek. Az emancipációval elnyert szabad foglalkozásválasztás hatására kibővült a gyakorolható szakmák köre, s ennek révén szakmai csoportoknak lettek tagjai. A politikai orientáció, a pártokhoz és az ideológiákhoz való kötődés másfajta csoporthoz tartozást generálhatott. E kötődések a felekezeti közösségen kívül is erőteljes személyes és szakmai kapcsolatrendszert alakítottak ki, amely a tradicionális vallási közösségek kereteit akár szét is feszítette. Jóllehet nehéz lenne meghatározni, vajon az egyéni identitást alakító tényezők közül melyeknek volt erőteljesebb csoportképző szerepük, kétségtelen, hogy a nagymértékű társadalmi és kulturális differenciálódás hatására a csoportképződés keretei is megváltoztak, és újszerű csoportidentitások is létrejöttek.¹⁰⁶

A hazai nyilvánosságban artikulált csoportidentitások a 19. század második felében öltöttek határozottabb formát. Mivel a zsidóság túlnyomó többsége a 19. században sem vesztette el felekezeti kötődését, a lejátszódó társadalmi differenciálódás leglátványosabban a vallási önmeghatározás változásában nyilvánult meg. Ez tükröződött a vallási irányzatok különválásában, a vallási modernizáció képviselő reformáramlatok és a tradíciók változatlan fenntartására törekvő konzervatív-ortodox irányzatok kialakulásában, amelyeket tovább differenciált a földrajzi-regionális elhelyezkedés (nyugati, keleti ortodoxia), vagy a településhálózat által is meghatározott társadalmi-kulturális háttér (város–falu).¹⁰⁷ A vallási irányzatok szétválása, a hagyomány modernizálására vagy megőrzésére irányuló törekvések mögött jól látható társadalmi-foglalkozásbeli különbségek rajzolódtak ki: a vallási újítók főként a zsidóság gazdagodó, a társadalmi ranglétrán felfelé törekvő csoportjaiból kerültek ki, ezzel szemben a modern időbeosztás által kevésbé érintett rétegek, a kisipar vagy a kiskereskedelem területén dolgozók könnyebben megőrizhették a hagyományokat. A foglalkozásbeli differenciálódás korábban nem jellemző társadalmi távolságokat alakított ki, e távolságok identitás- és csoportképző szerepére példaként szolgál többek között a zsidó nagyvállalkozó réteg dzsentifikációja.¹⁰⁸ Az is hasonlóan látványos csoportképző hatást gyakorolt, miként értékelték a zsidóság egyes csoportjai a zsidók 19. századi lehetőségeit: reális alternatívának tekintették-e az integrációt a befogadó társadalmakba, vagy egyéni és közösségi tapasztalataik a diaszpóra elhagyására és a világi zsidó nacionalizmus,

¹⁰⁶ Pataki 1982; Erős 1998.

¹⁰⁷ Karady 1992; Katz 1999; Pietsch 1999.

¹⁰⁸ McCagg 1972; Lengyel 1989.

a cionizmus támogatására ösztönözték őket.¹⁰⁹ Összességében tehát leszögezhető, hogy a zsidóság körében lejátszódó vallási-társadalmi-kulturális differenciálódás és fragmentálódás egyik közös nevezője az volt, hogy nem kis mértékben a felekezeti közösségen túlmutató kapcsolatok függvényében valósult meg, s ez az egyének és a közösségek számára újfajta orientációt teremtett.

A progresszív-neológ zsidó értelmiség az integrálódó zsidó csoportok számára próbált útmutatást adni, az ő érdekeiket képviselte. Eközben lankadatlanul küzdött azért, hogy elfogadtassa a zsidóságnak mint magyar polgári középosztálynak a létezését, vagyis hogy a zsidóknak nem kell eltűnniük és beolvadniuk, hanem modernizált vallási hagyományaikkal és kulturális sajátosságaikkal együtt az ország katolikus és protestáns népességéhez hasonlóan értékes alkotóelemei lehetnek a magyar társadalomnak. A korabeli politikai-társadalmi diskurzus azonban ezt nem fogadta be. Az elutasítás világosan megmutatkozott a századforduló politikai, társadalmi konfliktusai által generált „zsidókérdésben”, ami kifejezte a zsidóság integrációjának nem várt eredményeihez fűződő negatív érzelmeket. Akik mindezt megfogalmazták, azok ugyanakkor nem a polgári szerepkört, hanem a zsidó polgárság vallási-kulturális különbözőségét kifogásolták, és magyarságát kérdőjelezték meg: a zsidók elégtelen magyarosodását a modor- és viselkedésbeli sajátosságokban vélték felfedezni.¹¹⁰ Azaz a problémát a nemzeti kulturális homogenizáció kontextusában oldották fel, s az etnocentrikus magyarságkép alapján a zsidóság etnokulturális sajátosságaiként értékelték és utasították el a kulturális, viselkedés- és modorbéli különbségeket. E logika a jogi befogadás ellenére fenntartotta és megerősítette a zsidók társadalmi stigmatizáltságát. A megkülönböztető jegyek azonban immár mint szekuláris stigmák jelentek meg, amelyeket a vallási különbözőség mellett vagy éppen abból eredeztetve, elsősorban a viselkedésben, megjelenésben, beszédstílusban, modorban, mentalitásban felfedezni vélt különbségek kiemelése tematizált.¹¹¹ A zsidók újfajta idegenségének tételezése ugyanakkor inkább erősítette, mintsem gyengítette a csoportkohéziót, ahogy a stigmatizált identitások általában felerősítik az összetartozás érzését azáltal, hogy csak közösségekben élhetők meg, vagy élhetőek túl.¹¹²

A különböző kritikai hangok azokban a véleményekben összegződtek, amelyek végső soron a „beolvadás” hiányában látták a probléma gyökerét: azaz a liberális doktrína legfőbb fogalmi paneljét alkalmazva a zsidó csoportokon kérték számon a kialakult állapotokat. Eközben azonban nem történt meg annak tisztázása, hova kellene és lehetne beolvadni, létezik-e olyan társadalmi közeg, amely „áthasonít”, illetve a nem létező nemzeti polgári középosztály hogyan volna képes

¹⁰⁹ Schweitzer 1994; Haber 2001.

¹¹⁰ Az etnikai előítéletek és a zsidókról szóló sztereotípiák születéséről: Hanák 1988.

¹¹¹ A hivatalos kommunikációban a negatív sztereotípiák kevésbé voltak megjeleníthetők, a korabeli vicclapok azonban nagyszerűen ábrázolták képtelenségüket. Az Ágai Adolf által szerkesztett *Borsszem Jankó* humoráról: Buzinkay 1983; Tamás 2014; Gluck 2017: 108–139.

¹¹² Goffman 1998. A csoportkohézió erősödéseként értelmezhető a századfordulótól a neológ értelmiség körében a hagyományhű ortodoxiával és haszidizmussal szemben megnyilvánuló nagyobb tolerancia. Konrád 2005.

bárkit beolvasztani.¹¹³ A reformkori diskurzushoz képest lényegében semmi nem változott, hiszen ismét csak a beilleszkedőkkel szembeni feltételek megfogalmazására került sor, s egy megelőlegezett magyarságideál alapján a hozzá idomulás igénye merült fel. De amíg a reformkorban a zsidóság beolvadásának és eltűnésének követelménye és reménye egy elképzelt jövődől polgári társadalomról szóló vízió részét alkotta, ennek irrealitása a századfordulón már tényé vált. A zsidó lakosság túlnyomó többsége ugyanis a 19. század végén is az izraelita felekezet tagja maradt, s jóllehet különböző módokon és fokozatokban, a vallási és kulturális tradíciók követőjeként is látható módon jelen volt a társadalomban.¹¹⁴

Abban, hogy a Magyar Királyság területén élő különböző etnikumok és felekezetek közül miért elsősorban a zsidók szociális, kulturális sajátosságai és elutasításuk jelentődött meg „kérdésként”, bizonyára szerepet játszott, hogy a zsidó csoportok meghatározó és nem várt mértékben kerültek a polgárosodó társadalom centrumába. Hangsúlyos jelenlétük a polgári foglalkozásokban a keresztény polgári középosztály-teremtés sikertelenségét jelezte. A zsidóság polgári szerepvállalásának mint „zsidókérdésnek” megjelenítése másfelől a liberális nemzetépítés szélesebb kontextusától, kudarcaitól, illetve e kudarccokkal való szembenézés elkerülésére irányuló törekvésektől sem választható el. E zavarok mindenekelőtt a magyarsággal szemben a századfordulóig számbeli többségben lévő nemzetiségek, etnikai és vallási kisebbségek elképzelt etnikai-kulturális homogenizációjának elégtelenségében, a nemzetiségek magyarosodásának alacsony mértékében mutatkoztak meg. A századfordulóra világossá vált, hogy fennmaradnak a vallási, etnikai és kulturális különbségeket megőrző csoportidentitások. Az 1868. évi nemzetiségi törvény számos pontját elsikkasztó, attól fokozatosan visszalépő, mesterséges magyarosítást szorgalmazó nemzetiségi politika csak szerény eredményeket könyvelhetett el a földrajzilag is egy tömbben élő és az urbanizáció spon-tán asszimilációs hatásai által kevésbé érintett szlovákok, románok és délszlávok nyelvi, kulturális magyarosodása terén.¹¹⁵ Ennek köszönhetően 1910-re csupán erősen vitatható eszközökkel sikerült kimutatni a magyarság szerény mértékű, 54,4%-os többletét.¹¹⁶ Paradox módon éppen azáltal, hogy a zsidóság 77%-át, 700 794 főt a magyar anyanyelvűek között regisztrálták.¹¹⁷

A nemesi liberalizmus hagyományából táplálkozó nacionalizmus képviselői azonban az eredeti elképzeléseiknek ellentmondó társadalmi tapasztalatok birtokában sem revidálták a népesség nyelvi-kulturális homogenizációjára irányuló

¹¹³ Péter 1998a. Ennek ismeretében érdemes újragonidolni azt az állítást, miszerint a zsidóság beolvadását, asszimilációját a 19. század végén az antiszemitizmus fellépése törte derékba.

¹¹⁴ Az izraelita felekezetet elhagyókról: Konrád 2014: 205–252.

¹¹⁵ Jászi 1912: 145–188; Jászi 1983: 408–440; Péter 1998b.

¹¹⁶ MStK 1916: 116; Kövér 2016.

¹¹⁷ MStK 1916: 249–277, 470–471. A 19. századi nyelvi asszimiláció mérlegét megvonó Karády Viktor szerint „a századelőn a népesség kerekén 6%-át kitevő zsidóság háromnegyedének magyar nyelvi azonossága nélkül a magyarság még mindig kisebbségben lett volna a Kárpát-medencében”. Karády 1997: 164.

álláspontjukat.¹¹⁸ A magyar liberális nemzetkepció nem volt képes megújulni és korszerű választ adni a századforduló folyamataira. Az Ausztriával egyensúlyt kereső és a nagyhatalmi nacionalizmus jegyében a nem magyar nemzetiségekkel szembeni fölényt érvényesíteni kívánó céljai miatt nem tudott elmozdulni a nemzeti egyesülés programjától, s képtelennek bizonyult az etnikai-kulturális sokféleséget toleráló, a hazai társadalomfejlődés adottságait, a népesség etnikai összetételét is figyelembe vevő modern nemzetkepció kialakítására.¹¹⁹

Amikor világossá vált, hogy a magyar nacionalizmus homogenizáló programja nem valósítható meg, az újkonzervatívok által exponált zsidó szociális-kulturális különbözőségek és a rájuk adott sajátos magyarázat révén sikerült elkerülni az azzal való szembenézést, hogy a nemzeti egyesülés elgondolása valójában eleve hibás alapokra épült társadalmi és kulturális tekintetben, s más etnikumok esetében sem bizonyult megvalósíthatónak. A konzervatív logika annak révén úszta meg a szembesülést a koncepció hibáival, hogy nem a társadalmi feltételek hiányából, hanem a zsidók feltételezett idegenségéből, beolvadásképtelenségéből vezette le elégtelennek tekintett magyarosodásukat. Azaz a zsidóság keresztény-esszencialista felfogását érvényesítette, amely szerint a zsidók azért képtelenek beolvadni a nem zsidó társadalomba, mert idegenek az európai társadalmakban.¹²⁰ A „zsidókérdés” exponálása bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a századforduló politikai elitjének nem kellett időben szembenéznie az uniformizáló nemzeti koncepció hibáival és kudarcaival, mivel a problémát a zsidó és a nem zsidó társadalom kapcsolatában fennálló zavarrá szelídítette.

A zsidók elégtelennek ítélt magyarosodását számonkérő, illetve a beolvadásképtelenséget hangsúlyozó véleményeket az 1890-es évek második felétől

¹¹⁸ A nacionalizmus átalakulásáról: Horváth 1974: 479–495; Gergely 1987; Baka 1990; Takáts 2007: 62–74. Beksics Gusztáv később sem szűnt meg az egységes nemzetállam és nemzeti társadalom szükségességét hangsúlyozni, s következetesen elutasította a felekezeti és más csoportérdekek megjelenítését. Ezért egyaránt a nemzeti békét megbontó felekezeti mozgalomként értékelte 1892-ben a liberális egyházpolitikai törvények szabotálását célzó katolikus reverzális mozgalmat és a zsidóság vallási emancipációja érdekében indított izraelita recepciós mozgalmat. Beksics annak ellenére ítélte el a neológ zsidóság vezetői által kezdeményezett politikai mozgalmat, hogy annak célja, az egyébként általa is támogatott recepció és az azzal elnyerendő áttérési és házassági viszonyosság utat nyithatott a zsidók annyira óhajtott társadalmi integrációjához. [n. n.] 1892. A kérdéstről a *Pesti Hírlap*ban kialakult vitában Pulszky Ferenc (1814–1897) kérdőjelezte meg Beksics álláspontját, miszerint létezne Magyarországon nemzeti társadalom, helyette – szerinte – „egész sorozata” alakult ki „az elzárkózó klikkeknek”. Mindez megmutatkozik a nemzeti és az országos kaszinó vagy a tisztviselőegyletek működésében. A politikai pártok kötelékén túl az atyafiság és a sógorság-komaság hozza közelebb a különböző rétegeket, ezekből a kapcsolatokból azonban a zsidók kirekesztődnek. Nekik is van büszke, önértékes arisztokráciájuk, a keresztény világ azonban akkor sem ismeri el őket, ha kikeresztelkedtek. Az idegenség addig marad fenn, amíg nincs polgári házasság, s nem jöhet létre rokoni kapcsolat zsidók és keresztények között, hiszen nemcsak a vallás, hanem a hagyományok is elkülönítenek. Pulszky 1892.

¹¹⁹ Szabó M. 1993; Gyurgyák 2007: 90–135. Vö. a polgári progresszió nemzetképével: Jászi 1912.

¹²⁰ Az 1880-as években hasonló érvekkel utasította el a főrendiház konzervatív ellenzéke a zsidók és keresztények közötti polgári házasságot és az izraelita felekezet főrendiházi képviseletét. Prepuk 2012.

az újkonzervatív narratíva jelenítette meg.¹²¹ Jóllehet az Istóczy Győző vezette 1880-as évekbeli antiszemita mozgalmat a liberális kormányzati politika és kommunikáció könnyen rövidre zárta, az utókor pedig a liberális korszak átmeneti anomáliájának nyilvánította, az 1890-es években a politikai katolicizmus és az agrárius mozgalom sikeresen integrálta az antiszemita programját, sőt mélyebb társadalmi és politikai beágyazottsága révén hatékonyabban alkalmazta frazeológiáját. A Néppárt valójában folytatta az Országos Antiszemita Párt revíziós politikáját, amikor az 1895-ben megvalósult vallási recepció visszavonására törekedett, hiszen a egyes házasságok és a zsidó vallásra való áttérések lehetetlenné tételével a társadalmi integrációt igyekezett akadályozni.¹²² Az agrárius mozgalom pedig ideológiai alapvetésévé tette, hogy a „kötött tőke” hazafiás, a „mozgó tőke” azonban nemzetidegen és kozmopolita érdeket szolgál.¹²³

A századforduló „zsidókérdése” rávilágít arra, hogy végső soron a modern eszmerendszerek sem tudták meghaladni a zsidó–keresztény szembenállás több évszázados tradícióit, legfeljebb szekularizálták, világi fogalmi köntösbe öltöztették. Akár a liberális, akár a konzervatív elméletek által felkínált megoldásokat tekintjük, kijelenthetjük, hogy a keresztény kultúrkörben megfogalmazódó modern ideológiák képviselői között tovább élt a zsidók iránti másfajta viszonyulás, s nem tulajdonítottak önérteket a zsidóság történeti és kulturális hagyományainak, ezért felszámolásukra és eltüntetésükre törekedtek.¹²⁴ Ezzel magyarázható, hogy jóllehet – a nemzeti-uniformizáló vízióknak ellentmondva – a polgárosodás során is fennmaradt az ország társadalmának vallási-etnikai-kulturális sokszínűsége, a befogadó közeg kevésbé tolerálta a zsidó csoportok mentalitásbeli, kulturális sajátosságait, még ha modernizálódtak is, mint a keresztény népességben belül fennmaradó etnikai-kulturális különbségeket.¹²⁵

¹²¹ Szabó M. 1974, 1989; Szabó D. 1985; Gergely 1994; Fazekas 2002; Fehér 2019.

¹²² Prohászka 1929; Mérei (szerk.) 1971: 148–149; Klestenitz 2013.

¹²³ Bernát 1903. A katolikus *Magyar Állam és az Alkotmány* munkatársa, Petrássevich Géza 1904-ben Simonyi Iván stílusát idéző módon bírálta a zsidó földbirtokosok és bérlők tevékenységét. Sajnálattal állapította meg, hogy az emancipáció nem vonható vissza, ezért úgy vélte, hogy a gazdasági egyesületeknek és a gazdaszövetkezeteknek kell összefogniuk a magyar földbirtokosok védelmében, illetve azt javasolta, hogy az állam minden gazdát cserélő birtokra biztosítson magának elővételi jogot. Petrássevich 1904; Gyurgyák 2001: 362–365.

¹²⁴ Mindez összhangban állt a felvilágosodás óta érvényesülő állásponttal, miszerint a zsidóság fennmaradásának a modern korban nincs létjogosultsága. Hertzberg 1968.

¹²⁵ Kettős mérce érvényesülése érhető tetten a német és a zsidó polgárság társadalmi integrációjának eltérő értékelésében. Jóllehet a német polgárság sem kerülte el, hogy a magyarságtól idegen elemként határozzák meg, az elemzők mégis megengedőbbnek bizonyultak vele szemben. Concha Győző például a fentebb idézett tanulmányában így fogalmazott: „Hogy e [gentry – P. A.] mozgalomból a régi német patriciátus utódai s a zsidóság magasabb gazdasági és szellemi kultúr-elemei kimaradtak, e jelenséget az előbbinek teljesen át nem alakult német jellege, az utóbbinak, a régi polgárságnál gyorsabb külső megmagyarosodása ellenére is, társadalmunkban nagyon is újdonság, állásfoglalása, világnézetének, modorának idegenszerűsége magyarázza.” (Concha 1935: 284.) A századfordulóra mégsem alakult ki „németkérdés”, amelyben feltehetően szerepet játszott a német városi polgárság keresztény volta, illetve egyéb történeti jellemzői.

Az 1890-es évek második felétől az *Egyenlőség*nek és a progresszív felekezeti sajtó más orgánumainak is szembe kellett nézniük az újkonzervativizmus és az általa képviselt etnikai nacionalizmus erősödésével, az újság azonban később sem módosított azon meggyőződésén, hogy az elmagyarosodott zsidó polgárság a magyar középosztály integráns része, illetve a modernizált zsidó hagyomány és kultúra a magyar nemzeti társadalom és kultúra egyenrangú, értékes alkotóeleme. Bár a neológ álláspont, a negatív fogadtatás hatására, a következő évtizedekben néhány ponton módosult – például elnézőbbé vált a zsidó hagyomány megőrzésére törekvő ortodoxiával és a haszidizmussal szemben –, alapvető pillérei a 20. század elején is változatlanok maradtak. Erre utal az, hogy 1917-ben a *Huszadik Század* című folyóirat által kezdeményezett körkérdésre válaszolva a „zsidókérdés” létezését tagadó kevés válaszadó között ott sorakoztak a neológ irányzat vezetői, köztük az *Egyenlőséget* apja halál után, 1915-től szerkesztő Szabolcsi Lajos (1889–1943) és Mezey Ferenc (1860–1927), a neológia csúcsszervének, az Izraeliták Országos Irodájának a vezetője. Mindketten kitarítottak amellest, hogy a zsidók ugyanúgy magyarok, ahogy a katolikusok és a protestánsok.

„Csak azoknak *kérdés* ez, akik nem tudnak belenyugodni abba, hogy mi magyar zsidók, épp úgy hazánknak valljuk ezt a földet, mint a más hitű magyarok. Csak azoknak *kérdés*, kik ezen változtatni szeretnének. Csak azoknak *kérdés*, kik azt hiszik, hogy létünk, egzisztenciánk, érdemeink, fennmaradásunk, fejlődésünk: nem tények, nem pozitívumok, hanem holmi bizonytalan, ingadozó határozatlanságok, szóval: *kérdések*. Más ember előtt zsidókérdés Magyarországon nincs. Zsidókérdés Magyarországon akkor lehetne, ha a zsidóság nem az volna, ami, hanem a nemzetnek problematikus eleme vagy ellensége lenne. Ha kivonná magát honpolgári kötelességei teljesítése alól, ha nem venne részt e nemzeti művelődés munkájában, ha állandó fenyegető veszedelme volna az országnak. Akkor valóban volna zsidókérdés, mert a nemzetnek védekeznie kellene ellene, állást kellene foglalnia irányában s a politika megoldatlan, fenyegető, elintézendő kérdései között joggal lehetne ott a zsidókérdés is. De vajjon így van-e? Még a ledühödtebb antiszemita sem állíthatják ezt a magyar zsidóságról. [...] Joggal kérdezhetjük: hol volna iparunk, kereskedelmünk, irodalmunk, művészetünk, mezőgazdaságunk, egész nemzeti kulturánk a zsidók nélkül? Eszét és szívét, minden tehetségét adta a magyar zsidó a hazának. [...] Ha a zsidóságot felekezetnek méltóztatik tekinteni, miért nem előzi meg a *Huszadik Század*-ban a zsidóvitát egy katolikus-vita vagy református-vita is? Ha nemzetiségnek, [...] miért nem tetszik előbb vitát rendezni a ruténkérdésről meg a szerbkérdésről is? [...] Nem vagyok elfogulatlan felekezetem iránt. A zsidóknak épp úgy vannak hibái, mit a többi embereknek. De zsidó hibák, zsidó bűnök, melyeken összefoglalóan lehetne vagy kellene segíteni: nincsenek. [...] [H]a Magyarországon zsidókérdés nincs is, *antiszemita*kérdés igen is van. Egy, a magyarországi antiszemita kérdés felett rendezendő vitában szívesen vennék részt.”¹²⁶

* * *

¹²⁶ Részlet Szabolcsi Lajos válaszából. „A zsidókérdés Magyarországon” 1917: 28–31.

Tanulmányomban a középosztály-koncepciók segítségével igyekeztem áttekinteni azokat a főbb tényezőket, amelyek a zsidóság középosztályi szerepének megítéléséhez a 20. század elejére hozzájárultak. Az elméletek különbözőségén túl kitapintható néhány hasonló vonás: jóllehet – annak hatására, hogy a középosztály egységes osztállyá szerveződése kudarcot vallott – lehetséges alkotóelemeiről idővel eltérő elképzelések fogalmazódtak meg, a zsidókkal is számoló elemzők mégis változatlanul bíztak teljes kulturális beolvadásukban, sőt kereszténnyé válásukban, azaz többet vártak a zsidóság megvalósult akkulturációjánál. A magyarosodó zsidó csoportok képviselői is megalkották a saját narratívájukat. Ezek az értelmezések azonban párhuzamos narratívaként éltek egymás mellett, s nem alakult ki közöttük érdemleges párbeszéd, amely álláspontjaikat közelíthette volna. Azaz nem sikerült a liberalizmus asszimilációs programját integrációs programmá alakítani, s elfogadtatni a zsidók egyébként fennmaradó szociális-kulturális különbségeit. A párbeszéd hiánya azonban nem értelmezhető csak a zsidó és nem zsidó társadalom közötti kapcsolatrendszerben, hiszen szorosan összefüggött azzal, hogy a liberális nacionalizmus nem tudott korszerű választ adni a századforduló gazdasági-társadalmi folyamataira, és nem volt képes a hazai társadalomfejlődés adottságait, a népesség etnikai összetételét is figyelembe vevő modern nemzetképzés kialakításával ellensúlyozni az újkonzervativizmus előretörését. Ennek köszönhetően a magyarosodó zsidóság integrációs programja a századelőn légüres térben helyezkedett el, ami a zsidóság polgárosuló csoportjaiban is különböző reakciókat váltott ki. Szabolcsi Lajos idézett álláspontját a *Huszádik Század* körkérdésének zsidó válaszadói közül többen is megkérdőjelezték, rövidlátással vádolva és a valós társadalmi viszonyok figyelmen kívül hagyására figyelmeztetve a neológ irányzat vezetőit.¹²⁷

FORRÁSOK

- MStK 1916: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. 5. rész: Részeltes demográfia. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 61. kötet. Budapest.
- KI 1892–1897: Törvényjavaslat, az izraelita vallásról. Indokolás. In: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai I–XXXVII. kötet*. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai.) Budapest, 1892–1897. X. kötet. 369. sz. 290–293.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- „A zsidókérdés Magyarországon” 1917: A Huszádik Század körkérdése. *Huszádik Század* (18.) 36. (július–december) 1–164.

¹²⁷ Braun Róbert és Hajdú Miklós válasza. „A zsidókérdés Magyarországon” 1917: 62–63, 90–92.

- Acsády Ignác 1883a: Zsidó és nem-zsidó magyarok. *Egyenlőség* 1883. február 11. 1.
- Acsády Ignác 1883b: *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után*. Budapest.
- Baka András 1990: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi [sic!] politikai gondolkodás változásai*. Budapest, 81–137.
- Bernát István 1903: *Az agrártörekvések jövője*. Budapest.
- Berzeviczy Albert 1905: A gentryről. In: uő: *Beszédek és tanulmányok*. II. kötet. Budapest, 234–253. [Eredetileg: *Nemzet* 1884. szeptember 28., 29., október 1., 2.]
- Brachfeld Manó 1882: A magyar zsidóság missziója. *Egyenlőség* 1882. december 31. 5.
- Buzinkay Géza 1983: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Budapest.
- Buzinkay Géza 1988: A középosztály kialakításának programjai. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolútizmus korában*. Budapest, 286–312.
- Censor [Beksics Gusztáv] 1884: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*. Budapest.
- Concha Győző 1935: A gentry. In: uő: *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. II. kötet. Budapest, 273–329.
- Don, Jehuda – Magos, George 1985: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. *Történelmi Szemle* (28.) 3. 437–469.
- Éhen Gyula 1905: *A polgár*. Szombathely.
- Enyedi Mátyás 1892: Modus vivendi. *Egyenlőség* 1892. július 22. 2–4.
- Eötvös József 1905: A zsidók polgárosításáról. In: uő: *Beszédek*. Budapest II. kötet. 14–19. (Báró Eötvös József Összes Munkái. IX. kötet.)
- Erős Ferenc 1998: Identitás és modernizáció. In: uő (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, 404–413.
- Fazekas Csaba 2002: Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon. *Múltunk* (47.) 3–4. 427–475.
- Fehér György 2019: *A származás kövelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906*. Budapest.
- Gellner, Ernest 2009: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest.
- Geöcze Sarolta 1904: A középosztály megújítása. *Magyar Gazdák Szemléje* (9.) 2. 919–936.
- Gergely András 1987: A nemzetté válás programjai. In: uő: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Budapest, 99–120.
- Gergely Jenő 1994: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltöztetett ember.”* Budapest.
- Gerő András 1993: Zsidó utak – magyar keretek a XIX. században. In: uő: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 295–317.
- Gluck, Mary 2017: *A láthatatlan zsidó Budapest*. Budapest.
- Goffman, Erving 1998: Stigma és szociális identitás. In: Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, 263–295.
- Grünwald Béla ismertetése 1885: *Budapesti Szemle* XLII. kötet. 156–166.
- Gunst Péter 1973: *Acsády Ignác*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1997: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég* (Új folyam 7.) Tél. 30–45.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Budapest.
- Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest.

- Haber, Peter 2001: *Die Anfänge des Zionismus in Ungarn 1897–1904*. Köln – Weimar – Wien.
- Hanák Péter 1962: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság* (5.) 3. 97–109.
- Hanák Péter 1988: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). In: uő: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 81–112.
- Hermann Imre 1990: *Az antiszemitizmus lélektana*. Budapest.
- Hertzberg, Arthur 1968: *The French Enlightenment and the Jews*. New York – London.
- Horváth Iván 1883: A szükséges harmadik rend. *Egyenlőség* 1883. márc. 11. 2–3.
- Horváth Zoltán 1974: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Budapest.
- Istóczy Győző 1904: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai*. Budapest.
- Jakobi 1885: A jesivák. I–II. *Egyenlőség* 1885. szeptember 27. 3–4., október 4. 1–3.
- Jászi Oszkár 1912: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest.
- Jászi Oszkár 1983: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Budapest.
- Kákay Aranyos 1869: *Kákay Aranyos [Kecskeméthy Aurél] politikai társadalmi tragico-humoristicus krónikája*. Pest.
- Karady, Victor 1992: Religious Divisions, Socio-Economic Stratification and the Modernization of Hungarian Jewry after the Emancipation. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Jerusalem, 161–184.
- Karády Viktor 1997: Asszimiláció és társadalmi krízis. In: uő: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Budapest, 151–195.
- Katus, László 1992: The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Jerusalem, 92–105.
- Katz, Jakov 1999: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Budapest.
- Kecskeméti Károly 1982: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle* (25.) 2. 185–210.
- Klestenitz Tibor 2013: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest.
- Konrád Miklós 2005: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok* (139.) 6. 1335–1369.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháború kitöréséig*. Budapest.
- Konrád Miklós 2016: Zsidó nemzet, nép, felekezet, faj? Keresztény meghatározások és neológ önmeghatározások a reform- és dualizmus kori Magyarországon. In: Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Budapest, 93–114.
- Konrád Miklós 2020: Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig. *Századok* (154.) 5. 903–934.
- Kossuth Lajos 1844: Válasz Fábíán Gábornak. *Pesti Hírlap* 1844. május 5. 300.
- Kossuth Lajos 1905: *Beszédek 1832–1849*. Budapest, I. kötet. 68–70. (*Kossuth Lajos iratai az emigrációból*. Sajtó alá rend. Helfy Ignác és Kossuth Ferenc, XI. kötet.)

- Kossuth Lajos 1911: Polgárcatégoriák. *Pesti Hírlap*, 1843. március 30. In: Kossuth Ferenc (sajtó alá rend.): *Kossuth Lajos hirlapi cikkei*. 2. 1843–1848. (Kossuth Lajos Iratai 13.) Budapest, 66–74.
- Kovács Alajos 1922: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest.
- Kövér György 2006: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: uő (szerk.): *Zsombékok: Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 77–160.
- Kövér György 2011: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Budapest.
- Kövér György 2016: „Statistikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. *Századok* (150.) 5. 1221–1258.
- Kubinszky Judit 1976: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. Budapest.
- L. Nagy Zsuzsa 1963: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok* (97.) 6. 1242–1276.
- Láng Lajos 1881: *A társadalmi deficit. Függelékül nógrády Szontagh Pál nyílt levele a szerzőhöz s a szerző arra vonatkozó válasza*. Budapest.
- Lengyel György 1989: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest.
- Lukacs, John 1991: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest.
- Mann Miklós 1993: *Kulturpolitikusok a dualizmus korában*. Budapest.
- McCagg, William O. Jr. 1972: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. New York.
- Mérei Gyula (szerk.) 1971: *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918*. Budapest.
- Móricz Miklós 1913: A magyar középosztály. *Nyugat* (6.) I. kötet 9. 702–709.
- Müller Rolf 2005: *Beksics Gusztáv*. Budapest.
- [n. n.] 1892: Kath. és izr. reverzálisok 1892. *Pesti Hírlap* 1892. január 23. 1.
- [n. n.] 1883a: Egyenjogúsítás nálunk és máshol. 1–28. rész. *Egyenlőség* 1883. február 4. –október 7.
- [n. n.] 1883b: Egyenjogúsítás nálunk és – máshol. 4. rész. *Egyenlőség* 1883. február 25. 5–8.
- [n. n.] 1883c: Egyenjogúsítás nálunk és máshol. 5. rész. *Egyenlőség* 1883. március 4. 7–9.
- Neumann Sándor 1883: Zsidó preponderancia. *Egyenlőség* 1883. január 14. 2–4.
- Paksy Zoltán 2018: *Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875–1892)*. Budapest.
- Pataki Ferenc 1982: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest.
- Péter László 1998a: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: uő: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és a kelet-európai történelemből*. Budapest, 148–186.
- Péter László 1998b: Az 1868: XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” és a törvényhatóságok hivatalos nyelve. In: uő: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és a kelet-európai történelemből*. Budapest, 264–274.
- Petrássevich Géza 1904: *Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon*. Budapest.
- Pietsch, Walter 1999: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. Budapest.

- Pietsch, Walter 2003: A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai a 19. század első felében. *Múlt és Jövő* (14.) 3. 75–82.
- Prepek Anikó 1994: A zsidóemancipáció a reformkorban. In: L. Nagy Zsuzsa – Veres Géza (szerk.): *Történeti Tanulmányok* III. Debrecen, 15–35.
- Prepek Anikó 2000: A zsidóság a Millenniumon. *Századvég* (Új folyam 17.) Nyár. 89–117.
- Prepek Anikó 2010: Az izraelita hírlapirodalom kezdetei Magyarországon. In: Angi János – Pallai László – Papp Imre (szerk.): *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára*. Debrecen, 311–328.
- Prepek Anikó 2012: Kísérletek az izraeliták felekezeti jogainak szélesítésére az emancipáció után (1867–1892). In: Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Budapest, 45–66.
- Prepek Anikó 2013a: Az ellenségkonstruálás rendi és polgári formái: a zsidók „polgárosítása” és az 1843–44. évi városi vita. In: Bárány Attila – Györkös Attila – Pallai László (szerk.): *„A francia história hazai nagykövete”. Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára*. Debrecen, 199–214.
- Prepek Anikó 2013b: *Befogadás mint öndefiníció. A neológ zsidó identitás sajátosságai az emancipáció után az izraelita sajtó tükrében*. (Habilitációs értekezés – Kézirat) Debrecen.
- Prohászka Ottokár 1929: A zsidó recepció a morális szempontjából. In: *Prohászka Ottokár összes művei*. 22. kötet. Budapest, 1–14.
- Pulszky Ferenc 1892: Májusi liberalizmus. *Pesti Hírlap* 1892. május 26. 1–2.
- Pulzer, Peter 1988: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. Revised Edition. Cambridge, Mass.
- Puskás Julianna 1992: Zsidó haszonbérlok a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában. (Az 1850-es évektől 1935-ig). *Századok* (126.) 1. 35–59.
- Revisor [Margitay Dezső] 1885: *A gentry marad! Válasz Censor „Társadalmunk és nemzeti hivatásunk” című röpiratára*. Budapest.
- Schneider Sándor 1911: A magyar középosztály jövője. *Magyar Társadalomtudományi Szemle* (4.) 635–645.
- Schweitzer Gábor 1994: Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? *Budapesti Negyed* (4.) 2. 42–55.
- Seress László 1896a: A kiállítás. *Egyenlőség* 1896. július 3. Melléklet 1.
- Seress László 1896b: Élő czáfolat. *Egyenlőség* 1896. november 22. 3–4.
- Simonyi Iván 1880: *Nemzeti tragicomédia*. Budapest. [Különlenyomat a *Havi Szemle* 1880. 6. füzetéből.]
- Simonyi Iván 1882a: *Mi az oka annak, hogy a földbirtokos tönkre jut? Simonyi Iván magyar-óvári kerület orsz. képviselőjének a legm. trónbeszédre adandó válaszfelirati vita alkalmával mondott beszéde*. Pozsony.
- Simonyi Iván 1882b: *Mentsük meg a magyar földbirtokot! Országgyűlési beszéd, melyet a válaszfelirati vita alkalmával 1881. október 13-án elmondott Simonyi Iván képviselő*. Pozsony – Lipcse.

- Simonyi Iván 1884a: *Szabadság! Testvériség, egyenlőség! Országgyűlési beszéd, melyet a talpczai kérvény folytán s zsidókérdésben 1883 január-hó 20-ik napján elmondott Simonyi Iván orsz. képviselő.* Pozsony.
- Simonyi Iván 1884b: Simonyi Iván válaszfelirati javaslatából. *12 Röpirat* (5.) 1884. október 15. I. füzet, 21–23.
- Szabolcsi Lajos 1993: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931).* Budapest.
- Szabolcsi Miksa 1897: Csodarabbik Magyarországon. *Egyenlőség* 1897. október 24. 2–4.
- Szabó Dániel 1985: *A Néppárt története 1895–1914.* (Kandidátusi disszertáció – Kézirat) MTA Könyvtár, Budapest.
- Szabó Miklós 1974: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. *Századok* (108.) 1. 3–65.
- Szabó Miklós 1989: Középosztály és újkonzervativizmus. In: uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986.* Budapest, 177–190.
- Szabó Miklós 1993: A magyar nemesi liberalizmus, 1825–1910. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában.* Budapest, 150–182.
- Széchenyi István 1830: *Hitel.* Pest. (Reprint, Budapest, 1991.)
- Takáts József 2007. *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Budapest.
- Tamás Ágnes 2014: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon.* Pozsony.
- Trefort Ágoston 1881: A társadalom tudománya és Riehl munkái. In: uő: *Emlékbeszédek és tanulmányok.* Budapest, 209–235.
- Veliky János 1977: Kossuth és a hazai polgárság. *Alföld* (28.) 9. 3–7.
- Zeke Gyula 1990: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében.* I. rész. Budapest, 145–161.
- Zichy Hermán – Deresty Gy. M. (szerk.) 1896: *Magyar zsidók a millenniumon. Művelődéstörténeti tanulmány.* Budapest.

Nagy Ágoston – Tamás Máté

„Brüder Heinrich und Bernhard Lackenbacher von Salamon”

*Vallásváltás, nemességszerzés és egy társadalmi csoport víziója a 19. századi Magyar Királyságban**

EGY BEIKTATÁSI RÍTUS

Az 1825. március 14-én kezdődő vármegyei közgyűlésen a zalaegerszegi vármegyháza nagytermében összegyűlt résztvevőknek az egyik tisztviselő felolvasta a Heinrich (c. 1784–1837) és Bernhard Lackenbacher (c. 1789–1843) számára kiállított birtokadomány- és nemeslevelet. Az eseményről feltehetőleg a másod-aljegyző a következőket jegyezte fel a közgyűlési jegyzőkönyvbe:

„Bémutatattott Nemes Ungvár Vármegyében helyezettett Salamon nevezetű falurul Lakenbacher Henrik, és Bernártnak mult 1824-k Esztendei Octobernak 22-én mostan ditsőségessen Uralkodo Első Ferentz Austriai Császár, és Magyar Országi Koronás Király Eő Felsege által kiadott kegyelmes királyi Adomány, és Czimeres Nemesi Levél, mellyben nevezett Lakenbacher Henrik, és Bernártnak kegyelmesen megengedtetik, hogy mind magok, mind Maradékaik Salamon Praedicatummal élhessenek. Melly Kegyelmes Királyi Adomány, ’s egyszersmind Czimeres Nemesi Levél nyilván felolvastatván minden ellen mondás nélkül kihirdettetett, ’s annak erejével nevezett Lakenbacher Henrik, és Bernárd Urak ezen Vármegyében is valóságos igaz Nemesseknek elesmértetvén, a kétségtelen Nemesseknek sorába ezennel béiktattak.”¹

* Tamás Máté a tanulmányhoz szükséges kutatás során a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete, a Tempus Közalapítvány – Collegium Hungaricum, a Magyar Tudományos Akadémia – Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund és a Nagykanizsai Zsidó Hitközség támogatásában részesült. A tanulmány megírását a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének KRAFT Társadalmi Innováció nevű ösztöndíja támogatta. Rajtuk kívül köszönet illeti Avar Antont, Balogh Zsuzsánnát, Bányai Viktóriát, Biró Tamást, Dávid Rebekát, Fazekas Istvánt, Halmos Károlyt, Hegedüs Krisztiánt, Kárpáti Attilát, Kulcsár Bálintot, Kulcsár Krisztinát, Kurucz Györgyöt, Lenkei Gábort, Mislovics Erzsébetet, Molnár Andrászt, Nagy Nórárt, Oross Andrászt, Sebők Richárdot, Somorjai Szabolcsot, Soós Istvánt és Szijártó M. Istvánt a kutatás és a tanulmány megírása során nyújtott segítségéért. Nagy Ágoston a Kisfaludy Sándor és Borsiczky István véleményalkotásával kapcsolatos (illetve a címerleírást tartalmazó szövegrészt), Tamás Máté pedig a Lackenbacherekre vonatkozó alfejezeteket írta, míg az utolsó alfejezet a közősen levont következtetéseket tartalmazza.

¹ MNL ZML IV.1.a. 1825. március 14. No. 502. 157.

Ez a jegyzőkönyvi bejegyzés két felnőtt férfi nemességének és birtokadományának kihirdetéséről szól. E rendi jogi – funkcionális értelemben valójában beavatási – rítus által az érintettek – az uralkodói akarat eredményeképpen – a *kétségtelen nemesség* tagjaivá váltak. Ezzel tulajdonképpen befejeződött a meg-nemesedés folyamata, és jogilag megvalósult a „rendi határvonal” átlépése: a beiktatott felek ezentúl ugyanazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek, mint a beiktatást végző csoport, azaz Zala vármegye nemességének többi tagja. A bejegyzésben szereplő két férfi ezt megelőzően egy rendi értelemben véve másik csoporthoz tartozott: Heinrich és testvére, Bernhard Lackenbacher ugyanis egy vagyonos és a régió kereskedelmében meghatározó zsidó családban nőttek fel Nagykanizsán. Kereskedelmi tevékenységük bővítése érdekében házas és családos felnőttként költöztek Bécsbe, ahol néhány év múlva – apjuk, Moses Lackenbacher (c. 1750–1814) halálát követően – megkeresztelkedtek. A vallásváltás után csaknem egy évtizeddel úgy döntöttek, hogy magyar nemesség- és birtokadományt kérvényeznek, amelyet 1824-ben I. Ferenc királytól meg is kaptak.

A tanulmányban értelmezési keretként Tóth Zoltán invenciózus koncepcióját alkalmazzuk, amely szerint a Magyar Királyságban az úgynevezett „rendi határvonal” ugyan ritualizált hierarchiákba rendezett, morálisan minősített közösségeket határolt el egymástól, ugyanakkor a származás alapján mégsem hozott létre kasztszerűen átjárhatatlan társadalmi különbségeket. A nemességet illetően a „rendi határvonal” a teljes – vagyoni alapon tagolt – osztályszerkezetet keresztülmetszette, a „rendi norma” a nemesi jogállással kapcsolatban nem támasztott vagyoni feltételeket. Az egyén „rendi norma” szerinti és vagyoni helyzetéből következő társadalmi helyzete számos esetben nem is kapcsolódott össze. Nem nemes személy úgy tudta érvényesíteni vagyoni helyzetéből következő társadalmi helyzetét, ha a rendi normarendszernek megfelelően – különböző rítusok révén – nemesi jogállássá sikerült konvertálnia, megvalósítva így a „rendi átminősülést”.²

Mindebből kiindulva, egyfelől azt vizsgáljuk, hogyan szerzett magyar nemesi címet a nagykereskedő (*quæstor magnarius*) Heinrich és Bernhard Lackenbacher, milyen hivatali eljárások útján ment keresztül a nemesítés aktusa, és milyen jogi beavatási rítusok voltak szükségesek a „rendi átminősüléshez” (a megkeresztelkedéstől a birtokba iktatáson át a kétségtelen nemesek közé való beiktatásig). A „rendi norma” szerinti státusz megváltozásával a Lackenbacherek jogilag átlépték ugyan a „rendi határt” (megfizetve annak jelentős mobilitási költségeit), ez mégsem járt együtt automatikusan a befogadó csoport elismerésével, ahhoz ugyanis szociokulturális határátlépések is szükségeltettek. Másfelől elemezzük azt is, hogyan reagált a jómódú birtokos nemességhez tartozó Kisfaludy Sándor és Borsiczky István Heinrich és Bernhard Lackenbacher nemesség- és birtokszerzésére, és hogyan alkottak meg az újabb nemesítésekkel és birtokadományozásokkal kapcsolatban egy részben etnokulturális, részben pedig morális alapon elkülönített és negatívan minősített csoportot a jogi értelemben vett egységes

² Tóth 1991: 90. Lásd ehhez Horváth 2017: 13–34.

magyar nemességen belül. Az egyedi eset értelmezésének háttereként felvázoljuk, hogy a koalíciós háborúkat (1792–1815) követően hány hasonló nemességszerzés történt a Magyar Királyságban – annak érdekében, hogy eldönthető legyen, hogy a Lackenbacherek esete egyedi vagy tömeges jelenségként írható-e le. Ezáltal megválaszolható, hogy Kisfaludy és Borsiczky az újonnan nemesítettettekkel kapcsolatban csupán szubjektív percepcióikat, esetleg közösségük sztereotípiáit nagyították-e tendenciává, vagy valóban kimutatható a nem magyar etnikumú kereskedők növekvő száma az uralkodó nemesítési gyakorlatában.

A VAGYON FORRÁSA

1810 júliusában Moses Lackenbacher két fiával, Israellel (?–1815) és Heinrichel, illetve Moses Löwensteinnel (c. 1763–1824) közösen – a tulajdonosok cégjegyzésre való jogosultságával – megalapította és a Bécsben működő Merkantil- und Wechselgerichtnél bejegyeztette a *Moses Lackenbacher & Compagnie* nevű céget, amelynek fő profilja a császári-királyi hadsereg különböző alakulatainak ellátása volt. A céget 1 000 000 forint (*Gulden*) bankocédula (*Bankozettel*) jegyzett tőkével alapították, telephelye (*Haupthandlung*) Nagykanizsán, fióktelepe (*Filialhandlung*) pedig Bécsben volt.³ A fióktelep irányítása miatt Heinrich feleségével, Anna Lackenbacherral (c. 1790–1837) – David Isaac Arnsteiner (c. 1736–1811) bécsi nagykereskedő és Barbara Arnsteiner (sz. Leidesdorfer; c. 1751–1821) lányával⁴ – és gyerekükkel, Gustavval (1809–1878) Nagykanizsáról Bécsbe költözött, ahol apjuk, Moses Lackenbacher – akinek második felesége, Catharina (sz. Hirsch) addigra már valószínűleg meghalt – második házasságából származó két gyerekével, Theresiával (1795–1866) és Jacobbal (1797–1848) ekkor lakott. A szükséges letelepedési engedélyt – az azt már korábban megszerző – Moses Lackenbacher kérvényezte fiai, Heinrich és Bernhard számára. A bécsi lakhatáshoz ugyanis letelepedési vagy meghatározott időre vonatkozó tartózkodási engedély volt szükséges a zsidók számára, amelyért évente külön illetéket (*Toleranzgebühr*) kellett fizetni.⁵ A másik két cégtulajdonos, Moses Löwenstein és Israel Lackenbacher családjukkal együtt Nagykanizsán éltek, így feltehetően ők irányították a telephelyet. 1811 szeptemberében azonban Moses Löwenstein kilépett a cégből.⁶

³ WStLA 2.3.2. A3. 3. Firmenakten, 1. Reihe, L 73. A. melléklet. – Társasági szerződés (*Sozietätskontrakt*) Moses, Israel, Heinrich Lackenbacher és Moses Löwenstein között (másolat), Nagykanizsa, 1810. július 15. Lásd még uo. L 115. B. és C. melléklet.

⁴ Taufbuch der römisch-katholische Pfarre Kalksburg bei Wien, 1780–1838, 1816. szeptember 11. Fol. 75. Vö. Staudacher 2002b: 270; Gaugusch 2016: 1654.

⁵ WStLA 2.3.2. A3. 3. Firmenakten, 1. Reihe, L 115. C. melléklet. Az Alsó-ausztriai Tartományi Kormányzóság (*Niederösterreichische Landesregierung*) – Franz Edler von Siber kormánytanácsos (*Regierungsrat*) által aláírt – határozata (*Entschließung*) Moses Lackenbacher kérvényére (másolat), Wien, 1810. augusztus 24.

⁶ WStLA 2.3.2. A3. 3. Firmenakten, 1. Reihe, L 115. F. melléklet. Moses Löwenstein nyilatkozata (*Erklärung*), Nagykanizsa, 1811. szeptember 28.

Ezt követően – egy 1812 júliusában megkötött vagyonkezelési szerződés alapján – a vállalkozást átszervezték. Moses Lackenbacher a fióktelep vezetését – a Bécsben és Sopronban működő elszámoló irodákkal és raktárakkal együtt – átadta két gyerekének, Heinrichnek és Bernhardnak, és visszaköltözött Bécsből Nagykanizsára, ahol átvette az ottani cég irányítását. Ezzel együtt a bécsi fióktelepet leválasztották a korábbi cégszervezetről, és *Moses Lackenbacher & Compagnie* cégnéven önálló vállalkozássá alakították át bécsi telephellyel. A telephely és a fióktelep korábban is önálló számvittel rendelkezett, ami eleve csökkentette a pénzügyi kockázatot, 1812-ben pedig lehetővé tette a kettő tényleges szétválasztását.⁷ Az átszervezés hatására Bernhard Lackenbacher és családja is Bécsbe költözött, addig ugyanis Bernhard valószínűsíthetően Pesten lakott feleségével, Anna Lackenbacherral (sz. Bauer; c. 1793–1873), Salomon Bauer (c. 1755–1824) pesti nagykereskedő és Cäcilie Bauer (sz. Heller; ?–1817) lányával, valamint két gyerekükkel – feltehetően letelepedési és nagykereskedői jogot szerezve, amelyet apósa kérvényezett számára.⁸ 1812 októberében Israel is kilépett a cégből,⁹ és önálló vállalkozás (*Handelshaus Israel Lackenbacher*) keretében folytatta kereskedelmi tevékenységét. 1814 augusztusában – apjuk, Moses Lackenbacher márciusban bekövetkezett halálát követően – Heinrich és Bernhard megvásárolta Israel apjuktól örökölt vagyonrészét – ezzel feltehetően a Nagykanizsán működő cég is a kettejük tulajdona lett.¹⁰

VALLÁSVÁLTÁS ÉS KERESZTSZÜLŐSÉG

Az üzleti tevékenységből eredő térbeli mobilitás és a vele összefüggő különböző szocio- és transzkulturális hatások következtében – apjuk halála után – Heinrich és Bernhard Lackenbacher családjaikkal együtt vallást váltottak Kalksburgban és Bécsben.¹¹ A római katolikus vallás felvételéhez a felnőtteknek különböző világi és egyházi hivatalok előzetes engedélyére volt szükségük, a gyerekek számára pedig a szülői hozzájárulás is feltétel volt.¹² A vallásváltás és a hozzá szükséges beavatási rituálé (keresztelő) nem csupán az előzőtől eltérő vallási csoportba való át-

⁷ MNL ZML IV.14.e. No. 417. D. melléklet. Vagyonkezelési szerződés (*Vertrag*) Moses, Heinrich és Bernhard Lackenbacher között (másolat), Sopron, 1812. július 1. Lásd uo. No. 418. C. melléklet; MNL OL O 23, II. 41. No. 261. C. melléklet. 112–119.

⁸ Taufbuch der römisch-katholische Dompfarre St. Stephan, Wien, 1815–1819, 1818. május 9. Fol. 216; BFL IV.1202.a. 136. kötet, 1811. szeptember 28. No. 6206. 798. Vö. Bácskai 1989: 34–35; Staudacher 2002b: 269; Gaugusch 2016: 1657.

⁹ WStLA 2.3.2. A3. 3. Firmenakten, 1. Reihe, L 115. E. melléklet. – Israel Lackenbacher nyilatkozata (*Erklärung*), Wien, 1812. október 9.

¹⁰ MNL ZML IV.1.b. 1819.07.05. No. 1380. Israel, Bernhard és Heinrich Lackenbacher közötti szerződés (*Vertrag*) másolata, Nagykanizsa, 1814.08.29. Lásd még MNL ZML IV.14.e. No. 417. 2., III. és B. melléklet; uo. No. 418. 2. és IV. melléklet; MNL OL O 23 II. 41. No. 261. 46–49. (III. melléklet) és 91–94. (2. melléklet).

¹¹ A vallásváltással kapcsolatban lásd Staudacher 2002a és 2002b; Konrád 2014; Mislovics 2015.

¹² A vallásváltás ügymenetéhez lásd Staudacher 2002b: 57–156; Fenyves 2010: 38.

lépést, hanem egy új típusú rituális rokonsági kapcsolat kialakítását is jelentette. Ráadásul a szentség felvételével a megkeresztelt személy a keresztszülő nevét is megkapta – az újonnan létrejövő kapcsolatot ez is erősítette.

1816 szeptemberében Heinrich Lackenbachert feleségével és három kis-korú gyerekével együtt Franz Mayer győri kanonok keresztelte meg a Bécshez közel fekvő Kalksburg település plébániatemplomában. A vallásváltást – Sigismund Anton Graf von Hohenwart (1730–1820), a bécsi egyházmegye érsekének előzetes tájékoztatásával – az Alsó-ausztriai Tartományi Kormányzóság engedélyezte.¹³ Heinrich keresztapja Philipp Viktor La Roze (?–1821), a bécsi Rendőrfőigazgatóság (*Polizeioberdirektion*) alá tartozó és a zsidó népesség ügyeivel foglalkozó hivatal (*Judenamt*) kormánytanácsosa (*Regierungsrat*), míg Heinrich feleségének, Annának és négyéves lányuknak, Friederikének (1813–1843) a keresztanyja feltehetően La Roze testvére, Theresia Braulik (?–1848) volt. A hét-éves Gustav (1809–1878) keresztapja pedig Theresia Braulik férje, Carl Alois Braulik (c. 1778–1832), a Legfelső Cenzúraügyi és Rendőri Hatóság (*Oberste Zensur- und Polizeihofstelle*) udvari tanácsosa (*Hofrat*) lett.¹⁴ A kétéves Ferdinand keresztapaságát Franz Rouland (c. 1766–?) vagyonos bécsi kereskedő vállalta, aki 1794-ben váltott vallást. Heinrich és Anna legfiatalabb gyermekét, Henricát (1818–?) már újszülöttként keresztelte meg – Ignaz Kienner plébános jelenlétében – Franz Mayer győri kanonok Kalksburgban, keresztanyja pedig nagynénje, Rosalia Löwenthal (sz. Arnstein; c. 1781–?) lett, aki férjével, Jacob Löwenthal (c. 1771–1864) bécsi kereskedő-bankárral együtt még 1803-ban keresztelkedett meg Bécsben.¹⁵

Heinrich Lackenbachernak és családjának vallásváltása után több mint egy évvel, 1817 decemberében, Bernhard és felesége, Anna Lackenbacher hat kis-korú gyermekét keresztelte meg ugyancsak Franz Mayer győri kanonok Bécsben.¹⁶ Az akkor még egyedüli lányuk keresztanyja Theresia Rüstel (sz. Greufter) és nagynénje, Anna Lackenbacher lett. Bernhard és Anna fiainak keresztapja Theresia férje, Johann Rüstel, a Katonai Fellebbviteli Törvényszék (*Militär-Appellationsgericht*) tanácsosa (*Appellationsrat*) és Adam von Manstefeld, az Alsó-ausztriai Tartományi Kormányzóság titkára (*Niederösterreichischer Regierungsekretär*), míg a többi fiúnak nagybátyjuk, Heinrich Lackenbacher lett. Majdnem fél évvel később, 1818 májusában, Bernhard és felesége is vallást váltott Bécsben. Bernhard keresztapja, akárcsak testvérének, Philipp Viktor La Roze, feleségének keresztanyja pedig Theresia Rüstel lett. Bernhard és Anna 1818 után született gyerekeit már újszülöttként keresztelték meg Bécsben.¹⁷

¹³ Taufbuch der römisch-katholische Pfarre Kalksburg bei Wien, 1780–1838, 1816. szeptember 11. Fol. 75. Vö. Staudacher 2002b: 270–271; Gaugusch 2016: 1654–1657.

¹⁴ Haan 1907: 32; Fournier (Hg.) 1913: 93; Czeike 1992: 445; Schembor 2012: 125.

¹⁵ Taufbuch der römisch-katholische Dompfarre St. Stephan, Wien, 1815–1819, 1818. július 12. Fol. 227. Vö. Staudacher 2002b: 296.

¹⁶ Taufbuch der römisch-katholische Dompfarre St. Stephan, Wien, 1815–1819, 1817. december 16. Fol. 185. Vö. S. n. 1826.

¹⁷ Staudacher 2002b: 269–271; Gaugusch 2016: 1657–1661.

A családtagok vallásváltása nem szimultán történt, így előfordult, hogy a gyerekek már római katolikusok voltak, amikor a szülők még zsidók, vagy a férj már megkeresztelkedett, de a feleség még nem, esetleg az egyik testvér már katolikus volt, míg a másik még zsidó. A keresztelés pedig nem csupán a vallási csoportthatár átlépésével (amely azonban nem feltétlenül jelentette a hit módosulását), hanem újfajta rituális rokonsági kapcsolatok kialakulásával is együtt járt. A vallásváltás ennek megfelelően a már meglévő üzleti vagy egyéb kötelekeket új típusú rituális rokoni kapcsolatokká alakította át. Az ilyen helyzet a konzangvinikus és affiniális rokoni viszonyok bizonyos típusait, a nagybácsi-unokaöcs, nagynéni-unokahúg kapcsolatokat is számos esetben módosította. A keresztelés eredményeképpen ugyanis létrejött(hete)tt közöttük a keresztszülő-keresztgyerek kapcsolat. Ráadásul az ilyen típusú rokonsági hálózat tovább bővült, amikor nem rokoni kapcsolattal kötődő egyéneknek váltak keresztszüleivé.

BIRTOK- ÉS NEMESSÉGSZERZÉS

1818 májusától – a Budán működő Magyar Kamara (*Königliche Ungarische Hofkammer*) megbízásából – hirdetések jelentek meg a *Hazai ’s külföldi tudósítások* és a *Magyar Kurir* hírlapok hasábjain.¹⁸ Ezekben a Kamara – több vármegyében lévő kamarai birtokhoz hasonlóan – eladásra kínálta az ungvári uradalomhoz tartozó Salamon nevű helységet. Ez nyilvánvalóan összefüggésben állt a koalíciós háborúk következtében megnövekedett kincstári hiányok csökkentésének és a bevételek gyors növelésének szándékával. A hirdetés szerint a birtokról Bécsben az Udvari Kamaránál (*Kaiserliche Königliche Allgemeine Hofkammer*), Budán a Magyar Kamaránál, vagy Temesváron a Kamarai Adminisztrációnál (*Königliche Ungarische Kameraladministration*) lehetett érdeklődni. Mivel a birtokot elsőre nem sikerült értékesíteni, 1819-ben,¹⁹ majd 1822-ben ismét meghírdették. 1822 áprilisában a Magyar Kamara már azzal a módosítással hirdette a salamoni birtokot, hogy akár Záhony és Győröcske településekkel együtt is meg lehet vásárolni.²⁰ A Magyar Kamara feltehetően ezzel próbálta birtokgazdálkodási szempontból kedvezőbbé tenni az ungvári uradalomhoz tartozó birtokrészeket. 1823 februárjában ezzel kapcsolatban az Udvari Kamara feliratot küldött az uralkodóhoz, amely szerint a 113 500 konvenció forintra becsült három birtokrészt korábban Lónyay Gábor (1778–1824), Ung vármegye főispánja akarta megvenni, de végül elállt a vételtől. Ezután adott be kérvényt Heinrich és Bernhard Lackenbacher a 28 694 konvenció forint 38 krajcár értékre becsült Salamon helység megvásárlására. A birtokért a becsült áron felül 2000 aranydukátot (mintegy 9000 konvenció forintot), és az egyszeri 3000 konvenció forint nemességszerzési díj (*Adelstaxa*) helyett annak kétszeresét (személyenként 3000-3000 konvenció

¹⁸ S. n. 1818a; S. n. 1818b; S. n. 1818c; S. n. 1818d.

¹⁹ S. n. 1819a; S. n. 1819b; S. n. 1819c; S. n. 1819d.

²⁰ S. n. 1822a; S. n. 1822b.

forintot) ajánlották. Heinrich és Bernhard Lackenbacher kérvényükhöz tanúsítványokat (*Zeugnis*) is mellékeltek, amelyekkel érdemeiket igyekeztek igazolni, és bár ezeket az ügyirat nem tartalmazza, a kamarai tisztviselők a feliratban kivonatolták őket. A tanúsítványokban az 1805–1814 között teljesített katonai és kamarai kincstári terményszállítmányokat, a Zala vármegyében szükségét szenvedők számára 1805-ben és 1809-ben átadott terménykészetet, az 1809-ben kiállított öt huszár napi tíz krajcár értékű kenyéradagjához szükséges gabonának és a lovaik ellátásához szükséges takarmánynak a nagykanizsai katonai élelmezési raktárba szállítását, a Nagykanizsa számára tett 5000 váltóforint alapítványt és végül az 1820-as árvízben károsult morvamezei (*Marchfeld*) lakosok számára 100 mérő vetésre alkalmas zab átadását igazolták. Mindezek alapján az Udvari Kamara tanácsülésén hozott döntés nyomán készült feliratban a tisztviselők jóváhagyásra ajánlották az adásvételt az uralkodónak.²¹ Az Udvari Kamara tanácsa 1823 szeptemberében és 1824 áprilisában tovább tárgyalta az ügyet,²² 1824 májusában Heinrich és Bernhard Lackenbacher adott be kérvényt a Magyar Kamarához,²³ szeptemberben pedig a Magyar Kamara küldött feliratot az uralkodónak és az Udvari Kamarának a kiadandó adománylevéllel és a birtokátadással kapcsolatban.²⁴

Még szeptemberben az Udvari Kamara átíratot küldött a Magyar Kancelláriának (*Königliche Ungarische Hofkanzlei*) az adománylevél kiállítását illetően.²⁵ Az átíratot október 16-án, a Heinrich és Bernhard Lackenbacher birtok- és nemességadományával kapcsolatos Franz von Chernel udvari ügyvivő (*Hofagent*) által az uralkodóhoz benyújtott kérvényt pedig október 18-án mutatta be Ignaz von Markus udvari tanácsos az ülésező kancelláriai tanácsnak.²⁶ Chernel a kérvényben összefoglalta azokat az érdeket, amelyekre hivatkozva Heinrich és Bernhard Lackenbacher a birtok- és nemességadományt kérvényezte. A kér-

²¹ ÖStA FHKA NHK Kaale U Akten Fasc. 13.1. No. 195 ex Febr. 1823. Az Udvari Kamara – Franz Xaver von Paulovics tanácsos és Stephan von Kallay fogalmazó (*Hofkonzipist*) által aláírt – felirata (*Gutachten*) az uralkodóhoz (fogalmazvány), Wien, 1823. február 20.

²² Az 1823 szeptemberében megtartott két ülésen és az 1824 áprilisában tartott ülésen tárgyalt kérdések és meghozott döntések alapján elkészített iratok fogalmazványai nincsenek a tárolódobozokban. A tanácsülések kivonatolt tárgya – a Lackenbacher kulcsszót használva és az adott hónapra keresve – a mutatókönyvekbe vezetett bejegyzésekben olvasható. Lásd ÖStA FHKA NHK Kaale U Bucher 219 (1823) és uo. 221 (1824).

²³ MNL OL E 77 1824, 1. kútfő, 74. tétel. Fol. 3r–4v Heinrich és Bernhard Lackenbacher kérvénye a Magyar Kamarához, Buda, 1824. május 24. No. 16103.

²⁴ ÖStA FHKA NHK Kaale U Akten Fasc. 13.1. No. 209 ex Sept. 1824. A Magyar Kamara – Anton Graf von Cziraky alelnök (*Vizepräsident*) és Johann Jacob von Szvoboda tanácsos (*Hofkammerrat*) által aláírt – felirata (*representatio*) az uralkodóhoz, Buda, 1824. szeptember 15. No. 27167. Uo. Fasc. 13.1. No. 170. ex Sept. 1824. A Magyar Kamara – Anton Graf von Cziraky alelnök által aláírt – felirata Michael Graf von Nadasdnak (Nádasdy), az Udvari Kamara elnökének (*Präsident*), Buda, 1824. szeptember 15. No. 27190.

²⁵ MNL OL A 39 1824. No. 13944. Fol. 2r–v, 13r–v. Az Udvari Kamara – Georg von Saghy udvari titkár (*Hofsekretär*) és a Kiadóhivatal igazgatója (*Expeditdirektor*) által aláírt – átírat (*insinuata*) a Magyar Kancelláriának, Wien, 1824. szeptember 29. No. 38658./1288.

²⁶ MNL OL A 39 1824. No. 13944. Fol. 2r–v, 13r–v. Uo. 1824. No. 14546. Fol. 2r–v, 21r–v. Heinrich és Bernhard Lackenbacher kérvénye az uralkodóhoz, s. l., s. a.

vényhez nyolc mellékletet csatoltak, a róluk készített másolatokat Matthias von Sztankovits (Sztankovics) kancelláriai irat- és levéltári igazgató (*Registratur- und Archivsdirektor*) október 8-án vetette egybe az eredetikkel, és szárazpecséttel hitelesítette is őket. Ezek feltehetőleg – a morvamezei árvíz következtében károsultaknak nyújtott segítséget igazoló bizonyáglevél kivételével – azonosak lehetnek azokkal az iratokkal, amelyeket az Udvari Kamarához beadott kérvényükhöz mellékeltek.

Az 1805. október 31-én kiadott bizonyáglevél másolata – a kérvényhez csatolt legkorábbi melléklet – szerint az 1805. június 7-én Zalaegerszegen történt tüzeset után – Sümeghy József másodalispán utasítására – a városi tanács a kérvényezők apjához, Moses Lackenbacherhez fordult támogatásért, aki nagykanizsai raktárából 30 köböl rozst a köbökénti hatforintos piaci ár helyett négy forintért kínált eladásra a városnak, 30 köböl rozst pedig ingyen adott a károsultaknak.²⁷ Az 1808. július 10-én, október 15-én és 16-án Moses Lackenbacher kérésére kiállított bizonyáglevelek szerint a kereskedő hatékonyan vett részt a nemesi felkelők alakulatainak ellátásában.²⁸ Az 1809 májusában a magyarországi főhadparancsnokság (*Generalkommando in Ungarn*) alatt működő hivatal által kiadott bizonyáglevél szerint a *Moses Lackenbacher & Compagnie* nagykereskedés (*Großhandlung*) öt huszárt szereltetett fel saját költségen.²⁹ Az 1810 decemberében Pajnády József főjegyző által kiadott tanúsítvány alapján Moses Lackenbacher 5000 váltóforint alaptőkével évi 6%-os kamatra tett alapítványt Nagykanizsa városa azzal, hogy sem ő, sem utódai nem követelhetik vissza ezt az összeget a várostól; az évi 6%-os kamatösszegeből (300 váltóforintból) 100-100 váltóforintot fordítsanak évente a városban működő ferences rendház, a piarista szerzetesek

²⁷ MNL OL A 39 1824. No. 14546. Fol. 10r–11v. A Zalaegerszeg városbírója és tanácsa nevében – Kálóczy Imre városi jegyző és Zala vármegyei esküdt által – Moses Lackenbacher számára kiadott bizonyáglevél (másolat), Zalaegerszeg, 1805. október 31. (5. melléklet).

²⁸ MNL OL A 39 1824. No. 14546. Fol. 6r–7v. Az Antonius Comes Amade de Várkony – kamarás (*S. C. Regiæ Apostolica Maiestatis Camerarius*), valóságos belső titkos tanácsos (*Actualis et Intimus Status Consiliarius*), a Lipót-rend középkeresztese (*I. I. Ord. Leopoldi Commendator*), a Szent István-rend lovagja (*S. Stephani Eques*), Zágráb vármegye főispánja (*Comitatus Zagrabiensis Supremus Comes*), Zala vármegye adminisztrátora (*Zaladiensis vero Officii Supremi Comitatus Administrator*) és a Hétszemélyes Tábla ülnöke (*Tabulæ 7Viralis Assessor*) – által aláírt, Moses Lackenbacher számára kiállított bizonyáglevél (másolat), Zalaegerszeg, 1808. július 10. (7. melléklet.); uo. fol. 8r–9v. A Joannes Somogyi – a Szent István-lovagrend középkeresztese (*Insignis Ordinis S. Stephani Regis Apostolici Commendator*), kamarás, valóságos belső titkos tanácsos és alkancellár (*Procancellarius Regius Hungarico Aulicus*) – által aláírt, Moses Lackenbacher számára kiállított bizonyáglevél (*testimonium*) (másolat), Wien, 1808. október 15. (6. melléklet.); uo. fol. 12r–13v. A Stephan Vegh (Végh) – valóságos belső titkos tanácsos (*Wirklicher Geheimer Rat*), helytartótanácsos (*Hungarischer Statthaltereirat*), Baranya vármegye főispánja (*Obergespan des Baranyer Komitats*) és a Tartománybiztosság igazgatója (*Oberster Landeskommissariatsdirektor*) – által aláírt, Moses Lackenbacher számára kiállított bizonyáglevél (*Attestat*) (másolat), Pozsony, 1808. október 16. (4. melléklet).

²⁹ MNL OL A 39 1824. No. 14546. Fol. 18r–19v. A *Cancellaria bellica in Regno Hungariae* – Joseph Baron von Allvintzi (Alvinczi/Alvinczy) tábornagy (*Feldmarschall*) és főhadparancsnok (*Kommandierender General*) által aláírt – bizonyáglevele Moses Lackenbacher számára (másolat), Buda, 1809. május 18. (2. melléklet).

által vezetett gimnázium, a „nemzeti iskola” és a városi ispotály működési költségére; illetve ha valamelyik szervezet megszűnne, helyettük más közcélokat szolgáló szervezetet támogassanak az éves kamatösszegeből.³⁰ Az 1822 márciusában az Alsó-ausztriai Tartományi Kormányzóság által Heinrich és Bernhard Lackenbacher számára kiállított bizonyosságlevél szerint pedig az államkincstárral 1809-ben, 1813-ban és 1814-ben vágómarha-szállítmányozásra kötött szerződéseiket pontosan teljesítették.³¹ A fentiekén kívül Heinrich és Bernhard Lackenbacher kérvényéhez mellékletként benyújtották a címerfestmény-tervezetet is, amelyet Sigmund von Ránffy titkár, a Kiadóhivatal igazgatója ellenőrzött és engedélyezett.³² A döntést követően 1824. október 22-én készítette el Joseph von Borosán segéd (*Adjunkt*) és Franz Slavik írnok (*Kanzellist*) az adománylevél fogalmazványait, amelyeket Joseph von Bisztriczey udvari titkár láttamozott, október 26-án pedig Joseph Neuhauser járulnok (*Akzessist*) kiadványozott.³³

Október 27-én az Illetékkiszabási Hivatal (*Königliche Ungarische Generalhof-taxamtsabteilung*) küldött feliratot az Udvari Kamara leiratára a birtok becsértékének (28 694 konvenció forint 38 krajcárnak) 3%-át (860 konvenció forint 51 krajcárt) kitevő bejegyzési illetékkal (*Inskriptionssumme*) kapcsolatban.³⁴ Heinrich és Bernhard Lackenbacher – Franz von Chernel közvetítésével – két részletben, november 16-án és 27-én fizette ki a nemességszerzési díjat (személyenként 3000-3000 konvenció forintot, amely nagyjából egy bárói cím díjának felelt meg)³⁵ és a két 3%-os bejegyzési illetéket, összesen 7720 konvenció forint 51 krajcárt (nem számolva a közel 38 000 konvenció forintot kitevő birtok árat).³⁶ A bejegyzési illetéket tehát az Udvari Kamaránál és a Magyar Kancelláriánál is meg kellett fizetniük. Az adománylevelet a birtokba való beiktatáshoz és

³⁰ MNL OL A 39 1824. No. 14546. – Fol. 15r–16v. A Nagykanizsa városbírója és tanácsa nevében – a Pajnádi József főjegyző által – Moses Lackenbacher számára kiadott bizonyosságlevél (másolat), Nagykanizsa, 1810. december 31. No. 529, ill. uo. fol. 14r–17v. A Nagykanizsa városbírója és tanácsa nevében Moses Lackenbacher számára kiadott bizonyosságlevél (*Ausserung*) (másolat), Nagykanizsa, 1810. szeptember 21. (3. melléklet).

³¹ MNL OL A 39 1824. No. 14546. Fol. 4r–5v. Az Alsó-ausztriai Tartományi Kormányzóság – August Reichmann elnök által aláírt – Heinrich és Bernhard Lackenbacher számára kiállított bizonyosságlevél, Wien, 1822. március 5. (8. melléklet).

³² MNL OL A 39 1824. No. 14546. Fol. 20r–v. A Heinrich és Bernhard Lackenbacher által készített címerfestmény (1. melléklet). A címerfestmény tervezetét, leírását és engedélyezését (*Sunt conformia Regulis Artis*) lásd uo. No. 13944. Fol. 4r–v.

³³ MNL OL A 39 1824. No. 13944. Fol. 3r–7v, 8r–11v. A Heinrich és Bernhard Lackenbacher számára kiállított adománylevél fogalmazványai, Wien, 1824. október 22.

³⁴ ÖStA FHKA NHK Kaale U Akten Fasc. 13.1. No. 11 ex Nov. 1824. Az Illetékkiszabási Hivatal – Aegydius (*Aegydius*) Buchwein illetékszedő (*Hoftaxator*) és Martin Gauster ellenőr (*Kontroller*) által aláírt – felirata az Udvari Kamarának, Wien, 1824. október 27. No. 2165. Lásd ehhez még uo. Fasc. 13.1. No. 195 ex Nov. 1824. Az Illetékkiszabási Hivatal – Aegydius Buchwein illetékszedő és Martin Gauster ellenőr által aláírt – felirata (*Bericht*) az Udvari Kamarának, Wien, 1824. november 10. No. 2227.

³⁵ Halmos 1995: 453.

³⁶ MNL OL A 39 1824. No. 13944. Fol. 7v. A Heinrich és Bernhard Lackenbacher számára kiállított adománylevél fogalmazványai, Wien, 1824. október 22.

az Ung vármegyei közgyűlésen való kihirdetéshez leküldték a leleszi konventnek, majd – a címerfestmény nélkül – bemásolták a Magyar Kancellária másolati könyvsorozatának – az úgynevezett *Királyi Könyvek*nek – kötetébe, amit Matthias von Sztankovits vetett egybe az eredetivel.³⁷

Heinrich és Bernhard Lackenbacher tehát maguk dönthettek arról, hol és melyik kamarai birtokra tesznek ajánlatot. Az újsághirdetések szerint a Magyar Kamara több vármegyében fekvő birtokot is eladásra kínált, vagyis egy másikra is tehetek volna ajánlatot, és akár olcsóbban is birtokhoz juthattak volna. Ők azonban az Ung vármegyében fekvő Salamon helységet választották, és – ajánlatuk elfogadása után – azt is vásárolták meg. Az ungvári uradalomhoz tartozó három birtok (Győröcske, Salamon és Záhony) közül a 9962 konvenció forint 50 krajcárra becsült győröcskei birtokra már érkezett egy 20 000 konvenció forintos ajánlat Georg Johannovics veszprémi polgár- és kereskedőtől, és – a három birtok 113 500 konvenció forintos becsértékéből a győröcskei és a salamoni birtok két levonva – a közel 75 000 konvenció forintba becsült záhonyi birtok pedig már több mint a 2,5-szerese lett volna a salamoni birtok becsértékének. Ha tehát a régióban akartak birtokot venni, akkor a salamonira kellett ajánlatot tenniük – ráadásul, hogy az ajánlatot biztosan elfogadják, annak becsértékén felül. Bár nem kizárt, hogy kereskedelmi szempontok (például raktárnyitás szándéka) vezette őket birtokvásárlásra a régióban, ilyen jellegű beruházások a későbbiekben nem valósultak meg. 1829-ben a birtokot 30 000 konvenció forintért el is adták Hector Wilhelm Ritternek.³⁸ A testvéreket más szempontok is befolyásolhatták a birtokvásárlásban, de az elsődleges ok bizonyára a nemesség és az előnév (*praedicatum*) megszerzése lehetett.

A NEMESI ELŐNÉV, A CÍMER ÉS A BIRTOKBA IKTATÁS RÍTUSA

A birtok után járó és a nemességet megjelenítő előnév kapcsán azonban felmerül a kérdés, mit szándékoztak vele megjeleníteni. A birtok neve nyilvánvalóan személynévből eredt,³⁹ de hogy Salamon magyar királytól vagy pedig mástól származott-e, aki Izrael harmadik királyáról, Salamonról kapta a nevét, az már kérdéses. A csoportazonosság és -kötődések kialakításának szándéka azt feltételezi, hogy olyan birtokot (ezáltal pedig olyan nemesi előnevet) választanak, amely nem hordoz magában az előző csoporthoz (a zsidósághoz) való kötődést megjelenítő elsődleges vagy másodlagos jelentést. A norma ugyanis nem tiltotta, de a praxis (vagy inkább annak hiánya) alapján a Magyar Királyságban zsidóként ebben az időszakban nem juthattak volna nemességhez. Ennek alapján két eset feltételezhető: az egyik, hogy a korszakban a salamoni előnévnek nem volt ilyen jellegű jelentése, másik pedig, ha volt, akkor a birtok kiválasztásában számukra éppen

³⁷ MNL OL A 57 64. kötet, 1013–1016.

³⁸ MNL OL A 57 65. kötet, 768–770.

³⁹ Kiss 1992: 41.



1. kép. *A Lackenbacherek címere*
(Forrás: MNL OL A 39 1824. No. 14546. Fol. 20r)

festmény is, a benne szereplő szimbólumokkal. A tervezetben a következő leírás szerepelt: késsel süvegezett ezüst mezőben hullámos folyó által vízszintesen keresztezett zöld pázsiton nyitott kapujú torony, a kék mezőkben egy-egy lebegő arany csillag. A koronás pántos sisakon jobbról késsel és ezüsttel, balról arannyal és késsel vágott bivalyszarvak között növekvő ezüst griff. A sisaktakarók jobbról kék-arany, balról kék-ezüst borításúak.⁴⁰ Mivel a szimbólumok használatát nem indokolták meg, jelentésük nem egyértelmű. Mindazonáltal nyilvánvalóan erőteljes személyes kötődéseket és referenciákat hordoztak.⁴¹ A két hatágú csillag feltehetően magát a két, nemességet szerző férfit jelképezte, és zsidó szimbólumként is értelmezhető volt. A folyó és a torony címerképe még enigmatikusabb. Egy lehetséges magyarázat, hogy – az előnév (azaz az annak adományozását lehetővé tévő Ung vármegyei kamarai birtok) kiválasztásával összefüggésben – összetett jelképként akár a korszakban már Salamon-toronynak hívott (valójában nem Salamon magyar királyról elnevezett), a Duna partján, a visegrádi alsóvárban álló, 13. században épült, majd többször átépített lakótorony romjára is utalhatott. A Duna a 19. század első felében az egyik legfontosabb kereskedelmi útvonal volt. A Lackenbacher testvérek bizonyára maguk is számos alkalommal

ez volt az egyik szempont. Ez utóbbi pedig azt jelenti, hogy Heinrich és Bernhard Lackenbacher is jelentést tulajdonított a salamoni előnévnek. A jelentése ugyanis a keresztény és zsidó kulturális térben is értelmezhető, tehát azon szociokulturális csoport számára is interpretálható volt, ahova vallási és jogi szempontból befogadást nyertek, de azon csoport számára is, ahonnan korábban kiléptek. Ebből az következik, hogy a Lackenbacherek a birtok és a predikátum megválasztása által a csoportazonosulási szándék ellenére – a már majdnem egy évtizedes vallásváltást követően – sem akartak szakítani a zsidósághoz fűződő kötődéseikkel, sőt ezt egyértelműen jelezni is akarták mások számára.

Minden bizonnyal ezt a szándékot mutatta a Heinrich és Bernhard Lackenbacher igényei szerint készült címer-

⁴⁰ MNL OL A 39 1824. No. 13944. Fol. 4r–v. A címerleírással kapcsolatban nyújtott segítségét külön köszönjük Avar Antonnak.

⁴¹ Vö. Bácskai 1989: 146. A nemesített „görög” kereskedőkre vonatkozó címeranyagot elemző Papp Izabella felhívta a figyelmet, hogy „minden címer mögött egyéni életutak, sajátos családtörténetek, olykor pedig az utókor számára ismeretlen vonatkozások rejlenek”. Papp 2008: 221.

megjárták a hajóutat Bécs és Pest-Buda között, ahol láthatták a Várhegy oldalából a folyó fölé emelkedő jellegzetes toronyromot, és értesülhettek elnevezéséről is.⁴² A birtokadományozás folyamata az 1824. december 28-án kezdődő háromnapos birtokba iktatás jogi rítusával fejeződött be. A norma szerint a tulajdon- és birtokjog megszerzésének, az adomány érvényesítésének feltétele volt az egy éven belül végrehajtott beiktatás.⁴³ A szertartásról – feltehetően a két Lackenbacher által fizetve – beszámolt a *Hazai ’s külföldi tudósítások* és a *Magyar Kurir* hírlap is.⁴⁴ A tudósítás nyilvánvalóan egyszerre szolgált beszámolóként a rítus végrehajtásáról és a testvérek „rendi határátlépését” a szélesebb újságolvasó nyilvánosság előtt felmutató hírként.

A birtokba iktatás ünnepélyes rítusán az adományozó királyt reprezentáló „királyi ember”, Nemes Lőrinc alispán magyar nyelven mondott beszédet az adományozottak érdemeiről, az illetékes leleszi hiteleshelyet képviselő premontrei szerzetes, Ormos Lőrinc pedig – a szertartáson részt vevők előtt – felolvasta az adománylevelet és a beiktató utasítást (*mandatum statutorum*). Heinrich és Bernhard Lackenbacher nem személyesen jelent meg, hanem Farkas László – több vármegye táblabírója és gróf Széchényi Ferenc nyugalmazott jószágigazgatója – képviselte őket. Éppen ezért ő vette át a hantot a szertartás során, amely a birtok tényleges birtokbavételét és az azzal járó hatalmat jelenítette meg. A rítus ezen része jelenik meg az úgynevezett fehérló-mondásban is, amelynek eredete a Frank Birodalomra vezethető vissza, s amely feltehetően a római jog átvételével került tételes jogszokásként a Magyar Királyságba is.⁴⁵ A hantátadás gesztusa után – az adományozottak nevében – a meghatalmazott „csinos és törzsökös magyar” nyelvű beszédet tartott. A rituálén részt vevő vármegyei nemesek („több Tekintetes Megyebéli nagy érdemű méltóságos, és köz rendű Urak”) egyrészt valószínűsíthetően tanúsították a birtokátadás megtörténtét, ellenőrizték a határjárás menetét és a birtokhatárok megállapítását, másrészt – a norma szerint – a szertartás révén a szomszédos (*vicinus*), a határos (*commetaneus*) és az azonos vármegyéből való nemesek (*comprovincialis*) rituális csoportkötődéseket alakítottak ki az új birtokosokkal.⁴⁶ A birtokba iktatás rítusa a részt vevő nemesek közös evés-ivásával („áldomással”) ért véget. A háromnapos bőséges lakomán – a tudósítás szerint – a résztvevők a királyt és családját hangos éljenzéssel éltették, tokaji bort ittak, és magyar nótákat énekeltek. Az uralkodó (és családjának) éltetése a királyi hatalom elfogadását és csupán az annak (és az azt képviselő egyéneknek és hivataloknak) való engedelmséget fejezte ki, a közös asztalnál elfogyasztott lakoma pedig az adományozottaknak a nemességbe való rituális befogadásaként értelmezhető, amelynek differenciáltsága és hierarchiája a királyt reprezentáló alispánhoz viszonyított ülésrendben is vélhetően megnyilvánult. A tudósítás írója

⁴² Ehhez lásd S. n. 1806.

⁴³ Márkus (szerk.) 1897: 243. Vö. Homoki-Nagy 2007: 138.

⁴⁴ S. n. 1825a; S. n. 1825b.

⁴⁵ Takács 1983: 573–577; Hofer 1996: 61–66.

⁴⁶ Fügedi 1999: 44–45.

lényegében az *egy és ugyanazon nemességre* vonatkozó jogok (és kötelezettségek) szimbolikáját ábrázolta, és gondosan ügyelt a birtokba iktatás legitimitását igazoló szimbólumok megjelenítésére. Ezek közvetítették ugyanis a nyilvánosság számára azt aényt, hogy Heinrich és Bernhard Lackenbacher a nemesség mint azonos jogokkal rendelkező (és kötelezettségeket teljesítő) rendi közösség teljes jogú tagjává vált.

A birtokba iktatás legitimitását nem befolyásolta, hogy a Lackenbacher testvérek nem személyesen vettek részt a szertartáson. Ráadásul az ekkor már Bécsben élő fivérek – egyéb okok mellett – talán azért sem utaztak el Ung vármegyébe, mert eleve nem is állt szándékukban, hogy *de facto* a vármegyei nemesi közösség (sőt általában a magyar nemesség) tevékeny tagjai legyenek. Bár Zala vármegyében is kihirdették a nemességüket és adományukat, de a céljuk itt sem a vármegyében való letelepedés, még kevésbé a helyi közéletben való részvétel lehetett. Mivel a Bécstől távoli birtokot 1829-ben eladták a közel 38 000 konvenció forint vételáránál alacsonyabb összegért (30 000 konvenció forintért), feltehetően az egész ügylet lényegében a nemesség megszerzésének esélyét növelte, illetve az identitásukra utaló nemesi előnév használatáért történt. A nyilvánosság számára ótestamentumi allúziókat keltő előnév és az inkább személyes vonatkozásokat tükröző címer aztán a vallásváltott vagy hitükön megmaradt zsidók és nem zsidók számára is interpretációk széles skálájának nyithatott teret. És talán éppen ez lehetett a Lackenbacherek célja.

NEMESI VÉLEMÉNYEK EGY ÚJ TÁRSADALMI CSOPORTRÓL

Kisfaludy Sándor véleménye az újonnan magyar nemességet és birtokadományt nyertekről

Az 1826. május 29-én megkezdődött Zala vármegyei közgyűlésen Kisfaludy Sándor (1772–1844) birtokos nemes és táblabíró június 4-én a következőket mondta el a vármegyeházában összegyűlt résztvevőknek a jobbágytelken élő nemesek adózásával kapcsolatban:

„A' szegény Nemesség, ha van is közöttte sok egygyes személy, ki szegénységének sorsát maga vontta magára, általlyában nem maga vétke miatt szegény; hanem elszegényedett azért, mivel ennek lelkesb Össei, hazájokat, szabadságokat életöknek, javaiknak, gyermekeiknek feláldozásával védelmezvén, midőn a' Hazát, Nemzetet, és ennek Királyját, fényre, hatalomra, dicsóségre emelték, – maradékaikat javaiknak hazafiúi vesztegetése által örök nyomorúságba döntötték. Ez pedig azért történt: mivel az időnként ellágyúlt, elkorcsosított, elallyasodott Nemzet megszüntetni engedte azon törvényt, hogy a' királyi Fiscusnak jóságai, ne a' Nemzetnek, drágán fizetett hadak által, elnyomatására, ne egyedül az Udvari kedves szolgáltnak példát

vonzó megajándékozására; – hanem észszel, fegyverrel szolgáló nemes, és nemtelen Magyaroknak megjutalmazására fordítottassanak: mert hogy nagy érdemű magyar Polgárok, akár nemesek, akár nemtelenek, hív szolgálattokért királyi adományokkal jutalmaztattak volna meg, alig tudunk már valamit felőle; – ’s ha megtörtént is, csak üres nemes-levél, és Czímer volt a’ nemtelenek’ jutalma.”⁴⁷

Ugyanezen a közgyűlésen olvasta fel az egyik tisztviselő azt az időszaki követjelentést, amelyet Deák Antal (1789–1842) és Szegedy Ferenc (1786–1848) országgyűlési követek küldtek a pozsonyi országgyűlésről. A követek jelentésükben pótutasítást kértek a közgyűléstől a május 29-én leküldött országos adóalap-összeírásról szóló királyi leirattal kapcsolatban, amely kezdeményezte a jobbágytelken élő (tehát nemesi birtokkal nem rendelkező) nemesek összeírását és a nem nemes adózók körébe való bevonását.⁴⁸ Kisfaludy ezzel kapcsolatban fogalmazta meg és mondta el beszédét, amelynek nyilvánvalóan az volt a célja, hogy álláspontja – amelyben egyértelműen elutasította a jobbágytelken élő nemesség megadóztatását – bekerüljön a közgyűlés országgyűlési követeknek küldött pótutasításába.

Kisfaludy azzal érvelt, hogy a szegény – azaz birtokokkal nem, vagy alig rendelkező – nemesség többnyire az általuk tanúsított patriotizmus és az azzal járó kötelezettségek teljesítése következtében szegényedett el a haza, a nemzet és a király szolgálatában.

„De hogy a’ *Dietrichkek, Lachenbacherok, Uhlmanok*, és több ilyenek, magok tudgyák miként szerzett pénzeiken, magyar Uradalmak mellett, magyar méltóságot nyerhettek, – fájdalmas tapasztalás! – Mintha pénznél egyéb érdem már nem is volna ezen szegény Magyar Országban! – Holott illy polgárok által szaporíttatni, a’ magyar nemesség nem tarthatya sem nyereségnek, sem dicsőségnek.”⁴⁹

Kisfaludy tehát beszédében egy általa újként értelmezett társadalmi jelenséget írt le, egy – az előzőktől eltérő – magyar nemesi címet és birtokadományt szerző társadalmi csoportot regisztrált a nemességben belül. A csoportképzésen („és több ilyenek”) túl konkrét egyéneket is megjelölt a szövegben. Az 1816-ban és 1817-ben vallást váltott, 1824-ben birtok- és nemességadományban részesített Heinrich és Bernhard Lackenbacheren kívül Kisfaludy név szerint utalt az 1825-ben Bécsben megkeresztelkedett és nemesített, 1826-ban pedig birtokadományt szerzett Moses (áttérés után Moritz Johann) Ullmann (1782–1847) pesti

⁴⁷ Kisfaludy 1892: 493–494.

⁴⁸ MNL ZML IV.1.a. 1826. május 29. No. 954. és uo. IV.1.b. 1826. május 29. No. 954. Deák Antal és Szegedy Ferenc követek országgyűlési jelentése a Zala vármegye közgyűlésnek, Pozsony, 1826. június 2. Lásd ehhez Molnár 2021: 58.

⁴⁹ Kisfaludy 1892: 493–494. Kiemelés az eredetiben.

kereskedőre és fiaira.⁵⁰ Ugyanebbe a csoportba sorolta a Dietricheket is, utalva a koalíciós háborúk során a hadseregellátásban részt vevő, egyébként nem zsidó Joseph von Diettrichre (1780–1855), aki – honosítás után⁵¹ – 1824-ben kapott magyar bárói rangot,⁵² majd 1825-ben birtokadományban részesült.⁵³ Ha tehát a csoportjellemzőket vesszük alapul, Kisfaludy nem egyszerűen a zsidósággal kapcsolatos etnokulturális idegenséget jelenített meg, hanem sokkal inkább egy túlnyomórészt kincstári megrendeléseket teljesítő, (szerinte gyanúsán) vagyont szerző, ennek révén pénzért birtokhoz és magyar nemességhez jutó, egyúttal etnikailag nem magyar származású egyénekből sztereotipizált társadalmi csoporttal szembeni ellenérzését fejezte ki.

Ez az idegenkonstrukció alapvetően két pilléren támaszkodott: vitatta a nemesség- és birtokszerzés alapjául szolgáló érdek legitimítését, és etnokulturális csoportosítást hordozott. Kisfaludy nyilvánvalóan érzékelte a társadalmi dinamikát, a mobilitási lehetőségeket és korlátokat,⁵⁴ az már más kérdés, miként értelmezte a nemesítés és birtokszerzés alapjául szolgáló érdekeket.

Kisfaludy láthatóan az uralkodó nemesítési és az országgyűlés indigenatusokat becikkelyező gyakorlatánál jóval szűkebben, a katonai és a szellemi érdemekre korlátozva határozta meg a magyar nemességre és birtokadományra érdemesítő tettek körét. Ebből következően különbséget tett a *de jure* nemesnek számító egyének között: konkrét családneveket említve felhívta a figyelmet egy számára új és az általa hagyományosnak gondolt magyar nemesség szempontjából idegen társadalmi csoport felemelkedésére, és a jelenséget negatívan értékelte.

Ezt a társadalmi minősítést (kvalifikációt) tartalmazó megközelítést alkalmazta Kisfaludy egy 1837-ben, gróf Festetics Lászlónak (1785–1846) küldött levélhez mellékletként csatolt szövegében is.⁵⁵ A gróf ugyanis arra hivatkozva, hogy a zalai író-költő kezeli a Kisfaludyak egyik ágának levéltárát, megkérte őt, hogy küldjön neki Bécsbe a Festeticsek és Kisfaludyak rokonságára vonatkozó iratokat.⁵⁶ Festetics így próbálta meg bővíteni a genealógiai és heraldikai gyűjteményét a sajátjával rokonságban álló nemzetségekre vonatkozóan. Kisfaludy a gróf levelére válaszolva három mellékletet csatolt,⁵⁷ de kérésével ellentétben eredeti iratokat – azok méreteire hivatkozva – nem küldött. Az egyik magyar

⁵⁰ Taufbuch der römisch-katholische Dompfarre St. Stephan, Wien, 1822–1825, 1825. március 1. Fol. 189. Vö. Staudacher 2002b: 505–506; Áldásy–Czobor (szerk.) 1941: 538–540; MNL OL A 57 65. kötet, 113–117, 238–241. Lásd még Bácskai 1989: 140–153.

⁵¹ MNL OL A 57 64. kötet, 319–320, 330–335. Vö. Áldásy–Czobor (szerk.) 1941: 364–366.

⁵² MNL OL A 57 64. kötet, 995–1000. Vö. Áldásy–Czobor (szerk.) 1941: 490–492.

⁵³ MNL OL A 57 65. kötet, 27–30.

⁵⁴ Ehhez a dinamikához a rendi korszak egészére nézve: Szabó 1941.

⁵⁵ MTA KIK Kt K 379./4. A Kisfaludy Sándor gróf Festetics Lászlónak 1837. április 10-én írt leveléhez csatolt melléklet fogalmazványa, [Sümege], s. a. Vö. Kisfaludy 1893: 693–696. Ehhez lásd Nagy 2021: 57–88.

⁵⁶ MTA KIK Kt K 376./75. Gróf Festetics László levele Kisfaludy Sándornak, Wien, 1837. augusztus 10.

⁵⁷ MTA KIK Kt K 377./6. Kisfaludy Sándor gróf Festetics Lászlónak küldött levelének fogalmazványa, [Sümege], 1837. április 10. Vö. Angyal (szerk.) 1893: 556–562.

nyelvű autográf levélmelléklet *A' Kisfaludyak* címmel a Kisfaludy-nemzetség történetét tartalmazza, amelynek zárómondatában ez olvasható: „A' Magyar Hazát szerző Zabolchnak, a' Hazát megtartani segítő Maradékait, most a' *Lackenbacherok, Uhlmannok* etc. etc. etc. csak nevetik.”⁵⁸ Kisfaludy tehát – a Dietricheket már kihagyva – nem csupán a Lackenbacherokat és Ullmannokat, hanem magát a minősített társadalmi csoportot („etc. etc. etc.”) később is felemlegette. A megfogalmazás ez esetben többletjelentést is hordozott, ugyanis Festetics László a – Heinrich és Bernhard Lackenbacher által vezetett – *Moses Lackenbacher & Compagnie* nevű céggel és Moritz Johann Ullmannal egyaránt üzleti kapcsolatban állt, ráadásul mindkettejükkel rendezetlen hitelügyletei voltak.⁵⁹ Mindemellett az idézett szöveg értelmezhető úgy is, mint a Dunántúl egyik legvagyonosabb főnemese és a birtokainak méretét tekintve Zala vármegye birtokos nemességének inkább alsó rétegéhez tartozó, de származását tekintve előkelő, íróként-költőként népszerű, és főleg a Zala vármegyében magas presztízzsel rendelkező Kisfaludy Sándor közötti közösség implicit megjelenítése, szemben a vallást váltott és nemességet szerző nagykereskedőkkel.

A vármegyei közgyűlésre megfogalmazott és a Festetics Lászlónak küldött nemzestörténet szövege alapján megállapítható, hogy Kisfaludy számára az általa réginek és – a gazdasági siker eredményeképpen felemelkedő – újnak tekintett nemesség közötti minőségi értelemben vett társadalmi kategorizáció nem csupán a nemesi identitásának alapjául szolgáló genealogikus narratíva szempontjából volt fontos, hanem ez az ellentétpár politikailag szintén instrumentálizálható volt. Kisfaludy tulajdonképpen egy olyan sajátos norma megjelenítésére törekedett, amely a nemességnek viszonylagos nyitottságát gyengítve, kasztszerű jegyeit akarta felerősíteni, egyúttal a társadalmi mobilitás bizonyos irányú korlátozását proponálni. Vagyis burkoltan vitatta az uralkodó nemesítési gyakorlatának bizonyos vonatkozásait.

Kisfaludy egyértelműen kifejezte, mit kíván kizárni a birtok- és nemességadományra érdemesítő tettek köréből: a kereskedelmet. Ezzel szemben egyrészt alapvetően az „ésszel” és a „fegyverrel” való szolgálatot tartotta érdemnek. Másrészt, ahogyan ez egyéb szövegeiből kiderül, a *natio Hungarica* korábbi latinközpontúságával szemben a nyelvi-kulturális magyarosodást/magyarosítást emelte normává a nemesség számára. A magyarság mibenlétéhez kapcsolódó nyelvi-kulturális kritériumai már egy új típusú nacionalizmus felemelkedésének keretei közé is illeszkedtek, hiszen az újonnan nemesítettekkel szemben a nemességbe való integráció feltételeként, a hagyományos politikai-jogi kritériumokon túl immár etnikulturális követelményeket is támasztott.

A családnévvvel említett kereskedők – hadiszállításokra hivatkozó – nemesítése, etnikulturális identitása és életformája nem felelhetett meg Kisfaludy kritériumainak. A nemességről alkotott víziója merőben ellentétesnek és ellenségesnek

⁵⁸ MTA KIK Kt K 379./4. Vö. Kisfaludy 1893: 696. Kiemelés N. Á.

⁵⁹ Kurucz 2016: 556–557, 571, 576–577.

bizonyult a felemelkedő, nemességet szerző vállalkozói csoport stratégiáival szemben, így a megértésükre is eleve alkalmatlan volt.

Borsiczky István álláspontja az 1832–1836-os pozsonyi országgyűlés nemesi haszonvételekről szóló vitáinak kontextusában

Az 1832-ben összehívott pozsonyi országgyűlés 1833. április 29–30-án tartott kerületi ülésén a nemesi haszonvételek (*curiale regale beneficium*) örökös megváltása kapcsán, az úrbéri munkálat V. cikkének 2. §-ából kiindulva arról vitáztak, hogy ezek lehetnek-e örökös úrbéri szerződések tárgyai, avagy sem.⁶⁰ Ez ugyanis lehetővé tette volna, hogy a jobbágyság az őket terhelő tartozások, adók és földesúri szolgáltatások megváltására külön örökös szerződéseket kössenek. Az április 27-én tartott kerületi ülésen a követek arra jutottak, hogy a jobbágyság ezeket egy bizonyos összeggel örökre megválthatják, ennek kapcsán ugyanakkor felmerült a jobbágysági tulajdonjog kérdése is. Az ülésen kialakult vita egyrészt konkrétan a nemesi birtokok és a haszonvételek viszonya körül forgott, másrészt viszont alapjában érintette a nem nemesek birtokszerzésre való képességének (*capacitas*) kérdését és általában az alkotmányos berendezkedést. Az április 28-án tartott kerületi ülésen az utóbbit – egy vokssal – leszavazták, csakúgy, mint 30-án a nemesi haszonvételekre kötött örökös szerződések lehetővé tételét.⁶¹

A vitában részt vevő követek több eltérő politikai álláspontot képviseltek.⁶² Császár Sándor, Temes vármegye követe úgy látta, hogy a *capacitas* kérdése különbözik a haszonvételek ügyétől, hiszen ez utóbbiak egy részét több helyütt már korábban is bírhatta a jobbágyság. Pázmándy Dénes, Komárom vármegye követe a kettő szoros összefüggését vallotta, míg Felsőbüki Nagy Pál, Sopron vármegyei követ szerint a kérdés felvetése a birtokjog sajátos kötöttségeit jelentő ősiség és háramlási jog (*fiscalitas*) ügyének rendezése nélkül csak bizonytalanná tenné a nemesi birtokokat szerző jobbágyság helyzetét azzal, hogy áttolja rájuk a nemesi birtokjogból fakadó bizonytalanságokat, ezért a tárgynak a fenti ügyekkel együttes (*ex asse*) megvitatását javasolta. A Torna vármegyei követ, gróf Andrássy György szintén úgy látta, hogy a birtoklás kérdését „minden oldalról” meg kell tárgyalni, ő azonban még ennél is tovább ment, rávilágítva a *capacitas* megadása és a politikai közösség kiterjesztése közötti összefüggésekre: a kérdés rendezésével szerinte „[a] moralis erő, s nemzetiség nagy lépést tesz előre”. Andrássy úgy vélte, hogy összesen csak mintegy 180 000 nemes férfi tartozott az alkotmány „kebelébe”, és ez a szám a gyakorlatban még kevesebb, hiszen közülük sokan túlságosan szegények ahhoz, hogy az „alkotvány áldásaival” élhessenek, mások pedig külföldön költötték el jövedelmeiket (tehát potenciálisan nem vettek magyar nemesi

⁶⁰ Kossuth [1833] 1948: 344–349. Az *Országgyűlési Tudósítások* forrásértékéhez: Pap 2002: 98. A kisebb királyi haszonvételekről: Orosz 2010, különösen 202 skk.

⁶¹ Vö. Kölcsey [1833] 2000: 398.

⁶² A követek kormányzati szempontú jellemzéséhez a titkosrendőri jelentések alapján: Völgyesi 2017.

birtokokat). A nemesi birtokok tulajdonlásának lehetővé tételén keresztül azonban „minden nemtelenek” az „alkotvány érdekeibe” kapcsolhatók, tehát még ha a nemesi jogállás teljességéhez képest korlátozottan is, de a tulajdonjog megadására alapozva a politikai közösség érdemben kitágítható. A zempléni követ, Dókus László – Novák Antallal, Békés vármegye követével együtt – szintén az *ex asse* tárgyalást javasolta, hangsúlyozva, hogy amennyiben erre nem kerül sor, a haszonvételek ügyét is el kell halasztani. Mások – köztük a trencsényi követ, Marczibányi Antal és Bars vármegye követe, Majthényi László –, elválasztva egymástól a két kérdést, a nemesi birtokok nem nemesek általi tulajdonlására nemmel, a haszonvételek kérdésére igennel szavaztak.

Niczky János vasi követ szerint, mivel a nemesi birtok adómentességet (*immunitas*) élvez, ezért „[...] bármi kézen legyen is, betódul német, morva s a t. ide fekteti pénzét, s a magyarságnak vége van”. Véleménye szerint a tulajdonjog létéből/hiányából egyenesen következik, hogy a „nép” (tehát a nem nemes adózó köznép) még nem érett arra, hogy a nemességgel együtt tanácskozzon, így a kérdés rendezése a jövőre tartozik. Felvetette annak veszélyét is, hogy a „majoratus” és a „senioratus” gyakorlata, illetve a „pénzes német” bejövetele miatt a szegény nemességből „szolga lesz”. Ezért csak olyan engedmények megadását tartotta elképzelhetőnek a nem nemesek számára, amelyek nem fenyegetik a nemesség kiváltságos helyzetét. Bezerédy István, Tolna vármegye követe ezzel szemben úgy látta, hogy a tulajdon ügye csak ott emelkedett felül a politikai megrázkódtatások (*convulsio*) veszélyén, ahol sok a tulajdonos. A szegény nemeseket illetően pedig úgy tartotta, hogy az alkotmányos rendszer nem kedvez nekik:

„In Charta minden jusokban részes, de a valóságban nem, mutatja jelen állapotja, mint sülyyed azon osztály, mellyben a nemzeti érénynek annyi csirája rejtezik, s valjon most midőn a nemtelen nem bírhat nemesi jószágot, kik a nemesi javak acquisitorai? talán azoknak maradéki, kik Sz. István előtt vérekkal szerzették a hazát? Ezeknek alig maradt annyi helyök, hová régi pergamentjokat eltehetnék.”

Bezerédy azonban cáfolta azt a félelmet, amely szerint a beáramló idegenek a magyar „Nemzetiség”-et veszélyeztetik, jelezve, hogy a nemesi birtokok vásárlásának mindenképpen feltétele a honosítás. Ezen a ponton szólt hozzá a vitához Borsiczky István, Trencsén vármegye követe és alispánja.

A jogi végzettségű Borsiczky igyekezett az osztott jog földesúri és jobbágyi tulajdonlás különbségeit magyarázó elméletére támaszkodva próbálta tisztázni a probléma mibenlétét. Szerinte ugyanis a tulajdonjog (*proprietas*) teljessége a rendelkezési és a haszonélvezeti jogból (*dominium directum et utile*) tevődik össze, melyek közül a vármegyék egy része csak az utóbbival akarta felruházni a nem nemeseket. Ez alapján úgy vélte, hogy tévút, ha a „nép” helyzetén javítani kívánó jogkiterjesztő törekvések a nemesi haszonvételek és a *capacitas* összekapcsolását feltételezik, ugyanis ebben az esetben lesznek, akik csak az előbbit kívánják megadni. Felszólalásában Borsiczky István „liberalis”-ként határozta meg

magát, és ennek ellenére utasította el a *capacitas* megadását. Bernáth Zsigmond, Ung vármegye követe éppen a Borsiczky önmeghatározása és a vitában elfoglalt – szerinte „illiberalis” – véleménye közötti ellentmondásra irányította rá a figyelmet. Borsiczky erre a következőképpen reagált:

„Én nem onnan megyek ki hogy a nép nem érett, ez nem nagy tisztelet constitutióknak hogy 8 százados oltalma alatt nem érett meg a nép a sajtáságra [tulajdonjogra – N. Á.], hanem onnan hogy pénze nincs. Ő nem vehet jószágot, hanem veszen holmi *Chám, Lackenbacher s a t.* Mi nem csak szabadok lenni, de magyarok is maradni akarunk, végre azt sem tudják: honunk sváb vagy zsidó ország e. Én előbb módokat akarok nyujtani, hogy honosinknak pénzök legyen, akkor adom meg a *capacitást*.”⁶³

Az *Országgyűlési Tudósítások* egy másik szövegváltozatában némiképp eltérően szerepel ugyanez a felszólalás:

„*Borsitzky* is a' *capacitás* felől ezen értelemben volt mert a' mi adozo nepünknek pénze nintsen, 's nem parasztaink vennének nemesi birtokokat, hanem a' gazdagabb *Rhenán s Lackenbacher* forma jövevények. Ez nemzetségünknek volna <fe> veszedelmes, mert mi nem tsak szabadak, hanem magyarok is <fogunk> akarunk maradni.”⁶⁴

Borsiczky István argumentációja tehát – Andrássy Györgyéhez és Niczky Jánoséhoz hasonlóan – nacionalista keretben értelmezte a jobbágyok *capacitását* illető jogkiterjesztés kérdését. Andrássy törekvését elvi alapon nem vitatta ugyan, de a Niczky érveléséhez hasonló irányba mutató fenntartásokat megfogalmazva ideiglenesen a jövőre halasztását javasolta. Az okokra nézve ugyanakkor némileg eltérő helyzetértékelésből indult ki: míg Niczky közhelyszerűen a nép éretlensége miatt tartotta korainak a téma tárgyalását, addig Borsiczky a nemesi birtokok vásárlásra fordítható likvid tőke hiányával magyarázta a javaslat elutasítását. A vitában senki sem fogalmazott meg a „parasztsághoz”, „néphez”, illetve az ezeknél szélesebb értelmű, a nemességet is magába foglaló „magyarsághoz” való tartozással, illetve a „Nemzetiséggel” kapcsolatos egyértelmű kritériumokat. Pozitív definíciókat illetően Andrássy nyilatkozott meg a legkonkrétabban: említette a „nemzeti erényeket”, az országszerző pogány magyaroktól leszármazott, időközben elszegényedett nemesség mítoszát és a birtokszerzés mögötti közmegegyezésre hivatkozva a naturalizációt mint jogi kritériumot. Mindezen túl azonban a felszólalások negatív megfogalmazásaiból így is kirajzolódnak a kollektív

⁶³ MNL OL R 99 4. tétel. No. 39. 191. Az *Országgyűlési Tudósítások* című időszaki lap 39. számának fogalmazványa, [Pozsony], 1833. Vö. Kossuth [1833] 1948: 346–347. Kiemelés N. Á.

⁶⁴ MTA KIK Kt Jogtudomány Országgyűlés 4r 10. Fol. 122r–v. Kiemelés N. Á. A kéziratár on-line katalógusában a *Posonyi Dieta*, a kötet gerincén pedig *A pozsonyi diaeta 1833* cím szerepel. A katalógusban a *Vétel Borsiczkytól* megjegyzés is megtalálható, tehát a kötet a Borsiczky család egyik tagjától került a gyűjteménybe.

identitással kapcsolatos normatív elhatárolások. Niczky János világosan – és Andrássy honosság-kritériumához hasonlóan – fogalmazott, amikor a nagy mennyiségű likvid tőkével rendelkező morvák, németek és mások, tehát a Habsburg Monarchián belüli idegenek beáramlásától féltette az országot.

Borsiczky István – a Kisfaludy Sándor érvelésében kimutatható társadalmi csoportalkotási és minősítési stratégiához hasonló – felszólalásának két szövegváltozata kétféle értelmezést is megenged. Az egyik szövegváltozat a „holmi Chám, Lackenbacher s a t.” megfogalmazást tartalmazza. A „Chám” megnevezés – a Lackenbacherekhez hasonlóan – a zsidó Samuel Heinrich Kaan (Chaan) (c. 1779–1844) bécsi kereskedőre utalt, aki 1824-ben váltott vallást Bécsben,⁶⁵ majd 1826-ban lett nemes,⁶⁶ 1829-ben pedig birtokadományt kapott.⁶⁷ A másik szövegváltozatban – a Lackenbacher családnév mellett – a „Rhenán” szó szerepel, amely rajnaiakat takar (valószínűleg a latin *Rhenanus* nyomán). Mindkét szövegváltozatban olyan megfogalmazás szerepel, amely beleillett a vita kereteibe és Borsiczky István gondolatmenetébe. Ha Samuel Heinrich Kaanról volt szó a felszólalásban, a „s a t.” rövidítéssel megtoldva, akkor Borsiczky a zsidó származású és az 1820-as években nemesítettek példáját nem egyedi eseteknek tartotta, hanem csoportként beszélt róluk. A „Rhenán” megfogalmazás azonban a felemelkedő újnemesség más típusú csoportképzését jeleníti meg, amelyben a rajnai idegenek kerülnek a Lackenbacherek mellé. A „holmi” és a „jövvények” kifejezések mindkét szövegváltozatban egyértelműen a saját csoporttal szemben meghatározott idegenségre utalnak.

Borsiczky István felszólalása az ügyben olyan liberális-nacionalista álláspontnak tekinthető, amelyben a szabadság és a nemzetiség (magyarság) nemcsak kölcsönösen feltételezte egymást, de az előbbi korlátozható volt az utóbbi megőrzése érdekében. Érvelésében ebből következően erőteljesen jelen voltak a földbirtokszerezéssel kapcsolatos protekcionista és a jobbágyság jövőbeli javáért aggódó paternalista elemek is. A trencsényi követ azonban nem állt meg ezen a ponton. A jobbágyi birtokképeség idő előtti – tehát a parasztság likviditásának lehetőségeit megteremtő intézkedéseket megelőző – lehetővé tételét retorikus élel egy sajátos nemzeti hanyatlásvízióvá futtatta ki. Az általa egyértelműen idegennek tekintett zsidó (és/vagy német) származású, az 1820-as években nemesítettek csoportját leválasztotta a „magyarok” és „honosok” etnokulturális tartalommal feltöltött közösségéről, majd ennek a csoportnak a felemelkedésével párhuzamosan az ország „magyar” jellegének elvesztését „zsidó”-vá és „sváb”-bá válását vetítette előre. Értelemzésében tehát a *capacitas* átgondolatlan megadása olyan jogi környezetet hozott volna létre, amely felerősíti az általa kedvezőtlennek és a „magyarság” érdekében ellentétesnek tartott társadalmi tendenciákat. Borsiczky a számára idegen (németes) hangzású családnevek alapján aszimmetrikus

⁶⁵ Taufbuch der römisch-katholische Dompfarre St. Stephan, Wien, 1822–1825, 1824. december 9. Fol. 173. Vö. Staudacher 2002b: 223–225.

⁶⁶ MNL OL A 57 65. kötet, 242–246. Vö. Áldásy–Czobor (szerk.) 1941: 29–31.

⁶⁷ MNL OL A 57 65. kötet, 535–537.

ellenfogalmakra épülő (magyar vs. idegen) csoportképzéssel és – társadalmi értelemben – etnikulturális kritériumok alapján vitatta el az érintettek magyarságát. Tette ezt függetlenül attól, hogy a birtok- és nemességadományozáson és ezek rítusain (honosítás, birtokba iktatás vagy vármegyei közgyűlésen való kihirdetés) keresztül az érintettek nyilvánosan átlépték az úgynevezett rendi határvonalat, és így jogi értelemben is a politikai közösség teljes jogú tagjaivá váltak. Borsiczky szembeállította az általa konstruált csoportot és lehetséges jövőjét a „magyarság” fogalmában immár etnikailag egységesnek tételezett, jogilag pedig a jövőben egységesülő nemességgel és köznépkel.

EGYEDI ESETEK VAGY TÖMEGES TÁRSADALMI JELENSÉG?

Kisfaludy Sándor és Borsiczky István érvelései alapján feltehető a kérdés, hogy I. Ferenc magyar király 1792 márciusától 1835 márciusáig tartó uralkodása alatt nagyságrendileg mennyi nemesítési és rangemelési aktus történt a Magyar Királyságban, s ezen belül arányaiban mennyi adományozottat pozicionáltak az adománylevél szerint kereskedőnek, illetve mennyien részesültek közülük birtokadományban. Vajon egyedi vagy tömeges jelenségként írható-e le a Kisfaludy és Borsiczky által regisztrált zsidó etnikulturális háttérrel rendelkező kereskedők nemesség- és/vagy birtokszerzése. A kérdés eldöntéséhez megvizsgáltuk azt az Áldásy Antal – az ő halála után pedig –, Czobor Alfréd és Áldásy József által 1904 és 1942 között közreadott adományleveleket tartalmazó nyolckötetes sorozatot, amelyben az – akkor a Magyar Nemzeti Múzeum alá tartozó – Országos Széchényi Könyvtáron belül létrehozott gyűjtemény – főként családi levéltárakból kiemelt – iratait közölték időrendben regesztázva.⁶⁸ Az adományozásokra vonatkozóan a továbbiakban nem abszolút értékeket, hanem arányokat jelenítünk meg. Minden olyan adományozási aktust beszámítottunk, amely a magyar nemesi státusz megszerzéséről, megerősítéséről, rangemelésről vagy akár honosításról szólt, és közülük emeltük ki azokat az adományozásokat, amelyekben az adományozottakat kereskedőként határozták meg.⁶⁹

⁶⁸ Áldásy (szerk.) 1904: VII–XVII. Az elemzés alapjául szolgáló kötetek használatát az indokolja, hogy nem csupán az eredetiben, hanem a másolatban fennmaradt adományleveleket is tartalmazza. A kötetek használhatóságát megerősítik a már elvégzett statisztikai elemzések is. Vö. McCagg [1972] 1986: 25–74; Halmos 1995: 445–481; Pálmány 1997: 58; Jäger-Sustenau [1986] 1997: 9–16. A téma statisztikai vizsgálatához nem csupán az ún. Királyi Könyvekbe másolt adományleveleket (az ahhoz tartozó kancelláriai és adott esetben kamarai ügyiratokkal együtt) lenne szükséges feldolgozni, hanem – hogy a be nem másolt adománylevelek aránya is megjeleníthető legyen – a más levéltárakban található eredeti vagy másolatban lévő adományleveleket is; de ennél is fontosabb, hogy azokra a kancelláriához beadott kérvényekre is kiterjedjen az elemzés, amelyeket végül – valamilyen oknál fogva – elutasítottak. Vö. Rexa (szerk.) 1909; Nyulásziné Straub (szerk.) [1981] 2000. Lásd ehhez az MNL címerlevelei- és a Királyi Könyvek-adatbázist.

⁶⁹ Mindkét kategóriával kapcsolatban kiemelő azonban, hogy az esetszámokat mutatják, nem pedig az adományban részesült egyének számát.

A Kisfaludy Sándor és Borsiczky István által leírt csoportjellemzőket – kereskedőség, nemesség- és birtokkal való megadományozottság, illetve az idegenségen belül a zsidó származás – kerestük mi is az adományozottak között. Az összesített adatok alapján a nagyjából 43 év alatt hozzávetőleg 900 adományozás történt, és körülbelül 10%-os volt az olyan adományok aránya, ahol az adományozottakat kereskedőként nevezték meg. Ezen belül mintegy 30%-ra tehető azoknak az eseteknek az aránya, amikor a kereskedőként pozicionáltak birtokadományban is részesültek. Ez az arány az összes adományozáshoz képest nagyságrendileg 3%-os volt, és az egész időszakra vonatkozólag az ilyen birtokadományok egyenletesen oszlottak el. A kumulált adatok alapján azonban három év (1824, 1825 és 1830) kiugrónak mutatkozott abból a szempontból, hogy ekkor a kereskedőként kategorizáltak birtokadományban is részesültek. Az 1824-ben (18 eset) és 1830-ban (22 eset) történt adományozások közül az összes kereskedőként pozicionált adományozott birtokadományban is részesült: 1824-ben négy, 1830-ban pedig három ilyen eset volt. 1825-ben (23 eset) az összes kereskedőként leírt adományozott (6 eset) közül hárman birtokadományban is részesültek. 1824-ben Lazarus Illits üregi, Alexander és Demetrius Manziarly bécsi, Spasoje Jagodits pancsovai, végül pedig Heinrich és Bernhard Lackenbacher kereskedők részesültek nemesség- és birtokadományban.⁷⁰ 1825-ben Nicolaus Petrus Gyioko és Joseph Ritter bécsi, Moritz Ullmann pesti kereskedő kapott nemességadományt, míg Georgius Joannovits veszprémi, Constantinus és Argirius Terpco (Vrányi) pesti, Ignaz (Johann) Mayer bécsi kereskedők birtokadományban is részesültek.⁷¹ Ullmann 1826-ban, Ritter pedig 1829-ben részesült birtokadományban.⁷² 1830-ban Philipp Scherz, valamint Johann Christoph és Hector Wilhelm Ritter pozsonyi, illetve Constantinus Theodor verseci kereskedő kapott nemesség- és birtokadományt.⁷³

A csoport harmadik jellemzője – a kereskedőség, illetve a birtok- és nemességadományozottságon kívül – a zsidóság volt, amelyet Kisfaludy és Borsiczky láthatólag nem kulturális, hanem etnikai szempontok alapján határozott meg. Bár a norma nem tiltotta a zsidó vallásúak nemességszerzését, a praxisból mégis az látható, hogy az adományban részesülők közül minden zsidó vallású személy vallást váltott az adományozás előtt. A csoportleírásban Kisfaludy vagy Borsiczky név szerint nem regisztrálta, de 1820-ban Emanuel Carl és Leopold Liebenberg

⁷⁰ Áldásy–Czobor (szerk.) 1941: 485–488, 496, 504–505. Ehhez lásd időrendben MNL OL A 57 64. kötet, 948–952, 962–965, 1006–1009, 1013–1016.

⁷¹ Áldásy–Czobor (szerk.) 1941: 518–519, 524–525, 531, 531–534, 538–540. Ehhez lásd MNL OL A 57 65. kötet, 5–8, 57–60, 90–95, 102–105, 113–117, 124–127. Ullmannhoz lásd még Bácskai 1989: 140–153. Görög kereskedők nemesítéséhez lásd Füves 1964; Diószegi–Diószegi 2008.

⁷² MNL OL A 57 65. kötet, 238–241, 540–542.

⁷³ Áldásy–Czobor (szerk.) 1941: 112–114, 120–121. Ehhez lásd MNL OL A 57 65. kötet, 575–578, 562–565, 587–590.

bécsi kereskedők szereztek indigenátust,⁷⁴ 1821-ben pedig birtokadományt,⁷⁵ korábban, 1819-ben ugyanakkor már mindketten megkeresztelkedtek Bécsben.⁷⁶ Ignaz (Johann) Mayer 1825-ben részesült nemesség- és birtokadományban, ő maga már 1821 előtt – amikor Bécsben a családja megkeresztelkedett – vallást váltott.⁷⁷ A név szerint regisztráltak közül Heinrich és Bernhard Lackenbacher 1816-ban és 1817-ben, Moses (vallásváltás után Moritz Johann) Ullmann 1825-ben Bécsben,⁷⁸ Samuel (Heinrich) Kaan (Chaan) pedig 1824-ben váltott vallást ugyancsak Bécsben,⁷⁹ majd 1826-ban nemesség-,⁸⁰ 1829-ben pedig birtokadományt kapott.⁸¹ Összefoglalva tehát megállapítható, hogy elhanyagolható (0,6%) azoknak az eseteknek a száma, amikor az adományozottak között olyan egyén szerepelt, aki zsidó vallásról római katolikusra tért át. Ebből következik, hogy Kisfaludy Sándor és Borsiczky István egyedi esetek alapján alkotott csoportot, és a csoportjellemzők szempontjából nem tekinthető tömegesnek a kereskedők nemesség- és/vagy birtokadományozottsága, különösen nem zsidó származásuk. Mindazonáltal ez a fajta értékközpontú csoportalkotás összefüggésben lehetett a korszakban meginduló kapitalizálódással, bizonyos kereskedők vagyonosodásával, illetve a kis- és középbirtokos nemességen belül érzékelt vagyonértéktelenedéssel.⁸² A birtokos nemesség által érzékelt regresszív folyamat okaként pedig azokat a kapitalizálódó kereskedőket jelölték meg etnikulturális szempontok alapján, akik igyekeztek a vagyonukkal korreláló társadalmi pozíciót szerezni.

* * *

Heinrich és Bernhard Lackenbacher – apjuk, Moses Lackenbacher halála után – megkeresztelkedett, és ezzel nemcsak egy másik vallási csoportba lépett át, hanem e vallási csoporton belül újfajta rituális rokoni kapcsolatok kialakításával erősítették meg a korábbi konzangvinikus és affiniális rokoni vagy egyéb (üzleti és hivatali) kötődéseiket. A rendi normarendszerben elfoglalt helyzetük kulturális értelemben módosult ugyan a keresztség által, vagyoni pozíciójukkal azonban továbbra sem korrelált. A vagyoni helyzetükből következő társadalmi pozíciójukat úgy próbálták meg érvényesíteni és elismertetni, hogy nemesség- és birtokadományt szereztek. A kamarai birtokot (Salamon) a becsértékénél

⁷⁴ Áldásy–Czobor (szerk.) 1941: 368–370. Ehhez lásd MNL OL A 57 64. kötet, 434–435, 478–483.

⁷⁵ MNL OL A 57 64. kötet, 611–614.

⁷⁶ Taufbuch der römisch-katholische Pfarre am Hof, Wien, 1806–1822, 1819. május 18. Fol. 216–217; Uo. 1819. október 21. Fol. 228. Lásd még Staudacher 2002b: 286–287.

⁷⁷ Taufbuch der römisch-katholische Dompfarre St. Stephan, Wien, 1819–1822, 1821. október 13. Fol. 175. Vö. Staudacher 2002b: 320–321.

⁷⁸ Taufbuch der römisch-katholische Dompfarre St. Stephan, Wien, 1822–1825, 1825. március 1. Fol. 189. Vö. Staudacher 2002b: 505–506.

⁷⁹ Taufbuch der römisch-katholische Dompfarre St. Stephan, Wien, 1822–1825, 1824. december 9. Fol. 173. Vö. Staudacher 2002b: 223–225.

⁸⁰ MNL OL A 57 65. kötet, 242–246. Vö. Áldásy–Czobor (szerk.) 1941: 29–31.

⁸¹ MNL OL A 57 65. kötet, 535–537.

⁸² Vö. Dobszay 2021: 227.

magasabb áron vásárolták meg, és a nemességszerzési díjat is kétszeresen fizették meg. A birtokvásárlás feltehetően magát a nemességszerzést könnyítette meg, vagy egyáltalán tette elérhetővé számukra. Mindenesetre a birtokválasztás tudatos döntés eredménye lehetett: a birtok után járó nemesi előnév ugyanis nem csupán az új csoporthoz való tartozásukat mutatta, hanem a zsidó szociokulturális csoporthoz való kötődésüket is megjelenítette. A birtokba iktatás Ung vármegyében, a *kétségtelen nemesek* közé való beiktatás rítusa pedig Zala vármegyében zajlott, amelynek eredményeképpen Heinrich és Bernhard Lackenbacher *de jure* a nemesség közé került. Ez azonban nem járt automatikusan együtt a befogadó csoport elismerésével.

Kisfaludy Sándor és Borsiczky István szövegeinek együttes olvasása megmutatta, hogy új társadalmi csoportként tekintettek a zsidó származású nemesítettekre. A csoportra utaló megfogalmazásokon („s a t.”, „és több ilyenek”, „etc. etc.”) kívül családnév szerint is felsoroltak olyan személyeket, akik számukra, de legfőképpen közönségük számára ezt a csoportot reprezentatív módon jelenítették meg. Ez a fajta értékelő kategorizáció azonban azt is jelentette, mindkét oldal (a beavatottak és beavatók) részéről, hogy a zsidóságot nem kulturális, hanem etnikai csoportként értelmezték, amelyből a konverzió és az úgynevezett „rendi határ” átlépése sem szakította ki a negatív tartalommal sztereotipizált egyéneket. Borsiczky és Kisfaludy is olyan zsidó szociokulturális környezetben felnőtt férfiakra (és családjukra) utalt, akik kereskedelmi tevékenységük révén tettek szert vagyoni, a magyar nemesi cím megszerzése előtt vallást váltottak, majd birtokot vásároltak, melyet az uralkodó adományként erősített meg. A Kisfaludy által említettek közül Joseph von Dietrich két szempontól is kivételnek számított, hiszen nem zsidóként szocializálódott, és a honosítás után szerzett magyar bárói címet és birtokot. Bár Borsiczky a kerületi ülésen elmondott felszólalásában nem említette a Dietrichek, a negatív jelentéstartalmú „sváb” (vagy „Rhenán”) utalása akár rá vagy a hozzá hasonló módon birtokokat szerző, jelentős vagyonnal rendelkező német származású „idegenekre” is utalhatott. Kisfaludy Sándor ráadásul nem csupán a birtokszerzés módját tartotta problematikusnak, hanem magát a vagyonosodás ismeretlen módját is. A nemesi cím kérvényezésével és adományozásával ugyanis rendi státuszukat tekintve azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező társadalmi csoportba kerültek a „Dietrichek, Lachenbacherok, Uhlmanok, és több illyenek”, mint azok, akik egyéb érdemükért szereztek a nemességet – ráadásul ezek az egyének jelentős vagyonnal is rendelkeztek. Kisfaludy és Borsiczky szövegeikben – egyedi eseteket összekapcsolva – egy új, általuk problematikusnak tartott társadalmi csoportot jelenítették meg a magyar nemességen belül, amelynek tagjaival nem tudtak és nem is akartak azonosulni.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1202.a. Pest város tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Tanacsules/> – utolsó letöltés: 2022. április 21.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 39 Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta generalia.

A 57 Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Libri regii <https://hungaricana.hu/hu/adatbazisok/kiralyi-konyvek/> – utolsó letöltés: 2021. december 20.

E 77 Magyar kamarai levéltár, Collatio bonorum.

O 23 Kúriai levéltár, Királyi Kúria, Befejezetlen fellebbezett perek.

R 99 Kossuth-gyűjtemény, Országgyűlési Tudósítások.

Magyar Nemzeti Levéltár Címereslevelei – adatbázis <https://adatbazisonline.hu/adatbazis/cimereslevel-adatbazis> – utolsó letöltés: 2021. december 20.

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)

IV.1.a. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek.

IV.1.b. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok.

IV.14.e. Zala vármegye törvényszékének iratai, Törvényszéken befejezett polgári perek.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és régi könyvek gyűjteménye (MTA KIK Kt)

Österreichisches Staatsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien (ÖStA FHKA)

NHK Kaale U Neue Hofkammer und Finanzministerium, Ungarisches Kamerale, Kamerale Ungarn.

Wiener Stadt- und Landesarchiv, Wien (WStLA)

2.3.2. A3. Merkantil- und Wechselgericht, Firmenakten.

Angyal Dávid (szerk.) 1893: *Kisfaludi Kisfaludy Sándor minden munkái*. 8. kötet. Franklin-Társulat, Budapest.

Áldásy Antal (szerk.) 1904: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei*. (A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke II. Címereslevelek.) 1. kötet. Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, Budapest.

Áldásy Antal – Czobor Alfréd (szerk.) 1941: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei*. (A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke II. Címereslevelek.) 7. kötet. Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, Budapest.

Czeike, Felix 1992: Braulik Carl Alois. In: *Historisches Lexikon Wien*. 1. Band. Verlag Kremayr & Scheriau, Wien, 445.

Fournier, August (Hg.) 1913: *Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress. Eine Auswahl aus ihren Papieren*. Vero Verlag, Wien – Leipzig.

Gaugusch, Georg 2016: *Wer einmal war. Das jüdische Großbürgertum Wiens, 1800–1938*. (Jahrbuch der Heraldisch-Genealogischen Gesellschaft „Adler“ – Wien. Dritte Folge 17.) Band 2., Amalthea Signum, Wien.

- Haan, Friedrich Freiherr von 1907: Genealogische Auszüge aus den Sperr-Relationen des n.-ö. und k. k. n.-ö. Landrechtes 1762–1859. (Fortsetzung.). *Jahrbuch der k. k. heraldischen Gesellschaft „Adler”. Neue Folge* (17.) 1–130.
- Kisfaludy Sándor 1892: A jobbágytelkeket biró nemes személyek adózásáról. In: Angyal Dávid (szerk.): *Kisfaludi Kisfaludy Sándor minden munkái*. 7. kötet. Franklin-Társulat, Budapest, 493–499.
- Kisfaludy Sándor 1893: A' Kisfaludyak. In: Angyal Dávid (szerk.): *Kisfaludi Kisfaludy Sándor minden munkái*. 8. kötet. Franklin-Társulat, Budapest, 693–696.
- Kölcsey Ferenc [1833] 2000: *Országgyűlési Napló*. Szerk. Völgyesi Orsolya. (Országgyűlési íráások 1.) Universitas Kiadó, Budapest.
- Kossuth Lajos [1833] 1948: *Országgyűlési tudósítások, 1832 december 17–1833 augusztus 4.* (Magyarország újkori történetének forrásai. Kossuth Lajos összes munkái.) 1. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Márkus Dezső (szerk.) 1897: *Werböczy István Hármaskönyve*. (Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen.) (Corpus Juris Hungarici/Magyar törvénytar. 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás 2.) Franklin-Társulat, Budapest.
- Rexa Dezső (szerk.) 1909: *A törvényhatósági levéltárak címeres levelei (literae armales)*. 1. kötet. A gyűjtő kiadása, Kassa.
- S. n. 1806: Salamon tornya. *Hazai 's külföldi tudósítások* (1.) 51. 1806. december 24. 425–426.
- S. n. 1818a: A Magyar Királyi Kamara Híradása. *Magyar Kurir* (32.) 35. 1818. május 12. 304–305.
- S. n. 1818b: Hirdetés a' Magyar Kir. Kamara részéről. *Hazai 's külföldi tudósítások* (12.) 38. 1818. május 13. s. p.
- S. n. 1818c: Hirdetés a' Magyar Kir. Kamara részéről. *Hazai 's külföldi tudósítások* (12.) 39. 1818. május 16. s. p.
- S. n. 1818d: Hirdetés a' Magyar Kir. Kamara részéről. *Hazai 's külföldi tudósítások* (12.) 40. 1818. május 20. s. p.
- S. n. 1819a: Hirdetés, A' Nagy Mélt[é]ségű Királyi Udvari Magyar Kamarának M. Országban fekvő, eladásra rendelt Kamarális és Fiscalis Jóságaira nézve. *Hazai 's külföldi tudósítások* (13.) 6. 1819. január 20. s. p.
- S. n. 1819b: Hirdetés, A' Nagy Méltóságű Királyi Udvari Magyar Kamarának M. Országban fekvő, eladásra rendelt Kamarális és Fiscalis Jóságaira nézve. *Hazai 's külföldi tudósítások* (13.) 10. 1819. február 3. s. p.
- S. n. 1819c: Hirdetés, A' Nagy Méltóságű Királyi Udvari Magyar Kamarának M. Országban fekvő, eladásra rendelt Kamarális és Fiscalis Jóságaira nézve. *Hazai 's külföldi tudósítások* (13.) 11. 1819. február 6. s. p.
- S. n. 1819d: Hirdetés, a' nagy méltóságű Királyi Udvari Magyar Kamarának M. Országban fekvő, eladásra rendelt Kamarális és Fiscalis Jóságaira nézve. *Magyar Kurir* (33.) 7. 1819. január 26. 56.
- S. n. 1822a: Hirdetés A' Nagy-Mélt. Kir. Magyar Udvari Kamara rendelkezéséből, a' Magyar Országban Felső Adományra szánt Kamarális Jóságokról. *Magyar Kurir* (36.) 36. 1822. május 3. 290.

- S. n. 1822b: Hirdetés A' Nagy-Mélt. Kir. Magyar Udvari Kamara rendeléséből, a' Magyar Országban Felső Adományra szánt Kamarális Jóságokról. *Magyar Kurir* (36.) 39. 1822. május 14. 314.
- S. n. 1825a: Magyar és Erdélyország. *Hazai 's külföldi tudósítások* (19.) 10. 1825. február 2. 73–74.
- S. n. 1825b: Magyar Ország. *Magyar Kurir* (39.) 11. 1825. február 8. 80.
- S. n. 1826: Römisch-katholische Kirche. Oesterreich unter und ob Enns. In: *Hof- und Staats-Schematismus des österreichischen Kaiserthums*. 2. Theil. k. k. Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey, Wien, 2–65.
- Staudacher, Anna L. 2002a és 2002b: *Jüdische Konvertiten in Wien, 1782–1868*. 1–2. Teil. Peter Lang, Bern – Brüssel – Frankfurt – New York – Oxford – Wien.
- Taufbuch der römisch-katholische Dompfarre St. Stephan, Wien, 1815–1819. <https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/01-st-stephan/> – utolsó letöltés: 2021. december 20.
- Taufbuch der römisch-katholische Pfarre am Hof, Wien, 1806–1822. <https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/01-am-hof/> – utolsó letöltés: 2021. december 20.
- Taufbuch der römisch-katholische Pfarre Kalksburg bei Wien, 1780–1838. <https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/23-kalksburg/> – utolsó letöltés: 2021. december 14.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. (Mikrotörténelem.) Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Diószegi György – Diószegi Krisztina 2008: Magyar nemességet szerző görögök. *Széphalom* (18.) 291–304.
- Dobszay Tamás 2021: „Magyarországnak szabad fia vagyok” – A nemesi státus értéke és „használata”. In: Varga Zsuzsanna – Melkovics Tamás (szerk.): *Szabad nemzet szabad hazában. Tanulmányok a polgári átalakulás és a nemzeti modernizáció kérdéseiről Erdődy Gábor 70. születésnapjára*. (Humaniórák.) L'Harmattan, Budapest, 227–236.
- Fenyves Katalin 2010: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Corvina, Budapest.
- Fügedi Erik 1999: *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja*. (Mikrotörténelem.) Osiris, Budapest.
- Füves, Ödön 1964: Die bekanntesten geadelten Griechen in Ungarn. *Balkan Studies* (5.) 2. 303–308.
- Halmos Károly 1995: Rangemelések a Habsburg Monarchiában. (A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján). In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum.) Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Debrecen, 445–481.

- Hofer Tamás 1996: A birtokba iktatás, ajándékozás középkori rítusai és a fehérlő-monda. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei. Tanulmányok*. Balassi Kiadó, Budapest, 61–66.
- Horváth Gergely Krisztián 2017: A „torlódott szerkezettől” a „zsilipelésig”: történelem-szemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében. In: Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Miskolci Egyetemi Kiadó, [Miskolc], 13–34.
- Jäger-Sustenau, Hanns [1986] 1997: Az 1700 és 1918 közötti magyarországi nemesítések társadalomtörténeti statisztikája. In: Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I. 1–2. A reformkortól az első világháborúig (Szöveggyűjtemény)*. (Történeti szociológiai könyvtár.) 2. kötet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 9–16.
- Kiss Lajos 1992: Kárpátaljai helységnevek Ungvár környékéről. *Magyar Nyelv* (88.) 1. 35–42.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.
- Kurucz György 2016: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). *Századok* (150.) 3. 535–584.
- McCagg, William O. [1972] 1986: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. (East European Monographs 3.) Boulder, New York.
- Mislovics Erzsébet 2015: A magyarországi zsidóság áttérési gyakorlata Buda, Óbuda, Pest településeken és Bécsben 1746 és 1850 között. *Aetas* (20.) 1. 31–58.
- Molnár András 2021: *Deák Antal a pozsonyi diétán. Egy országgyűlési követ politikai tevékenysége és mindennapjai, 1825–1833*. (Országgyűlési értekezések.) Országház, Budapest.
- Nagy Ágoston 2021: Genealógiai tudatosság Kisfaludy Sándor gondolkodásában. *Sic Itur ad Astra* (28.) 73. 57–88.
- Nyulásziné Straub Éva (szerk.) [1981] 2000: *Magyar Országos Levéltár címereslevelek jegyzéke*. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 7.) MOL, Budapest.
- Orosz István 2010: A kisebb királyi haszonvételek kérdése a reformkorban és 1848–49-ben. In: Orosz István: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 191–221.
- Pálmány Béla 1997: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815). In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Hajnal István Kör – KLTE Történelmi Intézete Segéd tudományi Tanszéke, Debrecen, 37–96.
- Pap József 2002: Kossuth Lajos korai publicisztikája, az Országgyűlési Tudósítások. In: Gebei Sándor (szerk.): *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a történelemtudomány köréből*. (Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova series 27.) Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger, 87–106.
- Papp Izabella 2008: Görög nemesi címerek jelképei a XVIII–XIX. században. In: Bagi Gábor et al. (szerk.): *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 17. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szolnok, 213–222.

- Schembor, Friedrich Wilhelm 2012: *Franzosen in Wien. Einwanderer und Besatzer. Französische Revolution und napoleonische Besatzung in den österreichischen Polizeiakten*. Winkler, Bochum.
- Szabó István 1941: A jobbágy megnemesítése. *Turul* (55.) 1–2. 11–21.
- Szántó Zoltán 1994: A gazdaság társadalmi beágyazottsága. Megjegyzések a gazdaságsszociológia és a szocioökonómia újabb irodalmáról. *Szociológiai Szemle* (4.) 3. 141–145.
- Takács Lajos 1983: Hant-átadás mint a birtokbavétel jele. Egy európai jogszokás hazai történetéhez. *Ethnographia* (94.) 4. 573–577.
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* (7.) 2–3. 75–130.
- Völgyesi Orsolya 2017: Vármegyei követek az 1832–1836. évi országgyűlésen a titkosrendőri jelentések tükrében. *Korall* (18.) 70. 84–108.

Mislovics Erzsébet

Társadalmi mobilitás és a zsidó felekezethez való kötődés

Munk Adolf és családja

„Törekedtem a tudományra, de azt el nem értem”, állt az 1907-ben elhunyt Munk Adolf nagyváradai síremlékének saját maga által megfogalmazott héber nyelvű feliratában.¹ Az Ujvári Péter szerkesztésében 1929-ben megjelent *Magyar Zsidó Lexikon* hosszú szócikket szentelt a „nagyváradai »Maszkilim« [...] szerény, de lelkes körének” tagjaként bemutatott Munk Adolf (Méir Ábrahám/Meir Avraham) héber írónak.² A szócikk szerzője nem tüntette fel a nevét, de vélhetően a fia, Munkácsi Bernát, a lexikon szerkesztőbizottságának tagja írhatta. A két állítás látszólagos ellentmondása nem oldható fel csupán Munk Adolf szerénységével, vagy fia elfogultságával. Ugyancsak egymásnak feszülő ellentmondásnak tűnhet Munk Adolf elköteleződése az ortodox értékek védelmezése mellett, míg a társadalom mászkilként, vagyis a zsidó felvilágosodás, a hászkálá híveként tartotta számon. Írásunk Munk Adolf és családjának esettanulmányán keresztül a társadalmi mobilitás és a zsidó felekezethez való kötődés viszonyát helyezi a vizsgálat középpontjába. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon az egyénnek a zsidósághoz való viszonyában a társadalmi felemelkedés hozott-e változást, és ha igen, milyen mértékűt.

A *Magyar Zsidó Lexikon* szócikke tömör leírást nyújt Munk Adolf életéről. Nyitrán született, héber író, mászkil, kereskedelmi tevékenységet folytatott, amely mellett nem hanyagolta el irodalmi munkásságát sem. Műveit fia, Munkácsi Bernát ismertette 1935-ben, jelentős részük napjainkban már nem lelhető fel.³ Héber nyelven írt önéletrajzát 1898-ban fia unszolására kezdte lejegyezni, és 1899-ben fejezte be. Magyar nyelvre közel fél évszázaddal később, 1942-ben Arday Simon és Fábíán Miksa fordította le, a gépirat az Országos Széchényi Könyvtár állományába került.⁴ Munk Adolf önéletírása a 2000-es évek elején nyomtatásban is napvilágot látott *Emlékeim történetei* címmel.⁵ Műve egyedülálló bepillantást enged a 18–19. századi magyarországi zsidóságnak a modernizáció kihívásaival szembekerülő társadalmába.⁶ Saját önéletrajzának mintegy kiegészítésül szolgál a fia pályájának kezdeti szakaszát bemutató tanulmánya, amelyet

¹ Munkácsi B. 1939: 199.

² Ujvári (szerk.) 2000: 618.

³ Munkácsi B. 2002.

⁴ A gépirat az Országos Széchényi Könyvtár törzsgyűjteményében található. OSZK 143.096.

⁵ Munk 2002a.

⁶ Silber 2002.

1890-ben Bernát levelező akadémiai taggá és hitközségi tanfelügyelővé választása alkalmából írt, és amely egyúttal egy mászkil saját döntései miatti belső vívódásának leirata is.⁷ Munk műveinek megértését segíti az utódai által összegyűjtött genealógiai adatbázis,⁸ melynek adatait egy általunk 2012-ben elvégzett utólagos kutatás tette teljesebbé.⁹

A MUNK CSALÁD ANYAKÖZÖSSÉGEI

Munk Adolf születési helyeül valamennyi fellelhető forrás Nyitrát jelöli meg, születési éveként pedig 1830-at.¹⁰ Fennmaradt egy fénykép a „párutcai” szülői házról.¹¹ A képalírás magyarázatot ad arra, hogyan élhetett a Munk család egy kiváltságolt városban a 18–19. században. A középkorban elnyert kiváltság révén ezek a városok a „de non tolerandis Judaeis” jogát élvezték, azaz nem kellett megtérniük zsidó lakosokat a városfalakon belül.¹² A városok külső részein ugyanakkor, így Nyitra esetében a „Párutca” (Párovce) nevű külvárosban megtelepedhettek zsidó lakosok.

A család ősei 1770 körül érkezhettek a településre Morvaországból. A Nyitra megyét is magába foglaló, a 19. századi zsidóság által jiddis elnevezéssel *Oberland*nak nevezett terület közkedvelt letelepedési régióknak számított az 1660-as évek óta.¹³ A földesúri szervezett letelepítés és az ezt követő bevándorlás eredményeként a keleti országrész szórt letelepedési gyakorlatától eltérően Nyugat-Magyarországon nagyobb mezővárosi közösségek jöttek létre. A nyitrai Párutcába a család már kialakult közösségi keretek közé érkezett. Munk Adolfnak mind anyai, mind apai nagyszülei a zsidó község megbecsült tagjainak számítottak. Felsenburg Mose a jegyzői tiszteletet töltötte be, Munk Elchanan kereskedő vallási tanulmányaiban való jártassága révén pedig kiérdemelte a chávér címet.¹⁴

⁷ Munk 2002b.

⁸ Munkácsi B. 1939.

⁹ Mislovics 2012.

¹⁰ Munk 2002a: 16; Ujvári (szerk.) 2000: 618.

¹¹ Munkácsi B. 1939: 191.

¹² Friss (szerk.) 1903: 172, 175; Grünvald–Scheiber (szerk.) 1960: 10–11, 325, 339; Kubinyi 1995: 23.

¹³ Az *Oberland* elnevezés a korabeli nyugat-európai zsidóság nézőpontját tükrözte. Így kapta a nyugathoz közelebb eső, a Felvidék nyugati és középső szakaszát, valamint a Dunántúlt és a Duna mellékét magába foglaló terület a „felső” (*Oberland*), a távolabb fekvő pedig az „alsó” (*Unterland*) nevet. Ezért lett a „felsőországi” zsidóság a nyugati, míg az „alsóországi” zsidóság a keleti.

¹⁴ A *chávér* szó jelentése társ. E rabbinikus megtisztelő cím társadalmi megszólításként szolgált a törői kritériumok alapján. A zsidó közösségen belül a címek három forrásból származtak: gazdasági, kormányzati, illetve rabbinikus címek. A Tóra nem csupán a mindennapi életet határozta meg, a társadalomban uralkodó törvényeknek is alapjául szolgált. A Tóra hordozói a társadalmi hierarchia legmagasabb fokán álltak. Katz 2008: 37; Munk 2002a: 14–15; Munkácsi B. 1939: 7–9, 48, 191.

A 18. században a német, csehországi, morva területek zsidó társadalmát a házkálá kihívásai tették próbára.¹⁵ A Magyar Királyság területén a zsidó községek életére még a 19. század elején is a hagyományos értékrend változatlan fenntartásáért küzdő, minden vallási újítást elfojtani igyekvő Chátám Szófé, az *Oberland* központjában, Pozsonyban működő rabbi gyakorolta a legnagyobb hatást.¹⁶ Törekvését sikerei ellenére a folyamatos migráció gyengítette. A nyugatról beköltözők, akik egykori lakóhelyeiken a keleti területeken élő zsidósághoz képest nagyobb mértékben léptek érintkezésbe a nem zsidó kultúrával, magukkal hozták a hagyományos társadalom változásának a csíráit. Így történt ez Munk Adolf anyai águ őseinek esetében is. Anyai nagyapja, Felsenburg Mose „német írást és olvasást, számtant, héber nyelvtant tanított, és a hitközség egész fiatalsága az ő tanítványa volt”.¹⁷ A 19. század második évtizedétől a hagyományos értékrendet védelmező zsidóság az *oberlandi* területeken is szembesült a modernizáció kihívásaival. Munk Adolf családjában apjának és anyai nagyapjának nevelési véleménykülönbsége erre világít rá. Felsenburg Mose, aki Kirchenbergből érkezett Nyitrára, a világi tudományokban is jártasnak számított. Saját családjában a lányok olvastak németül, számolni is megtanultak.¹⁸ Munk Adolf szüleinek anyagi nehézségei miatt a nagyapa átvállalta Adolf bátyjának, Gabrielnek a nevelését, akit a számtan mellett szintén megtanított írni és olvasni németül – mindezt Adolf és Gabriel apjának, Munk Beer Bernátnak az engedélye nélkül.¹⁹ Noha Felsenburg Mose és Munk Beer Bernát egyaránt az ortodox értékek védelmezői voltak, az előbbi az ortodoxia azon ágához tartozott, amely az oktatás terén a világi ismeretek elsajátítását is szorgalmazta, míg az utóbbi ettől mereven elzárkózott.²⁰

Az 1860-as években, a reformerek és ortodoxok között kibontakozó nyílt küzdelem időszakában Munk Adolf már nem az *oberlandi* területeken élt. A galgóci gáont,²¹ Jichák Áháront követve 1853-ban Nagyváradra költözött. Vándorlásának iránya hasonlóságot mutat a zsidó társadalmat jellemző migrációs folyamatokkal. A belső vándorlás egyfelől a kisebb településekről a nagyobb települések, városok irányába, másfelől a perifériáról a centrum felé irányult.²² Munk Adolf testvére, Jakab is Nagyváradra költözött.²³ Nagyváradon, egy a hagyományos vallási előírásokat tiszteletben tartó közösségbe érkeztek, ahol a szekularizáció hatásával az 1860-as évektől szembesültek. Végül Munk Adolf utódai az 1880-as évektől az ország és a zsidó társadalom életében is jelentős gazdasági, társadalmi

¹⁵ Etkes 1993; Zipperstein 1985; Feiner 2002.

¹⁶ Katz 1992. 80–112.

¹⁷ Munk 2002a: 15.

¹⁸ Munk 2002a: 15.

¹⁹ Munk 2002a: 32.

²⁰ Silber 2008.

²¹ A „gáon” jelentése nagytekintélyű, nagyméltóságú. Az ókorban a Talmud-értelmező iskolák vezetőinek címéül szolgált. Az újkorban a talmudi szaktekintélyek megnevezése.

²² Mislovics 2008: 59–63.

²³ Héber neve Baruch Jozsef volt. Munkácsi B. 1939: 11. Nagyváradra érkezésének pontos ideje nem ismert, azonban 1860 körül már biztosan a városban élt. Munkácsi B. 1939: 45.

és kulturális vonzerőt jelentő fővárosba, Budapestre települtek át. Érdekesség, hogy a nyitrai anyaközösség elhagyását Munk Adolf feltehetően nem tartotta jelentős eseménynek, mivel önéletírásában nem tett róla említést. A földrajzi mobilitás Munk Adolf és családtagjainak körében nem gyengítette a zsidó felekezethez való kötődést. A családtagok vándorlása egyértelműen összefüggött a változó gazdasági és jogi lehetőségekkel.

GAZDASÁGI LEHETŐSÉGEK – TÁRSADALMI MOBILITÁS

A 18–19. századi zsidóság foglalkozásszerkezetének korabeli egysíkú ábrázolásában a férfitársadalom tagjai kereskedők vagy árendások.²⁴ Ezt a kliséet az irodalmi megjelenítések tovább erősítették.²⁵ A források elemzése révén azonban a korszak zsidóságának foglalkozási megoszlásáról sokkal árnyaltabb képet kapunk. A kereskedők, árendások, iparosok, szellemi foglalkozást űzők csupán a főbb csoportok, amelyek további alcsoportokra bonthatók.²⁶ A zsidó népesség foglalkozásszerkezetének alakulása a magyar gazdasági élet viszonyait tükrözte, annak változásaira reagált, alakításában a zsidók maguk is aktív szerepet vállaltak.

Munk Adolf családja gazdasági helyzetének, lehetőségeinek bemutatása egyaránt teret enged a zsidó társadalomban nyomon követhető általános jelenségek ábrázolásának, illetve az egyedi sajátosságok kiemelésének. A család tagjainak gazdasági előrelépése nem tekinthető generációról generációra folyamatosnak. Munk Adolf anyai és apai nagyapjainak vagyoni helyzetét egyformán szerénynek tekintette. Anyai nagyapja hitközségi tanítói fizetése mellett apósa, Joseph Lerner egykori triezsti kerületi rabbi anyagi támogatását is élvezte.²⁷ Ennek köszönhetően a házában viszonylagos jómód uralkodott. A nehézséget lányainak kiházásítása jelentette. Munk Adolf emlékiratai szerint művelt édesanyja, Chaile, „csak olyan fiatalembert kívánt szeretetével megajándékozni, aki az értelmesek közé számított”, vagyis aki a világi tudományokban is rendelkezett némi jártassággal.²⁸ A hagyományoknak megfelelően a házasságot követően az ifjú pár két évig a férj, avagy a feleség szüleinek házában élt (keszt intézménye).²⁹ Ez idő alatt a fiatal férj vagy kitanult valamilyen mesterséget, vagy olyan előrehaladást ért el vallási tanulmányaiában, hogy meghívták egy közösségbe a rabbipozíció betöltésére. Ezt az anyagi terhet azonban a Felsenburg család nem tudta vállalni. Chaile ezért elfogadta Munk Elchanan róflós kereskedő fiának házassági ajánlatát. Munk Adolf szerint nagyapja saját házzal rendelkezett, majd anyja hozományából a szülei is vásároltak egyet. (A

²⁴ Mednyánszky 1981: 13; Ackersdijck 1987: 18. A korabeli zsidóság is küzdött e percepció megváltozásáért: Löw 1874: 37.

²⁵ A közfelfogásról árulkodnak a közmondások: „Ritka a vásár zsidó nélkül”, „Alkuszik, mint cigány a lóra, a zsidó a gyapjúra”. Flesch 1908: 176–194.

²⁶ Silber 1992; Hanák 1992; Katus 1992; Mislovics 2008: 151–236.

²⁷ Munk 2002a: 16.

²⁸ Munk 2002a: 15.

²⁹ Katz 2008: 29.

forrásban meglepő a házvételről tett kijelentés, mivel zsidók nem birtokolhattak, csak bérelhettek ingatlant.) A fiatal pár egybekelésekor a vőlegény 25, a menyaszszony 22 éves volt, azaz szó sincs gyermekkorban kötött házasságról.³⁰

Munk Adolf apja, Munk Beer Bernát házaló kereskedőként kereste kenyerét, faluról falura járt egy meghatározott körzetben. Más kereskedők megbízásából szállította és árulta termékeit, saját apja azonban nem tartozott a megbízói közé. Ifjúkori tanulmányai hiányos voltára nézve árulkodó az önéletrajzban megjelent vita során a felesége részéről elhangzó vád: „Hasztalan mutatok ki neked minden garast, amit kiadok, buta vagy, ki nem ismersz könyvet, nem tudsz sem olvasni, sem írni, sem számolni.”³¹ Felesége, aki olyan házban nőtt fel, ahol a lányok is elsajátíthattak világi ismereteket, műveletlennek tekintette a férjét. Munk Beer Bernát ismeretei valószínűleg a vallási tanulmányok terén sem lépték túl az alapokat. Anyagi támogatást a tizenegy gyermeket nevelő szüleitől nem remélhetett, így olyan foglalkozást választott, amelyről a szülői házban már szerzett tapasztalatot, de amelybe tőke nélkül is belevághatott. Így lett házaló kereskedő, ami az apai foglalkozáshoz képest visszalépésnek számított. Munk Beer Bernátnak és feleségének, Chailének nyolc gyermeke született. Közülük hárman éltek meg a felnőttkort (Adolf, Hadassza és Jakab).³² Munk Adolf legalább két testvére halálát a család rossz anyagi helyzetére vezette vissza.³³ Apja alig tudta biztosítani családjá megélhetését.

A jesivákban eltöltött évei alatt Munk Adolf sokat gondolkodott a jövőjéről. Úgy vélte, bócherként nem tudná eltartani jövődöbeli családját,³⁴ ezért 1851-ben tanítóként helyezkedett el Nagyszombaton. A város kedvező gazdasági adottságokkal rendelkezett, szabad királyi városként kapui nem sokkal korábban, 1840-ben nyíltak meg a zsidó betelepedők előtt. A zsidó közösség lélekszámát Munk Adolf alig 10 főre tette. A közösség tagjai jómódúnak számítottak, és olyan tanítót kerestek, aki a talmudi ismereteken kívül a modern tudás birtokosa is.³⁵ A tanítói pálya kihívásai és örömei mellett gyakran érezte úgy, hogy sem a szülők, sem a gyermekek nem tisztelik eléggé.³⁶ Nagyváradra 1853-ban költözött el. Akkoriban az ország egyik legjelentősebb zsidó közössége élt ebben a városban. Ő a közösség élére választott rabbi (reb gáon Jichák Áháron) felkérésére bócherként (valójában házitanítóként) utazott vele.³⁷ Nagyváradon is vállalt magántanítványokat.³⁸ „[A] pénz mindennel felér”, írta

³⁰ Munk 2002a: 16.

³¹ Munk 2002a: 27.

³² Gabriél 21 éves, Chóné Wolf 6 éves, Zalman 1 éves, Chájim és Mordecháj (ikrek) 1 éves, illetve 15 hónapos korban hunyt el.

³³ Chájim és Mordecháj ikerfiúk 1840-ben születtek. Munk 2002a: 39–40.

³⁴ A *bócher* olyan jesivában tanuló fiatal, aki a Tóra tanulmányozásának szenteli magát. Munk 2002a: 182.

³⁵ Munk 2002a: 184.

³⁶ Munk 2002a: 199–200.

³⁷ Munk 2002a: 203–213.

³⁸ Munk 2002a: 214.

önéletrajzában,³⁹ felnőve egyre inkább úgy gondolta, környezete akkor tiszteli, ha tudása mellett a pénzszerzéshez és vagyongyarapításhoz való képességéről is megbizonyosodik. E kettős mérce a hagyományos zsidó társadalom értékrendjét tükrözte. Egy-egy közösségen belül a vezető szerepet a vallási ismeretekben jártas, illetve az emellett még a gazdasági életben is sikeres férfiak tölthették be. Munk Adolf nagyszülei a közösség megbecsült, jóllehet nem legvagyonosabb tagjainak számítottak. Biztos megélhetésük nem forgott veszélyben, ami azonban nem jelentette azt, hogy utódaikat jelentős vagyonnal támogathatták volna. Munk Adolf apja esetében a gazdasági sikertelenség a társadalomban elfoglalt helyzetét is negatívan befolyásolta. Ennek kompenzálására Munk Beer Bernát a közösség érdekében végzett karitatív tevékenységgel próbálta kivívni környezetének elismerését, részben sikerrel.⁴⁰

Munk Adolf, mint írja, a szülői elvárások ellenére elhagyta az értelmiségi pályát. Mozgástera a pályaválasztás lehetőségeit illetően behatároltnak tekinthető, hiszen családjában nem volt hagyománya az iparűzésnek, illetve egy mesterség kitanulása hosszabb időt vett volna igénybe, számára ez 20 évesen szóba sem jöhetett. Nagyváradra Jichák Áháron Landesberg rabbi gyermekeinek magántanítójaként került.⁴¹ A tanítói állás csekély megbecsültsége, illetve vágya, hogy jobban keressen, Munkot végülis arra ösztönözte, hogy kereskedő legyen.⁴² Terménykereskedéssel tőkét szerzett, majd a helybeli termelőkkel alakított ki kapcsolatokat. Rátermettsége segítette beilleszkedését a nagyváradai zsidó kereskedők közegébe. Jó hírére utal, hogy 1858-ban több házasságközvetítő is felkereste helyi kereskedő apák megbízásából. Ő eleinte ingadozott a szerelmi és az érdekházasság között.⁴³ Végül az utóbbi mellett döntött, Mose Veinberger Félegyházán élő, raktárral is rendelkező nagykereskedő ajánlatát fogadta el, és lánya jegyese lett. Ez a házasság anyagilag és presztízsből elölépést jelentett volna a számára, az eljegyzést azonban a lány elhidegülése miatt felbontották, amit Munk Adolf azzal magyarázott, hogy jegyese nagynénjei tanulatlanok voltak, akik „nem tudják megbecsülni az embert csak vagyona szerint”.⁴⁴ Munk Adolf végül 1859-ben házasodott meg, mégpedig szerelemből. Stein Sárával kötött frigyétől anyagi előnyöket egyáltalán nem remélhetett. A rokonainál szinte cselédsorban nevelkedő lányt ráadásul „nem tanították semmire, se írni, se olvasni, se németül, se magyarul, még héberül olvasni se, hogy imádkozni tudott volna”. Munk Adolf számára azonban a legszebb nőnek számított, aki emellett kedves volt hozzá.⁴⁵ Stein Sárával kötött házassága az elismert Kurländer család rokonai

³⁹ Munk 2002a: 228; Munk 2002b: 293.

⁴⁰ A betegek ápolásával, közösségi rendezvényeken mások kiszolgálásával apja kiérdemelte a közösség megbecsülését. Munk 2002a: 24.

⁴¹ Munk 2002a: 202.

⁴² Munk 2002a: 211, 228.

⁴³ Munk 2002a: 229–256.

⁴⁴ Munk 2002a: 247.

⁴⁵ Munk 2002a: 230. Stein Sára korábban egy bizonyos Jichák Steinerhez ment férjhez, aki azonban egy éven belül elhunyt, hátrahagyva őt egy csecsemővel. A gyászidő letelte után házasodott össze Munk Adolffal.

közé emelte, bár ez a házasságkötés idején semmilyen anyagi előnyt nem jelentett számára. Családját saját keresetéből tartotta el.

Az 1860-as években a zsidó kereskedők életére is mélyreható hatást gyakorolt a reformerek és ortodoxok végül szakadáshoz vezető viszálya.⁴⁶ A meg hasonlóság a gazdasági életben is elkülönülést eredményezett, és Nagyváradon is létrejött a neológ és az ortodox kereskedők külön köre. Munk Adolf az ortodox kereskedők táborához csatlakozott, emiatt a neológok táborát támogató vevő-körének egy részét elveszítette.⁴⁷

Visszaemlékezései alapján mindazonáltal megállapítható, hogy a gazdasági életben bekövetkező változásokra Munk Adolf gyorsan és hatékonyan reagált. A nagyváradi vásárcsarnok létrehozása után hites ügynöki vizsgát tett, ami biztossíthatta volna megélhetését, ám az 1872 őszén kitört kolerajárvány és az 1873-ban bekövetkező gazdasági válság megakadályozta, hogy kereskedőből a nagyobb anyagi biztonsággal kecsegtető hites ügynökké léphessen elő. Az 1875-ig elhúzódozó ínséges gazdasági helyzet és kiújuló betegsége következtében szinte minden tartalékát felélte.⁴⁸ Ekkor társat vett maga mellé, aki felvásárolta a terményeket, a hasznon pedig megosztottak. Bár társasvállalkozása segítette megélhetését, vagyona mégis rohamosan apadt.⁴⁹ 1890-től fiai támogatására szorult, akik közül Bernát és Gábor Budapesten élt, míg apjához hasonlóan Mór Nagyváradon maradt. Munk Adolf tanítói és kereskedői tevékenysége során a sikeres és kevésbé sikeres időszakok váltogatták egymást, de teljes anyagi romlása csak élete végén következett be. Családja előző nemzedékéhez képest gazdasági eredményei mégis előrelépést jelentettek. Lányai kiházásítása társadalmi és anyagi helyzetére egyaránt rávilágít. Munk Adolf elsődleges szempontja az volt, hogy lányait⁵⁰ olyan férfiakhoz adja hozzá, „akiknek becsületük van”.⁵¹ Hermina Chaile és Tini Dina házassága idején a család anyagi helyzete viszonylag szilárd volt, így hozományukat apjuk egyedül állta. Mindkét lány kereskedőhöz ment férjhez, Chaile 1881-ben Lövy Vilmoshoz, aki Nagyváradon vászonkereskedéssel foglalkozott. Dina pedig 1882-ben Resofszky Tivadarhoz, aki Nagyváradon fehérneműüzletet, Bánffyhunyadon pedig kávéházat üzemeltetett. Adolf anyagi helyzetének fent említett romlása nem veszélyeztette a másik két lánya házassági esélyeit, ami alapvetően a család jó hírének, fiai társadalmi és gazdasági, illetve Hermina Chaile férje üzleti sikereinek köszönhető. Mariska 1891-ben Ungár Ármin feketeerdei (Bihar megyei) üveggyári igazgatóval, Juliska 1899-ben Schönberger Ármin kereskedővel kötött házasságot, a hozományukat apjuk és testvéreik közösen

⁴⁶ Katzburg 1969; Katz 1999.

⁴⁷ Munk 2002a: 277.

⁴⁸ Munk 2002a: 279–281.

⁴⁹ Munk 2002a: 280–281.

⁵⁰ Hermina 1861-ben, Tini Antónia Krisztina 1864-ben, Mariska 1870-ben, Juliska pedig 1880-ban született.

⁵¹ Munk 2002a: 283.

állták.⁵² A lányok férjei valamennyien a társadalom gazdasági értelemben megbecsült tagjainak számítottak.

Munk Adolf három fia⁵³ közül kettő lépett kereskedői pályára, Gábor és Mór. Munk Gábor Nagyváradon tartott fenn üzletet, majd (1896 után) Budapesten a bécsi Manner vállalat kizárólagos forgalmazója lett. Gazdasági sikereinek köszönhetően 1917-ben Budapesten háztulajdonossá vált.⁵⁴ Mór textilnagykereskedő lett Nagyváradon.⁵⁵ Mindketten az apjuk által kikövezett úton haladtak, nagykereskedői pozícióba emelkedésük a korábbi generációhoz viszonyítva gazdasági és társadalmi előrelépést jelentett. Házassági kapcsolataik is erre világítanak rá. Mindkét fiú a Lindenbaum családba házasodott be: Lindenbaum Fülöp szőlőbirtokos Eszter nevű lányával Gábor 1893-ban, míg Ilona nevű lányával Mór kötött házasságot.

Egészen más utat járt be az elsőszülött fiú, a nevét 1881-ben magyarosító Munkácsi Bernát,⁵⁶ aki apja elképzeléseivel ellentétben az értelmiségi pályát választotta. Tanulmányai idején Bernát saját maga teremtette elő megélhetési költségeit, mivel az 1873-as gazdasági válság után családja egyáltalán nem tudta anyagilag támogatni. Munkácsi Bernát kezdetben orvostanhallgató akart lenni, de később elállt szándékától, mivel úgy vélte, ez a tudomány haszonlesővé teszi az embert, ezért inkább a bölcsészkarra iratkozott be.⁵⁷ Középiskolai tanárként diplomázott. A tudományos kutatói pálya vonzotta, de megélhetése biztosítása érdekében pedagógusként igyekezett elhelyezkedni. Zsidó vallása miatt, amelyet keresztény kortásai elvárása ellenére sem adott fel, ez nem bizonyult könnyű feladatnak. Helyzetét tovább nehezítette a tény, hogy az országban a zsidó felekezet ekkor még nem tartott fenn gimnáziumot. Végül 1890-ben a pesti neológ hitközség tanfelügyelője lett, emellett nyelvészeti és néprajzi kutatómunkáját is folytatta. Munkácsi Bernát anyagi biztonságát tehát a zsidó közösségben betöltött állása alapozta meg. Míg egykori támogatója, Goldziher Ignác naplójában keserűen emlékezett meg saját hitközségi állásáról, Munkácsi Bernát nem tekintette béklyónak azt.⁵⁸ 1892-ben Jacobi Paulával, egy földbirtokos lányával lépett frigyre.

⁵² Munk 2002a: 283.

⁵³ Bernát: 1860–1937, Gábor: 1865–1955, Mór: 1873–1942.

⁵⁴ Munkácsi B. 1939: 13; Megyery Izidorné született Brüll Hedvig eladta Munk Gábornak a négyemeletes bérházát a Balaton utca 10. szám alatt: HU BFL VII.173.a – 1917 – 0648, HU BFL VII.173.a – 1917 – 0818.

⁵⁵ Munkácsi B. 1939: 13.

⁵⁶ Születési neve Munk Bernát.

⁵⁷ Munk 2002b: 302.

⁵⁸ Goldziher Ignác a Pesti Izraelita Hitközség vezetőinek vele szemben tanúsított magatartását, illetve titkári munkája lélekölő jellegét nehezményezte. Tőle eltérően Munkácsi Bernát a közösségért végzett munka lehetőségét emelte ki. Goldziher 1984: 112–115; Munkácsi B. 1925: 61–65.

OKTATÁSI KERETEK VÁLTOZÁSA: KÖZÖSSÉGI ELVÁRÁS – EGYÉNI DÖNTÉS

A hagyományos zsidó társadalomban a gyermekek oktatása a vallási nevelésen alapult. A fiúgyermekek oktatása elsőséget élvezett. Önéletírásában a lányok műveltségéről Munk Adolf csak abban az esetben emlékezett meg, ha az valamilyen eltért a megszokottól. Ezért tett például említést arról, hogy az anyja megtanult németül olvasni, és szabadidejében német szépirodalmat olvasott.⁵⁹ A Munk fiúk, Adolf, Gabriel és Baruch Josef már hároméves koruktól magántanítóknál tanultak. A fiúk ötéves korukban kerültek a chéderbe, ahol a vegyes életkorú csoportok oktatása általában egyetlen tanítóra volt bízva. Héber nyelvet, Tórát, Mísnát, illetve Talmudot tanultak. A megfelelő előrehaladást mutatók a közép-/felsőfokú képzésnek számító jesivában tanulhattak tovább. Azok, akik felhagytak tanulmányaikkal, 13 éves koruk után munkába álltak. Ezt a hagyományos zsidó iskolai struktúrát II. József az 1780-as években rendeletekkel igyekezett megváltoztatni, ami a zsidók társadalmi elkülönülésének csökkentését, illetve „hasznos” állampolgárokka váló nevelését célozta. A rendelet alapján az állami irányítású iskolák alsóbb osztályaiban az úgynevezett emberi tanokat (világi tudományokat), a felsőbb osztályokban az isteni tant (vallási tudományokat) vezették volna be az órarendbe.⁶⁰ Az uralkodó által 1783-ban kiadott *Systematica gentis Judaicae regulatio* lehetővé tette a zsidó gyermekek számára más felekezet által vezetett iskolák látogatását.⁶¹ A zsidó társadalom vallási és világi (hitközségi) vezetői azonban erősen elleneztek ezeket a reformokat, ezért a zsidó községek, ahol csak tehették, saját iskolákat állítottak fel, hogy megakadályozzák a közösségi kereteken kívüli oktatás térnyerését.

A 19. században a hagyományos zsidó oktatást saját intézményrendszere is kihívások elé állította. Magyarországon (kiváltképpen az *oberlandi* és kis-burgenlandi térségben) virágoztak a jesivák. Alapítóik az adott zsidó községek rabbijai voltak, akik meghatározták jesivájuk tananyagát. Egy jesiva vonzereje nagymértékben függött az intézményt alapító-vezető rabbi műveltségétől, hírnevétől és karizmájától. A tanulók akár több száz kilométerről is érkezhettek, megélhetésüket a helyi közösség ingyenebéddelel, olcsó szálláslehetőséggel támogatta. Egy tanuló több jesivát is végigjárhatott.⁶² Míg a magyarországi jesivák a 19. században európai viszonylatban is jelentősnek számítottak, Lengyelországban az ország felosztása ezeknek az intézményeknek az átmeneti felszámolásához vezetett.⁶³ A 19. század folyamán, a házkálá terjedésekor a jesivák az oktatás hagyományos színterei megőrzésének szimbólumává váltak.⁶⁴ A jesivák működése

⁵⁹ Munk 2002a: 15.

⁶⁰ Wessely 1995: 70–74.

⁶¹ Büchler 1896: 367–374.

⁶² Katz 2005: 279–285; Bányai 2005.

⁶³ Stampfer 1997: 131–141.

⁶⁴ Ben David 2008: 83–134; Breuer 2003; Etkes 2006.

ugyanakkor a zsidó társadalom hagyományos tagjainak körében is némi aggodalmat keltett, mivel a jesivák közötti vándorlás kitolta a házasságkötés idejét, és a jesivanövendékek esetenként bűnös élvezetek felé fordultak. A zsidó községeket aggasztotta a vándorló ifjúság, amely minden ellenőrzés alól kiszakadva különálló réteget alkotott. A jesivabócherek a vallási tudományok mellett világi ismereteket is elsajátítottak.⁶⁵ Egy új értelmiségi réteg volt kialakulóban. Munk Adolf visszaemlékezéseiben különbséget tett az 1840-es évekbeli magyarországi és külföldi jesivák között. Míg a magyarországi jesivákban nem oktattak világi tárgyakat, a morvaországi jesivákban a modern kor szellemének megfelelő ismereteket is elsajátíthattak.⁶⁶ Ennek némileg ellentmond az a megjegyzése, miszerint 1849-ben Nyitrán a rabbi jesivájában kizárólag a Tórát tanulmányozták, míg a dáján (bíró) jesivájában emellett a világi ismeretek elsajátítására is hangsúlyt helyeztek.⁶⁷

Munk Adolf kiemelt gondot fordított önéletrajzában az oktatásban eltöltött évei bemutatására. Nagyszülei, Munk Elchanan és Felsenburg Mose egyaránt tanult embereknek számítottak, bár műveltségi szintjük eltért. Apai nagyapja, Elchanan kiérdemelte a chávér címet, amely a vallási tanulmányokban bizonyos előrehaladást tanúsítottak elismerésül szolgált. Anyai nagyapja, a világi tudományokban is jártos Mose, az előkelőbb morénu cím elnyerésével a vallási tudományokban való jelentős jártasságát bizonyította.⁶⁸ A Felsenburg-házban uralkodó, egykori lakóhelyükről magukkal hozott felvilágosult gondolkodás mind a fiúk, mind a lányok oktatásában megmutatkozott. Munk Adolfnak a lányok neveléséről alkotott véleményéről sokat elmond, hogy csupán édesanyja műveltségéről tett említést. Lányai esetében csak annyit közölt, „Chailát és Dinát férjhez adtam”.⁶⁹ A Munk család a hagyományos nevelési elveket követve a vallási oktatást helyezte a középpontba. Az önéletrajz alapján világossá válik, hogy míg Munk Adolf apja műveletlen maradt, addig öccsei megfelelő jártasságot szereztek a vallási tudományokban.⁷⁰ Munk Adolf családjának történetében tehát az apa időszakában kulturális téren is visszaesés következett be. Az anya, Chaile otthonról hozott tudása, műveltsége nem befolyásolta gyermekei oktatását, mivel férje teljes mértékben megtagadta, hogy világi tudományokkal foglalatossájon.⁷¹

Munk Adolf önéletrajza részletes, a tananyagra is kiterjedő betekintést enged a hagyományos zsidó oktatás menetébe, és felhívja a figyelmet arra, hogy még egy családon belül is eltérő lehetett a gyermekek lehetősége a fejlődésre. Adolf idősebb testvérét, Gabrielt kiskorától anyai nagyszülei vették gondozásukba. Nagyapja megismertette a világi tudományokkal is, amit apja mélységesen megvetett

⁶⁵ Leipnik jesivájáról jegyzi meg Munk Adolf a művében, hogy onnan olyan bócherek kerültek ki, akik ismerték a régi és modern tanításokat, ismerték a tiszta német nyelvet, és latinul is tudtak. Munk 2002a: 144.

⁶⁶ Munk 2002a: 144–145, 169.

⁶⁷ Munk 2002a: 166.

⁶⁸ Munkácsi B. 1939: 195–196.

⁶⁹ Munk 2002a: 282.

⁷⁰ Munk 2002a: 31.

⁷¹ Munk 2002a: 30–31, 32–33, 167.

és elítélt.⁷² Bár apja Gabriel felett is igyekezett ellenőrzést gyakorolni, ez nem valósult meg maradéktalanul. Munk Adolf teljesen más nevelést kapott. Rideg, barátságtalan légkörben nőtt fel, kizárólag vallási oktatásban részesült. Apja minden percét ellenőrizte, játékokkal töltött idejét haszontalannak ítélte, gyakran veréssel büntette.⁷³

Munk Adolfot elemi tanulmányai feljogosították a továbbtanulásra. Családja igyekezett biztonságáról gondoskodni, ezért javasolták, hogy bátyja, Gabriel példáját követve Lakompakra menjen jesivába. Bátyja felkészítette a jesivabócherek életére, az elvárt viselkedésre, megjelenésre a társadalmi összejöveteleken.⁷⁴ A jesivából mégis testvére meggondolatlansága miatt kellett távoznia, és ekkor kezdetét vette vándorlása. Galgóc (1846–1848) után Nyitrán (1848–1849), majd Pozsonyban (1850–1851) is tanult. A galgóci jesivában a mérsékelt ortodoxiához tartozó Landesberg Izsák oktatta, ez is hathatott Munk Adolf nyitottabb szemléletmódjának kialakulására. Tanulmányai végeztével csalódottan vette tudomásul, hogy a nyitrai rabbi bizonyítványa csupán előrehaladásáról tájékoztatott, de tudását nem emelte ki. Hiába próbált elnyerni egy méltóbb bizonyítványt a galgóci rabbitól, ő is megtagadta a chávér oklevél kiadását, élve a gyanúperrel, hogy Adolf világi tanulmányokat is folytatott.⁷⁵ Valóban, önszorgalomból tanult franciául, és valamennyi latin- és magyartudást is elsajátított. Csalódottsága mellett következő sorai arról tanúskodnak, miért érezte úgy, hogy önállóan kell döntenie sorsáról:

„Mert 18 éves koromtól fogva mindig egyéni utamon jártam, nem hallgattam sem az ő [az apa], sem a hozzá hasonlóan gondolkodó emberek tanácsára még akkor sem, ha a Libanon cédrusfái, a Tóra hatalmasai lettek volna, és ha a rabbiság legmagasabb polcán állottak is.”⁷⁶

Munk Adolfnak és testvérének, Gabrielnek oktatása hasonlóságot és különbséget is mutat. Az elsőszülöttet anyai nagyapja már gyermekkorában megismertette a világi tudományokkal. Apja felügyelete alatt viszont Munk Adolf kizárólag a Tóra tanulásának szentelhette magát. Ifjúkorában, ahogyan említettük, önerőből tanult meg nyelveket. Történetük részben alátámasztja a hagyományos társadalom kritikáit a vándorló jesivanövendékek életvitelére, világi tanulmányok felé fordulására vonatkozóan. A közösség egyén feletti ellenőrzésének lehetősége csökkent, egy olyan korban, amikor a hagyományos társadalmat is egyre több kihívás érte. Gabriel élete tragikusan alakult, fiatalon elhunyt (véltetően bőrbetegségben). Munk Adolf soha nem ejtett arról szót, hogy a dorbézoló életforma kísértette volna. Családját is viszonylag sokszor kereste fel tanulmányai idején.

⁷² Munk 2002a: 32.

⁷³ Munk 2002a: 33–34.

⁷⁴ Munk 2002a: 87.

⁷⁵ Később *morénu* címet adott neki Nagyváradon. Munk 2002a: 228.

⁷⁶ Munk 2002a: 22.

Felnőttként kezébe vette sorsának irányítását, és a nagyszombati zsidó község iskolájának vezetőjeként a közösség keretei között maradt, jóllehet továbbra is fenntartotta a környező társadalommal kiépített kapcsolatait. Így ismerkedett meg Császká György későbbi kalocsai érsekkel, illetve Ruskó püspökkel, akitől latint tanult.⁷⁷

Jesiva tanulmányai végeztével, tanítói tevékenysége során éles kritikával szemlélte a zsidó társadalmat. Úgy vélte, a jesivanövendékek nem tudnak előre lépni az életben, azon kevesek kivételével, akik rabbipozíciót nyernek el. Már tanítóskodása idején megfogalmazódott benne a gondolat, hogy a zsidó társadalom vagyonos, gazdaságilag felemelkedő rétege elhanyagolja a vallási tanulmányokat, sőt gyermekeikkel szemben e téren minimális követelményt támaszt. Sorai rávilágítanak arra, hogy öntudatra ébredése mellett a tradicionális értékek megőrzését továbbra is központi jelentőségűnek tartotta. Mivel művét 1898-ban írta, szemléletét befolyásolhatták a 19. század második felében a zsidó társadalmon belül felgyorsuló változások.⁷⁸

Életrajzából kiderül, hogy az 1870-es évek közepén maga is osztotta az ortodox tábor véleményét az alapfokú oktatás eredeti formája fenntartásának szükségességéről, mivel úgy vélte, hogy az egyházi iskolák elmaradtak, az állami iskolák pedig nem felelnek meg az egészségügyi szabályoknak.⁷⁹ Mégsem tekinthető minden újítástól elzárkózónak, hiszen emellett a világi tudományok tanulása iránti lelkesedését sem titkolta. Részben emiatt tekintette környezetet mászkilnak. Munk Adolf az ortodox iskoláztatási rendszerben nevelkedett, de ifjúkori döntéseinek eredményeként eljutott arra a kulturális szintre, amelyet anyai nagypja képviselt. A neoortodoxia elvét vallva ragaszkodott a hagyományos vallási értékekhez, de a világi tudományokkal való foglalatosságot nem tekintette bűnnek vagy a zsidóságtól való eltávolodás jelének.

Munk Adolf családapaként az iskoláztatás hagyományos formája mellett döntött. Fiai mellé már négyéves koruktól magántanítókat fogadott, majd a nagyváradi zsidó elemi iskolába íratta be őket. Munkácsi Bernát a felsőbb iskolákat nehezen végezte el, aminek láttán apja letett arról, hogy jesivába küldje. Ám a nagyváradi premontrei gimnáziumba sem akarta Bernátot járatni, amit azzal indokolt, hogy az intézménybe „a nem zsidók tömegesen küldik gyermekeiket, és [...] kigúnyolják a zsidó gyerekeket”.⁸⁰ A korábban említett, az egyéni döntés fontosságát hangsúlyozó kijelentése ellenére nyíltan tetten érhető, hogy a közösség véleménye mennyire fontos volt Munk Adolf számára. Szerette volna,

⁷⁷ Munk 2002a: 188. Munk Adolf visszaemlékezése szerint Ruskó püspököt Kossuth Lajos nevezte ki. A szabadságharcban való részvétele miatt őrizetbe vett papot 1849-ben egy napon örök vitték el, és a továbbiakban nem érkezett hír felőle.

⁷⁸ Munk Adolf ennek hangot is ad életrajzában: „Abban az időben a zsidók még jobban megbecsülték azokat, akik a Tórával foglalkoztak, mint amennyire teszik azt a mi időnkben, mikor a Tórárt félredobták, és az egész ország telve van haladókkal, hiú igyekezéssel a korszellem miatt.” Munk 2002a: 105.

⁷⁹ Munk 2002a: 47.

⁸⁰ Munk 2002b: 296.

ha utódai is a vallási hagyományok követése mellett kötelezik el magukat, ezáltal erősítve az ortodox tábort. Igyekezett ugyanakkor elutasítani a vádat, miszerint tiltakozna a világi tudományok ellen, hiszen maga is „megízlelte a tudás mézét”.⁸¹ Végül nehéz szívvel, de mégis beíratta fiát a gimnáziumba. Úgy gondolta, hogy ezt követően a fia majd kitanul egy mesterséget, amelyből meg tud élni. A kezdeti beilleszkedési nehézségek után Munkácsi Bernát kitűnő eredménnyel zárta középiskolai tanulmányait. Számára természetesnek tűnt, hogy egyetemen folytassa tanulmányait 1878-ban. A korban egyre népszerűbb orvosi pályát elutasította,⁸² helyette inkább a Budapesti Tudományegyetem bölcsészkarára jelentkezett, és a magyar nyelv és néprajz kutatásának szentelte életét.

Munk Adolf életrajzában nem írt kétségeiről, mégis, fia neveltetése kapcsán tett megjegyzései, amelyek visszatérő jelleggel hangsúlyozzák, hogy csak addig akarja egyházi iskolába íratni, amíg szakmát nem tanulhat, árulkodók. Belső vívódásának kifejezése lehet ez.⁸³ Fia tanulmányi útjának leírása talán éppen egyfajta magyarázkodás és igazolás ortodox környezetére számára. Látszólag azzal szemben nem fogalmazott meg ellenérzést, hogy fia nem az ortodox, hanem a neológ hitközséghez került. Ez több tényezővel is magyarázható. Örömmel töltötte el, hogy Bernát nem távolodott el a zsidó vallástól, és nem érintette meg a kísértés, hogy szakmai érvényesülése érdekében feladja ősei hitét. Emellett tapintatosan hallgatott arról, amit fia évtizedekkel később árult el, nevezetesen, hogy hiába pályázta meg a nagyváradi ortodox közösség jegyzői posztját, elutasításra talált.⁸⁴

Munkácsi Bernát maga is távolságtartással szemlélte a neológ hitoktatás módszerét. A fő problémát a tananyag csekélyisége mellett a vallásoktatás elhanyagoltságában látta, ami megítélése szerint nem segítette elő, hogy a tanulók megszeressék a héber nyelvet.⁸⁵ Ennek megerősítését kívánta szolgálni az általa kidolgozott tanterv, melynek alapjául szolgált az a „történeti tapasztalat, hogy a zsidóság életerejére ott gyarapszik, ahol a héber tudás gyarapszik, ellenben, ahol a héber tudás kivész, ott csakhamar utána vész a zsidóság is”.⁸⁶ A neológ zsidó felekezeti életen belül a hagyományos vallásoktatás anyagával kívánta erősíteni a zsidó közösség önazonosságát.⁸⁷ A magyarság nyelvének kutatásában végzett kimagasló munkája sem távolította el a zsidó közösségtől.

Munk Adolf másik fiának, Gábornak az iskoláztatása másképpen alakult. Már kora ifjúságában úgy döntött, nem kíván jesivában tanulni. Apja nem erőltette, sőt támogatta, hogy fia a kereskedelmi szakma felé fordítsa figyelmét. Gazdasági sikerei révén később a pesti neológ hitközség befolyásos tagja lett.⁸⁸ Munk

⁸¹ Munk 2002b: 296.

⁸² Munk 2002b: 302–303.

⁸³ Munk 2002b: 293, 297, 298, 300–302.

⁸⁴ Munkácsi B. 1925: 18.

⁸⁵ Munkácsi B. 1925: 17. A hitoktatás eredményességéről bővebb elemzést nyújt Bányai 2010–2011: 284–292; Konrád 2017: 338–339.

⁸⁶ Munkácsi N. 1943: 165.

⁸⁷ Munkácsi B. 1925: 63.

⁸⁸ Uj vezérférfiak a pesti hitközség intézményeiben. *Egyenlőség* 1933. január 7. 15.

Gábor oktatása hagyományos keretek között zajlott, és pályaválasztásában apja nyomdokán haladt. Látszólag társadalmi szerepvállalása is a hagyományos társadalmi modellt követte. Életútja mégsem tekinthető szokványosnak, hiszen 1918 után egyre aktívabb szerepet vállalt a palesztinai zsidó telepek támogatása érdekében létrehozott Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségében.⁸⁹ Munk Adolf harmadik fia, Mór iskoláztatásáról az életrajzi könyvben egyszer esik említés, amely szerint nem akart tanulni.⁹⁰ A testvére által összegyűjtött genealógiai adatok szerint nagykereskedő lett.⁹¹

MUNK ADOLF ÖNÁBRÁZOLÁSA – AZ EGYÉN HELYZETE A TÁRSADALOMBAN

Munk Adolf életrajza választ adhat arra kérdésre, hogy vajon a zsidó közösség, vagy inkább saját egyéni döntései határozták-e meg mint individuumot.

Önéletrajzában visszatérő jelleggel tett megjegyzéseket saját külsejére. Külső adottságairól alkotott ítéletét döntően környezetének véleménye formálta. A róla fennmaradt fénykép, amely időskorában ábrázolta feleségével,⁹² koros, méltóság-terjes férfit tükröz. Visszaemlékezéseiben azonban egészen másképp látta önmagát. Koraszülöttként jött a világra, és környezete úgy vélte, nem lesz életképes. Bár életben maradt, anyja gyakran nevezte szerencsétlennek és csúnyának.⁹³ Szánalmasnak érezte magát, amit balesetei tovább súlyosbítottak: lezuhant a zsinagógában a nők karzatáról,⁹⁴ belelépett egy rozsdás szögbe.⁹⁵ Betegségek sora sújtotta, amelyek közül az egyik maradandónak bizonyult: a gyermekkorában begyulladt jobb szemére időskorában megvakult.⁹⁶

Önértékelésében a változást a gyermekkori tanulási sikerei idézték elő. Szüleit büszkeséggel töltötte el, amikor kortársai közül kiemelkedett szellemi képességeivel, avagy ahogyan ő fogalmazott, „szüleim házában is isteni ültetvény lettem”.⁹⁷ Mindemellert rokonainak, ismerőseinek bemutatásakor fontosnak tartotta hangsúlyozni külső megjelenésüket. A gyermekeknek legtöbbször szépségüket emelte ki, apjának, Munk Beer Bernátnak pedig az erejét hangsúlyozta: „Lábszárai márványoszlopok, csontjai, mint a vaskalapács.”⁹⁸ Számára mindez

⁸⁹ Erről könyvében Munkácsi Bernát nem tett említést, míg Gábor veje, Kahan Nison esetében feltüntette ezt az adatot. Munkácsi B. 1939: 24.

⁹⁰ Munkácsi 2002a: 282.

⁹¹ Munkácsi B. 1939: 13.

⁹² MZsML *Apákról az utódokra*, 2018. szeptember 14.

⁹³ Munk 2002a: 43–44.

⁹⁴ Munk 2002a: 51.

⁹⁵ Munk 2002a: 54.

⁹⁶ Munk 2002a: 53–54, 270–272.

⁹⁷ Munk 2002a: 44.

⁹⁸ Munk 2002a: 16.

nem adatott meg. Ennek okát nem csupán a betegségekben látta. Úgy vélte, a környezet és a nevelés is befolyásolja a külsőt.⁹⁹

Apja szigorú, sőt könyörtelen fellépésének említése gyermekkorai leírásának visszatérő motívuma. A vélt vagy valós vétségek miatti verbális szidalmazás mellett a testi fenytetés alkalmazása sem állt távol apja pedagógiai módszereitől.¹⁰⁰ Nevelési elvei mind gazdasági, mind műveltségbeli saját sikertelenségére vezethetők vissza. Gyermekei számára a Tóra tanulásában látta a sikeresség zálogát. Munk Beer Bernát magatartása nem tükrözte a Munk család nevelési elveit. Testvére, Munk Mendl, aki elismert tanítónak számított, hangot is adott ennek.¹⁰¹ Ez azonban nem segített, és felesége sem tudta befolyásolni.¹⁰² Beer Bernát számára a jesivában tanuló fiai, Gabriel és Meir Avraham (Adolf) váltak a büszkeség forrásává, és Adolf úgy érezte, hogy családjába ekkor talált feltétel nélküli befogadásra. Munk Adolf egyetlen alkalommal látta saját magát szépnek (cédrushoz hasonlítva magát), amikor kinevezték a nagyszombati zsidó hitközség iskolájának tanítójává, és az emberek tisztelni kezdték.¹⁰³ Apja jellemének elemzésekor igyekezett nyomatékosítani, mennyire becsületes férfi volt, amit maga is követendő erénynek tartott, és gyermekeibe is ezt a szemléletet ültette át.¹⁰⁴ Ugyanakkor a gyermeknevelésben Munk Adolf elutasította atyja könyörtelen fellépését, számára minden gyermeke az öröm forrása volt.¹⁰⁵

Felnőttkorában a sikerességet Munk Adolf már nem kizárólag a tanulásban elért eredményeihez kötötte. Önmeghatározásában környezete ítéletének meghatározó jelentőséget tulajdonított. Egyéni döntéseit nem rendelte alá szűkebb családjá elvárásainak (tanulmányok, házasság), a zsidó közösség hagyományos értékrendje ugyanakkor meghatározó maradt számára.

A MUNK CSALÁD ÉS AZ AKKULTURÁCIÓ

A 19. században a magyarországi zsidó közösségeknek és azok tagjainak a magyar állammal és társadalommal való kapcsolatát számos kihívás érte. Munk Adolf és családjának válasza ezekre a következőképpen alakult.

⁹⁹ Munk 2002a: 29.

¹⁰⁰ Munk 2002a: 32.

¹⁰¹ Munk 2002a: 31.

¹⁰² Munk 2002a: 59.

¹⁰³ Munk 2002a: 184–188.

¹⁰⁴ Két példa erre vonatkozólag: Munk Adolf jesivabócherként sem vetemedett lopásra a vándorlásai során. Munk 2002a: 120. Munkácsi Bernát számára barátja, Vikár Béla magántanítói állást szerzett, amelyért 3 forintot alkudott ki, Munkácsi azonban csak 50 krajcárt kért. Vikár ekkor tanulócsoportot szervezett, hogy fejjenként csak 50 krajcárt fizessenek azért, hogy barátja is elfogadja az állást. Vikár 1934: 310–311.

¹⁰⁵ Munk 2002a: 268.

Névváltoztatás

A magyarországi zsidóság körében a névváltoztatást sokan az állam iránti lojalitásnak, illetve az akkulturációs folyamat részének tekintették. A vezetéknevek magyarosítására a többségi társadalom a 19. század végéig általában pozitív viselkedést adott.¹⁰⁶

II. József 1787-ben rendelte el, hogy a zsidók, akik addig csak apai nevet viseltek, vezetéknevet nem, 1788 januárjától kötelesek német előljáró nevet választani maguknak.¹⁰⁷ A 18. században a zsidók héber nevükön szólították egymást. Az állami hivatalnokok által rögzített dokumentumokban azonban már ebben az időszakban is kétagú nevet adtak meg.¹⁰⁸ Munk Adolf neve családi környezetben Meir Avraham volt. Testvére, Gabriel csak Avrahamnak szólította.¹⁰⁹ Visszaemlékezése igazolja, hogy a zsidó közösség egy részében a 19. század közepéig fennmaradt a gyakorlat, hogy héber néven szólítják egymást. Emlékiratában Munk Adolf a lányait kiházásításuk kapcsán héber nevükön emlegeti (Chaile, Dina; Mirjam, Jitl), Ungár Ármin vejét is a Hirsch névvel illeti.¹¹⁰ Mindez nem jelenti azt, hogy a hétköznapiakban is így szólította őket. Meir Avraham az Adolf utónevét nagyszombati tanítóskodása idején (1851–1853) vette fel. Apja mélyen felindult, amikor ezt meghallotta. Munk Beer Bernát szerint három dolog miatt szabadulhatott meg a zsidóság Egyiptomból, ezek egyike volt, hogy ragaszkodtak eredeti nevükhöz. Ez a véleménye a minden újítást elutasító ultraortodoxia befolyásáról tanúskodik.¹¹¹ Munk Adolf utónévválasztása a nagyszombati német ajkú lakossághoz való közeledés szándékaként is értelmezhető. Nincs írásos bizonyíték arról, hogy névváltoztatásának engedélyeztetését hivatalosan is kérelmezte volna. Önéletrajzában nincs jele annak, hogy e lépése belső vívódással járt volna. Úgy tűnik, Bernát fia névmagyarosításának sem tulajdonított jelentőséget.

Munk Bernát belügyminiszteri engedéllyel 1881-ben változtatta meg a nevét Munkácsira.¹¹² A névváltoztatást több tényező is motiválhatta.¹¹³ Olyan családnév felvételére szánhatta el magát, amelynek fontos jelentése van a magyar társadalom számára. Egyúttal családi örökségéhez való ragaszkodásként értelmezhető, hogy új nevében eredeti nevét is megtartotta. Névmagyarosítása ugyanakkor a magyar kultúrának tett gesztusként is értékelhető, hiszen a magyar nyelv és a magyarság eredete kutatásának szentelte életét. Munkácsi Bernát névváltoztatása olyan korszakban történt, amikor a magyar társadalom örömmel üdvözölte zsidó vallású

¹⁰⁶ Karády–Kozma 2002: 7–105.

¹⁰⁷ Löw 1898; Komoróczy 2013: 399–405.

¹⁰⁸ A kétagú név gyakran két személynévből állt, amelyek közül az egyik a családnevet helyettesítette. A családnevek alakulásáról: Scheiberné 1981.

¹⁰⁹ Munk 2002a: 147.

¹¹⁰ Munk 2002a: 283.

¹¹¹ Silber 2008.

¹¹² *Századunk névváltoztatásai* 1895: 164.

¹¹³ Egyetemista éveiben megjelenő első publikációiban szerkesztői javaslatra választotta új nevét. Munkácsi B. 1879: 433.

honfitársai névmagyarosítását. A két világháború közötti időszakban ugyanezt már nem nézte jó szemmel, gyakran kigúnyolta, akadályozni próbálta.¹¹⁴ Ennek ellenére Munkácsit legelszántabb kritikusi sem nevezték születési nevén. Névmagyarosítását illetően nem várt helyről érkezett bírálat. Támogatója, Goldziher Ignác egy állami szubvenció kapcsán emlegette fel egykori nevét, azt sugallva, hogy a változtatás csak érdekből történt.¹¹⁵ Munkácsi Bernát ismereteink szerint soha nem nyilatkozott vezetéknevének magyarosításáról. Fiát, Munkácsi Ernőt levelében óva intette attól, hogy lánygyermekének három személynévet adjon, mivel a zsidó valláshoz ragaszkodók számára a két személynév számított elfogadottnak.¹¹⁶

Kitérés, vallási elidegenedés

A magyarországi zsidóság körében a kitérők száma a 18–19. században viszonylag alacsonynak tekinthető, a kitérés mégis folyamatos jelenség.¹¹⁷ Az 1880-as évektől az *Egyenlőség* című hetilap visszatérően tárgyalta ennek kérdését, cikkeiben felelősöket keresett, vagy rámutatott egy-egy térítés sikertelenségére.¹¹⁸ Munkácsi Bernát atyja maga is kételkedett abban, vajon a fia ellen tud-e majd állni a kísértésnek, hogy a könnyebb érvényesülés reményében elhagyja vallását. Munkácsi akadémiássá választása (1890) előtt a *Borsszem Jankó* karikatúrája arra utalt, hogy a tagoktól „elvárás” volt a keresztlevél. Az élclap egyik képén egy püspök már szentelt vízzel locsolta Munkácsit.¹¹⁹ Hogyan vélekedett Munkácsi Bernát az áttérésről? Mély felindultsággal mesélte a történetet, amelyben egyik munkát kereső keresztény pályatársa úgy vélte, ha egy zsidó álláskereső kitér, azonnal meg is kapja a vágyott állást, de neki mint kereszténynek még ennyi lehetősége sincs.¹²⁰ A kitérés azonban nem merült ki a felekezetváltásban, gyakran szakítást is jelentett a zsidó társadalommal és a családdal. A közösséget bomlasztó kitérésekre Munkácsi a zsidó ifjak neveléséért évtizedeken át végzett munkájával, illetve saját családjá gyökereinek felkutatásával és dokumentálásával válaszolt.

Nyelvi akkulturáció

A zsidó felvilágosodás két fő törekvést fogalmazott meg: megőrizni a zsidóság egységét, és munkálkodni a zsidóság kulturális és morális megújulásért. Középpontba került a héber nyelv tanulása és szekuláris célokra való használata. Hosszú távú célként pedig megfogalmazódott a zsidók integrációja, lakóhelyük

¹¹⁴ Kozma 1997: 383, 452.

¹¹⁵ Goldziher 1984: 268.

¹¹⁶ Munkácsi Bernát levele fiához, Munkácsi Ernőhöz. MZsML *Nevek*.

¹¹⁷ Konrád, 2014; Mislovics 2015.

¹¹⁸ Strausz 1900; Szabolcsi 1905.

¹¹⁹ Szász Károly. *Borsszem Jankó* 1890. május 18. 8.

¹²⁰ Munkácsi B. 1925: 18.

nyelvének elsajátítása révén is, a környező társadalmakba. A zsidó felvilágosodás eszméi Magyarországon Pozsony és Prága közvetítőcsatornáin keresztül, illetve az országba betelepülők révén jelentek meg.

Munk Adolf anyai felmenői még a hagyományos értékrend szerint éltek életüket, de szinte elsőnek számítottak az újonnan érkezők között, akik már megismerkedtek a felvilágosodás eszméivel, és részben be is fogadták őket. Nagypapja német írást tanított hitfelei körében, anyja, Chaile is tudott a jiddisen kívül németül. Visszaemlékezésében Munk Adolf méltatóan úgy fogalmazott, hogy anyja olyan „házban nőtt fel, ahol a Németországból Magyarországra is beáramló szellem felébresztette benne a világos gondolkodást és a szív és a lélek finomságát”.¹²¹ Mindazonáltal gyermekkorában Munk Adolf még hagyományos vallási nevelésben részesült. Ezért világi tudományok felé csak jesivatanuló korában fordulhatott. Művéből nem egyértelműsíthető, de anyanyelve vélhetően a jiddis volt.

Munk Adolf jesiva tanulmányai befejezése után minden művét héberül írta. Műfajukat tekintve e művek szerteágazók: levelezés, elbeszélés, regény, homilitikai magyarázatok, költemények, epigrammák, apróságok, családi eseményekről szóló elmélkedések, önéletrajz.¹²² A héber nyelv használata a 19. századi Magyarországon az ortodoxia és neoortodoxia képviselői körében is elterjedtnek számított. A Munkácsi Bernát által közzétett elemzések segítenek meghatározni Munk Adolf műveinek keletkezési idejét: 1852 és 1901 között íródtak, zömmel a század utolsó évtizedében. Első levelét 1852-ben Felsenburg Adolf (Áron) nagybátyjához írta, aki Szentesen vezetett elemi iskolát. Ebben apja halálhírére tudatta vele. E levél bizonyítékul szolgálhat arra, hogy a névváltoztatás mellett Munk Adolf a nyelvhasználatban is eltért konzervatív nézeteket valló kortársaitól, mivel héberül és nem jiddisül levelezett, ami szintúgy a felvilágosult ortodoxok közé emelte őt kortársai szemében. A héber nyelvű levelezése, amellyel fényt vet a szerző kapcsolati hálójára, a nyelv használatának országos kiterjedtségére is bizonyíték, hiszen levelezőtársai éltek Nyitrán, Trencsénben, Nagyszombaton (az *oberlandi* területeken), Gyulafehérváron, Nagyváradon (az ország keleti területein), Budapesten (a középső országrészen), Szentesen (az ország délkeleti területén). Levelezőpartnerei között nagykereskedő, iskolaigazgató, országgyűlési képviselő és jogtudós, illetve egyetemi tanár egyaránt megtalálható.¹²³

Felvetődik a kérdés, vajon Munk Adolf miért nem németül vagy magyarul levelezett, illetve írta műveit? A magyarra a nyelvben való járatlansága lehet a válasz, amit maga is elismert. Ezért fogadta kereskedőtársul egyik, a magyar nyelvet ismerő rokonát. Önéletrajzában ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy saját

¹²¹ Munk 2002a: 15.

¹²² Munkácsi B. 2002: 317–325.

¹²³ Felsenburg Adolf tanító, Munk Béla igazgató, Silberstein Joachim kereskedő, Hahndl Saul tanító, Elzász Mendel rózsahegyí rabbi, Weisz Kálmán gyulafehérvári rabbi, dr. Deutsch Saul ügyvéd, dr. Vámbéry Ármin egyetemi tanár, dr. Goldziher Ignác egyetemi tanár, dr. Neumann Ármin, országgyűlési képviselő, Ullman Sándor hitközségi elnök.

háznépe, köztük felesége, Stein Sára is magyarul beszélt.¹²⁴ Gondolatait, véleményét vélhetően csak egy szűkebb körrel kívánta megismertetni, műveit ezért nem németül írta.¹²⁵ Önéletrajzának megírásakor az a cél is vezérelte, hogy a héber nyelven keresztül teremtsen kapcsolatot a zsidóság hagyományos értékeinek védelmezését szem előtt tartó, de amellet felvilágosult nézeteket vallókkal, akik közé saját magát is sorolta.

Fia, Munkácsi Bernát már abban a korban nőtt fel, amikor a zsidóságon belüli megosztottság egyre erőteljesebbé vált, amit a nagyváradi közösségben az ortodox tábor támogató apja is érzékelt. Gyermekkorában Munkácsi Bernát édesanyjával magyarul, édesapjával vélhetően magyarul és németül beszélt. A héber nyelv alapjait már négyéves korától elsajátította. Mindemellert latinul is megtanult.¹²⁶ Noha a latin próbára tette, a hazulról hozott többnyelvűség és tehetsége nagy segítséget jelentett a további nyelvek elsajátításában. Későbbi kutatóútján oroszul is megtanult.¹²⁷ Nyelvtudományi, etnográfiai és tanügyi cikkeit, valamint magánlevelezését több nyelven, magyarul, oroszul, németül írta. Héber nyelvű jegyzetei a család genealógiai kutatásaiban találhatóak. Mivel cikkeinek tekintélyes részét magyarul írta, egy külföldi kutatótársa csak azért tanult meg magyarul, hogy írásait olvashassa.¹²⁸ A magyar nyelv eredetének felkutatásával Munkácsi Bernát magyar identitását fejezte ki. Szülőhazájának nyelvét nemcsak megtanulta, hanem kutatásaival gyarapította is. Ugyanakkor családtörténeti kutatásai erős zsidó identitásra utalnak. Ahogy fogalmazott: „A zsidó nemzeti öntudat [...] ősi gyökerünk és alapunk, a híd, amely elvezet elmúlt önmagunkhoz.”¹²⁹

Magyar kultúra, magyar társadalom, nemzettudat

A fentiek ismeretében Munk Adolf akkulturációja csak részlegesnek tekinthető. Tanult magyarul, de a nyelv használatában nem igazán lett jártas. Gyermekének engedélyezte, hogy az állami oktatásban vegyen részt, ami a magyar nyelv és kultúra további befogadását segítette elő. Élete alkonyán azt sem ellenezte, hogy önéletrajzát fia magyarra ültesse át. Vélhetően felismerte, hogy még saját (tágabb) családja körében is egyre többen csak magyarul tudnak. Azt remélte, hogy a fordítás hozzájárulhat a hagyományos zsidó értékek erősítéséhez, mivel ily módon családja, illetve általában zsidó olvasói „megértik gyökereiket, s felismerik régtől fogva való eredetüket”.¹³⁰ Fia azonban vonakodott attól, hogy az önéletrajz magyarul is megjelenjen. Ennek oka feltehetően a tartalmával magyarázható, jóllehet Munk Adolfnak a többségi társadalommal szemben megfogalmazott

¹²⁴ Munk 2002a: 267.

¹²⁵ Silber 2002: 345–346.

¹²⁶ Munkácsi B. 1925: 16.

¹²⁷ Munk 2002b: 314.

¹²⁸ Vikár 1934: 311.

¹²⁹ Munkácsi N. 1943: 179.

¹³⁰ Munk 2002a: 10.

legélesebb kritikái nem is visszaemlékezéseiben, hanem a fiáról szóló írásában találhatók. Önletrajzában családja életét kezdetben zárt közegként jellemzi, bár ez abból is fakadhat, hogy gyermekként nem érzékelte a külvilágot. Az 1848–1849-es szabadságharc kapcsán úgy vélte, sokan csak az urak hívó szavára csatlakoztak a forradalom ügyéhez.¹³¹ A honért folytatott küzdelem leírásakor semmilyen lelkesedést nem mutatott. Ruskó püspökkel kapcsolatos véleménye már élesebb és nyíltabb is, hiszen lázadónak nevezte, aki a király ellen vétkezett.¹³² A Munkácsi Bernát szakmai pályafutását bemutató, 1890-ben keletkezett írásában a társadalmi antiszemitizmus elterjedtségét hangsúlyozta, amely fia karrierjét is megnehezítette. Ebben az írásában úgy ítélte meg, hogy a tiszzaeszlári vérvád félrevezette „Magyarország egész lakosságát”, és a társadalmi kapcsolatokat is negatívan befolyásolta.¹³³ Ezért a zsidó közösség felé fordulásban látta a megoldást. Jóllehet az akkulturáció bizonyos elemeit, így a névmagyarosítást és a magyar nyelv elsajátítását elfogadta, elsődlegesen nem hitfelei társadalmi integrációját kívánta előmozdítani, hanem a héber nyelv szekuláris használatával a zsidó társadalom belső kulturális megújódását.

Munkácsi Bernát életében nyilvánvaló, hogy befogadta, sőt alakította a magyar kultúrát, illetve a magyar társadalom felé fordult. 1885-ös oroszországi utazásai során a kazanyi zsidók sanyarú sorsának tükrében magyarországi hitsorsosainak helyzetét kifejezetten pozitívan értékelte:

„Érdekes, hogy itt a tanári szakon egyetlenegy zsidó hallgató sincs, minthogy tudják, hogy állást nem kaphatnak. [...] A keresztény kollegák éppenséggel megvetik zsidó társaikat, s vajmi ritka eset, hogy barátság fejlődjék közöttük. Ezekhez képest nálunk igazán aranyosak az állapotok. Hála legyen a magyar nemzet jószívűségének és szabadelvűségének.”¹³⁴

Ez a véleménye később, álláskeresése idején, az 1880-as években megváltozott, ekkor azt tapasztalta, hogy állást zsidó tanárjelölt Magyarországon is csak akkor kaphat, ha „rendezte a religióját (vallását)”,¹³⁵ vagyis ha áttért valamelyik keresztény vallásra. Ezt azonban Munkácsi elutasította, amit későbbi beszámolója szerint az iránta egyébként jóindulatú keresztény kollégái értetlenkedve fogadtak.¹³⁶ Ennek ellenére a magyar kulturális élet aktív résztvevője maradt, élete folyamán a magyar és zsidó identitása egyaránt erős volt. Egyes őt ért támadásokat talán éppen erős zsidó kötődése váltotta ki. A *Budapesti Szemle*ben a Hunfaly Pálról írt tanulmánya kapcsán a *Katholikus Szemle* recenzense „faji” elfogultsággal vádolta a Vámbéry Árminnal és Marczali Henrikkel szemben megítélése szerint

¹³¹ Munk 2002a: 154.

¹³² Munk 2002a: 187.

¹³³ Munk 2002b: 305.

¹³⁴ Munkácsi N. 1943: 95.

¹³⁵ Munkácsi B. 1925: 18.

¹³⁶ Munkácsi B. 1925: 18.

„túlkegyes” Munkácsit.¹³⁷ A *Népszava* még nyíltabb támadást intézett ellene. A Pesti Izraelita Hitközség tanfelügyelőjeként tett erőfeszítései a héber nyelv oktatásának fejlesztésére erős indulatot váltottak ki a lapból, amely vallási fanatizmussal vádolta meg őt, „akinek hosszabb a kaftánja, mint a tudománya”.¹³⁸ Más alkalommal ugyanakkor a *Népszava* éppen Munkácsi vallásosságának őszinteségét vonta kétségbe.¹³⁹

* * *

Önéletírásában Munk Adolf saját életének eseményein túl családja életútját is bemutatta, egy magyarországi zsidó család sorsát az 1770-es évekbeli letelepedéstől a 19–20. század fordulójáig. Műve e család gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedési lehetőségeinek bemutatása is egyben. Ennek a felemelkedésnek az íve azonban nem volt egyenes vonalú. A bővülő jogi és gazdasági keretekkel párhuzamosan a zsidóságnak egyre többértű, a közösség és egyén egymáshoz való viszonyát folyamatosan alakító kihívásokkal is szembe kellett néznie. Munk Adolf családjának esettanulmánya arra mutat rá, hogy a 19. századi zsidó családok körében a hagyományos értékrendtől való eltávolodás egyáltalán nem feltétlenül vezetett a zsidó identitás elsorvadásához. Nagyszülői generációjában az anyai nagyapai ág már teret engedett a modernizációnak, de nem távolodott el a hagyományos zsidó értékrendtől. Munk Adolf apja az ultraortodox nézetek képviselőjeként minden újítást elutasított. Munk Adolf úgy vált mászkillá, a zsidó felvilágosodás hívévé, hogy életvitelét, a vallási előírások betartását tekintve alapvetően ortodox zsidó maradt. Élete végén írt műveiben egyértelműen a zsidó vallási hagyomány óvása mellett emelt szót. Fiai más utat jártak be. Munkácsi Bernát a neológ „establishment” tagjaként akkulturálódott, hazafias magyar értelmiségi lett. Gábor ugyanakkor a zsidók nemzeti államának létrehozásáért küzdők táborát gyarapította. Függetlenül azonban a családtagok eltérő egyéni döntéseitől, a feltétlen kötődés a zsidó közösséghez valamennyi generáció életében közös pont maradt.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.173. Gászner Béla közjegyző iratai, 1875–1919.

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZsML)

Apákról az utódokra szállott elhivatottság. milev.hu/kutatasblog/apakrol-az-utodokra-szallott-elhivatottsag – utolsó letöltés: 2021. augusztus 21.

¹³⁷ gd. [Friedrich] 1912: 660–661.

¹³⁸ Zsidó klerikalizmus. Dr. Munkácsi Bernát, a zsidó csuhás. Egy szegény hitoktató üldözése. *Népszava* 1908. október 7. 9.

¹³⁹ Muszáj pofozni! *Népszava* 1906. december 9. 5–6.

Nevek a beilleszkedés és hagyományörzés határán. collections.milev.hu/exhibits/show/munk/mm3/nevadas – utolsó letöltés: 2021. szeptember 23.

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

143.096 *Munk Adolf önéletrajza.* Ford. Arday Simon és Fábíán Miksa, 1942.

Borsszem Jankó, 1890.

Egyenlőség, 1933.

Népszava, 1906, 1908.

Ackersdijck, Jan 1987: *Magyarországi útinaplója 1823-ból.* Helikon, Budapest.

Friss Ármin (szerk.) 1903: *Magyar–Zsidó Oklevéltár. I. 1092–1539.* Izr. Magyar Irodalmi Társulat, Budapest.

gd. [Friedrich István] 1912: Folyóiratok szemléje. (1912. április) *Katholikus Szemle* (26.) 6. 660–666.

Goldziher Ignác 1984: *Napló.* Magvető, Budapest.

Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor (szerk.) 1960: *Magyar–Zsidó Oklevéltár. VI/2. 1701–1740.* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Budapest.

Komoróczy Géza 2013: „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (1965–2012). A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény.* Kalligram, Pozsony, 399–405.

Löw, Leopold 1874: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. Beitrag zur allgemeinen Rechts-, Religions-, und Kulturgeschichte.* Ludwig Aigner, Budapest.

Löw, Leopold 1898: Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn 1846/7. In: Löw, Immanuel (Hg.): *Gesammelte Schriften von Leopold Löw. IV.* Ludwig Engel, Szeged, 371–435.

Mednyánszky Alajos 1981: *Festői utazás a Vág folyón, Magyarország (1825).* (Ford. Soltesz Gáspár.) Európa, Budapest.

Munk, Méir Ábrahám 2002a: *Életem történetei.* Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem.

Munk, Méir Ábrahám 2002b: Dr. Munkácsi Bernát, a nagy tudós, a budapesti Magyar Tudományos Akadémia tagja, a nagy pesti izr. hitközség iskolái tanfelügyelőjének származása. In: uő: *Életem történetei.* Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 293–316.

Munkácsi Bernát 1879: Az „áldás” és „átok” szók családja. *Magyar Nyelvőr* (8.) 10. 433–436.

Munkácsi Bernát 1925: Pályám kezdete. *Izr. Tanügyi Értesítő* (50.) 1–3. 15–19; 4–5. 59–65.

Munkácsi Bernát 1939: *A nyitrai, nagyváradai és budapesti Munk-család valamint a nyitrai, nagytapolcsányi, balassagyarmati, nagykanizsai, szentesi és budapesti Felsenburg-család geneológiája. Ősök és ivadékok.* Összeállította Munkácsi Bernát, kiegészítette, átdolgozta és sajtó alá rendezte Munkácsi Ernő. Országos Magyar Zsidó Múzeum, Budapest.

Munkácsi Bernát 2002: Egy irodalmi hagyatékról. In: Munk, Méir Ábrahám: *Életem történetei.* Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 317–325.

Munkácsi Noémi 1943: *Egy nagy magyar nyelvész. Munkácsi Bernát élete.* I.M.I.T., Budapest.

Strausz Adolf 1900: Guvernantok. *Egyenlőség* 1900. február 11. 5–6.

- Szabolcsi Miksa 1905: A szentföldi út. *Egyenlőség* 1905. december 11. 4–8.
- Századunk névváltoztatásai 1895: Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye. 1800–1893.* (Összeáll. [Szentiványi Zoltán].) Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Vikár Béla 1934: Bernát, az orosz kém. *Szegedi Füzetek* (1.) 308–313.
- Wessely, Naphtali Herz 1995: Words of Peace and Truth (1782). In: Mendes Flohr, Paul – Reinharz, Jehuda – Mendes-Flohr, Paul (eds): *The Jew in the Modern World: A Documentary History*. Oxford University Press, New York – Oxford, 70–77.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- „Munk Adolf (Méir Ábrahám)” szócikk. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Makkabi, Budapest, 2000. 618.
- Bányai Viktória 2005: *Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780–1850*. (Doktori mester-munkák/Hungaria Judaica 17.) Gondolat, Budapest.
- Bányai Viktória 2010–2011: Munkácsi Bernát (1860–1937) tanfelügyelői tevékenysége. *Nyelvtudományi Közlemények* (107.) 284–292.
- Ben David, Jozsef 2008: A modern zsidó társadalom Magyarországon a 19. század elején. In: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 83–134.
- Breuer, Mordechai 2003: *Ohale Torah; Ha-Yeshivah, tavnitah ve-toldoteha*. Jerusalem.
- Büchler Sándor 1896: József császárnak a zsidókra vonatkozó rendszabálya. *Systematica gentis Judaicae regulatio. Magyar–Zsidó Szemle* (13.) 4. 367–374.
- Etkes, Immanuel (ed.) 1993: *Ha-Dat ve-habayim: Tenu’at ha-baskalah ha-yehudit be-mizrah Eropah*. Salman Shazar Center, Jerusalem.
- Etkes, Immanuel (ed.) 2006: *Yeshivot u-vate midrashot*. Jerusalem.
- Feiner, Shmuel 2002: *Haskalah and History: The Emergence of a Modern Jewish Historical Consciousness*. (Trans.: Naor, Chaya, Silverton, Sondra.) Littman Library of Jewish Civilization, Oxford. DOI: 10.3828/liverpool/9781874774433.001.0001
- Flesch Ármín 1908: A zsidó a magyar közmondásban. In: Bánóczy József (szerk.): *Évkönyv*. Izr. Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 176–194.
- Hanák, Péter 1992: Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem, 23–39.
- Karády Viktor – Kozma István 2002: *Név és Nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris, Budapest.
- Katus, László 1992: The Occupational Structure of Hungarian Jewry in the Eighteenth and Twentieth Centuries. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem, 92–105.
- Katz, Jakob 1992: Chátám Szófér életrajzához. *Századok* (126.) 1. 80–112.
- Katz, Jakov 1999: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem.

- Katz, Jakov 2005: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem.
- Katz, Jakov 2008: Házasság és házaselet a középkor végén. In: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 21–81.
- Katzburg, Nathaniel 1969: The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869. In: Braham, Randolph L. (ed.): *Hungarian Jewish Studies II*. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1–33.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. MTA BTK Történettudományi Intézete, Budapest.
- Konrád Miklós 2017: Egy kudarc anatómiája. Neológ zsidó vallásoktatás a dualizmus korában. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 29.) Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 331–352.
- Kozma István 1997: Családnév-változtatás és történelem (1894–1956). *Századok* (131.) 2. 383–452.
- Kubinyi András 1995: A magyarországi zsidóság története a középkorban. *Soproni Szemle* (49.) 1. 2–27.
- Mislovics Erzsébet 2008: *A magyarországi zsidóság demográfia- és gazdaságtörténete, 1700–1830*. (PhD-disszertáció.) The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem.
- Mislovics Erzsébet 2012: *Hungarian Jewish Families in the Modern Era. A Prosopographic Study of the Munks and Golziehers*. (Kézirat.)
- Mislovics Erzsébet 2015: A magyarországi zsidóság áttérési gyakorlata Buda, Óbuda, Pest településeken és Bécsben 1746 és 1850 között. *Aetas* (30.) 1. 31–58.
- Scheiberné Bernáth Livia 1981: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig*. Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, Budapest.
- Silber, Michael K. 1992: A Jewish Minority in a Backward Economy: an Introduction. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem, 3–22.
- Silber, Michael K. 2002: Utószó. In: Munk, Méir Ávrahám: *Életem története*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 333–352.
- Silber, Michael K. 2008: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem, 113–282.
- Stampfer, Shaul 1997: Hungarian Yeshivot, Lithuanian Yeshivot and Josef Ben David. *Jewish History* (11.) 1. 131–141. DOI: 10.1007/BF02335361
- Zipperstein, Steven J. 1985: *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794–1881*. Stanford University Press, Stanford, Calif.

Glässer Norbert – Zima András

Az „izraelita paritástól” a felekezeti közti kapcsolatokig a 19. század végi Óbecsén

A lokalitás szerepe egy modernizálódó járási elitben

A vidéki zsidóság helyi integrációs folyamatait meghatározták a lokális kapcsolati hálók, helyi érdekek, változó felekezeti és nemzetiségi arányok. Az appadurái értelemben vett lokalitás¹ helyi struktúraszervező ereje alulnézetből jól látható a Közép-Tisza menti Óbecse (Bács-Bodrog vármegye) kiegyezés utáni helyi elitje szerveződésében. Ennek tanulságos szegmense a helyi izraeliták szerepvállalása a járás politikai és gazdasági elitjében. A rendi társadalomból modern keretek közé átvezető társadalmi folyamatok a helyi izraelita családoknak ugyanúgy lehetőséget biztosítottak a társadalmi szerepvállalásra, mint a szomszédos vagy távolabbi megyékből érkező izraelita egyéneknek.

A bácsi tiszáninneri koronakerület mint felszámolt rendi testület romjain kiépülő modern járási struktúra Óbecsén is vonzotta a betelepülőket. A község dualizmus kori vezetésében és polgári életének szervezésében a korábban betelepült izraelita családok újabb nemzedékei mellett újonnan érkező izraeliták is részt vettek. Az új állami struktúra helyi lecsapódása számos új foglalkozás képviselőjének kedvezett, akik a közigazgatásban helyezkedtek el. Az újonnan érkező jogász, nyomdász vagy nagyvállalkozó ekkor már nem a felekezeti csatornákon került a településre, hanem az oktatásban vagy a gazdasági életben szerzett, felekezeten átívelő személyes kapcsolatain révén. Egyazon intézményben végzett tanulmányok szintén a kapcsolatok szervezői lehettek, mint például a későbbiekben bemutatandó „bajai körben”. Olyan új jelenségek, mint a filantrópia, a mecenatúra, a felekezeti és a lokálpatriotizmus a szűk felekezeti határokon túlmutató, cselekvésre készítő erővé váltak. Így a helyi felekezeti közti kapcsolatokat sem lehet merev sémák szerint magyarázni.

A rendi idők kapcsolatai és szerepei nem tűntek el pusztán jogalkotás és politikai szándék hatására. A korábbi rendi elithez tartozó családok a mezőváros vezetésében továbbra is részt vettek, az intézményi szerepek betöltői a rendi világban szocializálódtak. A helyi viszonyrendszerek és kapcsolathálók meglehetősen lassan alakultak át. Megközelítésünkben ezért a modernitás és a modernség nem éles cezúra, hanem a régi és az új ötvözete a mindenkori kulturális életvilág keretei között. A helyi együttműködésekbe izraelitákat lapszerkesztőként, községi hivatalnokként vagy nyomdászként bevonó személyek a korábbi elitből kerültek ki, vagy azok

¹ A. Gergely 1993; Appadurai 2001.

leszármazottai voltak. A helyi társadalmi keretek ugyanakkor nagyon is modernek voltak. Urs Altermatt az iparosodás, a városiasodás és az iskolaügy életmódra és időhasználatra gyakorolt módosító hatását emelte ki a 19. század során.

„A templomtornyok és gyárkémenyek különböző világokat és korszakokat jelképeztek. A templom a modernizáció előtti, a gyár a modern kort. A templom és a gyár kultúrája más-más értékeket és időszámítást testesített meg.”²

Óbecse társadalmának felekezeti viszonyait és az izraelita polgárok ebben elfoglalt helyét vizsgálva nem e két jelkép ellentétpárjára építünk, hanem a sokféle modernitáselmélet eisenstadti „modernitás mint ötvözet” gondolatára támaszkodva az összefonódásukkal foglalkozunk.³ Miként zajlik le a modernizáció a cselekvők szintjén, és ez milyen viszonyban áll azzal a korábbi világgal, amelyet a közgondolkodás a haladás jegyében gyakran egy lezárt korábbi korszaknak tekintett? Hol függesztődnek fel a korábról örökölt minták, hogy a modern világkép modelljeinek, elemeinek teret adjanak?

Óbecse társadalmának különböző szintjein más-más csoporton belüli és csoportközi rendezőelvek hatottak. Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a társadalom középső és felső szintjein milyen szerepet töltött be az etnicitás, a modern nemzeteszme és a felekezetiesség, mindezt pedig miként befolyásolta a társadalmi státusz, a gazdasági szempont és a belső migráció során a más településekről való érkezés. A modern társadalom rendezőelvei a társadalmi életnek csupán egyes területein hatottak, másutt, mint például a rokonsági rendszer esetében, a korábbi társadalmi státusz és felekezeti viszonyok alapján szerveződtek. Konkrét példákon keresztül arra is keressük a választ, hogy milyen dinamikával fért meg egymás mellett ez a kettősség.

REKONSTRUKCIÓS PROBLÉMÁK ÉS KÉRDÉSEK

Az Appadurai-féle lokalitás fogalmát abban az értelemben használjuk, hogy a helyi keretek, személyközi viszonyok és csoportérdekek alapján a nagyobb társadalmi struktúrák és intézmények tendenciái, amelyek a lokalitásra hatnak, módosulhatnak. Nem feltételezünk szükségszerű ellentétet a szomszédság, a lokalitás és a nemzetállami, illetve hatalmi struktúrák között, inkább helyi csoportközi összjátékok, pillanatnyi előnyservezések terepeként tekintünk rájuk, Michel de Certeau-nak a cselekvés művészetéről alkotott elméletéhez hasonlóan,⁴ annak dacára, hogy ebben az esetben a narrativitás és a diskurzusok nagymértékben áthatják a cselekvőket.

² Altermatt 2001: 13.

³ Eisenstadt–Jens–Sachsenmaier 2008.

⁴ De Certeau 2010.

A tudásszociológiai megközelítéssel a cselekvők világából és rekonstruált értelemtulajdonitásaiból kívánunk kiindulni. Így nem feltételezzük, hogy az országos tendenciák helyi szinten változatlan formában tűnnének fel, ahogyan azt sem, hogy a helyi jelenségek országos szintre volnának kivetíthetők. A kisközösségek vizsgálatát azért tekintjük fontosnak, mert helyi szinten, saját kontextusukban célszerű egyenként megérteni a nagy történelmi folyamatok hatását, s ez nem váltható fel egy általános narratíva alkalmazásával. Érvényes ez az emancipációra, a recepcióra és a zsidóság helyzetére is.

Elemzésünk során primer forrásként támaszkodunk a község működése során létrejött levéltári forrásokra, jegyzőkönyvekre, ipartestületi anyagokra, a képi és tárgyi fordulat jegyében a helyi múzeumi és felekezeti gyűjtemények anyagaira, a magántulajdonban lévő hagyatéki és aukciós piacról származó dokumentumokra, szekunder forrásként pedig a különböző sajtóanyagokra, megyemongráfiákra, díszalbumokra, valamint nemzedéki vagy genealógiai emlékezetek közreadott vagy kiadatlan anyagaira.⁵ A források jellegére, tartalmára, illetve megőrzésükre az egyes korszakvégi impériumváltások gyakran rányomták a bélyegüket. Ezért aztán más nézőpont alapján, nem szisztematikusan archiválva maradtak fenn anyagok. A leggazdagabb forrásnak az emlékiratok bizonyultak. Az emlékezet problematikáját a konkrét emlékező interszubjektivitáshoz és keretekhez kötésével árnyaljuk. Az emlékezeti anyagok közül ilyenek például a dualizmus kori katolikus tanító, újságíró Fárbás József írásai, aki Kuláról érkezett, 1886–1919 között volt tanító Óbecsén, illetve az 1888–1918 között működő *Óbecse és Vidéke* hetilap munkatársaként, majd 1931–1933 között pedig a *Tiszavidék* hetilap szerkesztőjeként is dolgozott.⁶ Fárbás a dualista elit nemzedéki emlékezetét jelenítette meg, kisebb részben a dualizmus idején, nagyobb részben a királyi Jugoszláviából nosztalgiával visszatekintve. Személyi érintettsége, társadalmi kapcsolathálója miatt ugyanakkor szövegei hasznos forrássá válnak. A források szabta határok – az esetlegesen előkerülő anyagokon túl – abban is megmutatkoznak, hogy mind a primer, mind a szekunder források egy modern magyar nemzetállami struktúrában keletkeztek, ezáltal a helyi szerb közösség percepcióit kevésbé tükrözik.

ZSIDÓK A PARITÁS, A KIVÁLTSÁGOK ÉS A TESTÜLETISÉG VÁLTOZÓ KERETEI KÖZÖTT

Óbecse község gyökerei a kora újkor koronakerületi múltjába nyúlnak vissza, modern polgári arculata azonban csak a 19. század második felében alakult ki. Mária Terézia királynő 1751. június 28-i adománylevele lehetővé tette, hogy

⁵ Idézéskor az eredeti közreadott formában közöljük a szövegeket. A nyelvi forma és a nyelvi hibák ugyanis az adott közösségtől szolgáltatnak információkat.

⁶ *Óbecsei Népiszkolai Évkönyvek* 1856–1919: <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/obecse-o-becse-1856-1919>.

a koronakerület szerb lakossága ne kerüljön a megye és a magyar kamara közvetlen irányítása alá.⁷ Óbecse, a koronakerület székhelye, a kerület alapításakor mezővárosi kiváltságokat kapott, a vásártartás jogával együtt. A privilégium harmadik pontja tiltotta, hogy a kerület előzetes engedélye nélkül bárki megtelepedjen a területén. Ennek ellenére Borovszky Samu szerint a németekkel egy időben, 1757-ben magyarok telepedtek le Óbecsén, többnyire Nagyabonyból, Nagykőrösről, Tápiógyörgyéről, Alpárról, Kunszentmártonból, Kunfélegyházáról, Csongrádról, Hódmezővásárhelyről, Algyőről, Majsáról, Dorozsmáról és Szegedről. 1777-ben már 278 földbirtokos, 90 házaspár és 23 lakó zsellér élt a településen.⁸

Az első zsidó betelepülők, Mayer Davidovics, Raiszmüller Amádé, valamint Weber medikus és orvos, már jóval korábban, 1768-ban megjelentek a mezővárosban. A kalocsai *Schematismus*⁹ adatai alapján Óbecse zsidó lakosainak a száma 1820-ban 20, 1828-ban pedig már 106 fő volt. Ez a szám aztán a következő évtizedekben jelentősen már nem változott. Az anyakönyvek szerint Óbecse zsidó lakosságának döntő többsége Bács-Bodrog vármegye különböző településeiről érkezett.¹⁰ 1870-re ugyanakkor Óbecse 14 048 lakosából már 461 fő volt izraelita.¹¹

Borovszky Samu megyemonográfiájából a 19. század első felében egy átlagos mezővárosnak megfelelő kézműipar jelenléte rajzolódik ki.¹² Az ipari „beruházások” egy része a koronakerületi német iparosokig nyúlt vissza. Ilyen volt a sörfőzés privilégiumából kinövő óbecsei sörgyár, amelyet 1806-ban létesítettek. Reichl Benjamin óbecsei német sörfőző leányát, Reichl Annát az ugyancsak német Gerber Jakab vette feleségül. A jelentős ipari vállalkozást a dualizmus idején már Gerber Nándor és fia műjéggyáraként, sörfőzdéjeként és malátagyáraként hirdették. Borovszky Samu és a Rubinek-féle *Magyarországi gazdaczímtár* egyaránt megemlékezett róla a megye iparánál.¹³ Az ipartelep a Gerber család négy nemzedéken keresztül vezette, egészen addig, amíg 1934-ben csődbe nem jutott.¹⁴ A család önmagát pfalzi eredetű német családként mutatta be.¹⁵ Óbecse hagyományos céhes iparának meglétét jól tükrözik a különböző céhszabaddalmak és céhes összeírások. „A szabók, szűcsök, vargák, csizmadiák, kovácsok, kerékgyártók, takácsok 1815-ben; a kalmárok 1820-ban; a kőművesek, ácsok, asztalosok

⁷ Gavrilović 2001: 349; Pejin 2013: 9.

⁸ Borovszky 1909: 123; Gavrilović 2001: 350.

⁹ *Calendarium Archi-Dioecesanum Ven. Cleri Colocensis et Bacsiensis Ecclesiarum Canonice Unitarum*. Idézi Flaskár 2005: 56–57.

¹⁰ Flaskár 2005: 56–57.

¹¹ A hitközség megalakulásáról nincsenek megbízható adatok. Az biztosnak tűnik, hogy az 1868–1869-es izraelita egyetemes gyűlést követően az óbecsei zsidó közösség a neológ szervezethez csatlakozott. 1889–1914 között Freund József és Milkó Ignác többször is váltotta egymást a hitközség elnöki pozíciójában. Flaskár 2005: 59.

¹² Borovszky 1909: 123.

¹³ Borovszky 1909: 123; Rubinek 1912: 75.

¹⁴ Opničál 2005: 57.

¹⁵ Csuka 1941: 33.

1829-ben; a gombkötők, üvegesek és szitakötők 1837-ben kaptak czéhszabadalmat.¹⁶ Az 1720. évi összeírás szerint helyben 5 szabó, 1 molnár, 1 szűcs, 3 fuvaros, 4 halász, 1 kocsmáros működött. 1815-ben szabókról, szűcsökről, vargákról, csizmadiákról, kovácsokról, kerékgyártókról, takácsokról, 1820-ban kalmárok-ról, 1829-ben kőművesekről, ácsokról, asztalosokról, 1837-ben pedig gombkötőkről, üvegesekről és szitakötőkről tettek említést.¹⁷ Bár a dualizmus idejére az életmódváltással és az új igények megjelenésével a régi iparos foglalkozások egy része eltűnt, az 1850-es évek gazdasági konjunktúrája még a kiteljesedés lehetőségét nyújtotta. A magukat a Bach-korszak végéig német iparoscsalád sarjaként meghatározó Ernest és Joseph Gébell az 1860-as és 1870-es évekre a Fő utcán nagy ipartelepelt létesítettek. Ernest Gébell 1884-ben beszüntetett tímárüzemét egy fél évszázad múltán Fárbás József bőrgyárként említette.¹⁸ Az újságíró-tanító visszaemlékezéseiben emellett megjelenik az 1860-as évek során – már felhalmozott tőkével – érkező környékbéli sváb betelepülők hulláma is.¹⁹

A 19. század közepétől fával, olcsó iparcikkkel kereskedő, kocsmák, vendéglők, mézárszékék üzemeltetésével, illetve hitelügylettel foglalkozó zsidók szintén felbukkantak a településen. Esetenként, főleg, ha valamelyik hiányszakmáról volt szó, a helyi közigazgatás képviselői a céhen kívüli zsidó iparosok megtelepedését is engedélyezték. A kerületi kiváltságlevelek biztosították a koronakerület községeinek a jogot, hogy szabadon dönthessenek a betelepülőkről és a kitiltottakról.²⁰ A 19. század második felében – akárcsak korábban – Óbecsén a mezőgazdaság és a mezőgazdasággal összefüggő élelmiszeripar volt igazán jelentős (elsősorban a sörgyártás, illetve a malomipar). Többek között ezért is számított lényeges tényezőnek, hogy 1870-ben megszűnt a koronakerület. Ezáltal Óbecse a határában elterülő 42 000 holdnyi – korábban a koronakerületen keresztül az állam tulajdonában álló – földterületet 183 764 forint megfizetésével megválthatta, és közösségi tulajdonba vehette.²¹ A kormány a települések községi földtulajdonnal való felruházását azonban ideiglenesnek szánta, és már 1871-ben rendelkezett a közös legelők felosztásáról, valamint polgári tulajdonba vételéről, így akarta jelentősebb, szabadon felhasználható földvagyonhoz juttatni a vidéki középrétegeket. Már korábban, az 1853-as úrbéri pátens elkülönítette a földesúr és a volt jobbágy között az erdő- és legelőrészt, mert a közös tulajdont a rendeletalkotó az agrárkapitalizáció gátjának tekintette.

Egy polgári nemzetállam számára a legfontosabb (legnagyobb adófizető, fogyasztó, érték-előállító, mecénás, az államot működtető) társadalmi csoportot a polgári középosztály jelenti. Ennek ereje, vagyona, tőkéje határozza meg a polgári állam erejét. A korábbi koronakerület tulajdonában álló földterület községi

¹⁶ Borovszky 1909: 123.

¹⁷ Borovszky 1909: 437–439.

¹⁸ [Fárbás József]: Gébell Ernő tímár. *Tiszavidék* 1932. július 3. 3.

¹⁹ [Fárbás József]: Ginder Ignác földbirtokos. *Tiszavidék* 1931. november 22. 3.

²⁰ Pejín 2013: 11.

²¹ Borovszky 1909: 123; Mák 2010: 14.

pénzből való megváltása elsősorban a legvagyonosabb óbecsei polgárok adóiból történt, akik így, logikus módon, igényt tartottak bizonyos földterületekre az amúgy is felosztásra szánt, újonnan községi tulajdonba került földekből. Miután jelentős vagyonról volt szó, a járásosztás ügye Óbecsén – mint egyébként mindenütt másutt – felkorbácsolta az indulatokat, és csak hosszan elhúzódó pereskedés után, 1899 szeptemberében került pont a végére. A járásosztás és a mezőgazdasági konjunktúrák ugyanakkor egy vagyonos parasztpolgári réteg kialakulását is elősegítették. Természetesen a járásosztásnak vesztesei is voltak, elsősorban azok, akiknek nem jutott a kiosztott földekből. Ráadásul, miután a közös földet az osztást megelőzően bérbe adták, így a község bizonyos bevételektől is elesett. Ezért aztán a község pótdadó kirovására kényszerült, ami igen hátrányosan érintette a település legszegényebb rétegeit. Ezek a nehézségek Fárbás József szerint azonban csak átmenetiek voltak.²² A megnövekedett adóbevételek egy idő után pótolták a közös föld bérbeadásától elesett Óbecse kieső jövedelmét. A település gazdasági életét az általános gazdasági folyamatok sokkal inkább befolyásolták. Így az 1894/1895 telének éhínségéről, vagy az 1897-es óbecsei, topolyai, zentai sztrájkhangulatról sem a járásosztás körül kialakult feszültség, hanem a rossz termés, illetve a mezőgazdasági árak csökkenése miatti gabonaválság tehetett.²³

AZ ÓBECSEI IZRAELITÁK A KÖZSÉG KÖZIGAZGATÁSÁBAN

A helyi izraelitáknak a község igazgatásában játszott szerepe – akár virilis jogon, akár megválasztással betöltött funkció révén – két korábbi (megyei és községi) testület egymásmellettsége által meghatározott kereten belül érvényesült. A település életében ma is gyakran hivatkozott és a régi-új címere által is megjelentetett paritás egy jelentésében folyamatosan megújuló fogalom. A premodern, rendi világban gyökerező, eredetileg vallási jellegű, pravoszláv-katolikus vonalon értelmezett, később etnikai alapú paritás elvét nemcsak a bírói tisztség, hanem minden fontosabb községi főhivatal betöltésénél alkalmazták. A paritás a rendi kiváltságok uralkodói kiterjesztésével állt kapcsolatban. Mária Terézia pravoszlávokra vonatkozó kiváltságait terjesztették ki később a német és magyar ajkú katolikusokra. A német hivatalnoki és iparos réteg magyarosodásával a paritás szerb–magyar értelmet kapott.²⁴ A 19. század végén több – bár általában magyar

²² Fárbás é. n. [1910]: 301.

²³ Fárbás é. n. [1910]: 318–323.

²⁴ A paritás elve az 1918-as összeomlásig folyamatos hivatkozási alapnak számított. Bár a keretek változásával az értelme többször módosult, ezt helyi szinten nem tekintették a paritás felrúgásának. A helyi emlékezetben az emléke tovább élt. 2009-ben, a település kommunista címerének lecserélésére irányuló törekvések lezárásaként, a paritás elvét is megjelenítve visszahozták az I. Ferenc korabeli barokk koronakerületi címet. A községi képviselő-testületi határozat egyértelműen utal a koronakerületi múltra és a kiváltságokat megerősítő II. Ferenc német–római császárra. (Határozat Óbecse község címerének és zászlójának kinézetéről, valamint azok használatáról. 4. szakasz, 4–6. Óbecse község hivatalos lapja 2009. január 30. [XLV. 1.]) Helyi

– oldalról visszafogott kritikák sora érte a kellő szakmaiságot állítólag nélkü-
löző paritásos rendszert. A társadalmi egyensúly és az etnikai béke fontosságának
hangsúlyozása mellett 1892-ben az *Óbecse és Vidéke* a községi főorvos választása-
kor kirobbant vita kapcsán bírálta óvatosan a paritást.

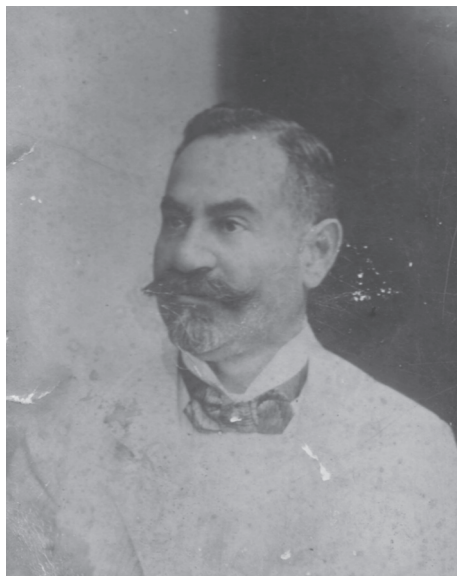
„Amilyen nagyon helyes, hogy egy több ezer szerb ajkú lélekkel lakott város főorvosa
értse is a lakosság egy nagy részének nyelvét, mert különben a szenvedő emberisé-
gen aligha segíthet mindenkor, éppen olyan helyes lett volna a pályázatban kiemelni,
hogy előnynek vétetik egy legkevesebb 5 éves orvosi gyakorlat is. Mi hisszük, hogy
ezúttal is igazolni fogja [Gombos Béla főszolgabíró – G. N. – Z. A.] az ő pártatlan
állását, mi bízunk abban, hogy ismeretes tapintatával meg fogja oldani, ami váro-
sunkban oly gyakran és minden egyes állás betöltésénél fel-felújuló »paritás« kérdé-
sét úgy, hogy ez a közönség kárára ne essék. Mi hinni akarjuk, hogy amíg egyrészt
óhaja az leend, hogy a tisztviselői karban a jogos paritás a szerb nemzetiség kívánsága
szerint fen[n]tartva maradjon, addig ezen méltányossági tekinteteknek esetleg fel-
áldozni nem fogja a kiválóbb érdemeket, tehetségeket és fényesebb előnyöket; fel-
áldozni nem fogja a jól felfogott közérdeket, mert a paritás ha egyszer-másszor meg
is sérül, az adandó alkalommal sajnálható, de a közérdeken és a valódi érdem és te-
hetség követelte igazságon ha csorbát ejtünk, az kireparálhatatlanul megbosszulhatja
magát. Óvjuk tehát az úgynevezett paritást a lehetőség határáig, de veszni semmi
szín alatt ne hagyjuk az igazán óvandó közérdeket.”²⁵

A paritást felfüggesztve végül a nagy tekintélyű, Óbecse legfelső köreihez tar-
tozó, dr. Milkó Ignác izraelita orvost választották Óbecse főorvosának. A paritás
felfüggesztésére szakmai alapon máskor is volt példa. Gönczy János, a szegedi
nagy árvízben tönkrement és Óbecsére költözött, szerény anyagi háttérrel rendel-
kező katolikus jogász két cikluson keresztül volt községi bíró. Hivatali ideje alatt
a község középosztályának körében általános elismerést vívott ki magának. A cik-
lusa lejártakor a szerb képviselők maguk kérték a paritás elvének felfüggesztését,
hogy Gönczy újabb ciklusban lehessen községi bíró. A vármegyében egyébként
egyedülálló módon Óbecsén az esküdtekre vonatkozóan 1875-től a paritást az iz-
raelitákra is kiterjesztették. Ennek kiváltó oka az volt, hogy a frissen vállalkozóvá
vált Freund József (*1. kép*) felvásárolta hittestvére, Herczog Mór fatelepét. Azért,
hogy Herczog további megélhetését biztosítani tudják, a járásorvos, a főbíró és
a helyi országgyűlési képviselő kieszközölte számára a zsidó esküdti pozíció létre-
hozatalát a községnél.

A zsidó esküdt szerepe ebben az esetben a felekezeti és az etnicitás el-
térő értelmezései révén világítható meg a leginkább. Zsidó esküdt esetében az iz-
raelita felekezet bevonása a paritásba elméletileg kizárólag vallási alapon történt.

terepmunka során elhangzott szóbeli közlés szerint, azért a harmadik kiváltságlevél címerére
és nem Mária Terézia első kiváltságlevelére esett a választás, mert az csupán a pravoszlávoknak
szólt, és nem jelenítette volna meg a paritást.

²⁵ C[ató] 1892: 2.



1. kép. Freund József portréja, 19. század
(Forrás: Óbecse, Nagyboldogasszony Plébá-
niamentem Leveletára)

cog Móric került, azt dr. Milkó járásorvos, Gombos Béla főbíró és Popovics Vazul orszgy[úlési] képviselő érthető okokból vitték keresztül. – No, de becsülettel állta meg a helyét a »Móric« bácsi, akit tréfásan »magyarok vezérének« hívtak jó barátai és csak az utolsó években merete más megpályázni az esküdti széket, ám hiába, mert mindig csak Hercog jött ki győztesen.²⁶

A tényleges cél ugyanakkor a magyar és nemzetiségi szembenállás tükrében válik egyértelművé: a magyar nemzet-
hez sorolt izraelita személye ugyanis burkoltan a magyar érdekeket kép-
viselte, miközben egy nemrégiben emancipált vallási közösséget emel-
tek be a folyton hivatkozott kiváltsá-
gok egykori rendszerébe. Fárzás József 1932-ben a *Tiszavidék* című lapban megjelent visszaemlékezéseiben azon-
ban már egy másik politikai kontex-
tusból írva, a paritást kizárólag etnikai alapon fogta fel, és a zsidókat vissza-
menőleg is külön etnikai közösségként határozta meg.

„Az egész Bácskában egyedül Becsén volt szervezve a külön zsidó-
esküdt állás. Persze politikából, mert a »paritás« így nyert megvalósítást: volt 2 szerb, 2 magyar és 1 zsidó esküdt. Hogy ez utóbbi állásba Her-
cog Móric került, azt dr. Milkó járásorvos, Gombos Béla főbíró és Popovics Vazul orszgy[úlési] képviselő érthető okokból vitték keresztül. – No, de becsülettel állta meg a helyét a »Móric« bácsi, akit tréfásan »magyarok vezérének« hívtak jó barátai és csak az utolsó években merete más megpályázni az esküdti széket, ám hiába, mert mindig csak Hercog jött ki győztesen.²⁶

AZ ÓBECSEI ZSIDÓK A MODERNIZÁLÓDÓ JÁRÁSI KÖZPONT TÁRSADALMÁBAN

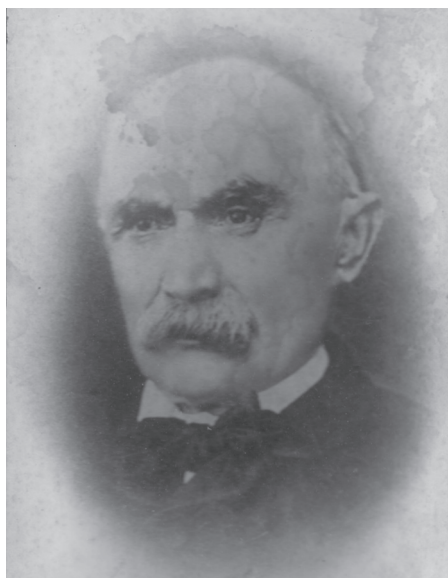
A koronakerületi időkben a központként funkcionáló Óbecse lakói mezőgaz-
daságból, illetve mezőgazdasági árucseréből éltek, így a legfontosabb bevételi
forrásuk a szarvasmarha-kereskedelem volt.²⁷ A modernizálódó mezőváros ipari
beruházásainak egy része a koronakerületi német iparosokig nyúlt vissza. A tőke-
beáramlás másik fontos forrását a cseh-morva eredetű zsidó családok jelentették.
Óbecse legtekintélyesebb zsidó polgára a 19. század közepén Fárzás József szerint

²⁶ [Fárzás József]: Hercog Mór közs. esküdt. *Tiszavidék* 1932. február 28. 3.

²⁷ Mód 2013: 105.

Grünbaum Fülöp (1818–1889), a jó módú „meszes zsidó” volt.²⁸ (2. kép) Mészégetőként és kereskedőként vált az 1880-as évekre virilis jogon községi képviselővé és a helyi társadalom tekintélyes tagjává. Gyarapodó vagyonát aztán részben földbirtokok vásárlására fordította.²⁹

A zsidók körében hagyományosabb szakmáknak számító szatócsok, fűszerek, lisztesek, sipka- és pipakészítők mellett a 19. század végére jelentősebb kereskedelmi vállalkozást vitt főtéri rőfösként Blau Áron, textilárusként és járási főtrafikusként Engelszmann József, a rőfös áruház vezetőjeként Fränkl Sámuel, fakereskedőként Pollák Izidor, divatárusként Róth Manó, illetve lisztes lerakat tulajdonosaként Strausz Sálamon. Grünbaum Fülöp mellett pedig jelentős földbirtokosnak számított még Pillischer Mózes is.³⁰ Grünbaum egyik fia, Galambos Pál (1859–1931) – Cató álnéven – egy 1905-ben megjelent, visszatekintő vezércikkében a helyi ipari fejlődést elsődlegesen a német nyelvterületről érkező német (Gerber, Frenner, Schumacher) és zsidó (Freund, Milkó, Herczog) családokhoz kötötte:



2. kép. Grünbaum Fülöp portréja, 19. század (Forrás: Óbecse, Nagyboldogasszony Plébániatemplom Levéltára)

„És ezek a nagy kémények: Freund, Gerber, Frenner és Schumacher! Sajna csupa német név! Mégis megtisztelve érzem magam, ha bármelyik baráti jobbát nyújtja felém! Az ő nevük e város és ezen tájék historiájában tovább fog élni, mint bármelyikünké! Mert ők emelték itt az első nagy kéményeket! Mindannyi kezdő, szegény ember volt, mindannyi most egy magaalkotott szép vagyon ura. [...] Hát nézze meg mindenki ama impozáns sörgyárat, melyet Gerber Nándor rövid idő alatt³¹ ide varázszolt; ama hatalmas fűrésztelepeket, melyet Frenner és Freund az óbecsei ipar alapve-tőiként létesítettek; és ama szép gőzmalmot, melyet Schumacher egy maga tart fenn:

²⁸ Grünbaum Fülöp négy gyereke élte meg a felnőttkort. Három életben maradt fia közül Sándor (1855–1916) 1898-ban, Pál (1859–1931) és Dezső (1876–1915) pedig 1904-ben Galambosra magyarosított. Galambos Pál és családja 1919-ben ki is keresztelkedett.

²⁹ [Fárbás József]: Grünbaum Fülöp kereskedő. *Tiszavidék* 1931. november 8. 3. A Grünbaum és Pillischer család mellett jelentős földbirtokkal rendelkezett az egyébként orvos és bankvezér Milkó Ignác, valamint a fakereskedő Freund József is. Rubinek 1912: 89.

³⁰ [Fárbás József]: Grünbaum Fülöp kereskedő. *Tiszavidék* 1931. november 8. 3.

³¹ Gerber Nándor a gyárat 1806-ban létesítette, amely négy generáción át egészen 1934-ig, a tönkremenetelig működött. Opincál 1997: 57.

úgy mindenki velemmel be fogja ismerni, hogy [...] az emberiségnek manapság [...] az igazi disze és haladásának győzelmi ékessége: a nagy kémények!”³²

A Frenner testvérek „rég beköltözött” elzászi német családként már Milkó Vilmos cége és a Freund-fűrésztelep létrejötte előtt fatelepet vezettek Óbecsén. 1870 körül ők hozták létre a régi Tisza-ágban az első fürdőházat is. A Frenner testvérek esetében azonban nem a felhalmozott családi tőke, hanem Fárbás szerint a katolikus „dúsgazdag” pécskai Németh Antal támogatása biztosította a vállalkozás alapjait már 1890 előtt.³³ A törökbecsei Milkó Vilmos és fia gőzfűrész- és őrlőmalom vállalkozása ugyanakkor Budapesten, Szegeden, Szolnokon és Törökbecsén létesített telephelyet, valamint Szabadkán, Óbecsén és Makón tartott fenn fiókküzletet.³⁴ Újonnan induló vállalkozóként Freund József egyaránt példa a korábban betelepült családok sikerére és az újonnan érkezők integrálódására. Freund József a bajai öregdiákok közötti kapcsolatok révén került a településre, ahol nagybátyja lakott. A bajai kereskedelmi iskolát elvégezve Óbecsén, a római katolikus Csupor Gyula ügyvéd irodájában kapott állást. Gyakornokként az állami adóhivatalban dolgozott, majd a telekkönyvi hivatalba került. Nagybátyja, Freund Ignác tekintélyes vagyonát 1875-ben megörökölve vállalkozásba fogott. Megvette a zsidó esküdtté választott hittestvére, Herczog Mór fakereskedését, és továbbfejlesztve azt bekapcsolódott a máramarosi fakitermelésbe. Az első világháború előtt például a bogdán-fehérliszai, a terebes-fejérpataki, a vaséri, a rahói, a tizsaközi, a bogdán-fehértiszai és más árveréseken szerezte be a kivágott faanyagot.³⁵ A Tiszán leúsztatott tutajokat óbecsei fűrésztelepén dolgoztatta fel, és épületanyagként szállította tovább.³⁶ A kereskedelemnek és a gazdálkodásnak élt, a település megbecsült polgáraként számos embernek adott munkát, s jelentős mértékben támogatta a közügyeket. Freund József 1897-ben az óbecsei izraelita hitközség alelnöke, 1909-ben pedig elnöke lett. A Freund-féle ház a település főutcáján állt.³⁷

A származási hely szerint szerveződő, illetve a felekezeti ségen átnyúló kapcsolathálók más bevándorló izraeliták egzisztenciális sikerét is meghozhatták. A kivégzés után létrejött alkotmányos berendezkedéssel és a rendi világ nyomait őrző közlegelők testületi birtoklásának helyi felszámolásával megnőtt a járásközpontként működő Óbecse mezőváros bürokratikus ügyeit bonyolító, a jog terén képzett hivatalnokok iránti igény. A megfelelő személyek kiválasztásában a római katolikus helyi elit tagjainak személyes ismeretségi köre is szerepet játszott. Löwy

³² Cató 1905: 1–2.

³³ [Fárbás József]: Frenner testvérek fakereskedők. *Tiszavidék* 1931. augusztus 30. 3.

³⁴ SZZSHA 1034/1895. Milkó Vilmos és Fia központi irodájának levele a Szegedi Zsidó Hitközség elöljáróságához.

³⁵ Faárverések eredménye. *A Fakereskedelem* 1913. március 10. 12.; Faárverések. *A Fakereskedelem* 1914. március 10. 3.

³⁶ Szerda 2013.

³⁷ [Fárbás József]: Herczog Mór közs. esküdt. *Tiszavidék* 1932. február 28. 3. [Fárbás József]: Freund József 1856–1933. *Tiszavidék* 1933. április 23. 1–2.

Lajos nyomdász, aki 1901-től immár Lévai néven szerepelt a község legtöbb előrenyomtatott okmányán, hivatalos iratán, Szegedről érkezett a településre. Első műhelye egy szintén Szegedről származó római katolikus német iparos udvarában állt. A nyomda elindulását a helyi prépost-plébános, Szulik József és egy szegedi tiszai kereskedő, a szintén katolikus Zsótér Andor segítette. A járási központtá vált község új nyomdai igényeinek köszönhetően Reisli Sándor cipész házából Löwy Lajos hamarosan a főtérre költözhetett.³⁸ Az izraelita hitközség későbbi elnökét, dr. Milkó Ignác járási főorvost, egykori diáktársaként ugyancsak a prépost-plébános hívta a településre.³⁹

Az Óbecsén 1878-tól 1890-ig szolgáló Szulik József prépost-plébános fenti szerepe a betelepülő 18. századi zsidóság feletti földesúri/egyházi/nemesi felügyelet beidegződéseit és mentális struktúráit idézi. Óbecsére kerülése előtt Szulik egy 1869-es kalocsai prédikációjában a vegyes házasságok ellen emelte fel a szavát. A vegyes házasságban megjelenő nem katolikusok kategóriáját tisztázandó a következőket írta:

„[ez]alatt azonban csak más felekezeti keresztényeket értünk, milyenek a lutheranosok, kálvinisták s görög n[em] egyesültek, nem pedig a nem keresztényeket is; mivel a kath[olikus] egyház zsidóval és pogánnyal semmi szín alatt nem engedi hiveinek a házasságot, ha csak a nem-keresztény fél meg nem keresztelkednék. Már az ilyen házasságok, mint említém, veszélylyel járnak a házaselekre nézve.”⁴⁰

A házasság feldúlhatja az e világi jólétet, de ami ennél is nagyobb kár a prépost szerint, örök kárhozatra juttatja a házaseleket: „Kath[olikus] hitűeknek annyival is inkább okakodniok kell az ilyen vegyes házasság kötésétől, mert az új világi házassági törvény rájuk nézve nem kedvező.”⁴¹ Óbecsén a vérségi kapcsolatok rendezőelve – a polgári házasság 1895-ös bevezetése után is – az volt, ha a hívek a felekezeti kereteken belül maradnak, ugyanakkor az izraelita diáktársakkal és a helyi zsidó családok tagjaival fenntartott kapcsolat és együttműködés más szinteken, illetve más keretek között elfogadható volt Szulik számára. A prépost-plébános prédikációjában kifejtett nézetei és pozitív viszonyulása tényleges zsidó környezetéhez nem számított ellentmondásnak. A régi katolikus elit tagjainak izraelitákkal való kooperációjára szolgáltatót ugyancsak jó példát Gortva Lázár esete, aki egy régi óbecsei család sarjaként az I. Takarékpénztár pénztárosa volt. Egyetlen utódját fiatalon elvesztő apaként sokat jótékonykodott, és emellett a község életébe is aktívan bekapcsolódott, ahol a helyi katolikus és izraelita elit tagjai egyaránt közvetlen környezetéhez tartoztak. „Mint megyei és községi képviselő

³⁸ [Fárbás József]: Lévai Lajos nyomdász. *Tiszavidék* 1931. december 27. 2.

³⁹ [Fárbás József]: Dr. Milkó Ignác járási főorvos és bankigazgató. *Tiszavidék* 1931. augusztus 9. 3.

⁴⁰ Szulik József: *Prédikációk – Pünkösöd után XIV-dik vasárnapra. A vegyes házasságról*. Közli: Rokay 2004: 14.

⁴¹ Szulik József: *Prédikációk – Pünkösöd után XIV-dik vasárnapra. A vegyes házasságról*. Közli: Rokay 2004: 17.

a község irányításában is részt vett dr. Milkó, id. Zsótér, Gombos stb. vezető férfiak környezetében”,⁴² írta róla Fárbás József.

A társadalmi felemelkedésben a tehetség mellett a felekezeti szinten túlműtató kapcsolatok szintén közrejátszhattak. Jung Antal német katolikus lakatosból dr. Balaton Gyula főszolgabíró ajánlásával lett községi tiszviselő, majd a későbbi közgyám – őt a bírói székéből az izraelita Galambos Pál igazgató hívta meg 1898-ban a Nagybanc pénztárosi állásába. Jungot később innen nyugdíjazták.⁴³

A származási hely szerinti csoportosulás az újonnan betelepülő keresztyén rétegek közösségi integrációjában is érvényesült. Fárbás József visszaemlékezéseiben nyomon követte az újonnan betelepülők egykori települési háttérnek kapcsolatháló-teremtő szerepét. Csupor Gyula ügyvéd esetében ezt különösen szemléletesen írta le. Amikor a 18. századi megyei alispán őssel rendelkező Csupor 1872-ben Óbecsére érkezett, ott „találta bajai kartársait: Bende, Parchetich, Szulik, Dr. Milkó, Dömötör vezető férfiakat, akikkel együtt munkálkodtak a város boldogulásán, a társas élet föllendítésén.”⁴⁴ A katolikus vallású Albrecht Gyula csendbiztos társadalmi hálóját – állásának megszűnését követően – szintén a bajai kör adta. „Támogató barátai, a bajaiak [lettek], mert hiszen ő is Bajáról került ide a Tisza mellé, megtették a »Gazdászati Társulat« titkárává, ahol naponta elpípalgatót és emellett ügynökösködéssel, tűzbiztosítással foglalkozott.”⁴⁵ Szintén az 1870-es években a bajai dzsentri Piukovich Dezsőt származása és bajai földije, Csupor, Szulik, Milkó és Parchetich juttatták szerény kézbesítői állásba a községnél.⁴⁶ Ez a bajai kör a rendi társadalom működésével ellentétben már a modern polgári önmeghatározás szerint szerveződött: a világi szerepvállalás és a közös magyar nemzeti célok határozták meg a hivatalnok dzsentrit, a római katolikus papot, az izraelita orvost és az előkelő régi megyei nemesi család leszármazottját, s hozták őket közös alapra az alsó középosztály tagjaival.

A bajai diák- és a pesti egyetemi ismeretségek meghatározók és felekezeti határokon átnyúlók voltak a modernizálódó óbecsei dualista kori elit számára. Az óbecseiek pesti egyetemi körében óbecsei zsidók szintén helyet kaptak. Budapesten 1888-ban alakították meg „az egyetemi és felső iskolai tanulók az »óbecseiek asztaltársaságát«, amelynek helyisége a Szikszay-féle vendéglő I. emeleti éttermében volt. (Elnök volt: Kriszhaber Adolf, gazda: Balaton Gyula, intéző: Waldner József, jegyző: Flesch Ármin)”⁴⁷

A családi/rokonsági kötelékek ugyanakkor mind az izraelitáknál, mind a keresztyéneknél egyaránt az újonnan érkezők közösségen belüli beépülését szolgálták. Az 1870-es évek végén érkező izraelita Róth Zsigmond községi orvos például

⁴² Fárbás 1933a: 29.

⁴³ Fárbás 1933b: 45.

⁴⁴ [Fárbás József]: Csupor Gyula ügyvéd. *Tiszavidék* 1931. október 4. 3.

⁴⁵ [Fárbás József]: Albrecht Gyula csendbiztos. *Tiszavidék* 1931. augusztus 23. 3.

⁴⁶ [Fárbás József]: Piukovich Dezső közs. kézbesítő. *Tiszavidék* 1931. április 19. 3.

⁴⁷ [Fárbás József]: Dr. Balaton Gyula főszolgabíró. *Tiszavidék* 1932. november 13. 3. A Szikszay Ferenc-féle vendéglő a régi Kerepesi út (mai Rákóczi út) és a Múzeum körút sarkán, az egykori Nemzeti Színház mellett állt.

egy helyi vagyonos zsidó családból nősült, és az Obláth leánnyal „kapott egy házat, amely a régi városháza átellenében, az akkori gabona-piacon volt”.⁴⁸ Hasonló módon – helyi nemesi családokkal kötött mű- és vérrokoni kapcsolatok révén – váltak a helyi társadalom részévé az Alföld-szerte ismert katolikus Mezey kántorcsalád gyermekei is.⁴⁹

A korábbi lokalitások csoportképző hatása és a felekezeti-rokoni kapcsolatok integráló jellege mellett nem hanyagolhatók el a felekezeteken belül szerveződő kapcsolatok, szociális hálók sem. A római katolikus papok, az egyházközség világi vezetése, vagy a felekezeti egyleti keretek ilyen szerepet tölthettek be például a gazdasági modernizációval és a társadalmi igények változásával egzisztenciájukat veszítő régi kisiparosok esetében is.⁵⁰

A felekezeti elit kispolgárságnak tett felekezeti gesztusai az izraelitáknál szintén megfigyelhetők. A közkedvelt Kleinwald Lipót izraelita tanítót, szűkös anyagi helyzetét ismerve, gyakran támogatták a jobb módú zsidó polgárok, köztük például Grünbaum Fülöp, amit Fárzás József tanító ekképpen örökített meg egyik írásában.

„Egy izben a piacon szép példány halakra akadt a kora reggelen kelő és sétát tevő öreg Grünbaum és kiválasztva ott egy hatalmas kecsegét, megvette azt a halat áruló »csika«-tól⁵¹ és úgy régi módon: füzvesszőre füzve vitte hazafelé a vicánkoló szép halat. Útjába esett a jó tanító, a derék cimbor, hát úgy határozott, hogy a kecsegét neki ajándékozza, hadd legyen jó ebédje. Betért tehát a kiskapun, de mert még igen korán volt, hát csend van az udvaron, az ajtók zárva. Nohát a halat ráakasztja a szobaajtó kilincsre – és mint a ki jól végezte dolgát, derüs arccal, jól eső érzéssel távozott. A hal [...] farkával ugyancsak verte az ajtó deszkáját. Felfigyelt az ágyban erre a család és az öreg mester papucsba bújt, hogy megnézzé, ki az, aki ilyen korán zörget? – Nagy meglepetésére látta, hogy egy hatalmas kecsége a kopogtató s örömmel vitte be az asszonynak – és fejtörés nélkül már mindjárt tudta is és bejelentette, hogy az adakozó csak az öreg »meszes« lehet. Ugy is volt.”⁵²

FORMÁLIS ÉS INFORMÁLIS HELYI KAPCSOLATOK A GALAMBOS ÉS A FREUND CSALÁD PÉLDÁJÁN

A 19. század utolsó harmadában intenzívvé váló egyleti élet⁵³ megfelelő kereteket nyújtott az óbecsei izraelita hitközség egyes tagjainak a felekezeteken átívelő

⁴⁸ [Fárzás József]: Róth Zsigmond községi orvos. *Tiszavidék* 1932. január 17. 3.

⁴⁹ Barna 2009: 445–446.

⁵⁰ Fárzás 1933c: 6; Fárzás 1933d: 8.

⁵¹ Jelentése magyarul bácsi [G.N.–Z.A.].

⁵² Fárzás 1933e: 32.

⁵³ Barna–Pernye–Kalmár 2013.

kapcsolatok kialakítására. A legjelentősebb helyi zsidó család, a Grünbaumok több generációja szemléletes példa lehet erre. Grünbaum Fülöp és fia, Pál a helyi egyesületi élet szervezéséből vette ki aktívan a részét, míg Pál idősebb testvére, Grünbaum/Galambos Sándor (1855–1916) a gazdasági egyletek alapításában volt kezdeményező.

Grünbaum Fülöp először a Magyar Népkör alakításában vállalt tevékeny szerepet.⁵⁴ Fárbbás 1909-ben így írt az egyesület helyi szerepéről:

„Mint legrégebb társadalmi egyesületünk [...], a Magyar Népkör [...] közel félévszázados múlttal bír és mindenha nyílt és hűséges ápolója volt a hazafias megnyilatkozásoknak. Ez a Népkör vezeti a hazafias ünnepek megülésében a közönséget, tartja együvé a magyar polgárságot, ápolja házi estélyein a magyar dalt, irodalmat, szolgálja a közművelődést hatalmas könyvtárával. Egy egyszerű polgár ember, Lázár József volt a megalapítója és ma is polgár ember, Reisli Sándor iparos áll az élén, mint elnök, aki józan higgadtságával, bámulatos élettapasztalatával közmelegedésre tölti be eme tisztét évek óta.”⁵⁵

Grünbaum Fülöp tekintélyes helyi izraelitaként való részvétele a katolikus többségű, magyarokból és magyarosodó németekből álló Magyar Népkörben a zsidóság magyarosodása, magyar nemzeti és izraelita felekezeti önmeghatározása felől válik érthetővé. Az egyesületben Grünbaum a helyi középosztály alsóbb rétegeivel tarthatott kapcsolatot. Fia, az ügyvéd Grünbaum Pál ugyanakkor már a helyi felső középosztályt tömörítő egyesület, a Társaskör megalakításában játszott meghatározó szerepet. Ahogyan Fárbbás a Galambos Pál életéről szóló írásában írta:

„Míg a Magyar Népkör a társadalom középosztályát egyesíti, addig a Társaskör a lateinerek és a vagyonosok találkozó helye. Ennek az ugynevezett uri kaszinónak elnöke Hetessy Kálmán kir[ályi] járásbíró, aki higgadt modorával, józan elfogulatlanságával szép eredménnyel kormányozza a kört. A megalakításában és irányításában azonban el nem vitatható érdemei vannak dr. Galambos Pál ügyvéd- és lapszerkesztőnek, aki mint társaséletünk egyik legagilisebb tagja, bámulatos utánjárással küzdött ki a Társaskör megalakítását és oly nivóra emelését, amelylyel bármely nagy város igényeit is kielégítheti. A Társaskörnek nagy jelentősége különben abban van, hogy Óbecsén ez az egyetlen közművelődési és társadalmi egyesület, amelyben a szerbek, kik a lakosság egyharmadát teszik, a magyarokkal egyesülten vesznek rész. Ez az első lépés arra a helyes és kívánatos irányban való haladásra, amely megörni óhajtja azt a rideg különválást, amely eddig tartózkodóan elkülönítette a szerb társaséletet a magyartól.”⁵⁶

⁵⁴ [Fárbbás József]: Grünbaum Fülöp kereskedő. *Tiszavidék* 1931. november 8. 3.

⁵⁵ Fárbbás é. n. [1910]: 302.

⁵⁶ Fárbbás é. n. [1910]: 302, 309.

Fárbás nemzetiségi kérdésbe ágyazott meglátásain túlmutatóan megjegyzendő, hogy a Társaskörben a felekezeti és etnikai szempontok nem igazán számítottak.

Galambos Sándor (3. kép) óbecsei földbirtokos megyei szinten a gazdasági élet modernizálásában vállalt szerepet. Óbecsén mintagazdaságot hozott létre, népszerű gazdálkodó volt. Virilistaként került a községi vezetésbe. A Tiszavég nevű járási kerület képviselőjévé, majd később megyei képviselővé választották. 1903-tól a vármegyei Gazdasági Egyesület elnökeként szolgált. A megyét beutazva, gazdálkodási ismereteket népszerűsítő előadásokat tartott. A 19. század végén a növekvő városi lakosság és a polgárosodó vidék népességének biztonságos ellátására jól szervezett kereteket igyekeztek felállítani.⁵⁷ Galambos



3. kép. Galambos Sándor portréja, 20. század (Forrás: Óbecse, Nagyboldogasszony Plébániatemplom Levéltára)

Sándor 1904-ben a vármegyei Gazdaszövetkezetben munkálkodott, valamint a Tejszövetkezet létrehozása ügyében agitált, utóbbihoz még állami pénzt is szerzett. A helyi tejszövetkezeteket szintén ő segített megszervezni a német községek magyar lakossága számára, ami részéről inkább tekinthető filantróp és nemzeti küldetésnek, mint üzleti haszonszerzésnek. Galambos helyi élelmiszeripari gyárak alapítását is szorgalmazta. A katolikus német Ginder Ignác, valamint Terék Károly és az I. Takarékpénztár támogatásával Keményítőgyár Részvénytársaságot hozott létre. A Magyar Népkörben felolvasásokat tartott, az *Óbecse és Vidékében* tárcákat és gazdasági tudósításokat írt.⁵⁸

A helyi hetilap, az *Óbecse és Vidéke* 1888-as megalapítása Szulik József prépost-plébános kezdeményezésére szintén a Grünbaum családhoz kapcsolódik. Dr. Grünbaum Pál ügyvéd, miközben Pesten jogi tanulmányait végezte, dr. Kennedy Géza ügyvéd, a *Pesti Hírlap* szerkesztője irodájában dolgozott gyakornokként. Hazatérve, 1888-ban ügyvédi irodát nyitott, és katolikus munkatársakkal, illetve Szulik pártfogásával hetilapot indított, amelyet csak az első világháborús összeomlás emésztett el. Indulásakor Gombos Béla szolgabíró a lap esetleges provincializmusa miatt aggódott és fejezte ki ellenvéleményét, Debelyácsky Izidor

⁵⁷ Simon 2013: 561.

⁵⁸ Fárbás 1933f: 25.

szerb részről az irányvonal korrektségét kérte számon, és megfenyegette a szerkesztőséget, hogy „röviden elbánunk majd magukkal”. Szulik prépost-plébános, Csupor Gyula ügyvéd, Vissy Károly királyi közjegyző, Milkó Ignác járási orvos, Zsótér Andor kereskedő és Dörner Márton főpostamester viszont lelkesen támogatta a szerkesztőséget.⁵⁹ A lap munkájából az előbb említett Galambos Pál szerkesztőként is kivette a részét, illetve annak aktív publicistája volt. Galambos helyi kapcsolathálóját, községi képviselői tevékenységét Fárbás József, a lapbéli munkatársa, a település modern arculatának kialakításával kötötte össze: negyven éven át képviselőként és lapszerkesztőként a település infrastrukturális fejlesztései (a fontosabb utcákon aszfaltozott járdák, kocsutak létrehozása, villanyvilágítás kiépítése, szegényház, keményítőgyár, a bírósági és postapalota új épülete, polgári fiú- és leányiskola alapítása) mellett szállt síkra. Vármegyei szinten pedig tábla-bíró főügyészi tevékenységét tartotta fontosnak kiemelni. Mindezekon túl testvéreihez hasonlóan mintagazdaságot tartott fenn.⁶⁰

A jótékonyág gyakorlása, szituációtól függően utalhat arra, hol húzódnak a csoporthatárok, illetve a csoportképződés különböző szintjein, ki számít odartozónak vagy kívülállónak. Az óbecsei vagyonos polgárság számára például a gazdasági válságok számítottak olyan helyzetnek, amikor felekezeti választóvonalakat is áthidalhattak. Óbecsét 1894–1895 telén komoly éhínség sújtotta. Ennek okaira Fárbás József 1909-ben ekképpen emlékezett vissza.

„Az 1894-ik silány gazdasági év volt a kisgazdáknak, a magot is alig adta meg, a szegény arató-munkásnak alig 2 hétre adott munkát. Még be sem állt a tél, már elfogyott a kereset. A tél közepén már igen sok családban beállt a nyomor.”⁶¹

A téli nyomor és éhínség enyhítésére 1895 elején a helyi nőegyletek jótékony táncmulatságokat rendeztek. A Grünbaum/Galambos család nőtagjai természetesen részt vettek az izraelita jótékonykodásban. A felekezeti közti kapcsolatokat a jótékony nőegyleti bálokon reprezentatív módon a felülfizetésekkel demonstrálhatták. Ezeket aztán a szervezők a helyi hetilapban a hírovtatban nyugtázták. Az Izraelita Jótékony Nőegylet purimbálgájairól 1909-ben Fárbás úgy írt, mint igen közkedvelt társadalmi eseményekről.

„Az Izr[aelita] Nőegylet farsangi mulatsága ugy Óbecse, mint a környék előkelőségének kedves találkozó helye szokott lenni, amikor az elnöknő az ő bájos hölgy-seregével a mulatságon résztvevők kellemes időtöltéséről előzékenyen és vetélkedve gondoskodnak.”⁶²

⁵⁹ Mák 2013: 396.

⁶⁰ Fárbás 1933g: 23–24.

⁶¹ Fárbás é. n. [1910]: 318–323.

⁶² Fárbás é. n. [1910]: 310.

Az egyesület elnöke özvegy dr. Milkó Ignácné, alelnöke Geiger Mórné, nagyobb presztízsű tagjai pedig dr. Galambos Pálné, Grosz Simonné és dr. Székely Ignácné voltak.⁶³ A purimbál művészi estjén a Milkó család városon kívüli rokoni kapcsolataira is fény vetült: 1895-ben például a szabadkai Milkó Izidor író felolvasása mellett Milkó Vilmos törökbecsei fakereskedő zongorajátékát is hallhatták.⁶⁴ Még évek múltán is tetten érhető a nőegyesület purimbálgjain a keresztény felekezetek kiemelkedő képviselőinek felülfizetése és más, távolabbi hitközségek tagjainak jelentősebb adományai. Az Izraelita Nőegyesület táncmulatságán 1898-ban a Szegedről, Hódmezővásárhelyről, Győről, Szabadkáról és Csúrogról érkező izraelita vallású felülfizetők mellett megjelentek a helyi felső középosztály keresztény felekezetekhez tartozó tagjai is. Közülük felülfizetett Zsótér Andor, Gombos Béla, Balaton Gyula, Popovits Voin gyógyszerész, báró Jovich Sándor, Frenner István, Vissy Károly, Vrhovszky Árpád, Volvovits Béla, dr. Popovits Milán és Obláth Béla.⁶⁵



4. kép. Galambos Dezső portréja, 20. század (Forrás: Óbecse, Nagyboldogasszony Plébániatemplom Levéltára)

Dr. Grünbaum Pál és fivére, Grünbaum/Galambos Dezső (1876–1915) (4. kép) – más izraelita és pravoszláv polgárokkal együtt – a katolikus, azaz a Magyar Nőegyesület táncmulatságán szintén felülfizetett, amely cselekedetükkel együtt társadalmi presztízsüket is kifejezésre juttathatták. A Magyar Nőegyesület esetében a felekezeti határok jelképes áthidalása látható. Az izraelita bál után egy héttel megrendezett katolikus táncmulatságon például a görögkeleti szerb polgárok közül felülfizetett Gavanszky Milos, dr. Popovits Milán, Mialovich József, özv. Karakasevics Simonné, Mrávits Lukács, Horváczky Jevrem, Bugarszky Sándor, az izraeliták közül Schlesinger Ede, dr. Grünbaum Pál, Grünbaum Dezső, Deutsch Jenő, Deutsch Miksa, Klein Adolf, dr. Milkó Ignác, Fränkel Lajos,

⁶³ Fárbas é. n. [1910]: 310.

⁶⁴ Ujdonságok. Izr. nőegyesület bálja. *Óbecse és Vidéke* 1895. január 13. 4.; Az óbecsei izraelita nőegyesület hangversenye és táncvígalmá. *Óbecse és Vidéke* 1895. február 10. 2.

⁶⁵ Ujdonságok. A zsidó nőegyesületi táncmulatság. *Óbecse és Vidéke* 1898. január 16. 3.; Ujdonságok. Az óbecsei izraelita nőegyesület január 9-én tartott táncvígalmán fölülfizettek... *Óbecse és Vidéke* 1898. január 16. 3. Bővebben: Glässer–Zima 2013: 264–265.

Strausz Salamon és Engelsmann Jakab, valamint a vidéki magyarosodó svábok közül Putz Albert bácsföldvári malomtulajdonos és Zwip Rezső törökbecsei szikvízgyáros.⁶⁶

Az óbecsei ipartestületi táncvigalmakon pedig a helyi izraelita elit köréből a megyei és helyi mezőgazdasági életben aktív szerepet játszó családok fizettek felül, a Grünbaum családból például Grünbaum Sándor, valamint a községi orvos, dr. Weinberger Ignác. A Weinberger család ugyanis akkoriban gabonakereskedéssel foglalkozott; felmenőik a 19. század elején gyertyakészítők voltak, valamint folyami malmot és olajütőt tartottak. Az izraelita kereskedők közül még Fränkel Sámuel és Müller Ármin is megjelent.⁶⁷

Csupor Gyulának, aki 1883–1895 között palánkai főszolgabíró volt, és 1896-tól nyugdíjasként visszatért Óbecsére, Fárbás szóhasználatában „szónok iskolája” volt. Asztaltársaságnak a magyar és német katolikus családok leszármazottai mellett Galambos Sándor is tagja volt.⁶⁸

A helyi magyar közösségen belül az evangélikusok és a reformátusok kisebbséget alkottak, sem gazdasági súlyuk, sem társadalmi presztízsük nem vetekedett a katolikusokéval. A millenniumra megvalósuló nemzeti és konfesszionális keretek között értelmezhető, hogy a közös evangélikus-református imaház felépítését a helyi katolikusok és izraeliták is támogatták, sőt még a Szegedi Zsidó Hitközségben is található adakozásra utaló források.⁶⁹ Utóbbi közösség elöljáróságából Czukor Ignác szegedi táblabíró, a hitközség egyik prominensét⁷⁰ rokonni szálak is kötötték Óbecséhez, lánya ugyanis Grünbaum Pál felesége volt. Az evangélikus-református templom avatóján, 1896-ban Grünbaum Pál képviselte az izraelita hitközséget, ő köszöntötte Szász Károly püspököt.⁷¹ Grünbaum Pál izraelita felekezeti vonalon, a lokalitásból kilépve is jótékonykodott. A pesti neológ festő, Laub/László Fülöp mecénása volt, amikor a pályája elindult. Óbecsén is fogadta, és családi portrékat festetett vele.⁷²

A felekezeten átívelő kapcsolatokra és jótékonyági tevékenységekre röviden még a Freund család példáját említenénk. Freund József fűrésztelep-tulajdonos amellett, hogy hozzájárult az uralkodói adományból emeltetett óbecsei zsinagóga építéséhez, téli imaházat is létrehozott a helyi izraelita hitközség számára, a Ferenc József Rabbiképző Intézet fiúinternátusa számára pedig megvásárolta Budapest VII. kerületében a József körút 27. szám alatt található négyemeletes

⁶⁶ Ujdonságok. Az óbecsei magyar nőegylet január 15-én tartott táncvigalmán fölülfizettek... *Óbecse és Vidéke* 1898. január 23. 3.

⁶⁷ Ujdonságok. Köszönetnyilvánítás. *Óbecse és Vidéke* 1898. január 30. 3.

⁶⁸ Fárbás 1933h: 13–14.

⁶⁹ SZZSHA 919/1895. 1–2: 14110/1895. sz. ker. miniszteri engedélyszámú gyűjtés az óbecsei ev.-ref. imaház építésére. N.N. 1897: 19.

⁷⁰ Pál 2004: 106.

⁷¹ Az ó-becsei templom fölépítése és fölavatása. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1896. június 21. 393–394.

⁷² Mihailović 2013: 425–426.

bérházat.⁷³ Ugyanakkor 25. házassági évfordulóján egy óbecsei és várpalotai izraelita hajadonokat kiházasító alapítványt tett, amelyet aztán fűrésztelepének minden rászoruló munkására kiterjesztett.⁷⁴ Óbecsén szintén felekezettől függetlenül a szegény- és beteggondozás alapjait is lerakta. Az alapítványi szegényház mellett tervei között szerepelt egy óbecsei kórház is, ennek felállítását azonban az első világháború kitörése megghiúsította.⁷⁵ A szegényház és kápolna 1903-as alapítóleveléből világosan kitűnik az emberi motiváció a jótékonyságok mögött, amellyel a Freund házaspár nem állt egyedül Óbecsén. A gyermektelenségből fakadó bánatot polgári filantrópiával enyhítették, a település lakosainak javára.

„[A] magyar hazánknak, mely nekünk védelmet, jogot és jólétet nyújtott, és melynek oltárán, hogy ezen kis áldozatot bemutatunk – kipótolja sirunk küszöbéig édes örömmünket és büszkeségünket – hogy kiktől az isteni gondviselés a gyermekeket megtagadta, azok hajlékában pihenjen, azok hajlékában étkezzék a szegény szükölködő, a sorsüldözött, hogy a nemes város előljárói alapítványunkat mindenkor az igaz, a felekezeti vagy nemzeti különbséget nem ismerő apostoli emberszeretet szellemében fogja kezelni.”⁷⁶

A közel száz férőhelyes szegényház idős, munkaképtelen szegényeket és 12 év alatti óbecsei árvákat fogadott be.⁷⁷ Freund József és Böhm Irén a katolikus többségű községben Jézus Szent Szívének dedikált kápolnát építtetett a szegényház számára. A helyi szabadelvű lap így tudósított az eseményről:

„Kedden lett felszentelve a Szegényház kápolnája. [...] Megjelent az ünnepségen Freund József és neje, a Szegényház alapítói, továbbá Balaton Gyula főbíró, Reisli Sándor községi bíró, Jauch Ferenc és Kovács Ferenc plébánosok stb. A kápolna szentelést Blazek Lajos esperes, b[ács]földvári plébános végezte, aki az evangélium alatt gyönyörű beszédet mondott a felebaráti szeretetről, a jótékonyosság gyakorlásáról és lángoló szavakkal adózott az alapítóknak, a kik otthont adtak az elhagyott szegényeknek [...].”⁷⁸

⁷³ Egy nagy kérdés megoldása. – Megvan a rabbi- és tanítóképzőintézetek internátusa. *Egyenlőség* 1918. július 1. 8–9.; Fodor Fülöp: A Rabbiképző internátusának alapítójánál. *Múlt és Jövő* 1928. január, 29.; N. N.: Freund József. *Múlt és Jövő* 1918. augusztus, 270–271.

⁷⁴ Flaskár 2005: 61.

⁷⁵ [Fárbás József]: Freund József. *Tiszavidék* 1933. április 23. 1–2.

⁷⁶ 1903. augusztus 31-i keltezésű, 308-as számú községi határozat nyomán íródott alapítólevél: ÓVMG 2b/i–1. Véleményünk szerint ez esetben nem kizárólag a társadalmi integráció előmozdítása a mozgatórugó, hanem egy kulturális minta is fellelhető a leszármazottak hiányának kezelésére, ami összhangban állhat a világ jobbá tételének (*tikun olám*) judaizmusból fakadó modern gondolatával.

⁷⁷ Flaskár 2005. 58.

⁷⁸ Ujdonságok – Kápolnaszentelés. *Óbecse és Vidéke* 1905. szeptember 17. 3.

Freund József a hitközség prominenseként nem katolikus hitbéli meggyőződésből, hanem a neológ izraelita körökben terjedő univerzális erkölcsi misszió és filantrópia megnyilvánulásaként építtetett és rendezett be Jézus Szíve-kápolnát, ezáltal a kor modern jelenségeire adott konzervatív válaszokat artikuláló katolikus kultuszt jelenített meg. Freund községi hivatalnokból lett tőkés vállalkozóként, az emancipáció és a recepció talaján állva, modern nemzeti elköteleződésből a többségi helyi keresztény társadalomhoz fűződő szálait erősítette meg. A fentebb említett alapítólevélből ez világosan kitűnik.

„Midőn Óbecse község szegényeinek és szükölködőinek részére hajlékot veszünk – ezen alapítványunkkal egyrészt azon szeretetnek adunk kifejezést, melylyel a város minden rendü, vallásu és nyelvü lakossága iránt viseltetünk, másrészt azon nagy tartozásnak egy parányi részecskéjét törlesztjük, melylyel a mi imádott, a mi szép, a mi dicső magyar hazánknak tartozunk.”⁷⁹

Az izraelita-katolikus kapcsolatok nem értelmezhetők pusztán a többségi magyar elithez való igazodásként. A más felekezeteknek tett gesztusok egy modern konfesszionális rendszer keretében érthetőek meg, a rendi világban ezek még átjárhatatlan falakba ütköztek.

* * *

Az óbecsei járás 19. század végi társadalmában a korábbi nemzedékek gondolkodási sémái nem váltak élesen el a modern jelenségektől. A tősgyökeres családok tagjai és az újonnan, a szomszédos vagy távolabbi megyékből ide érkező izraelita egyének egyaránt ennek a társadalmi valóságnak váltak a részévé. A különböző szituációkban és társadalmi intézményekben a premodern világ modelljei, etoszai, értelmezési sémái és közösségi cselekvésmintái a modern jelenségekkel ötvöződtek, ahogyan ezt a bemutatott zsidó esküdt esete is tükrözte. A katolikus plébános által támogatott helyi lap pedig a modernizáció fórumaként szolgált, a település modern arculatáról és társadalmi problémáiról folyó vitáknak adott teret. A modernitás mint a tradíció és az új jelenségek ötvözete ugyanakkor szakadásokat is hozott a közösségi cselekvésmintákban, ahogyan a felekezeti közéleti jó-tékonyosság esete mutatta.

A községi közigazgatás, a gazdasági modernizáció és az egyleti működés példái egyaránt arra világítanak rá, hogy a konkrét alulnézeti perspektíva a nagy sémákat tekintve módosulhat, a lokális kapcsolatok, egyéni ismeretségek és összefonódó csoportérdekek változtathatnak az országos folyamatok helyi értelmezésén. Számos szimbolikus cselekedet nem értelmezhető a lokalitás ismerete nélkül. Ebből a szempontból zárványszerű nemzedéki emlékezetekként a helyi lapok, községi jegyzőkönyvek, visszaemlékezések és a tárgyi-képi fordulat jegyében felhasználható köz- és felekezeti gyűjteményi anyagok Óbecse esetében

⁷⁹ ÓVMG 2b/i–1.

hasznos forrásul szolgáltak, nélkülük ilyen mélységű – bár így is töredékességében rekonstruált – képet sem kaphattunk volna.

Óbecse társadalmának különböző szintjein más-más csoporton belüli és csoportközi rendezőelvek hatottak. A helyi társadalom felsőbb szintjén a gazdasági és a társadalmi státus volt a rendezőelv, középszinten pedig a felekezeti és a nemzetiség. Ezt árnyalta továbbá az, hogy az azonos helyről származó elit csoportok szintén erősen összetartottak (lásd az említett bajaiakat vagy szegedieket). A rendezőelvek terén heteroglosszia volt rekonstruálható: az emberek különböző helyzetekben más és más elvek szerint gondolkodtak, illetve cselekedtek, a felekezeti pedig sok mindent felülírt. A modern társadalom rendezőelvei így a társadalmi élet egyes részterületein hatottak, más területek ugyanakkor a korábbi társadalmi státusz és felekezeti viszonyok alapján szerveződtek.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával a dualizmus idején kialakult lokális kapcsolatrendszerek jelentőségüket veszítették. A tanulmányban leírt lokalitás szétesett. A korábban működő társadalmi kapcsolatok felbomlottak, együtt élő felek egymás ellen fordultak. A front összeomlása és a sorkatonák hazaérkezése Óbecsén is zsidók boltjainak fosztogatásába torkollott:

„Először Pillischer Hermann házat rohanta meg a tömeg. Pillischer fia, dr. Pongrácz Sándor ügyvéd, főhadnagy, ki négy év után jött haza a frontról, öccsével, fivérével a harcban elesett. Az óbecsei zsidóságot egytől egyig kifosztották, tizenhat ház leégett. A kár kétmillió korona.”⁸⁰

Freund Józsefet, sógorának Löbl Fülöpnek az imakönyvi bejegyzése szerint 1918. november 2-án teljesen kifosztották,⁸¹ így a család Szegedre menekült, ahogyan a Galambos család is. A fűrésztelep-tulajdonos Freund József 1918 augusztusában eladósodott, óbecsei házat a Főutcán (Wilson utca 35.), a református templom mellett 1923 áprilisában elköltözés miatt kedvező áron eladásra hirdették.⁸² Draskóczy Ede (1891–1945) ügyvéd, lapszerkesztő és magyar kisebbségi politikus vásárolta meg. Freund Szabadkára költözött. 1928-ban a *Múlt és Jövő*nek immár elkötelezett cionistaként nyilatkozott: „Anyagilag szívesen támogatom és tiszta szívből óhajtom, hogy a zsidó nemzeti otthon fölépüljön. Ki ne örülne ennek? Konstruktív zsidó munka és halhatatlan zsidó dicsőség [...]”⁸³

⁸⁰ Szabolcsi 1993: 241.

⁸¹ SZZSHA KIK *Mákvör imádságos könyv az év minden napjára*. IV. kötet, Jom-Kippur ünnepre.

⁸² Eladó ház. *Tiszavidék* 1923. április 1. 3.

⁸³ Fodor Fülöp: A Rabbiképző internátusának alapítójánál. *Múlt és Jövő* 1928. január, 28–29.

FORRÁSOK

- Óbecsei Városi Múzeum és Galéria, Óbecse (ÓVMG)
2b/i–1: Jézus Szent Szíve kápolna „alapítólevél”, 1903. augusztus 31.
- Óbecse-Belvárosi Nagyboldogasszony Plébániatemplom Levéltára, Óbecse (ÓPL)
Rendezetlen hagyatéki anyagok, portrék.
- Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma (SZZSHA)
Szegedi Zsidó Hitközség iktatott iratai, 1895.
- Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma, Kézírásos bejegyzéssel ellátott imakönyvek különgyűjteménye (SZZSHA KIK)
Mázköz imádságos könyv az év minden napjára. IV. kötet, Jom-Kippur ünnepre. Ford. Schön József. Budapest.
- A Fakereskedelem*, 1913–1914.
Múlt és Jövő, 1918–1928.
Óbecse és Vidéke, 1888–1918.
Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1896.
Tiszavidék, 1931–1933.
- Óbecse Népiskolai Évkönyvek*, 1856–1919. Online adatbázis: A Kalocsa-Bácsi Főegyház-megye Történeti Sematizmusa. A Főegyházmegye 18–20. századi archontológiája és történeti névtára, <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/obecse-o-becse-1856-1919> – utolsó letöltés: 2022. március 27.
- Borovszky Samu (szerk.) 1909: *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Bács-Bodrog vármegye*. 1–2. kötet. Országos Monografia Társaság, Budapest.
C[ató] [Galambos Pál]: A főorvosi állás. *Óbecse és Vidéke* 1892. február 14. 2.
Cató [Galambos Pál]: A nagy kémények. *Óbecse és Vidéke* 1905. július 23. 1–2.
Csuka Zoltán 1941: Személyi adattár. In: Csuka Zoltán (szerk.): *A visszatért Délvidék*. Halász Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, Függelék 1–140.
Fárbás József é. n. [1910]: Óbecse. In: Csoór Gáspár (szerk.): *Bácska társadalmi élete*. Herceg Szanatórium Egyesület, Budapest, 301–362.
Fárbás József 1933a: Gortva Lázár. In: Fárbás József: *Régi arcok. Száz arckép a régi Becse közéletéből*. Radoszávlevits Vladimir könyvnyomdája, Sztari-Becsej, 29.
Fárbás József 1933b: Jung Antal. In: Fárbás József: *Régi arcok. Száz arckép a régi Becse közéletéből*. Radoszávlevits Vladimir könyvnyomdája, Sztari-Becsej, 45.
Fárbás József 1933c: Beretka János. In: Fárbás József: *Régi arcok. Száz arckép a régi Becse közéletéből*. Radoszávlevits Vladimir könyvnyomdája, Sztari-Becsej, 6.
Fárbás József 1933d: Bogár Károly. In: Fárbás József: *Régi arcok. Száz arckép a régi Becse közéletéből*. Radoszávlevits Vladimir könyvnyomdája, Sztari-Becsej, 8.
Fárbás József 1933e: Grünbaum Fülöp. In: Fárbás József: *Régi arcok. Száz arckép a régi Becse közéletéből*. Radoszávlevits Vladimir könyvnyomdája, Sztari-Becsej, 32.
Fárbás József 1933f: Galambos Sándor. In: Fárbás József: *Régi arcok. Száz arckép a régi Becse közéletéből*. Radoszávlevits Vladimir könyvnyomdája, Sztari-Becsej, 25.

- Fárbás József 1933g: Galambos Pál, dr. In: Fárbás József: *Régi arcok. Száz arckép a régi Becse közéletéből*. Radoszavlyevits Vladimir könyvnyomdája, Sztari-Becsej, 23–24.
- Fárbás József 1933h: Csupor Gyula. In: Fárbás József: *Régi arcok. Száz arckép a régi Becse közéletéből*. Radoszavlyevits Vladimir könyvnyomdája, Sztari-Becsej, 13–14.
- N. N. 1897: *A Szegedi Zsidó Hitközség évi jelentése 1896-ról*. Szeged.
- Rubinek Gyula, zsitvabessenyői (szerk.) 1912: *Magyarországi gazdaczímár. Magyarország, Horvát- és Szlavonországok 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával*. Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
- Rokay Zoltán (szerk.) 2004: *Szulik József prózai írásai – Szulik József emlékezete*. Óbecse – Lux Color Printing és Szulik Alapítvány, Óbecse.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A. Gergely András 1993: *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. (Scientia Humana.) MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Altermatt, Urs 2001: *A katolicizmus és a modern kor. A svájci katolicizmus 19. és 20. századi társadalom- és kultúrtörténete*. (Ford. Somogyi Gyula.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Appadurai, Arjun 2001: A lokalitás teremtése. (Ford. Szeljak György, Árendás Zsuzsa.) *Regio* (12.) 3. 3–31.
- Barna Gábor (szerk.) 2009: *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv (Mezey-énekek)*. JATE Néprajzi Tanszék, Szeged.
- Barna Gábor – Pernye-Kalmár Sára 2013: Egyletek és egyesületi élet Óbecsén a 20. század közepéig. In: Glässer Norbert (főszerk.): *Óbecse a polgárosodás útján*. Óbecse Község, Óbecse, 344–377.
- De Certeau, Michel 2010: *A cselekvés művészete*. (Ford. Sajó Sándor, Szolláth Dávid, Z. Varga Zoltán.) Kijarat Kiadó, Budapest.
- Eisenstadt, Shmuel N. – Riedel, Jens – Sachsenmaier, Dominic 2008: A sokféle modernitás elméletének kontextusa. (Ford. Gárdos Judit.) In: Niedermüller Péter et al. (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 182–189.
- Flaskár Melinda 2005: Fejezetek az Óbecsei Zsidó Hitközség történetéből. *Bácsország* (8.) 4. 56–62.
- Gavrilović, Vladan 2001: A Tiszai koronakerület. In: Radics Kálmán (szerk.): *Vármegyék és Szabad kerületek I–II*. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 27.) Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 349–354.
- Glässer Norbert – Zima András 2013: A község és polgárai. In: Glässer Norbert (főszerk.): *Óbecse a polgárosodás útján*. Óbecse Község, Óbecse, 249–292.
- Mák Ferenc 2010: A járásosztás bácskai vitái a Tisza mentén. A közbirtokossági és polgári magántulajdon közötti átmenet Óbecsén a sajtó tükrében. *Bácsország* (13.) 4. 13–28.
- Mák Ferenc 2013: Közszellemet alkotni és azt maradandólag fenntartani. In: Glässer Norbert (főszerk.): *Óbecse a polgárosodás útján*. Óbecse Község, Óbecse, 153–173.

- Mihailović, Radoslav 2013: Od plemićke i građanske kuće do muzeja. In: Glässer Norbert (főszerk.): *Óbecse a polgárosodás útján*. Óbecse Község, Óbecse, 418–452.
- Mód László 2013: Adalékok Óbecse gazdálkodásához. A település előljáróságának szerepe az állattartás megszervezésében és a határhasználat rendjének szabályozásában. In: Glässer Norbert (főszerk.): *Óbecse a polgárosodás útján*. Óbecse Község, Óbecse, 103–113.
- Opinčal, Dušan 1997: *Bečej–Becse*. Radno Bečej – komercijalni radno. Óbecse.
- Pál József 2004: A szegedi zsidóság 1918 előtti gazdasági és társadalmi szerepe, a hitközösség és a zsidó egyesületek szociálpolitikai tevékenysége. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok*. (Studia Historica 7.) Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 83–155.
- Pejin Attila 2013: Óbecse A Tiszai korona-kerületben 1751–1848. In: Glässer Norbert (főszerk.): *Óbecse a polgárosodás útján*. Óbecse Község, Óbecse, 29–69.
- Simon András 2013: Polgári gasztronómia és fogyasztás, vendéglátóhelyek, asztaltársaságok. In: Glässer Norbert (főszerk.): *Óbecse a polgárosodás útján*. Óbecse Község, Óbecse, 556–582.
- Szabolcsi Lajos 1993: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica 5.) MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.
- Szerda András 2013: A fa útja Máramarostól Óbecséig. Óbecsei tutajosok és fűrésztelepek a 19. század végén és a 20. század első felében. In: Glässer Norbert (főszerk.): *Óbecse a polgárosodás útján*. Óbecse Község, Óbecse, 153–173.

Bagdi Róbert – Hlbocsányi Norbert

A Kohner család gazdasági érdekeltségei

A Kohner család egyike volt azoknak a 19. század folyamán felemelkedő izraelita családoknak, amelyek bárói címet nyertek: a Kohnerék esetében ez az esemény 1912-ben következett be. A *Pénzvilág* 1911-ben, első számában, így írt róluk: „[...] ötven esztendő múlva a Hatvany-Deutschok, Kohnerék és okányi Schwartzok lesznek Magyarország legelső arisztokratái.”¹ Nemcsak a kortársak, de a történeti kutatás is hasonló következtetésre jutott: a nagykereskedő család² negyedik generációját képviselő báró dr. Kohner Adolf (1866–1937) Lengyel György kutatása szerint a pesti „multipozicionális”³ elit stabil és meghatározó tagja volt a 20. század első három évtizedében, mivel nagyszámú gazdasági, társadalmi, kulturális és tudományos pozíciót töltött be. Az 1908-tól a család fejének számító báró dr. Kohner Adolf korának egyik legnagyobb vállalat alapítója volt, még ha gazdasági érdekeltségeinek egy részét „örökölte” is. Kutatásaink szerint Adolf összesen 34 cég alapításában vett részt, ezenfelül 63 különböző cégben részvényesként és 3 közkereseti társaságban tulajdonosként volt jelen. 1925 körül összesen 32 banki és vállalati tisztséget viselt: 11 elnököt, 1 társelnököt, 3 alelnököt, 15 igazgatót, 1 felügyelőbizottságot, illetve 1 kereskedő bankhoz tagja is volt.⁴ Ezen szint eléréséhez ugyanakkor nélkülözhetetlen volt az előző generációk családi vagyont és kapcsolatrendszerét gyarapító tevékenysége is, amit a megkötött házasságok tovább erősítettek.

A család zsidó vallású volt (1868 után a neológ irányzathoz tartozott), és az életükben fontos szerepet játszott a hagyomány, a hit, ami alapvetően meghatározta a házassági stratégiáikat is. Erről 1927-ben báró dr. Kohner Adolf így írt:

„Az én életemnek vezérfonala az ősi tradíciókhoz való törhetetlen ragaszkodás, a megszentelt hagyományok mélyeséges tisztelete, minden zsidó ügy iránti lelkesedés, a zsidóság egyetemes érdekeinek szolgálata. Ezeket az érzéseket és akaratokat a családi otthonból hoztam magammal. Apám és nagybátyám emlékét tisztelem meg azzal, hogy azokat a mély kapcsolatokat, amelyek őket a hitközséghez kötötték, tovább ápolom.”⁵

¹ A zsidók szerepe a közigazdaságban. *A Pénzvilág* 1911. 19.

² A Halmos Károly által meghatározott vállalkozócsaládok tipológiája szerint Kohnerék az a-típusba tartoztak. Halmos 2005: 46.

³ Kutatásai alapján Kohner Adolf 1927-ben és halála évében, 1937-ben is a multipozicionális gazdasági elitbe tartozott, mivel legalább három elitpozíciót birtokolt. Lengyel 1993: 125–126.

⁴ *Központi Értesítő* 1894–1938; *Mihók-féle Compass* 1910–1912; *Nagy Magyar Compass* 1912–1939.

⁵ Dr. báró Kohner Adolf: „Az ősi tradíciók ápolása vezérelvem”. *Zsidó Évkönyv* 1927/1928: 258.

A tanulmány célja, hogy a Kohner család többgenerációs⁶ – a 19. századon, illetve a 20. század első harmadán átívelő – történetén keresztül bemutassa, hogyan, milyen lépésekben valósult meg egy Magyarországra bevándorlóként érkező izraelita család felemelkedése. Milyen szerepet játszottak a növekvő társadalmi presztízsből, vagyonból a családi kapcsolatok és a részben azokkal szoros összefüggő gazdasági érdekeltségek? A család felemelkedése a dualizmus kori modernizációval párhuzamosan történt, illetve annak egyfajta eredményeképpen, amit számos társadalmi-gazdasági jelenséggel lehet leírni. A hitét erősen gyakorló Kohner családban az egymást váltó generációk sorsa alapján a hagyományos vallási kötődés éppen a modernizációnak vált „áldozatává”. A család fejének, Kohner Adolfnak 1937 januárjában bekövetkezett halála után egy évvel ugyanis a család több tagja⁷ elhagyta ősei hitét, ami megdöbbenést keltett a zsidó vallásukat gyakorlók körében Magyarországon.⁸ „A Kohner név ugyanis majdnem egy évszázadon keresztül ott ragyogott a magyar közélet homlokzatán ugyanakkor, mikor a magyar zsidóság történelmének is a legragyogóbb nevei közé tartozott.”⁹

A KOHNER CSALÁD GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGE 1894-IG

A családi hagyomány szerint Kohner (Kuhner) Náthán Mózes terménykereskedő Lipcseből vándorolt el valamikor a 18. és 19. század fordulóján a jobb megélhetés reményében a csehországi Neumarktba (ma Úterý, Plzentől északnyugatra),

⁶ A tanulmányban szereplő családtagok családfája az 1. mellékletben található.

⁷ Báró Kohner Alfréd két fia feleségeikkel, illetve Kohner Adolf leánya, Kohner Kató (Lukács Antalné) 1938 januárjában (tehát az I. zsidótörvény előtt) jelentette be a pesti hitközség rabbi-hivatalában, hogy el kívánják hagyni az izraelita felekezetet. A Kohner-bárók kitérése. *Egyenlőség* 1938. január 18. 5.

⁸ Konrád Miklós kutatásai alapján, a dualizmus utolsó évtizedeiben a nagypolgári státuszba sorolható izraeliták közül, a bárói címet elnyert családok körében volt a legmagasabb az őseik hitét elhagyók aránya. Más bárói családokhoz képest tehát a Kohner család említett tagjai viszonylag későn, mondhatni az utolsó hullámban tértek ki. Konrád 2014: 262–266. A Kohner család tagjai közül báró Kohner Simon Vilmos (Willy) római katolikus vallásra való áttérésére hívjuk fel a figyelmet. Konrád Miklós 1938. november 15-i keltezéssel egy polgári anyakönyvi bejegyzésre hivatkozik. Konrád 2014: 268. Saját kutatásaink szerint 1920. december 6-án Kohner Adolf és Willy kérelmére egy keresztlévlé alapján adták ki a keményítő árusításához szükséges iparengedélyt, így további kutatásnak kell tisztáznia az ellentmondást. BFL IV.1474.c. Budapest Székesfőváros V. Kerületi Előljárási iratai (1873–1950), Iparügyi és egyesületi nyilvántartások (1873–1949), D iparlajstrom 1918–1922., 19. kötet, 1011. bejegyzés; Báró dr. Kohner Éva, Kohner Alfréd unokája (1929–2021) Hlbocsányi Norberttel folytatott személyes találkozásakor Willy áttérését önkéntes meggyőződésnek nevezte. Karády Viktor a „kitérés” a voluntarista asszimiláció egyik formájaként határozta meg. Karády 1997: 132. Az ötödik generációba tartozó báró dr. Kohner Éva hívó református, míg unokatestvére, báró Kohner Jenő György (1931–2009) anglikán lelkész lett.

⁹ A Kohner-bárók kitérése. *Egyenlőség* 1938. január 18. 5.

s gyermekei¹⁰ már ott is születtek: Henrik (1804/1805–1874) és Ábrahám Adolf (1815–1860), aki Kohner Adolf nagyapja lett.¹¹ Az első információk szerint Kohner Náthán Mózes és fia Henrik Pozsonyon keresztül a magyar vidéket járva gyapjút és libatollat gyűjtött, amit Neumarktban adtak el.¹² Kohner Ábrahám Adolf volt az első, aki Magyarországon telepedett le, a Csongrád vármegyei Hódmezővásárhelyen, az 1830-as években. Itt került üzleti kapcsolatba Sváb Lőrinc¹³ nagykereskedővel, akinek Lujza (1818–1880) nevű lányát el is vette, s a házasság révén megszerezte a Torontál vármegyei Valkányban a kocsóháti birtokot. Ez a kapcsolat alapozta meg a magyarországi Kohnerek gazdasági tevékenységét.¹⁴ Kohner Ábrahám Adolf 1840-ben költözött családjával Pestre, a Dohány utca 6. szám alá. Ábrahám Adolf az 1840-es években már részt vett a terménykereskedők korabeli kávéházakban tartott gyűlésein. Pesti közösségi kapcsolatait jelzi, hogy 1842-ben az izraelita, majd 1852-ben a kiváltságos nagykereskedői testületnek is tagja lett. 1853-ban pedig bátyjával, Henrikkel együtt alapító tagjai voltak a Pesti Lloyd Társulatnak, amely a korabeli kereskedelem legfontosabb alulról szerveződő érdekvédelmi társulásának számított. A család férfi tagjai tehát már a század közepén a pesti gazdasági élet meghatározó szereplőivé váltak.¹⁵

A Kohner família klánszerűen szerveződő család volt, amelynek első feje Kohner Ábrahám Adolf, a Pesten letelepedett családfő lett.¹⁶ Halála után a testvére, majd a fia, végül pedig az unokája, báró dr. Kohner Adolf követte. Senior hatalommal rendelkezett a háza minden tagja felett. Az ő feladata volt a jogok, a státusok, és a címek számontartása, a vagyon, a családi cég kezelése, megőrzése és továbbadása, illetve a kapcsolati háló építése is.¹⁷

¹⁰ A gyermekek pontos számának meghatározásához nem áll rendelkezésre elegendő forrás. Báró dr. Kohner Éva három további leánytestvért (Teréz, Éva és Erzsébet) említett Hlbocsányi Norbertnek személyes találkozásukkor. Hlbocsányi 2015: 170.

¹¹ BFL IV.1202.h. Relations a. n. 10693/1842.; *K. K. priv. Prager Zeitung*, 1820. augusztus 25. 1296.

¹² Koloman von Balkányi: Ein Abschnitt ungarische Wirtschaftsgeschichte. *Pester Lloyd* 1928. május 27. 14.

¹³ Sváb Lőrinc (1797–1883) a Lorenz Schwab egyéni cég tulajdonosaként terménykereskedéssel foglalkozott, és az egyik első zsidó származású földbirtokos volt: birtokai Csongrád, Heves és Külső-Szolnok vármegyében terültek el. BFL IV.1411.b. 9884/1874 Kohner hagyatéki és gyámsági ügy, 301/1883. Sváb hagyatéki ügy.

¹⁴ BFL IV.1202.h. Relations a. n. 7993/1841; IV.1411.b. 9884/1874. Kohner hagyatéki és gyámsági ügy, 301/1883. Sváb hagyatéki ügy.

¹⁵ 1846/1847-ben összesen 3274 zsidó család élt Pesten, ami nagyjából 16 ezer főt jelentett a 120 ezer lakosú városban. A családok 53,95%-a a kereskedelemben, míg 14,33%-a az iparban, 31,72%-a pedig más egyéb szakmákban dolgozott. BFL IV.1202.h. Relations a. n. 10693/1842, IX.44. 2. kötet 7. *Első Magyar Zsidó Naptár* 1848: 45–47, 137; Vörös 1979: 85.

¹⁶ Ábrahám Adolfot tekinthetjük a család első szeniorának, elsősorban mivel az 1840-es és 1850-es évek forrásaiban az ő neve fordult elő a legtöbbször. 1842-ben például ő lett tagja a nagykereskedők testületének, ahol Kohner Henrik neve nem szerepelt. Gyermekei eleinte részt vettek a családi cég irányításában, majd apjuk emlékére új céget alapítottak.

¹⁷ Hlbocsányi 2012: 43–44.

A családi céget a Heinrich Kohner & Brüder (Kohner Henrik és testvérei) közkereseti társaság jelentette.¹⁸ A cég Dohány utcai telephelyén terménykereskedéssel (gyapjú, toll, gabona, dohány) és hitelezéssel foglalkoztak. Kohnerék anyanyelve német¹⁹ volt, de magyarországi letelepedésüket követően magyarul is megtanultak. A német nyelvűségükkel hozható kapcsolatba, hogy 1860-tól részvényesei és patronálói voltak a részvénytársasági formában működő pesti német színháznak, együtt a Schosberger, a Herzog és a Wodianer családokkal.²⁰

1860-ban meghalt Ábrahám Adolf, így a családi céget testvére, Henrik egyedül vitte tovább, majd 1862-ben Ábrahám Adolf legidősebb gyermeke, Zsigmond (1840–1908) is társtulajdonos és cégvezető lett. A család pesti helyzetét jól érzékelteti, hogy ugyanebben az évben Zsigmond feleségül vette Schosberger Lujzát (1843–1879), az egyik legnagyobb vagyonú pesti nagykereskedő, Schosberger Simon Vilmos (1796–1874) leányát. Házasságukból hét leány és egy fiú született. Zsigmond apósa 1863-ban tornyai előnévvel nyert nemességet. A házasságkötés után a fiatal pár az após tulajdonában levő, a Nádor – a mai Arany János – utca sarkán álló Schosberger-palotába költözött. Ide volt bejegyezve a Schosberger cég,²¹ valamint az 1872-ben megalapított Kohner Adolf fiai közkereseti társaság is. A Schosbergék az első emeleten laktak, míg Kohner Zsigmondnak és 9 tagú családjának a második emeleten volt a 11 helyiségből (7 szobából) álló otthona.²² Az após 1859 és 1861 között a pesti hitközség kinevezett elnöke volt, amiért a nemzeti szellemű fiatalság nem szívelte, mert az osztrák kormányzat emberének tartották.²³ Zsigmond házasságával egyszerre szerzett otthonot, vagyont és gazdasági kapcsolatrendszert, s egyébként apósához hasonlóan 1893-ban ő is hitközségi elnök lett.

A Kohner család nem maradt ki az 1873-as válságig tartó alapítási lázból, az 1860-as évek végének európai szinten is konjunkturális időszakából sem: Kohner Zsigmond és testvére, Károly több, ekkor induló vállalkozásban is részvényes lett.²⁴ A dinamikus fejlődő pest-budai malomiparban Kohner Károly az Erzsébet

¹⁸ Bár a cég 1859-ben már létezett, hivatalosan 1862-ben jött létre, amelyet aztán 1864-ben jegyeztek be először a pesti váltótörvényeséken. BFL IV.1202.l. 1. kötet; *Pester Lloyd Kalender* 1859: 42; *Sürgöny* 1864. augusztus 28; BFL VII.2.e. Cg. 1876/447, Cg. V 1874/298. Kohner Henrik és testvérei cég.

¹⁹ Báró dr. Kohner Éva személyesen is megerősítette Hlbocsányi Norbert számára, hogy a magyar és a német volt a két legfontosabb nyelv a család életében. A fennmaradt források, például az 1842-ben íródott nagykereskedői kérvény szintén német nyelvű.

²⁰ BFL IV.1303.f. V. 39/1859. Kimutató.

²¹ A Nádor utcában működő cég előbb termény- és dohányforgalmazással foglalkozott, amit később repcetermeléssel és repceolajgyártással egészítettek ki. Schosberger Simon Vilmos (Sáje Wolf, 1796–1874) apjával, Schosberger Lázárral alapított előbb céget, majd 1856-ban jegyeztette be a Schosberger S. W. és fiai vállalkozást. BFL VII.2.e. Cg. 1876/519, Cg. VIII 1864/108. Schosberger S. W. és fiai cég; *Pester Lloyd Kalender* 1859: 43.

²² BFL IV.1411.b. 833/1879. Schosberger hagyatéki ügy.

²³ Komoróczy 2012: 36–38, 201.

²⁴ A négy fiútestvér közül Zsigmond és Károly állt egymáshoz a legközelebb. „Iskoláikat együtt végezték, külföldön is együtt jártak [1854-től Lipcsében – B. R.], egyenlő törekvések, egyenlő vágyak hevítették őket [...] még lakni is egész életükön át egy és ugyanazon házban laktak.”

Gőzmalom Társaság alapítójaként lett választmányi tag 1868-ban, ahol a Kohne-
rek együtt voltak részvényesek a pesti gazdasági elit számos tagjával, nagypolgá-
rokkal és nemesekkel. Kohner Zsigmond, a pénzügyi és kereskedelmi területen
működő Pesti Bank-, Bizomány- és Árurakház Részvénytársulat alapításában mű-
ködött közre 1867-ben, de a textiliparban is vállalt pozíciót, alapító és választmá-
nyi tag volt az Első Magyar Kártoly-Fonoda Részvénytársaságban.²⁵ A Gründerzeit
legdinamikusabb vállalkozási ágát képviselő vasúti üzletben a nagybácsi, Kohner
Henrik és két unokaöcs (Zsigmond és Károly) képviselte a családot: a Cs. és Kir.
Szab. Kassa–Oderbergi Vasút (k. k. privilegierte Kaschau–Oderberger Bahn) épí-
tési vállalkozói konzorcium tagjaiként 1869-ben.²⁶

Az 1872. év vízválasztónak bizonyult a család életében, mivel Zsigmond
ekkor, valószínűleg egy vitát követően, kilépett a Kohner Henrik és testvérei cég-
ből, és fivéreivel, Ágostonnal és Károllyal együtt megalapította – apjuk után el-
nevezve – a Kohner Adolf fiai közkereseti társaságot. Ez a vállalkozás lett aztán
a Kohnekek üzleti működésének az alapja.²⁷ A társaság fő tevékenysége kezdet-
ben a terménykereskedelem és a családi pénzügyek kezelése volt, amit az is jól
mutat, hogy a hozományként érkezett pénzt a családi cégen keresztül fektették
be.²⁸ A cég bejegyzett profiljába a terménykereskedelem mellett 1894-ben jelent
meg aztán az értékáru tevékenységi kör.

A Kohner Adolf fiai cég kezelte később a családi földbirtokok ügyeit, finan-
szírozta a céges beruházásokat, és fizette a család bizonyos kiadásait is, mint pél-
dával a századforduló táján a lóversenyt, valamint a festmény- és autóvásárlásokat.

A Kohner Adolf fiai cégnek kizárólag nagykorú és vér szerinti Kohner fiú le-
hetett a tagja. A társtagok cégbírósaági bejegyzés szerint egyenlő tulajdonnal ren-
delkeztek, de mindig a legidősebb férfi, a szenior volt az irányító, az ő szava dön-
tött. A cég működésében (és családi viszonyaiban) számos hasonlóságot lehet
felfedezni a korszak más családi vállalkozásaival. A Deutsch Ig. és fia cég alapítása
például 1856-ban történt meg, és irányításában ugyanúgy a család férfi tagjai vet-
tek részt.²⁹ A Neuschlosz és a Gudbrand családban pedig a fiatalabb nemzedék

Gyermekeik házassága alapján, pedig közös unokáik is voltak. Kohner Károly. *Egyenlőség* 1894. január 5. 3–4. Kohner Zsigmondtól. *Egyenlőség* 1893. január 20. 8.

²⁵ A kor viszonyai között egy jelentős cégről van szó, hiszen 414 munkása volt, illetve 120 lóerős gőzgépet használtak és 12 580 orsóval rendelkeztek. A befektetés azonban nem bizonyult sikeresnek, már 1870 körül jelentkeztek az első gondok, majd az 1873. évi gazdasági válság miatt a gyár meg is bukott. A szomorú véget szimbolikusan a tetőzet leégése hozta el; ami pedig a be-
rendezésekből megmaradt, azt árverésen adták el. BFL VII.2.e. Első Magyar Kártolyfonoda Rt. régi Cg. 1876/1974, Okm. 103; Sándor 1954: 186.

²⁶ Die Angelegenheit der Kaschau-Oderberger Bahn. *Neues Fremden-Blatt* 1869. április 23. 9–10.

²⁷ BFL VII.2.e. Cg. 1876/447, Cg. V 1874/298. Kohner Henrik és testvérei cég; Cg. 1876/21, Cg. 7776. Kohner Adolf fiai cég.

²⁸ BFL IV.1411.b. 8855/1917. Dálnoky hagyatéki és gyámsági ügy.

²⁹ A két család (Deutsch és Kohner) cégeinek szervezetében, tevékenységi körében számos hasonlóság fedezhető fel, példaként a fiatalabb generációban – a leendő cégvezetők – Hatvany Sándor és Kohner Adolf unokatestvérükkel (a szenior leányával) kötött házasságát emeljük ki. Kővér 2012: 198.

már külföldi szakmai gyakorlatot teljesített, vagy műszaki felsőfokú képzésben részesült, ahogyan a Kohner családban Adolf is.³⁰ A cégvezetők mindig a bizalmi emberek közül kerültek ki. A családba beházasodó férfiak nem kerültek be a családi cég tulajdonosi körébe és vezetőségébe, de posztokat kaptak a Kohnerek számos vállalati érdekeltségében.³¹

A család vagyoni gyarapodását jelzi az a tény is, hogy Kohner Henrik 1873-ban bejutott a fővárosi virilisek közé összesen 5548 forint házbéradóval a mai Károly körút 4., illetve a Dohány utca 6. szám alatti ingatlanjai alapján. 1888-ban pedig Kohner Zsigmond, Károly és Ágoston is virilis lett Budapesten, fjenként 818 forint fizetett adóval, sőt Zsigmond és Károly 3385 forint adóval a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei Besenyszögön (a szászbereki birtokuk alapján) szintén virilista volt. Ugyanekkor testvérük, Henrik pedig Torontálban (a kocsóháti birtoka alapján) volt virilista birtokos.³²

A Kohner Adolf fiai közkereseti társaságban az alapítástól kezdve Kohner Zsigmond töltötte be a seniorposztot, s a következő években számos – főleg pénzügyi területen – működő cég alapításában vett részt, például 1873-tól az Általános Pest–Lipótvárosi Takarékpénztár alapítója és igazgatósági tagja lett. A pénzügyi terület iránti fokozódó érdeklődését jelezte az is, hogy egyrészt 1874-ben az Angol–Magyar Bank³³ igazgatóságának tagja volt, másrészt 1874. április 1-jétől (a pontos időpont források hiánya miatt nem állapítható meg) már biztosan cenzorként vett részt az Osztrák Nemzeti Bank budapesti fiókjának működésében, ahol az igazgatóságban helyet kapott tornyai Schosberger Henrik, Kohner Zsigmond sógora is.³⁴ Mindeközben testvére, Károly 1873-ban alapítóként

³⁰ Halmos 1992a: 57.

³¹ Kohner Adél férje, Dr. Dálnoky Béla például igazgatósági tag volt a Teudloff K. és Dittrich T. gépgyárban, a „Phöbus” villamos vállalatok részvénytársaságában, az Atlas aszbesztcementpala-gyárban, a Bádogosok és szerelők ólomárugyárában, illetve felügyelőbizottsági tagnak számított a Hungária műtrágya-, kénsav- és vegyipar-részvénytársaságban, a Felső-magyarországi bánya- és kohóműben, a Magyar gyapjúáru, katonai-, posztó- és takarógyárban (Zsolna).

³² Kohner Henrik (1844–1913) nagybirtokos, mezőgazdász. Felesége id. Kohner Henrik (1804/1805–1874) lánya, Kohner Matild (1852–1925) volt. Leginkább földműveléssel foglalkozott a kocsóháti birtokon. Vörös Károly a *Budapest legnagyobb adófizetői 1973–1913* című munkájában összetévesztette a két Kohner Henriket. Az idősebbik 1874-ben elhunyt, így csak a fiatalabb nevét találhatta meg az 1888-as dokumentumokban. Kohner Henrik 1903-ban 7426 korona adót fizetve került rá a torontáli virilista listára. Vörös 1979: 50; Hlbocsányi 2015: 148; Vidéki közélet. A leggazdagabb vármegye. *Hazánk* 1903. február 21. 6.

³³ A bankot 1868-ban az Angol–Osztrák Bank támogatásával alapították 20 millió forint alaptőkével. Számos vidéki bank létrehozása fűződik hozzá: Győr, Nagykanizsa, Baja, Arad, Debrecen, Lőcse, Nagyvárad, Temesvár, Újvidék, Zágráb településeken, illetve 1869-ben Szegeden, Miskolcon, Marosvásárhelyen és Fiumében. A bank egyébként az 1873. évi krach következtében meggyengült, és a felszámolása is hamarosan bekövetkezett. Bukását „a tőzsdei játék, a nyakló nélküli alapítások s a mindenáron való üzletkötések okozták. Kimutatott vesztesége már az 1873. év végén 1 217 178 forint volt”. 1873-ban a tőzsdén 1 726 596 forintot veszítettek. Jirkovszky 1945: 113–115, 143. Ugyanekkor a fiatal Lánycz Leó (1852–1921) többek között főkönyvelőként is a banknál dolgozott. Halmos 1992b: 50.

³⁴ Tornyai Schosberger Henrik (1831–1899) nagykereskedő, nagyiparos, perzsa császári főkonzul, a Schosberger cég vezetője és tulajdonosa. A dohánytermesztés elismert szaktudója. *Magyar*

társult a Herzog-, Hirsch-, Kohner-, Müller- és Schweiger-féle Pesti Faipari Társasághoz, és igazgatósági tagként vett részt a cég további működésében.³⁵

Az 1870-es években Kohner Zsigmond egyre jelentősebb pozíciókra tett szert. 1878-tól nevét a Budapesti Áru- és Értéktőzsdében a bizottmányi tagok között találjuk, valamint a gabonacsarnokban a tőzsdei választóbíróóság tagjai között is szerepelt,³⁶ ugyanakkor bevásárolták a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) igazgatóságába is. Az 1880-as évektől a PMKB története új irányt vett. 1882-ben a bank elnöke Tömöry Jenő Ágost (1814–1882) meghalt, és az új struktúrában Kohner Zsigmond alelnökké lépett elő. Szerepe volt abban is, hogy 1881-ben a Magyar Általános Földhitel Részvénytársulat ügyvezető igazgatóját, Láczy Leót a PMKB-hoz csábították.³⁷ Láczy rögtön megérkezése után (1881–1883) átszervezte a bank befektetési, illetve pénzügyi struktúráját,³⁸ és az intézményt a második legfontosabb bankká fejlesztette a dualista Magyarországon: a PMKB vagyona 1890 és 1913 között 706%-kal növekedett.³⁹

A pénzügyi vállalkozások és a folyamatosan meglévő malomipari pozíciók mellett (például Kohner Károly 24 évig⁴⁰ tartó igazgatósági tagsága az Erzsébet Gőzmalomban), az 1880-as évek elejétől újabb üzleti területek kerültek a Kohnerek látóterébe, amit a házasságok útján létrejövő kapcsolatrendszer is elősegített.

A Kohnerek ugyanis a Schosbergerek révén rokoni kapcsolatban álltak a Hatvany-Deutsch, a Brüll,⁴¹ a dirsztai Fischl és az Offermann⁴² családokkal. Ezek a családok többszörösen, oda-vissza házasodtak egymás között, ezáltal szövevényes hálózatot építve ki. A dirsztai Fischl és a Kohner család közötti hálózatot mutatta például, hogy Kohner Zsigmondné Schosberger Lujza testvére, Emma (1834–1907) dirsztai Fischl Guttman⁴³ nagykereskedő felesége lett, s az ő lányuk, Fischl Jenny (1857–1880) Kohner Henrik fiához, Kohner Károly Jakabhoz (1850–1925) ment nőül. Majd egy generációval később, 1922-ben báró

Compass 1875: 59.

³⁵ BFL VII.2.e. Cg. 32275. Herzog, Hirsch, Kohner, Müller és Schweiger-féle Pesti Faipari Társaság; *Budapesti Közlöny* 1873. október 17. 4123.

³⁶ *Magyar Compass* 1878: XIX.

³⁷ Hlbocsányi 2012: 50–51; *Központi Értesítő* 1882. január 15., április 2.

³⁸ A bank működésének átalakulását, amit egy tőkeemelés előzött meg, Halmos Károly foglalta össze. Láczy Leó a „jelzálogüzletet kiterjesztette a mezőgazdasági ingatlanokra, a záloglevelekre külföldön szerzett piacot, s leszámítolások tekintetében eredményesen fejlesztette a lombardüzletet is”. Halmos 1992b: 50.

³⁹ Tomka 1995: 177. A Láczy-féle átszervezés sikerét jelzi, hogy a PMKB az 1878. évi 8%-os osztalékát, amely már ekkor is a legmagasabb osztalék volt a hazai bankok között, 1883-ra 9%-ra növelte. *Magyar Compass* 1878: 37–38; 1883: 137; 1894: 101.

⁴⁰ Klement 2012: 370.

⁴¹ Báró Tornay-Schosberger Rezső (1862–1936) Brüll Ármin (1835–1899) nagykereskedő leányát, Terézt (1871–1903) vette el, akinek anyja Kohner Augusztá volt. Bence–Koroknai 1989: 23.

⁴² Báró Offermann Győző (1848–1935) osztrák nagyiparos Schosberger Henrik veje volt. Bence–Koroknai 1989: 23.

⁴³ Dirsztai Fischl Guttman (1827–1890) Temesvárról került Pestre, és itt alapította meg a Fischl testvérek céget 1857-ben, amelynek tevékenységi köre szintén a terménykereskedelem volt. BFL VII.2.e. Cg. 1876/215, Cg. VIII. 1864/301. Fischl testvérek cég.

dr. Kohner Adolf lánya, Lujza (Lolla) (1898–1932) dirsztai Fischl Guttmann unokájához ment hozzá.⁴⁴

Szintén a Kohnerek házasság útján szerzett rokonságába tartozott a Lederer valamint a Stein család. Báró dr. Kohner Adolf édesapja, Károly (1841–1894) Stein Idát (1846–1875), nagybátyja, Kohner Ágoston (1847–1907) pedig Stein Rózát (1853–1933) vette feleségül.⁴⁵ Ezek a házasságok és további vásárlások eredményeként lettek a Kohnerek 1893-ra az eredetileg Stein-tulajdonban álló szászbergi földterület birtokosai, ahol később kiépítették az országosan ismert mintagazdaságukat.

1882-ben a Deutsch, a Brüll és a Kohner családok közösen vették meg a nagysurányi cukorgyárat az Angol–Osztrák Banktól,⁴⁶ majd új céget alapítottak és 1920-ig annak részvényesei és vezetői voltak.⁴⁷ Az alapításkor hatvani Deutsch Bernát lett az elnök, míg az igazgatósági tagok közé domonyi Brüll Ármin és Zsigmond, ifj. hatvani Deutsch József, hatvani Deutsch Sándor, Kohner Zsigmond, Ágoston és Károly került. 1884-től, az eddig kimaradt testvérüket, Kohner Henriket is bevonták a nagysurányi cukorgyárba felügyelőbizottság tagjaként.⁴⁸

Ekkoriban a Kohnerek ugyanakkor más élelmiszeripari cégekben is feltűntek. Kohner Zsigmond az Union Keményítő Gyárak Részvénytársaság alapítója és igazgatósági tagja lett, hatvani Deutsch Bernát elnöksége mellett,⁴⁹ Kohner Ágoston pedig a Szegedi Szeszgyár és Finomító Részvénytársaság alapításában vett részt, amelynek később elnökévé is választották.⁵⁰

⁴⁴ Fischl unokája, báró Dirsztay Gedeon (1890–1961) báró dr. Kohner Adolf vejeként 1922 és 1946 között összesen 12 cégben volt igazgatósági tag. BFL VII.2.e. Cg. 1876/215, Cg. VIII. 1864/301. Fischl testvérek cég. Influenzás tüdőgyulladásban meghalt Kohner Lola bárónő. *Pesti Napló* 1932. március 24. 5; Vörös 1979: 42.

⁴⁵ A Stein lányok édesapja, Stein Náthán (1818–1874) a Nathán Stein egyéni cég tulajdonosa, terménykereskedő, földbirtokos volt. Felesége pedig Sváb Katalin (1834–1907) volt. BFL IV.1411.b. 2269/1879. Stein hagyatéki és gyámsági ügy. Czég-bejegyzések. *Sürgöny* 1864. augusztus 11.

⁴⁶ Az Angol–Osztrák Bank egy fúzió következtében szerezte meg a Nagysurányi Cukorgyárat. Noha fel is újította, vízellátási nehézségek miatt mégsem tudta nyereségesen működtetni. Két évig kínálták eladásra, mire az említett családok megvették. Nekik ez volt az első cukorgyáruk. Wiener 1902: 515–516 (I. kötet).

⁴⁷ Csehország létrejöttével megszűnt és Nagysurányba került át a budapesti központ. *Nagy Magyar Compass* 1920: 254–255. A Budapesti Királyi Törvényszéken őrzött irat 1939-ben átkerült Komáromba. A hatvani Deutsch család tagjaival a Kohnerek nem házasodtak össze, de üzleti kapcsolataik az 1920-as évekig megmaradtak. 1918-ig 11 közös érdekeltségű céggel rendelkeztek: 1 cukorgyár, 2 bank, 2 biztosító, 1 szeszipar, 1 keményítőipar, 1 kereskedelem, 1 nyomdaipar, 1 olajipar, 1 szolgáltatóipar (1 lovassport). *Központi Értesítő* 1882–1932; *Magyar Compass* 1882–1894; *Mihók-féle Compass* 1895–1911; *Nagy Magyar Compass* 1912–1932.

⁴⁸ *Központi Értesítő* 1882. január 26; *Magyar Compass* 1884: 462.

⁴⁹ Igazgatósági tagként többek közt hatvani Deutsch Sándor, Brüll Ármin, Basch Béla is helyet kapott. A felügyelőbizottságban ült például hatvani Deutsch József. *Magyar Compass* 1884: 467.

⁵⁰ Alelnök volt ugyanitt ugyanekkor domonyi Brüll Zsigmond, az igazgatósági tagja volt többek között hatvani Deutsch Sándor, dirsztai Fischl Guttmann, míg a felügyelőbizottságban Kohner Henrik és Láczy Leó ült. *Magyar Compass* 1884: 467.

A cukortermelést sújtó adó 1888-as megváltoztatása után, amikortól a készterméket adóztatták meg, a cukoripar jó üzlet lett.⁵¹ A Schosbergék 1889-ben Selypen alapítottak cukorgyárat, amelyben részt vettek kisebbségi részvényesként a Kohner család tagjai is.⁵²

Az 1880-as évektől a helyi érdekű vasúthálózat kialakításával a hazai vasútépítés új lendületet kapott, és ebben más családokkal együtt a Kohner család is látott üzleti lehetőséget. A harmadik testvér, Kohner Károly öt vasútvonal építésében vett részt. Az Ujszász–Jászapáti Helyi Érdekű Vasút Részvénytársaság építésében való részvétel (alapítás: 1885) a nyomvonal mentén fekvő szászbereki birtokuknak is köszönhető volt, de Kohner Károly szintén alapítóként szerepelt a Debrecen–Hajdúnánási Vasút Részvénytársaságban (1883), a Marosvásárhelyi–Szászrégeni Helyi Érdekű Vasút Részvénytársaságban (1884), a Békés Vármegyei Helyi Érdekű Vasút Részvénytársaságban (1887) és a Bihari Helyi Érdekű Vasutak Részvénytársaságban (1887).

Kohner Zsigmond lányai zsidó vallású földbirtokosokhoz és nagykereskedőkhöz mentek férjhez.⁵³ Ez alól a legidősebb lánya, Kohner Adél (1866–1939) jelentette az egyetlen kivételt, mivel ő egy pesti ügyvéd, dr. Dálnoky (Dalnoky) Béla felesége lett 1887-ben. Dálnoky a Kohnerek jogászaként működött, felügyelőbizottsági tagként több családi vállalati érdekeltségben feltűnt, és 1887-ben a Lloyd Magyar Viszontbiztosító Részvénytársaság alapításában is részt vett.⁵⁴ Dálnoky és a Kohnerek igen jó kapcsolatot ápoltak a korszak közismert bankárjával, Székely Ferencsel is,⁵⁵ aki a Belvárosi Takarékpénztár vezetője, elnöke és a zsidó hitközség befolyásos tagja volt. Dálnoky később ennek eredményeként (is) lehetett a takarékpénztár jogásza és igazgatósági tagja.⁵⁶

⁵¹ Wiener 1902: 605–607, 611–612.

⁵² A Selypi Cukorgyár Rt. főrészvényesei a Schosbergék voltak 50–78%-os részesedéssel, míg a részvények 6–10%-át birtokolták a Kohnerek. A Schosbergékkel a Kohnereknek 9 közös gazdasági érdekeltségük volt, ebből 7 céget alapítottak együtt: 1 cukorgyárat, 2 bankot, és 1–1 céget a kereskedelem, a vasút, a műtrágyagyártás és a bányászat területén. BFL VII.2.e. Cg. 32/1890, Cg. 2500, Okm. 390. Selypi Cukorgyár Rt.

⁵³ Kohner Paula (1868–1953) férje okányi Schwarz Gyula (1862–1936) okányi földbirtokos, Kohner Margit (1869–?) férje Léderer Rezső (Rudolf), Kohner Aranka (1873–1931) férje a csehországi származású Elbogen Károly (1865–1922) földbirtokos, nagykereskedő, míg Kohner René (1878–1955) férje az unokatestvére, báró Kohner Alfréd lett. BFL IV.1411.b. 8855/1917. Dálnoky hagyatéki és gyámsági ügy; Meghalt Kohner Zsigmond *Pesti Hírlap* 1908. január 4. 5, 19; *Pester Lloyd* 1931. április 28. 6; *Kézfogó. Egyenlőség* 1899. március 20. 8; Hlbocsányi 2015: 167–168.

⁵⁴ Dálnoky Béla 1890-ben 2, 1899-ben 8, míg 1910-ben 13 tisztséggel rendelkezett a pénzügyi, szövetkezeti, közlekedési, ipari és biztosítási területen működő hazai részvénytársaságokban. Papp 2020: 320.

⁵⁵ Székely Ferenc (1858–1936) bankár, közgazdasági szakíró, udvari tanácsos, a Belvárosi Takarékpénztár Rt. alapítója, 1919–1921 között a Pesti Izraelita Hitközség elnöke volt. Meghalt Székely Ferenc. *Pesti Napló* 1936. április 12. 14; Székely Ferenc meghalt. *Pesti Hírlap* 1936. április 12. 12; Székely Ferenc halála. *Ujság* 1936. április 15. 9.

⁵⁶ 21 gazdasági érdekeltsége volt, ebből 9 cégben igazgatósági tag és 12 cégben felügyelőbizottsági tag volt. Dálnoki Béla dr. *Egyenlőség* 1912. október 8. 4. Melléklet. Dr. Dálnoki Béla. *Magyar Ipar* 1912. szeptember 29. 1018.

1889 és 1893 között a Kohner család tagjai további 16 cég vezetésébe kerültek be, vagy vettek részt az alapításukban. Kohner Zsigmond például ekkoriban lett igazgatósági tag a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársulatban (1890-től), illetve az Adria Magyar Tengeri Hajózási Részvénytársaságban (1891-től). Testvérét, Kohner Ágostont 1889-ben három különböző területen működő cégben is igazgatósági tagnak választották: a Magyar–Francia Biztosító Részvénytársaságban, az Első Magyar Szövő- és Kötőgyár Részvénytársaságban és a Pannonia Gőzmalom Társaságban. 1890-ben Kohner Ágoston volt a legaktívabb cégalapító a család tagjai közül: a Felsőmagyarországi Bánya- és Kohómű Részvénytársaság, a Magyar Általános Kénsav-, Műtrágya- és Vegyi Ipar Részvénytársaság, a Szegedi Kenderfonógyár Részvénytársaság és a Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság egyaránt az ő nevéhez köthető. 1891-ben a Gölnicvölgyi Vasút Részvénytársulatban lett igazgatósági tag, majd 1893-ban a Schlick-féle Vasöntöde és Gépgyár Részvénytársaságban, valamint részt vett a Budapesti Giro- és Pénztár-Egylet Részvénytársaság alapításában. 1892-ben Kohner Károly pedig a Hungária Árpagyöngy és Köleshántoló Gyár Részvénytársaság alapítói között tűnt fel.⁵⁷

Kohner Zsigmond ötödik lányát, Kohner Helént (1872–1968) az unokatestvére, dr. Kohner Adolf (Kohner Károly fia) vette feleségül a Dohány utcai zsinagógában 1891-ben. Miként számos más esetben, házassági szerződést most is Weinmann Fülöp közjegyző előtt kötöttek.⁵⁸ A szertartáson megjelenő rokonságon (például Schosberger Zsigmondon,⁵⁹ illetve a nagymama, Sváb Lujza testvérén, Sváb Károlyon⁶⁰) kívül Kohner Zsigmond üzlettársai is jelen voltak. Az illusztris társaságban találjuk báró Kochmeister Frigyeset,⁶¹ a tőzsde elnökét, Ráth Károly (1821–1897) főpolgármestert, aki ráadásul a PMKB-ban igazgatósági tag is volt. A bank igazgatóságából jelen volt még Schweiger Márton (1834–1906), a neológ Országos Izraelita Iroda elnöke, Wahrmann Mór (1832–1892)

⁵⁷ *Központi Értesítő* 1889–1893.

⁵⁸ A házasságkötés előtt dr. Kohner Adolf és Kohner Zsigmond (mint törvényes képviselő) a lányával együtt megjelent a Nádor utcai Kohner-lakásban, és dr. Weinmann Fülöp közjegyző előtt írásba foglalták a legfontosabb pontokat: a hozományok, hitbérek összegeit, illetve a házasság esetleges felbontása utáni vagyonmegosztást. BFL VII.184.a. 1891/0171. házassági szerződés. Dr. Weinmann Fülöp (1839–1911) budapesti közjegyző, udvari tanácsos volt, aki 1902-től a Pesti Izraelita Hitközség alelnöke, majd 1906-tól elnöki tisztségét is betöltötte haláláig. Kohner Zsigmond bizalmi embereként, közjegyzősége időszakából 98 Kohnerekkel kapcsolatos ügy maradt fenn Budapest Főváros Levéltárában. Weinmann Fülöp dr. 1839–1911. *Egyenlőség* 1911. december 3. 4–6.

⁵⁹ Báró tornyai Schosberger Zsigmond (1826–1900) nagykereskedő, nagyiparos 1890-ben kapta meg a bárói címet. A Schosberger cég vezetője volt 1856-tól haláláig, ezenkívül a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara alelnöke, a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulatának elnöke és számos nagy cég igazgatósági tagja volt. BFL VII.2.e. Cg. 1876/519, Cg. VIII 1864/108. Schosberger S. W. és fiai cég. Cg. 7600, Cg. 1877/139. Schosberger S. és fia cég. Báró Schosberger halála. *Magyar Nemzet* 1900. október 7. 5–6.

⁶⁰ Ő volt az első zsidó vallású főrendiházi tag. Sváb Károly halála. *Egyenlőség* 1911. augusztus 6. 7–8.

⁶¹ Báró Kochmeister Frigyes (1816–1907) nagykereskedő, a Budapesti Áru- és Értéktőzsde alapítója és első elnöke volt 1864 és 1900 között. Báró Kochmeister Frigyes halála. *Magyar Ipar* 1907. szeptember 15. 932.

országgyűlési képviselő és a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, valamint id. Chorin Ferenc (1842–1925) országgyűlési képviselő, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. alapítója.

A szenior Kohner lányával kötött házasság báró dr. Kohner Adolf családon belüli jövőbeli jelentőségét is előrevetítette. Adolf egyébként „modern, a szónak legklasszikusabban vett értelmében modern nevelést kapott”.⁶² Nevelője volt többek közt Angyal Dávid (1857–1943) történész, felsőfokú tanulmányait pedig Bécsben és Berlinben végezte, ahol kémiából doktori címet is szerzett.⁶³ Apja, Kohner Károly hívására tért haza, s előbb a nagysurányi cukorgyárban dolgozott, majd 23 éves korától 5 évig (apja haláláig) kizárólag a szászberekai családi birtokon tevékenykedett,⁶⁴ ahol ekkor már színvonalas állattenyésztés folyt, s a család rendszeres eladója volt a különböző tenyészállatvásároknak.⁶⁵ Dr. Kohner Adolf 1893-ban jelentkezett új tagként az Országos Magyar Gazdasági Egyesületbe (OMGE).⁶⁶

A KOHNER CSALÁD GAZDASÁGI ÉRDEKELTSÉGEI ÉS KAPCSOLATAI 1894 ÉS 1908 KÖZÖTT

Az 1893–1894-es év újabb szakaszhatárnak bizonyult a Kohner család életében. A pesti hitközség⁶⁷ elnöke, Wahrmann Mór 1892-ben meghalt, utódjául pedig Schosberger Zsigmond és hatvani Deutsch Bernát az elsők között javasolta Kohner Zsigmondot. Tanczer Pál, a szavazatszedő bizottság elnöke a választás előtt többek között e szavakkal ajánlotta Kohner Zsigmondot a választók figyelmébe: „boldognak mondja magát, ha a zsidóság ügyét szolgálhatja.”⁶⁸ Az 1893. január 15-én megtartott szavazáson Kohner Zsigmond mind a 120 hitközségi képviselő támogató szavazatát elnyerte.⁶⁹ Kohner Zsigmond az ugyancsak egyhangú (1893. március 18-án megtartott) szavazás eredményeképpen hitközségi elnökjét a Pester Lloyd Társulat elnöki tisztségében is követte.⁷⁰ A következő évben, 1894. január 1-jén pedig elhunyt Kohner Károly, ami szükségszerűen egyfajta átrendeződést eredményezett a családi cég működésében. Fia, dr. Kohner Adolf

⁶² Magyar amatőrök. dr. Kohner Adolf. *Hét* 1910. január 1. 10–11.

⁶³ Kohner 1886: 63.

⁶⁴ A 60 éves báró dr. Kohner Adolf hitvallása. *Egyenlőség* 1926. május 1. 5.

⁶⁵ X. tenyészállatvásár győztesei. *Köztelek* 1893. április 12. 615.

⁶⁶ Az igazgatóválasztmány ülése. *Köztelek* 1893. május 17. 770.

⁶⁷ A felelősség súlyát jelzi, hogy a hitközség évi költségvetése „felér egy német fejedelemség költségvetésével”. Háromszáznegyvenhétezer frt. *Egyenlőség* 1894. február 23. 9.

⁶⁸ Az elnökválasztás. *Egyenlőség* 1893. január 13. 4.

⁶⁹ Az elnökválasztás. *Egyenlőség* 1893. január 20. 3.

⁷⁰ Az ország első kereskedelmi egyesülete. *Egyenlőség* 1893. március 24. 11. A magasabb presztízsű pozíciók magukkal vontak egyéb megtisztelő tisztségeket is, így például a tűzkárosultak segélyezésének díszelnökévé Kohner Zsigmondot választották meg „a közélet legnevesebb alakjai mellett”. A tűzkárosultak segélyezése. *Egyenlőség* 1893. április 28. 11.

e haláleset révén került először a nyilvánosság látókörébe, amikor apja emlékét 30 ezer forintnyi jótékony adománnyal örökítette meg.⁷¹

A Kohner nagybácsik, Zsigmond és Ágoston Kohner Károly halálát követően megállapodást kötöttek a fiatal Adolffal, aki ekkortól önálló cégjegyzési és képviselési jogosultságot nyert, vagyis társtulajdonossá vált. Ettől kezdve Adolf neve már a családi érdekeltségekben is feltűnt. 1894-ben részt vett a tényleges működését végül el sem kezdő Budapesti Malátagyár Részvénytársaság alapításában,⁷² és elfoglalhatta apja helyét a Nagysurányi Cukorgyár igazgatóságában.

Bár dr. Kohner Adolf 1894 után egyre többféle üzleti vállalkozás részesévé vált, mezőgazdasági érdekeltségei szintén megmaradtak. A lótartás és -tenyésztés, valamint az ezzel összefüggő lóversenyek, nemcsak a gazdasághoz kötődő területeket jelentettek, de magas társadalmi presztízst is biztosítottak számára. Ennek is köszönhető, hogy Adolf beszállt a Budapesti Lovasegylet Részvénytársaság 1893-as alapításába, majd működtetésébe.⁷³ A szászbereki családi birtok mellett jóval nagyobb területű bérletek is a Kohnerek kezelésében voltak, az egyik ilyen a Schönborn-Buchheim grófok munkácsi-szentmiklósi uradalmát (amelynek központja a Munkács mellett fekvő Iványi volt), Adolf az egyik nagybátyjával, Kohner Ágostonnal együtt szerezte meg 1894 decemberében.⁷⁴

A századforduló táján a Kohner család egyértelműen beletartozott az ország gazdasági elitjébe, a család pozíciói és kapcsolatrendszere idővel pedig csak még tovább erősödött. Ezt az üzleti világban elfoglalt pozíciót jelezte az a tény is, hogy amikor 1902. május 29-én megalakult a Magyar Gyárosok Országos Szövetsége (GYOSZ), a végrehajtó bizottságba Kohner Ágoston is beválasztották.⁷⁵ Amikor pedig 1903-ban a Pesti Lloyd Társulat az alapításának 50. évfordulóját ünnepelte, a király az elnöknek, Kohner Zsigmondnak – és az alelnöknek, Weisz Bertoldnak is – udvari tanácsosi címet adományozott.⁷⁶ A GYOSZ megalakulása nyomán több iparág külön is érdekvédelmi szervezetet alapított. Így került sor 1904. október 16-án Kohner Ágoston kezdeményezésére a Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesületének megalapítására. A vegyészeti ipar érdekképviseletén kívül az egyesület a vámpolitika, a kereskedelem, az export, a közlekedés, az adózás, a szabadalmi törvényalkotás és a vegyipari szakképzés fejlesztését tűzte ki célul.⁷⁷ Az egyesület vezetője – 1907-es haláláig – Kohner Ágoston lett.

⁷¹ 30 000 forint jótékony célra. *Egyenlőség* 1894. február 2. 10.

⁷² *Magyar Compass* 1895/2: 214.

⁷³ A Budapesti Lovasegylet Rt. alapító elnöke ormódi Ormody Vilmos (1838–1932) a biztosítási szakágazat meghatározó alakja volt. A cég 1924-től felszámolás alatt állt, és 1926-ban szűnt meg. BFL VII.2.e. Cg. 351/1894., Cg. 2408., Okm. 602. Budapesti Lovasegylet Rt.; *Központi Értesítő* 1899. október 1. 81. sz. 1381.

⁷⁴ A bérlet nagyságát tekintve 17 710,573 kat. hold (23 613,973 magyar hold) területű volt, míg az Iványi-major területe 508,1413 kat. holdat tett ki. BFL VII.184.a. 0216/1898. jegyzőkönyv okiratok letételéről.

⁷⁵ Gyáriparosok szövetsége. *Magyar Kereskedők Lapja* 1902. június 1. 1–3.

⁷⁶ Kiténtetések. *Magyar Kereskedők Lapja* 1903. április 5. 4.

⁷⁷ Vegyészeti Gyárosok Egyesülete. *Magyar Ipar* 1904. október 23. 920–921. A magyar vegyészeti gyárosok országos egyesülete. *Budapesti Hírlap* 1904. október 14. 13.

A következő generációt képviselő dr. Kohner Adolf – és unokatestvérei – a századforduló táján még csak készülődtek a jelentősebb üzleti és közéleti szerepekre, de már ekkoriban fokozatosan előtérbe kerültek. Dr. Kohner Adolf első társadalmi-közéleti szerepvállalása 1897-re datálódik, amikor részt vett a zsidó polgárság számára felolvasóesteket szervezni kívánó egyesület előkészítésében. 1897. október 21-én az Angol Királyné-szálloda termében értekezletet tartottak főleg a „tudománnyal, irodalommal és középiskolai oktatással foglalkozók” abban a témában, hogy vajon szükség van-e magyar-zsidó kultúregyesületre. A résztvevők ebben egyetértettek, így egy hétagú bizottságot állítottak fel – melynek tagjai között találjuk Tenczer Pál (1836–1905) újságíró, a terézvárosi kaszinó vezetőjét és Kohner Adolfot –, hogy készítsék elő az egyesületi alapszabály tervezetét.⁷⁸ Végül 1899 februárjában gyorsultak fel az események, amikor kijelöltek egy 10 tagú bizottságot (köztük Kohner Adolfot), hogy vegye fel a kapcsolatot az Izraelita Magyar Irodalmi Társulattal annak érdekében, hogy annak szervezeti keretei között működhessen a felolvasóosztály.⁷⁹ A tárgyalások sikeresnek bizonyultak, így a felolvasóosztály 1899. április 18-tól kezdve az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat külön osztályává vált.⁸⁰ 1899-ben dr. Kohner Adolfot megválasztották az Izraelita Magyar Közalap ellenőrévé is. Ennek apropóján így írtak róla:

„[D]r. Kohner Adolf különben egyike azoknak, kit neve nyom. Ha nem Kohner ő, alapos tudása, igaz zsidó szíve, szeretetreméltósága és egyéb személyes kiválóságai mellett rég szerepet venne hitközségünk életünkben. De veje és testvérfia Kohner Zsigmondnak és testvérfia Kohner Ágostonnak és Kohner Henriknek. Ha már most kitüntetni, vagy megválasztani akarunk valakit ebből a valóban nemes zsidó családból, akkor az öregebb és természetesen érdemesebb urakra gondolnak. Azért nem ösmerhettük meg eddig szereplése után Kohner Adolfot és azért gratulálunk a Közalapnak jövő ellenőréhez. Majd meglátják, hogy milyen kár volt annak a fiatal kémia doktornak eddig békét hagyni.”⁸¹

Az év végén Kohner Adolf már az újonnan megalakított propagáló osztály társelnöke is lett.⁸² Egy évvel később mind a felolvasó, mind a propagáló osztály működését sikeresnek minősítették, és az ellenőri munkájával szintén elégedettek voltak, így Weisz Berthold országgyűlési képviselő méltató véleménye után megerősítették pozíciójában.⁸³ Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1903-ban választotta Kohner

⁷⁸ Az alakítandó magyar-zsidó egyesület dolgában. *Egyenlőség* 1897. október 24. 8.

⁷⁹ Dr. P. R. Budapest. *Egyenlőség* 1899. február 12. 8; Az értekezlet. *Egyenlőség* 1899. február 19. 2–4.

⁸⁰ A fölolvásokat rendező osztály. *Egyenlőség* 1899. április 23. 7.

⁸¹ Az Izr. Magyar Közalap ellenőrévé. *Egyenlőség* 1899. április 9. 11.

⁸² Propagáló osztály. *Egyenlőség* 1899. október 29. 10.

⁸³ Weisz Berthold (1845–1915) nagyiparos, a Pesti Lloyd Társulat elnöke, báró Weisz Manfréd (1857–1922) bátyja volt. A magyar-izraelita közalap működéséről. *Egyenlőség* 1901. november 24. 13.

Adolfot a budapesti választmány tagjává.⁸⁴ 1904-ben pedig egy újabb közéleti megbízatást vállalva a Hirsch Klára báróné alapítványát kezelők egyike lett.⁸⁵ A rákövetkező évben került sor az Erzsébetvárosi Kaszinó⁸⁶ megalapítására, amelynek célja az volt, hogy „a kerület polgársága körében is egységes álláspont alakuljon ki” az országos és a városi politikai élet kérdéseiről,⁸⁷ és az intézmény első elnöke Beöthy Zsolt (1848–1922) egyetemi tanár lett, ugyanakkor Kohner Adolf pedig elnökhelyettes. Amennyiben a különféle sajtóorgánumok bármelyik szerepe kapcsán írtak róla, Adolfot egészen 1908-ig földbirtokosként pozicionálták.⁸⁸

Ennek kapcsán talán jelképes indulópontként tekinthetünk dr. Kohner Adolf üzleti pályafutásában arra a tényre, hogy 1900-ban szerepelt először a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank közgyűlésén, ahol harminc darab részvény tulajdonosaként vett részt.⁸⁹ 1902-től kezdődött meg aztán igazán Adolf gazdasági szerepvállalásának lassú bővülése; előbb beválasztották a Teudloff K. és Dittrich T. Gépgyár Részvénytársaság, majd egy évvel később a Magyar Gyapjúáru-, Katona-, Posztó- és Takarógyár Részvénytársaság (Zsolna) igazgatóságába. 1903-ban továbbá bevonták a Budapesti Kereskedelmi Kamara kezdeményezésére létrehozandó kiviteli egyesület előkészítő testületébe, amelynek elnöke Lánčzy Leó volt.⁹⁰ 1904-ben a megalakuló Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) tisztségviselői közé került, a Pesti Lloyd Társulat képviselőjeként.⁹¹ Ugyanebben az évben részt vett a Felsőmagyarországi Posztógyár Részvénytársaság alapításában. 1903-tól pedig már unokatestvérei – Kohner Alfréd⁹² és fivére, Jenő,⁹³ majd Vilmos⁹⁴ – is belép-

⁸⁴ Az I. M. I. T. közgyűlése. *Egyenlőség* 1903. január 25. 4; Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat közgyűlése. *Magyar-Zsidó Szemle* 1903. április 120.

⁸⁵ Hirsch Klára báróné magyarországi jótékony alapítványának kuratóriuma. *Egyenlőség* 1904. január 17. 10.

⁸⁶ A Kaszinót mintegy 500 taggal alapították meg, de a létszám gyorsan emelkedett, így 1909-ben már közel ezer taggal rendelkezett. Az Erzsébetvárosi Kaszinó megnyitása. *Budapesti Hírlap* 1905. október 13. 8; Egyesületek. *Budapesti Hírlap* 1909. március 30. 34.

⁸⁷ Erzsébetvárosi Kaszinó. *Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma 1878–1928*. 1060–1061.

⁸⁸ A Lipótvárosi Kaszinó. *Az Ujság* 1908. március 24. 13.

⁸⁹ BFL VII.2.e. Cg. 1876/1296, Cg. 202, Okm. 52. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank.

⁹⁰ A kiviteli egyesület előkészítése. *Magyar Kereskedők Lapja* 1903. január 18.

⁹¹ Az OMKE közgyűlése. *Magyar Kereskedők Lapja* 1904. május 28. 2; OMKE. *Magyar Kereskedők Lapja* 1904. június 4. 1–2.

⁹² Bárá Kohner Alfréd (1873–1912) cégvezető, mezőgazdász, a munkácsi bérgazdaság művelője, a család első automobil-tulajdonosa. 1910-ben, Bereg vármegyében a második legtöbb adót fizette, összesen 31 486 koronával. Törvényhatósági élet. Bereg vármegye. *Pesti Hírlap* 1910. december 6. 34.

⁹³ Bárá Kohner Jenő (1876–1918) a család egyik legérdekesebb tagja, színházbarát, az Unió Színházüzemi és Színházépítő Rt. alapítója. 1905–1908 között a neve szerepelt az Egyesült Wernstadi és Győri Textilipar Részvénytársaság, a Bihar-szilágyi Olajipar Részvénytársaság, a Besztercebányai Első Magyar Posztó- és Gyapjúárúgyár Részvénytársaság és a Prometna banka dionicko društvo igazgatósági tagjainak névsorában. Rajongott a sportért, az MTK-t működtető cég egyik alapítója is volt. BFL VII.2.e. Cg. 141/1912., Cg. 3313., Okm. 2416. Magyar Testgyakorlók Köre Sportpálya Rt; *Központi Értesítő* 1903–1918; Hlbocsányi 2014: 139–197.

⁹⁴ Bárá Kohner Simon Vilmos (Willy) (1877–1943) a családi cég beltagja, a hazai löversenyek hagyományának őrzője, versenylótenyésztő volt. Hlbocsányi: 2015: 158.

tek a családi cégbe. A családi céget azonban még mindig nagybátyjaik vezették, így Adolfnak több ideje maradt a számára kedves tevékenységekkel foglalkozni. A művészetek iránti szeretetét, gyűjtőkenti vásárlását édesapjától örökölte, s ezt a szenvedélyét tudta kielégíteni, amikor 1906-ban Basch Gyula (1851–1928) festőművésszel⁹⁵ és más befektetőkkel együtt megalapította az Uránia Műkereskedés Részvénytársaságot. A cég műtárgyak forgalmazásával foglalkozott, kiállításokat és árveréseket szervezett, ami egyúttal Kohner Adolf saját műtárgybegyűjtését is szolgálta,⁹⁶ aki később Damjanich utcai palotájában a korszak egyik legnagyobb műgyűjteményét rendezte be. Patronálta a hazai művészeket, például az Erzsébetvárosi Kaszinón keresztül, amely 1908-ra már 14 kortárs festő képét birtokolta a művészeti pályadíjak alapján megvásárolva azokat.⁹⁷

Kohner Zsigmond 1906-ban egészségi okok miatt lemondott 13 évig viselt hitközségi elnöki tisztségéről.⁹⁸ Kohner Zsigmond és Ágoston korábbi pozíciói mellé azonban még ekkor is sorakoztak újabbak: Zsigmond bekerült a PMKB eszéki fiókjának, Ágoston pedig az Angol–Osztrák Bank megbízottjaként az Atlantica Tengerhajózási Részvénytársaságnak az igazgatóságába.⁹⁹

KOHNER ADOLF GAZDASÁGI ÉRDEKELTSÉGEI 1908–1918 KÖZÖTT

Az 1907. év utolsó hetei és az új év első napjai ismét fordulópontot hoztak a család életében: hat hét alatt, három haláleset is történt.¹⁰⁰ Kohner Ágoston 1907. december 11-én, 61 évesen távozott az élők sorából. A róla szóló nekrológok hosszasan méltatták gazdasági és közéleti tevékenységét. Jellemző az is, hogy működését milyen széleskörűen írták le: „földbirtokos, kereskedő, iparos, pénzügyi,

⁹⁵ A meghatározó pesti zsidó kereskedők közé tartozó Basch család kezdetben terménykereskedéssel foglalkozott, majd a malomiparban és a sörgyártásban szerzett érdekeltségeket. A Kohner és a Basch család közös részvételével 1883 és 1916 között összesen 6 céges kapcsolat alakult ki, ebből 4 közös alapítás volt a keményítőiparban és a műtárgy-kereskedelemben. Basch Gyula neje a malom- és szeszgyártulajdonos megyeri Krausz Mayer (1809–1894) lánya, Teréz (1853–1920) volt. A Krausz (később Megyery) család rokonságban állt a gelsei és beliscei báró Gutmannokkal, a domonyi Brüllökkel, a maróthi Fürstökkel és a Wahrmannokkal. Klement 2000: 64–67.

⁹⁶ BFL VII.2.e. Cg. 1906/344, Cg. 3068, Okm. 1415. Uránia Műkereskedés.

⁹⁷ Az Erzsébetvárosi Kaszinó. *Az Ujság* 1908. március 24. 13. Az Erzsébetvárosi Kaszinó művészeti pályadíja. *Az Ujság* 1908. október 25. 34.

⁹⁸ Társadalmi Szemle. *Magyar-Zsidó Szemle* 1906. 256.

⁹⁹ A századforduló utáni években az Atlantica a magyar kereskedelmi tengerhajózás egyik „legfontosabb, legmodernebb és a legjobb hatásfokkal működő gőzhajózási vállalatává vált”. A céget az új szabadhajózási törvény (1907. évi VI. tc.) elfogadásával egy időben, az abban meghatározott támogatások ismeretében alapította a részvények 70%-át birtokló Angol–Osztrák Bank. Pelles 2019: 36, 45; BFL VII.2.e. Cg. 1907/118, Cg. 2042, Okm. 1533. Atlantica Tengerhajózási Rt.

¹⁰⁰ Kohner Ágoston és Zsigmond halálát megelőzte még Kohner Ágoston anyósának, özv. Stein Náthánnak (született Sváb Katalinnak) a halála, aki 73 éves korában, 1907. november 28-án hunyt el. Halálhírek, özv. Stein Náthánné. *Egyenlőség* 1907. december 1. 13.

közlekedési szakember”.¹⁰¹ A sajtó egyébként „patrícius” családként írt a Kohnekról. Dr. Kohner Adolf számára ettől a ponttól nyílt meg a lehetőség az intenzívebb részvételre mind a hitközségi életben, mind a családi cégben. Első lépésként 1907. december végén bekerült a VI. izraelita községkerület képviselőtagjai közé.¹⁰² Nemsokkal később, 1908. január 2-án, az Abbáziában tartózkodó Kohner Zsigmond is elhalálozott.¹⁰³ A róla szóló méltatások külön kiemelték a zsidó közösségért tett alapítványainak eredményeit, így például a hitközségi elemi és polgári fiúiskola megalapítását, a Bródy Adél-féle gyermekkórház létesítését és közkórházzá fejlesztését. Ugyanakkor az ő nevéhez kötődött a pesti hitközség igazgatási, hivatalos és egyházi nyelvének teljes magyarrá tétele is.¹⁰⁴

A halálesetek után a következő generációra maradt a családi cég működtetése: közülük kiemelkedett dr. Kohner Adolf, akinek a családi cégbeli vezetői tekintélyét megerősítették azok az izraelita közéleti pozíciói, amelyekben elhalt rokonait követte. Az első olyan pozíció, amellyel kapcsolatban meg is nevezték, hogy abban nagybátyja helyét tölti be, az a gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatási miniszter által az Országos Rabbi Képző Intézet vezérlő bizottságába való kinevezése volt.¹⁰⁵ 1908. február közepén a pesti Chevra Kadisa képviselőtestületébe is új tagként került be,¹⁰⁶ majd az Országos Magyar Izraelita Közalapban, a VI. kerület képviselői közé választották.¹⁰⁷ A hitközségi életbeli helyének örökölt jellegét szimbolikus mozzanatok is világossá tették:

„[...] midőn boldogult néhai Kohner Zsigmondnak vejét és testvérének fiát, Kohner Adolf dr.-t, az ismert mecénást és kitűnő gazdát szólították a Tóra felolvasásának ugyanazon részéhez, amelyhez a múlt évben még a nagynevű boldogult Kohner Zsigmond járult.”¹⁰⁸

Mindezekon felül részt vett továbbá az Izraelita Kézműves és Földműves Egylet munkájában, a végrehajtó bizottság elnökeként.¹⁰⁹ 1909 elején pedig bevásztották az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat igazgatóságába, majd egy hónap múlva, Neumann Ármin elnök halála után az elnöki pozícióval is megtisztelték.¹¹⁰

A neológ közösség meghatározó tagjává váló dr. Kohner Adolf az üzleti pozíciókban is követte felmenőit. 1908-ban került be a PMKB és az Erzsébet

¹⁰¹ Kohner Ágoston. *Egyenlőség* 1907. december 15. 8.

¹⁰² A VI. Izr. községkerület tagjai. *Egyenlőség* 1907. december 29. 13.

¹⁰³ A család méretére, kiterjedtségére jellemző adat, hogy dr. Kohner Adolfot, a családi cég leendő tényleges irányítóját a 30. helyen említették meg a gyászolók között, miközben az elhunyt veje volt. Halálhírek, Kohner Zsigmond. *Egyenlőség* 1908. január 5. 8.

¹⁰⁴ Kohner Zsigmond. *Egyenlőség* 1908. január 5. 3.

¹⁰⁵ Társadalmi szemle. *Magyar-Zsidó Szemle* 1908. 235.

¹⁰⁶ A pesti chevra kadisa választásai. *Egyenlőség* 1908. március 1. 8.

¹⁰⁷ Hírek. A Közalap. *Egyenlőség* 1908. június 28. 8–9.

¹⁰⁸ Ünnepi adományok. *Egyenlőség* 1908. október 10. 10.

¹⁰⁹ A magyar izr. kézmű- és földművelési egylet. *Egyenlőség* 1908. november 15. 11.

¹¹⁰ Az I. M. I. T. gyűlései. *Egyenlőség* 1909. január 17. 2. Hírek. A magyar izr. kézműves és földművelési egyesület. *Egyenlőség* 1909. február 14. 7.

Gőzmalom igazgatóságába,¹¹¹ ugyanakkor nem „örökölt” meg automatikusan minden pozíciót, hiszen például a Schlick-féle Vasöntöde- és Gépgyár közgyűlésén Kohner Ágoston helyét más személlyel töltötték be.¹¹² A Hungária Műtrágya és Kénsav Gyár esetében pedig Láczy Leót választották elnökké, dr. Kohner Adolf „csak” alelnök, unokatestvére, Kohner Jenő pedig igazgatósági tag lett.¹¹³

Az 1908–1909. év dr. Kohner Adolf számára gazdasági pozícióinak bővüléséről szólt, még akkor is, ha a Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesületében (MVGYOE) sem követhette nagybátyját az elnöki tisztségben. (Előbb még fel kellett őt venni a tagság soraiba – ahol végül alapítótagként regisztrálták.)¹¹⁴ A következő év novemberében azonban már a MVGYOE-ben is a választmány tagjaként vett részt az új ipartörvény tervezetéről szóló vitában,¹¹⁵ 1909-ben pedig bekerült a végrehajtó bizottságba.¹¹⁶ A PKMB képviselőjeként lett tagja ugyanekkor a bank által alapított rajeci textilgyár igazgatóságának.¹¹⁷ Megjegyzendő, hogy a családból nem csak Adolf, hanem az unokatestvérei közül is voltak, akik bekerültek olyan pozícióba, amelyet korábban valamelyik elhalálozott családtag töltött be: Kohner Jenő így lett tőzsdetanácsnok.¹¹⁸

A fentiek ellenére, amikor 1910-ben dr. Kohner Adolf udvari tanácsosi kintűntetésben részesült, jellemző, hogy a *Magyar-Zsidó Szemle*ben megjelent méltatásban e kintűntetés kapcsán elsősorban felekezeti munkáját emelték ki: „[...] több téren fejt ki sikeres tevékenységet [...] családi hagyományainak, különösen Kohner Zsigmond hitközségi elnök méltó örököse.”¹¹⁹ Hitközségen belüli pozícióját érzékelteti az is, hogy amikor az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1910-ben a Magyar Zsidó Múzeum létrehozása érdekében pénzzadományok gyűjtésébe kezdett, dr. Kohner Adolf a bizottság tagjai közé került.

Ugyanakkor Kohner Adolf egyre magabiztosabb üzleti helyzetére jól rávilágít az a konfliktus, amit Láczy Leóval szemben ekkoriban vállalt fel. 1909 második felében Láczy Leó mint a PKMB elnöke adásvételi ajánlatot tett a Kohnerék által irányított Hungária Műtrágya-, Kénsav- és Vegyipar Részvénytársaságnak, hogy hárommillió koronáért vásárolja meg a pénzügyi tulajdonában álló pénzügyi és termelési nehézségekkel küzdő, hasonló profilú Danica Vegyipar

¹¹¹ BFL VII.2.e. Cg. 1876/1296, Cg. 202, Okm. 52. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank; Cg. 1550/1876, Cg. 1217, Okm. 59. Erzsébet Gőzmalom Társaság; *Központi Értesítő* 1908. május 10. 850; Az Erzsébet malom közgyűlése. *Egyenlőség* 1908. március 1. 13.

¹¹² A Schlick-féle vasöntöde- és gépgyár r.-t. *Egyenlőség* 1908. március 15. 19.

¹¹³ A közvélekedés Kohner Adolf „öröklését” várta a Hungáriánál. Új tagként került be a Hungáriához Landesberger Gyula, az Angol–Osztrák Bank elnöke is, akivel Kohner Adolf üzleti kapcsolata rövidesen sokkal szorosabbá vált. A Hungária műtrágyagyár új elnöke. *Vegyészeti Lapok* 1907. 24. 467–468; A Hungária műtrágya, kénsav és vegyi ipar rt. *Vegyészeti Lapok* 1908. 4. 73.

¹¹⁴ Választmányi gyűlés. *Vegyészeti Lapok* 1908. 5. 92.

¹¹⁵ Az új ipartörvény tervezete. *Vegyészeti Lapok* 1909. november 20. 1.

¹¹⁶ Szakegyesületek. A Gyáriparosok Szövetsége ülése. *Magyar Ipar* 1909. 419.

¹¹⁷ *Központi Értesítő* 1910. február 13. 280. Rajeczi Posztógyár rt. *Magyar Kereskedők Lapja* 1910. január 1. 11.

¹¹⁸ A tőzsdetanács ülése. *Az Ujság* 1910. április 3. 42.

¹¹⁹ Négy kintűntetés. *Magyar-Zsidó Szemle* 1910. 275.

Részvénytársaságot.¹²⁰ (A Hungária részvényese volt egyébként a PMKB és az Angol–Osztrák Bank is.) Kohner Adolf azonban ellenezte, sőt határozottan elutasította Lánczynak ezt a megítélése szerint igen rossz és anyagi hátránnyal járó ajánlatát – a kortárs hírlapi vélemények szerint a cég inkább kétmillió koronát ért, mint hármat. Ez az üzleti ellentét egyben generációs konfliktust is jelentett: Lánczy nem viselte jól a tizennégy évvel fiatalabb, energikus Kohner ellenállását. Kettejük viszonya ennek kapcsán úgy elmérgesedett, hogy 1910 elején kölcsönösen kiléptek a másik cégéből, Kohner a bankból, Lánczy pedig a vegyigyár igazgatóságából.¹²¹ A kilépés súlyát jól jelzi az a tény, hogy a PMKB igazgatóságában a Kohnerek 1879 óta mindig jelen voltak. Kohner Adolfot e konfliktus után aztán az Angol–Osztrák Bank csábította magához a főtanács tagjaként.¹²²

Az 1910-es években Kohner Adolf hosszú távon sikeres új üzleti irányokba indult el. Részt vett például 1911-ben a Hungaria Jaquard Szövőgyár Részvénytársaság alapításában.¹²³ Ennek a cégnek a jogelődje a Schwarcz Lajos és társa cég volt, amely egyedül készített jaquard típusú mellényszöveteket az országban, és egyeduralmát később is meg tudta tartani a piacon.¹²⁴ Ezt a közkereseti társaságot vette meg Kohner Adolf és egy 60 fős befektetői kör, majd 1911. február 25-én részvénytársasággá alakították.¹²⁵ A Kohnerek részesedése az alapításkor 6%-os volt (15 ezer korona befektetéssel), 1920-ra ezt az arányt a kisebb befektetők részvényeinek felvásárlásával 27,8%-ra, majd 1930-ra már 90%-ra növelték.¹²⁶ Az éves beszámolók, mérlegek alapján a cég 1912-től 1942-ig folyamatosan nyereséges volt, és osztalékot fizetett a részvényeseknek. A cég jövedelmezőségét és piaci lehetőségeit az is jelezte, hogy míg kezdetben néhány száz fő alkalmazottal dolgozott, 1941-ben már 700 főt foglalkoztatott.¹²⁷

Kohner Adolf számára az Angol–Osztrák Bankban vállalt új szerepén keresztül szintén új lehetőségek nyíltak meg. 1911-ben a bank részt vett a Magyar Pénzüntézetek Földhitel és Ingatlanbankja Rt. megalapításában 20,83%-os részvényarányal. 1912-ben a bankot átnevezték Földhitelbank Rt.-vé, és a részvények

¹²⁰ A Danica Vegyipar Rt.-t 1907-ben a PMKB alapította. Székhelye Zágrábban, míg a telephelyei Bródban és Kaproncában voltak. A Kereskedelmi Bank meghiúsult üzlete. *Pesti Napló* 1909. november 14. 24; Tomka 1999: 142–143.

¹²¹ *Központi Értesítő* 1910. január 30. 9. sz. 180.

¹²² Kohner Adolf új igazgatósági tagsága. *Pesti Napló* 1909. november 28. 20.

¹²³ Az 1930-as években, a családi cég felszámolása után és a családi vagyon elárvereztetése ellenére, ezt a céget haláláig megtartotta. BFL VII.2.e. Cg. 285/1911., Cg. 1494., Okm. 2177. Hungária Jaquard Szövőgyár Rt. Közgyűlési jegyzőkönyvek és igazgatósági jelentések 1911–1936.

¹²⁴ A cégjegyzésnél Jaquard néven szerepel leggyakrabban, de mellette a Jacquar elnevezés is előfordul. Josep Marie Jacquard (1752–1834) francia takács, feltaláló volt, róla nevezték el az általa továbbfejlesztett Jacquard-rendszerű selyemszövőgépet. *Textil Ipar* 1934. augusztus 10., 15.

¹²⁵ A Hungária alapításában 61 részvényes vett részt, összesen 1250 névre szóló részvényt jegyeztek, 1 darab 200 korona névértékű részvény volt, a cég alaptőkéje pedig 250 ezer korona volt. BFL VII.2.e. Cg. 285/1911., Cg. 1494., Okm. 2177. Hungária Jaquard Szövőgyár Rt. Közgyűlési jegyzőkönyvek és igazgatósági jelentések 1911.

¹²⁶ Szaporodnak a központok. *Honi Ipar* 1910. december 15. 24. szám, 43.

¹²⁷ BFL VII.2.e. Cg. 285/1911., Cg. 1494., Okm. 2177. Hungária Jaquard Szövőgyár Rt. Közgyűlési jegyzőkönyvek és igazgatósági jelentések 1911–1943.

tulajdonosi köre is módosult. Az 1910-es évek folyamán az Angol–Osztrák Bank a részvények 20–40%-át birtokolta. A Kohnerek nagyjából 10%-nyi, a Schosbergerek 4%-os, míg 1916-tól a Hatvany-Deutschok 6–8%-nyi tulajdonrészrel rendelkeztek a Földhitelbankban.¹²⁸ A bank egyik leghíresebb ügylete, a gróf Károlyi László-féle hitbizomány megszerzése volt 1913-ban, ami a kortársak körében is jelentős visszhangot váltott ki.¹²⁹ A birtok egy részét később egyébként Weiss Manfréd nagyiparos vette meg, aki a korszak egyik legmodernebb uradalmát hozta létre Derekegyházán. A Földhitelbanktól felvett hitel segítségével Kohner Adolfnak egy szőlészeti cég alapítását (1912) is sikerült megvalósítani, majd az I. világháború utáni években ennek a banknak a részvételével szállhatott be likőr-, szalámi-, hús- és faipari gyárak/üzemek alapításába.¹³⁰

Ugyancsak 1911-ben került sor a Kaszab-féle Csavar- és Vasárugyár Részvénytársaság alapítására szintén dr. Kohner Adolf részvételével. Unokatestvérei közül ugyanebben az évben Kohner Alfréd az Atlas Asbest-Cement Palagyár Részvénytársaság alapítója és igazgatósági tagja lett, míg Kohner Jenő a Dobsinai Rézművek Részvénytársaság és a Bádgosok és Szerelők Ólomárugyár Részvénytársasága alapítója volt. A Bereg vármegyei családi földbérletek mellett szerepet vállaltak a megyéhez kötődő Beregmegyei Automobil Forgalmi Részvénytársaság létrehozásában is, ahol a családi cég és Kohner Alfréd önállóan is részvényes lett. Végül dr. Kohner Adolfot a Hazai Gépgyár Részvénytársaság (Sangerhauser-Eisele) igazgatóságába is beválasztották 1911-ben.¹³¹

A következő korszakhatárt a család számára az 1912. év jelentette, hiszen a család ekkor szerezte meg a bárói¹³² címet, ami 1867–1918 között összesen 26 izraelita családnak sikerült, közülük a Kohnerek a huszadikak voltak.¹³³ Charles Farkas, Kohner Adolf unokája úgy emlékezett vissza, hogy „Kohner Adolf pénzért vette a báróságot”, továbbá „Kohner nagyapáék nagyon adtak a címekre”.¹³⁴ A bárói cím dr. Kohner Adolfra, Vilmosra, Jenőre és Alfrédra vonatkozott.¹³⁵ 1912 ugyanakkor azonban újabb halálesetet is hozott a családban: Kohner Alfréd

¹²⁸ Bagdi–Hlbocsányi 2020: 478.

¹²⁹ A hitbizomány területe mintegy 20 ezer kat. hold volt. A Földhitelbank, az Angol–Osztrák Bank és a Kohner Adolf fiai cég közös konzorciumot létesített, és az előzetes megállapodás szerint 5 millió korona tőkével rendelkező részvénytársaságot hoztak létre a vásárlás lebonyolítására. A Károlyi-féle hitbizomány eladása. *Pesti Napló* 1913. április 12. 18.

¹³⁰ BFL VII.2.e. Cg. 285/1911, Cg. 1494., Okm. 2177. Földhitelbank 1911. évi alapszabály, 1925. évi közgyűlési jegyzőkönyv.

¹³¹ *Központi Értesítő* 1911. február 1. 208; április 9. 822; április 13. 857; 1912. január 7. 29; január 28. 191; február 25. 406; 1913. október 23. 2443.

¹³² A közélet valószínűleg számított arra, hogy ez megtörténik. 1911-ben, a *Népszava* a család bárói címével kapcsolatban némi gúnnyal jegyezte meg, hogy „még nem” birtokolják. Kohnerek százezer koronája és a kölcsönkért szolgál. *Népszava* 1911. február 26. 9.

¹³³ „Bárói családok”. *Magyar Zsidó Lexikon* 1929. 90–91.

¹³⁴ Charles Farkas az apjától hallotta ezt, aki nem ápolta jó viszonyt a bárói ranggal rendelkező apósával. Dorogi 2014: 49.

¹³⁵ Az előző generációból életben lévő egyetlen tagra, Kohner Henrikre nem vonatkozott a rangemelés, többek között azért sem, mert nem volt fiúörököse. MNL OL K 19. Királyi könyvek 72. kötet 599, 782–790; Bárósítás. *Egyenlőség* 1912. július 14. 10.

39 éves korában, 1912 októberében elhunyt.¹³⁶ Alfréd helyét a családi érdekelt-ségű cégekben többnyire Kohner Jenő vette át, akinek ennek ellenére más gaz-dasági érdekeltégei is megmaradtak, sőt 1914-ben, még a Magyar Kereskedelmi Csarnok Körhelyiségeit Építő Részvénytársaságnak is az alapítója lett.

Báró Kohner Simon Vilmos (Willy) 1913-ban feleségül vette¹³⁷ a Kohner Adolf üzlettársaként már említett festőművész (Basch Gyula) testvérének, Basch Béla (1850–1943) gyárosnak a lányát, Szerént (1882–1943). Willy apósa 1878-ban, a keményítőiparban kezdte a pályáját, és verseci Union Búzakeményítő Gyára az 1910-es évekre már országos jelentőségűvé vált. A Basch családdal a kapcsolat ennek a házasságnak a révén tovább mélyült, s így ezt természetes módon követte az üzleti összefonódás. Kohner Willy részvényese lett a gyárnak, és ezzel Kohnerék érdekszférájába a keményítőipar is bekerült.¹³⁸

Az 1910-es évek fejleményei már egyértelműen jelezték báró dr. Kohner Adolf meghatározó súlyát a gazdasági életben. Miközben a családi céget irányította, to-vább bővítette üzleti és társadalmi kapcsolatait. 1912-ben például az Angol–Osztrák Bankban helyet foglaló vezetőkkel¹³⁹ közösen vették át a nehéz helyzetbe került Első Kecskeméti Konzervgyárat.¹⁴⁰ Ugyanakkor számos új pozícióval is gyarapo-dott ekkoriban, immár nem Kohner Zsigmond vejeként, hanem saját jogán.¹⁴¹ Amikor betegsége miatt a Pesti Lloyd Társulat elnöke, Weisz Bertold 1912-ben leköszönt, helyette dr. Kohner Adolfot választották meg.¹⁴² A MVGYOE delegált-jaként került be a kereskedelemügyi miniszter által újra életre hívott Országos Köz-lekedési Tanácsba.¹⁴³ 1913-tól egyébként az MVGYOE társelnökeként működött, s megválasztásakor úgy méltatták, hogy „sokkal ismertebb név úgy az ipari, mint a kereskedelmi közélet terén” annál, semhogy érdemei külön felsorolására szükség lenne.¹⁴⁴ A következő évben megtartott közgyűlésen aztán a MVGYOE elnökévé választották, amikor annak előző vezetője elhunyt.¹⁴⁵ 1914 januárjában Kohner

¹³⁶ Ráadásul 1912 őszén Dalnoky Béla is elhunyt. Kohner Alfréd báró. *Egyenlőség* 1912. október 20. 2.

¹³⁷ Házasságok. *Az Újság* 1913. október 29. 12.

¹³⁸ BFL VII.2.e. Cg. 1891/495, Cg. 4020. Union Keményítőgyárak Basch és Kohner.

¹³⁹ Wetzler Bernáth (1839–1922) nagyiparos, bankár, az Angol–Osztrák Bank igazgatóságának (főtanácsának) tagja és később elnöke volt. Engel Pál és Winkler Géza az Angol–Osztrák Bank budapesti igazgatója és igazgatóhelyettese volt. *Wiener Salonblatt* 1922. május 27. Todesfälle. 7, 11; *Nagy Magyar Compass* 1912–1913/2. 81.

¹⁴⁰ BFL VII.2.e. Cg. 35211, Okm. 7615. Első Kecskeméti Konzervgyár Rt.

¹⁴¹ 1913-ban, Feleky Béla a pesti izraelita hitközség elöljárója a tagválasztó közgyűlésen már úgy jellemezte Kohner Adolfot, mint „akinek egyéniségében összpontosulnak mindama tulajdon-ságok, amelyek a magyar zsidóság egyik legnagyobb vezérfiújává predesztinálják”. A pesti izraelita hitközség tagválasztó közgyűlése. *Pesti Hírlap* 1913. december 23. 25.

¹⁴² A Pesti Lloyd Társulat. *Egyenlőség* 1912. május 19. 3.

¹⁴³ Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny* 1913. február 2. 2.

¹⁴⁴ Egyesületünk közgyűlése. *Vegyészeti Lapok* 1913. március 20. 1.

¹⁴⁵ A két Kohner (Zsigmond és Adolf) elnöksége közötti hat évben az MVGYOE-nek két elnöke is volt. Az 1912. évi tisztújításon a Hungária Műtrágyagyár vezérigazgatóját az Egyesület al-elnökévé választották. Az egyesület közgyűlése. *Vegyészeti Lapok* 1914. 104; Szemle. *Magyar Gyáripar* 1914. április 1. 2.

Adolf megkapta Ferenc Józseftől a Pesti Lloyd Társulat 60 éves jubileumára a Ferenc József-rend középkeresztjét a csillaggal.¹⁴⁶

Báró dr. Kohner Adolfot gazdasági pozíciói mindezek nyomán az országos politikához is közelebb emelték. A GYOSZ elnökségi tagjaként részt vett az Ausztriával tíz évenként újratárgyalandó gazdasági kiegyezési feltételeket egyeztető bizottság összeállításában és munkájuk értékelésében.¹⁴⁷ Ezenfelül a GYOSZ elnökségének tagjai (köztük Kohner Adolf) 1915-től többször tanácskoztak a Monarchia és Németország közötti gazdasági kapcsolatokról is.¹⁴⁸ Szintén a GYOSZ elnökségi tagjaként vett részt Kohner Adolf 1918-ban az árvizsgáló bizottságban is.¹⁴⁹

A világháború finanszírozásában jelentős szerepet játszott az állam által kibocsátott hadikölcsönök jegyzése. A gazdasági élet közszereplőjeként ebben természetes módon Kohner Adolf is részt vett. Az összes jegyzés részletezésétől eltekintve, ennek kapcsán megemlítendő, hogy az első alkalommal (1914 novemberében) a Kohner Adolf fiai cég 500 ezer koronát,¹⁵⁰ míg a hetedik hadikölcsön (1917 őszén) esetében 250 ezer koronát jegyzett. (Utóbbi alkalommal a Földhitelbank például hárommillió korona értékben vett hadikölcsönt.¹⁵¹) A hatodik hadikölcsön alkalmával Kohner Adolf személyesen is jegyzett 15 ezer korona értékben a Szolnoki Kereskedelmi Bank és Takarékpénztárnál, amelynek az elnöke volt.¹⁵² A háború alatt alakult egyik új pénzügyintézet, a Hadikölcsönpenztár¹⁵³ érdekessége volt egyébként, hogy a tanácsadó testületben Kohner Adolf ismét együtt ült Lányi Leóval. Kohner ugyanakkor a hadigazdaságot működtető, újonnan létrehozott központi irányítású intézményekben szintén szerepet kapott: elnöke volt a Magyar Olaj- és Zsíripari Központnak, illetve a Csontközpontnak, illetve a Magyar Keményítőgyárak Központi Eladási Irodája Rt.-nek az igazgatóságában is bekerült.

EPILOGUS

1918 és az utána következő évek újabb fordulópontot hoztak báró dr. Kohner Adolf életében. 1918 júniusában Kohner Jenő 42 éves korában váratlanul elhunyt, így még inkább Adolfra hárult a családi cégbirodalom vezetése.

¹⁴⁶ Kitüntetések a Lloyd jubileumán. *Az Est* 1914. január 25. 4.

¹⁴⁷ Németországgal való viszonyunk és a kiegyezés. *Magyar Gyárípar* 1915. május 1. 10.

¹⁴⁸ A harminc résztvevő Németországból és Magyarországból érkezett. A Középeurópai Gazdasági Egyletek berlini tanácskozása. *Magyar Gyárípar* 1915. augusztus 1. 3–6.

¹⁴⁹ Az osztrákok olcsóbb iparcikkeket ígérnek. Fontos tanácskozások Bécsben – a magyar és az osztrák árvizsgáló bizottság együttes ülése. *Az Est* 1918. június 15. 2.

¹⁵⁰ Jegyzések a hadikölcsönre. *Az Est*, 1914. november 14. 4.

¹⁵¹ A hetedik hadikölcsön. *Pesti Hírlap* 1917. december 4. 9.

¹⁵² A hatodik hadikölcsön. *Magyarország* 1917. június 15. 13.

¹⁵³ 1914. szeptember 19-i a Hadikölcsönpenztár felállításáról szóló 6982/1914. M. E. rendeletet a törvényhozás utólag, az 1914. évi XLVII. tc.-ben hagyta jóvá. Teleszky 1927: 336–337.

A világháború utáni években gazdasági tevékenysége ismét új hangsúlyokat kapott: 1921-ben új lehetőségeket keresve átalakította a családi céget, hogy a konjunktúrát kihasználva banki tevékenységet is folytathasson; a következő évben pedig kilépett a Földhitelbankból. A lépés nem egyedülálló példának számított Magyarországon. A 20. század első felében megfigyelhető tendencia alapján számos korábban terménykereskedéssel vagy nagykereskedéssel foglalkozó cég alakult át bankházzá, például a Deutsch Ig. és fia már 1911-ben. Kövér György kutatásai alapján a bankcéggé átalakítás a családi vagyon kezelését és az ipari érdekeltségek finanszírozását és irányítását tette lehetővé.¹⁵⁴ Az immár bankházként (is) működő családi cége¹⁵⁵ által Kohner Adolf kilenc textilgyár alapításában vett részt, s az 1920-as évek közepén, illetve végén több veszteséges vállalkozásától is megvált, így például a kecskeméti konzervgyártól.¹⁵⁶ A bankház váltóleszámtólással, vidéki pénztintézeteknek, sőt kereskedők számára visszleszámtólási hitelezéssel is foglalkozott. A gazdasági válság azonban komolyan megrendítette a céget, mivel a kinnlevőségei jelentős részét nem tudta behajtani. 1931-re már súlyos pénzügyi gondok jelentkeztek, s ennek eredményeképpen 1931 novemberében Kohner Adolf elhatározta a családi cég felszámolását. 1933 elején kényszerügyességet kötött a hitelezőivel, majd 1934–1936 között több ütemben elárverezték, illetve eladta a Damjanich utcai palotáját, a műgyűjteményét, a bankházat és más céges érdekeltségeit. Báró dr. Kohner Adolf 1937. január 30-án hunyt el pesti otthonában, szerény körülmények között.¹⁵⁷

A Kohner család felemelkedésének története egybeesett a hazai társadalmi, gazdasági, átalakulással, amely főleg a polgárosodással és az urbanizációval jellemezhető. Az egykori kereskedőcsalád több generáción keresztül a nagypolgárság közé emelkedett. E felemelkedés eredményeként lett báró dr. Kohner Adolf a gazdasági élet elismert és meghatározó tagja, amit megalapozott és támogatott a család és az ő maga által végzett közéleti munka a pesti neológ hitközségben.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1202.h. Pest Város Tanácsának iratai 1687–1885. Jelentések /Relations/ 1746–1847. a.n.

IV.1202.l. Pest Város Tanácsának iratai 1687–1885. Pesti iparjogi díjak nyilvántartása 1839–1842. 1. kötet.

¹⁵⁴ Kövér 1997: 47–48.

¹⁵⁵ Egy 1924 októberében készült vagyonkimutatás alapján a cégvagyon harmadát az ingatlanok adták, a tőzsdei értékpapírok 4%-ot, a váltótárca 10%-ot tett ki. (A tőzsdén nem jegyzett 167 248 darab értékpapír értékét nem tudták meghatározni.) Több mint 50%-os értéket képviselt a folyószámlaadások kinnlevősége. Kövér 1997: 50.

¹⁵⁶ Bagdi–Hlbocsányi 2019: 337.

¹⁵⁷ BFL VII.2.e. Cg. 1876/21, Cg. 7776. Kohner Adolf fiai.

- IV.1303.f. Pest Város Tanácsának iratai 1847–1874. Tanácsi iratok 1850–1873.
V. kútfő Gazdasági ügyek.
IV.1411.b. Budapest Székesfőváros Árvaszékének (1873–1875 Budapest Székesfőváros Tanácsának mint gyámhatóságnak) iratai. Általános iratok.
IV.1474.c. Budapest Székesfőváros V. Kerületi Elöljáróságának iratai (1873–1950), Iparügyi és egyesületi nyilvántartások (1873–1949).
VII.2.e. Pesti (1875-től) Budapesti Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai. Cégbíróági iratok.
VII.184. Weinmann Fülöp közjegyző iratai 1875–1912. Okiratok 1875–1912.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
K 19 Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Öfelsége Személye Körüli M. Kir. Minisztérium (1867–1918). Királyi könyvek (1867–1918).

Az 50 éves Pesti Hírlap jubileumi albuma 1878–1928.

Magyar Compass. Kimutatás a magyar állam összes pénzügyéről. (Szerk. Mihók Sándor.)
Budapest, 1874–1895.

Mihók-féle Compass. Pénzügyi és Kereskedelmi Évkönyv. (Szerk. Galántai Nagy Sándor.)
Budapest, 1895–1912.

Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle). Pénzügyi és Kereskedelmi Évkönyv. (Szerk. Galántai Nagy Sándor.) Budapest, 1912–1939.

Az Est, 1914–1918.

Az Ujság, 1908–1913.

Budapest Hírlap, 1904–1909.

Budapesti Közlöny, 1873, 1913.

Egyenlőség, 1893–1926.

Első Magyar Zsidó Naptár, 1848.

Hazánk, 1903.

Hét, 1910.

Honi Ipar, 1910.

K.K. priv. Prager Zeitung, 1820.

Központi Értesítő, 1882–1913.

Köztelek, 1893.

Magyarország, 1917.

Magyar Gyáripar, 1914–1915.

Magyar Ipar, 1904–1912.

Magyar Kereskedők Lapja, 1902–1910.

Magyar Nemzet, 1900.

Magyar-Zsidó Szemle, 1903–1910.

Népszava, 1911.

Neues Fremdes-Blatt, 1869.

Pester Lloyd, 1928, 1931.

Pester Lloyd Kalender, 1859.

Pesti Hírlap, 1908–1917, 1936.

Pesti Napló, 1909, 1913, 1932, 1936.

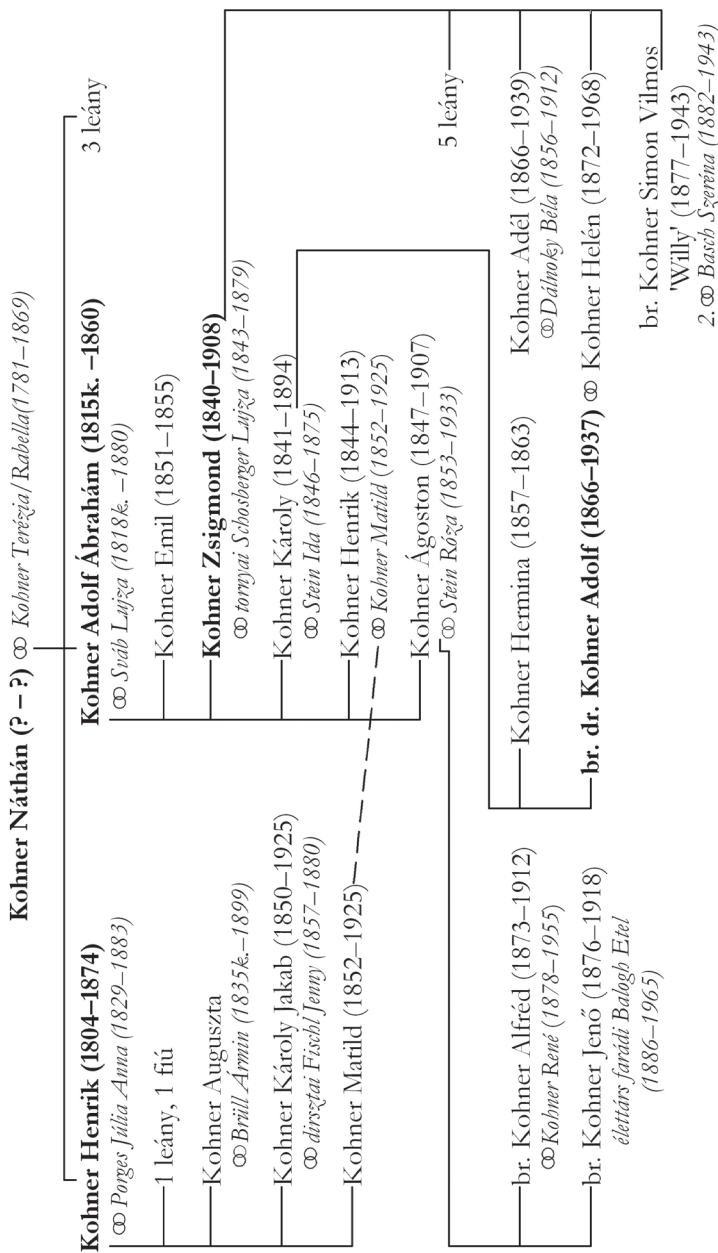
Pénzvilág, 1911.
Sürgöny, 1864.
Textil Ipar, 1934.
Ujság, 1936.
Vegyészeti Lapok, 1907–1914.
Wiener Salonblatt, 1922.
Zsidó Évkönyv, 1927/1928.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bagdi Róbert – Hlbocsányi Norbert 2019: Konzervgyártás Kecskeméten a 20. század első felében. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019. Uradalom – Vállalat*. Budapest, 325–354.
- Bagdi Róbert – Hlbocsányi Norbert 2020: A Földhitelbank szerepe báró dr. Kohner Adolf kapcsolatrendszerében. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020. Hálózat & Hierarchia*. Budapest, 465–485.
- Bence Géza – Koroknai Ákos 1989: *A Selypi cukorgyár története*. Selyp.
- Dorogi Katalin 2014: „Láttál-e már angyalt?” Római beszélgetés Charles Farkassal – életről, családjáról, alkotásairól. *Múlt és Jövő. Zsidó Kulturális Folyóirat* (27.) 2. 49–64.
- Halmos Károly 1992a: Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: Gyimesi Sándor (szerk.): *Gazdaság, politika, kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből*. Budapest, 41–62.
- Halmos Károly 1992b: Lánchy Leó. *Valóság* (35.) 1. 49–54.
- Halmos Károly 2005: Hálózatok és hierarchiák a 19. százai üzleti életben. *Aetas* (20.) 1–2. 44–51.
- Hlbocsányi Norbert 2012: A Kohner család vállalkozásai. In: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából 37*. Budapest, 43–67.
- Hlbocsányi Norbert 2014: Színház és vállalkozás: az Unió Rt. és a pesti pénzüligarchák. *Fons* (2.) 139–197.
- Hlbocsányi Norbert 2015: A szászberekai báró Kohner család. In: Csöngé Attila (szerk.): *Zounuk*. (Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára Évkönyve 29.) Szolnok, 137–172.
- Jirkovszky Sándor 1945: *A magyarországi pénzüintézetek története az első világháború végéig*. Budapest.
- Karády Viktor 1997: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Pécs.
- Klement Judit 2000: Egy családi részvénytársaság a századelőn. Gizella Gőzmalom Rt. 1905–1917. *Korall* (1.) 2. 61–80.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. Budapest.
- Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon. 2. 1849-től a jelenkorig*. Pozsony.

- Kohner Adolf 1886: *Über Bestimmung des Cadmiums und über Trennung des Cadmiums vom Kupfer*. Berlin.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest.
- Kövéer György 1997: A pesti kereskedő-bankár másodvirágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében. *Replika* (25.) 47–53.
- Kövéer György 2012: Deutsch Ig. és fia. In: Kövéer György (szerk.): *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Budapest, 197–206.
- Lengyel György 1993: *A multipozíciós gazdasági elit a két világháború között. (Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból.)* Budapest.
- Magyar Zsidó Lexikon* 1929: *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest.
- Papp Viktor 2020: Gyenge kötésekkel a gazdaságban. A budapesti ügyvédek részvénytársasági pozícióinak hálózatelemzése (1890–1910) In: Kövéer György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020. Hálózat és Hierarchia*. Budapest, 291–326.
- Pelles Márton 2019: Az Atlantica Tengerhajózási Rt. története. 1907–1918. *Köztes Európa* (11.) 1. 35–48.
- Sándor Vilmos 1954: *Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900*. Budapest.
- Teleszky János 1927: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Budapest.
- Tomka Béla: 1995: Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzügyintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913. *Történelmi Szemle* (37.) 2. 171–207.
- Tomka Béla 1999: Érdek és érdektelenség. *A bank–ipar viszony a századforduló Magyarországon, 1892–1913*. Debrecen.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői. 1873–1917*. Budapest.
- Wiener Moszkó 1902: *A magyar cukoripar fejlődése, I–II*. Budapest.

Kohner-családfa – a tanulmányban szereplő családtagok adataival



Megjegyzés: Félkövér kiemelés jelzi a családi cég mindenkorai szenior vezetőjét.

Michael L. Miller

„Testestül-lelkestül magyarrá lett”

*Jellinek Mór (1824–1883) és a magyar gazdaság modernizációja**



1. kép. Benczúr Gyula: Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság alapítóinak első alakuló közgyűlése, 1857. július 15. (Forrás: Vasárnapi Ujság, 1883. április 1.)

Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság megalakulásának 25. évfordulóján, 1883-ban Benczúr Gyula, az ünnepelt magyar művész csoportképet festett az intézmény alapítóiról (1. kép). A festmény azt a 28 középkorú, bajszos férfit ábrázolja, akik részt vettek a társaság 1857. július 15-én tartott alapító ülésén, többek között Lévy Henriket, a társaság első elnökét, Deák Ferencet, a liberális magyar politikust, és Eötvös Józsefet, a magyar reformert és államférfit. A csoportkép bal szélén egy harmincas éveit elején járó, komoly tekintetű, vörös hajú férfi áll, aki nem sokkal korábban érkezett Pestre, és néhány év alatt a pesti gazdasági elit tagjává vált.¹

* A tanulmány eredeti megjelenési helye: Miller, Michael L. 2011: Going Native: Moritz Jellinek and the Modernization of the Hungarian Economy. In: Reuveni, Gideon – Wobick-Segev, Sarah (eds): *The Economy in Jewish History: New Perspectives on the Interrelationship between Ethnicity and Economic Life*. Berghahn Books, New York, 157–173. Szerző a tanulmányát a magyar fordítás alkalmából átnézte és kibővítette.

¹ A csoportképet a lapok számos alkalommal közölték. Először a *Vasárnapi Ujság* 1883. április 1-jei számában jelent meg. A reprodukció alatt a hetilap a 28 férfi közül 23-nak írta ki a nevét. Jellinek Mór balról a második, Harkányi Frigyes és Karácsonyi László között áll. A festmény

Az 1857-ben 33 éves Moritz Jellinek, alias Jellinek Mór mindössze hét évvel korábban vándorolt be Morvaországból, ekkorra azonban már több, Magyarország gazdasági modernizációjában mérföldkőnek tekinthető vállalkozásban játszott központi szerepet, például a Pesti Gabonacsarnok 1854-es alapításában. 11 évvel később, 1865-ben az ő kezdeményezésére jött létre Magyarország első (lővontatású) vasúttársasága, amely a főváros dualizmus kori gazdasági és fizikai terjeszkedéséhez szükséges infrastruktúrát biztosító villamos és földalatti vasút előfutárának tekinthető – ekképpen pedig Jellinek a budapesti tömegközlekedés ősapjának. Szakmai sikerei és az ezzel párhuzamos gyors társadalmi beilleszkedése annál figyelemre méltóbb, mivel lehetőségei zsidóként a magyarországi zsidók 1867-es emancipációjáig korlátozottak maradtak.

A történeti irodalom komoly figyelmet szentelt a zsidók szerepének a magyar gazdaság modernizációjában, e tekintetben elsősorban a *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945* címmel 1992-ben megjelent tanulmánykötetre utalnánk.² Emellett több írás foglalkozott azokkal a prominens zsidó nagykereskedőkkel, gyárosokkal és bankárokkal, akik a 19. század folyamán meghatározó szerepet játszottak Magyarország ipari és pénzügyi szektorának kiépítésében.³ E történeti munkák közös vonása a korabeli magyar gazdaság elmaradottságának, a magyar etnikumú polgárság hiányának, illetve a liberális magyar nemesség azon felismerésének a kiemelése, hogy az adott helyzetben „az ország gazdasági modernizációjához a zsidó szakértelem és tőke bevonása kínálta a legrövidebb utat”.⁴ Ezek a körülmények kedvező környezetet biztosítottak az új bevándorlók számára, és lehetővé tették a már hazájukban is kiskereskedelemről élő cseh és morvaországi zsidóknak, hogy Magyarországra érkezésükkor fontos gazdasági rést töltsenek be. Olyan befogadó politikai közegbe érkeztek, amely nemcsak a bevándorlók vállalkozói készségeit és szerteágazó rokoni kapcsolatait értékeltte, de egyben a nemzetépítés folyamatának szerves résztvevőjeként tekintett e zsidó nagykereskedőkre, gyárosokra, vállalkozókra és pénzügyi szakemberekre. Talán senkinek a pályája nem illusztrálja ezt jobban, mint az *Egyenlőség* szavaival „testestül-lelkestül magyarrá lett” Jellinek Mór, aki vállalkozói tevékenységét magyar hazafisága kiteljesedésének tekintette.⁵

nem élte túl a II. világháborút. Erre vonatkozóan: Jeszenszky 1948: 101; Telepy 1963: 27–28, 89–90.

² Silber (ed.) 1992.

³ E művek közül a legfontosabb Bácskai Vera könyve (Bácskai 1989), amely a 19. század első felének jelentős részben zsidó vállalkozóit – többek közt Weisz Bernát Ferencet, az Ullmann, a Wodianer, a Koppely (1867-től Harkányi), illetve a Goldberger családok egyes férfi tagjait – propopografikus megközelítéssel vizsgálta. Az úttörők nyomába lépő nemzedékek jeles képviselői közül Wahrmann Mórról, Kornfeld Zsigmondról, Kner Izidorról, valamint Krausz Mayerről és fiairól, illetve a Hatvany-Deutsch dinasztiáról: Halmos 2004a, 2004b; Erdész 2004; Klement 2004; Vörös 2004.

⁴ Janos 1982: 81.

⁵ Jellinek Mór. *Egyenlőség* 1883. június 17. 8.

A JELLINEK TESTVÉREK: ADOLF, HERMANN ÉS MORITZ

A délkelet-morvaországi Ungarisch-Brod (Uherský Brod, Csehország) közelében fekvő Drslawitz (csehül Drslavice) faluban élő Sara Back (1799–1826) és a kegyerét bérlőként kereső Isaak Löb Jellinek (1793–1854) három nagy tehetségű fia közül az 1824-ben született Moritz Jellinek volt a legfiatalabb. Pályája két idősebb bátyja, Adolf és Hermann árnyékából bontakozott ki, akik mindketten nyomot hagytak a 19. századi európai eszmetörténetben.⁶ Adolf Jellinek (1821–1893), aki három évvel volt idősebb Moritznál, rendkívül termékeny és nagyra becsült orientalista volt, egyben a zsidó tudományok szakértője, aki sokat publikált a korszak zsidó periodikaiban. Az ékesszóló Adolf zsinagógai hitszónokként Lipszében szerzett hírnevet, majd a bécsi zsidó hitközség hitszónoka és főrabbija lett.⁷ Hermann Jellinek (1823–1848), az ifjú hegelianus filozófus és publicista egy évvel volt idősebb Moritznál. A zsidósághoz fűződő bonyolult viszonyát mi sem példázza jobban, mint hogy irodalmi elmélkedései tárgyául azt a portugál marranót, Uriel da Costát választotta, akit a zsidó vallásba való visszatérését követően, eretnek írásai miatt az amszterdami zsidó közösség kétszer is kiközösített.⁸ Az 1848-as bécsi forradalom kitörésekor Hermann a radikális demokratikus irányzat elkötelezett híve lett, az *Allgemeine Österreichische Zeitung* és a *Der Radikale* című lapokban éles támadásokat intézett a Habsburgok ellen. A bécsi forradalom 1848. októberi leverését követően Hermannnt „fegyveres felkelésre való nyílt felbujtás” vádjával katonai bíróság elé állították, és egy hónappal később golyó által kivégezték – így vált Hermann a Habsburg Birodalom áruulójává és a forradalom mártírjává.⁹

Testvéreivel való kapcsolata nagymértékben meghatározta Moritz szellemi, szakmai és személyes fejlődését. Adolf érintkezésben állt a *Der Orient* című lipcsei német zsidó hetilap szerkesztőjével, Julius Fürsttel, aki Adolf mindkét testvére számára lehetőséget nyújtott arra, hogy kipróbálják magukat az újságírás terén. Moritz 1844-ben, húszéves korában kezdett írni a *Der Orient*-be. A forradalom alatt és utána terjedelmes tudósításokat küldött Morvaországból.¹⁰ A forradalom különösen közel hozta Moritzot Hermannhoz, aki, miután 1848 márciusában Berlinből kiutasították, Bécsbe költözött. Moritz Ungarisch-Brodból rendszeresen Bécsbe utazott, hogy meglátogassa bátyját, és figyelemmel kövesse

⁶ A Jellinek testvérekről, valamint Adolf leszármazottairól (beleérve a Mercedes-Benz alapításában részt vevő Emil Jellinek–Mercedest) a legátfogóbb mű: Kempter 1998. Jellinek Mórral azonban Kempter csak érintőlegesen foglalkozik, magyarországi pályafutásáról is csak röviden tesz említést. Jellinek Mór rövid életrajzát adja: Gelléri 1887: 251–254; Szinnyei 1897: V. 474–475.

⁷ Rosenmann 1931; Kempter 1998: 25–153, 207–260.

⁸ Jellinek, H. 1847. Hermann a könyvet Moritz öccsének ajánlotta.

⁹ Häusler 1976; Lenhard 2019; Kempter 1998: 25–104; Miller 2011: 219–226.

¹⁰ A hetilapban Moritz Jellinek a – „J”, „Moritz”, „M—z”, illetve „M—tz” szignóval ellátott – cikkei a következő időpontokban jelentek meg: 1844. szeptember 3., 1848. április 1., 1848. augusztus 26., 1848. október 13., 1848. november 11., 1849. március 3. és 1849. október 27.

„szenvédélyes tevékenységét”.¹¹ Ahogy később írta: „Íránta érzett szeretetem hártalan volt, szavait orákulumnak tekintetem. [...] Egész életem körülötte forgott.”¹² Ugyanakkor, bár Moritz mélyen ragaszkodott Hermannhoz (lányát is Herminének nevezte el), az 1848-as forradalom után a radikális politizálás-tól távol maradt. Bátyja halálából talán azt a tanulságot vonta le, hogy inkább a rendszeren belül kell működni, mint ellene.

A fennmaradt dokumentumok alapján úgy tűnik, Hermann és Adolf, a toll emberei, arra ösztönözték öccsüket, hogy gyakorlatiasabb – és jövedelmezőbb – üzleti pályát válasszon. Az 1840-es évek elejétől az évtized közepéig, mialatt a két idősebb fivér Lipcsében tanult, Moritz apjával élt, először egy Ungarisch-Brod melletti kis faluban, Napajedlben (csehül Napajedla), ahol apja szeszfőzdet bérelt, majd beköltöztek Ungarisch-Brodba. Ebben az időben az apa és három fia rendszeresen leveleztek egymással. A többnyire *jüdisch-deutsch*, vagyis héber karakterrel írt német nyelvű levelek Moritznak az üzleti életben tett kezdeti lépéseibe is bepillantást engednek.¹³ Egy 1844. novemberi levélben Adolf megdicsérte a még Napajedlben élő húszéves Moritzot, amiért kiségitette apját, és végre a családi otthon támaszává vált.¹⁴ Hermann 1845 májusában azt javasolta Moritznak, hogy költözzön be „a városba”, vagyis Ungarisch-Brodba, ahol a Béccsel való összeköttetés révén kereskedni kezdetben gabonafélékkel és késztermékekkel.¹⁵ Adolf is költözésre sürgette öccsét, Ungarisch-Brodba vagy még messzebbre, hogy megalapozhasson valamilyen „rendes és biztos vállalkozást” (*ein tüchtiges und solides Geschäft*).¹⁶ Moritz és apja végül 1845-ben vagy 1846-ban költözött Ungarisch-Brodba, ahol Moritz a lehetőségekkel élve saját vállalkozásba kezdett. Hermann meg is dicsérte ügyességéért, apját pedig arra bátorította, hogy biztossítsa fia számára a szükséges tőkét.¹⁷ Moritzot ezzel együtt arra is figyelmeztette, hogy üzleti tevékenységére összpontosítson, és – fivéreitől eltérően – ne engedje, hogy tanulmányai eltereljék a figyelmét.¹⁸ A kiterjedt családi levelezésben Moritz

¹¹ Rosenmann 1926.

¹² Rosenmann 1926.

¹³ A Jellinek család levelezésének lelőhelye NLI, Arc. 4° 1588. Apjukkal a három fiú kizárólag *jüdisch-deutsch* nyelven levelezett, olykor héber betétekkel. 1846 márciusától Hermann leginkább németül írt Moritznak.

¹⁴ NLI, Arc. 4° 1588. Adolf Jellinek Lipcséből Moritz Jellineknek Napajedlbe, 1844. november 20. „Nagyon örülök szorgalmadnak és buzgalmadnak, és őszintén köszönöm, hogy végre házunk oszlopos tagjává váltál.”

¹⁵ NLI, Arc. 4° 1588. Hermann Jellinek Lipcséből Iszaak Löbl Jellineknek, 1845. május 13.

¹⁶ NLI, Arc. 4° 1588. Adolf Jellinek Lipcséből Iszaak Löbl Jellineknek, 1845. május 13.

¹⁷ NLI, Arc. 4° 1588. Hermann Jellinek Lipcséből Iszaak Löbl Jellineknek Ungarisch-Brodba, 1846. szeptember. „Ami Moritzot illeti, még egyszer arra kérlek, hogy kövesd az általam javasolt eljárást. Üzletemberi képességei kiválóak – csak arra a takarékoságra van szüksége, amelyet minden üzletember üzleti vállalkozásai során tanul meg. Csak bízzál benne, és remélem, elégedett leszel. A lényeg azonban továbbra is az, hogy szabad mozgástérrel kell rendelkeznie. [...] Az egész törekvésem csak arra irányul, hogy olyan javaslatokat tegyek, amelyek révén a tőkéd elég jól jövedelmez.”

¹⁸ NLI, Arc. 4° 1588. Hermann Jellinek Lipcséből Moritz Jellineknek, 1846. szeptember. „Üzletemberként nem szabad sokat tanulnod – mindig az üzletnek kell a legfontosabbnak maradnia.”

üzleti vállalkozásainak részleteire meglepő módon nem találunk utalást, de valószínű, hogy más morva zsidókhöz hasonlóan ő is gabonafélékkel kereskedett.¹⁹

Moritz azon döntésében, hogy végül elhagyta Morvaországot, bátyjai befolyása szintén közrejátszott. Hermann már 1846-ban arra biztatta, hogy költözzön át Magyarországra, ahová a 18–19. század folyamán tömegesen érkeztek morva zsidók.²⁰ A döntő pillanat az 1848-as forradalom utáni években jött el, Moritz és Johanna Fuchs 1849-ben, illetve Adolf és Rosalie (Róza) Bettelheim 1850-ben kötött házasságát követően.²¹ Úgy tűnik, Moritz szakmai jövője szempontjából bátyja házasságának nagyobb jelentősége volt, mint a sajátjának. Rosalie Bettelheim apja, Markus Bettelheim jómódú pesti gabona-nagykereskedő volt, Pest egyik legdinamikusabban fejlődő kerületében, a Lipótvárosban négylakásos házat birtokolt. Nem világos, hogy Adolf és Rosalie milyen körülmények között találkozott, de frigyük kétségtávol megfelelt a vagyon és tudás hagyományos zsidó összepárosításának. Az ugyanakkor egyértelmű, hogy bátyja házassága Moritznak kifejezetten a hasznára vált, mivel az újdonsült pesti családi összeköttetés új gazdasági lehetőségeket nyitott meg számára. 1850-ben Moritz feleségével és újszülött lányukkal, Herminével (1850–1872) Pestre költözött, az úgynevezett Bettelheim-házba. Bátyjának jó kapcsolatokkal rendelkező apósa segítségével Moritz gabona-nagykereskedő lett Pesten, és a következő nyolc év során további négy gyermeke született: Artúr/Arthur (1852–1929), Henrik/Heinrich (1853–1927), Lajos/Louis (1855–1908) és Marcell/Marcel (1858–1939).

A Pesten letelepedett Moritz számára, akit innentől már Mór utónévvvel illetünk, a csehországi születésű, 1825 óta Pesten élő Fleischl Dávid (1801–1868) jelentette a legfontosabb új kapcsolatot. Fleischl úttörő szerepet játszott a magyarországi libatolliparban, Bécsben börgyára volt, kereskedőcége pedig pesti, bécsi és lipcsei kirendeltségeket működtetett, emellett igazgatója volt az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjának is.²² Ahogy egy ilyen jelentős férfiú esetében

¹⁹ A zsidóknak a morvaországi gabonakereskedelemben játszott szerepéről tanúskodnak a morvaországi diétához és az osztrák parlamenthez 1848-ban benyújtott petíciók. Számos petíció a zsidóknak a gabonakereskedéstől való eltiltását kérte, mivel széles körben elterjedt a vélemény, hogy az 1846–1847-es évek gazdasági nehézségeiért és az éhínségért a zsidó gabonaspekulánsokat terheli a felelősség. Lásd Radmiský–Wurmová 1955; HHStA, Österreichischer Reichstag 1848/49, Faszikel 125.IX.24, Petitionen von Juden um Emancipation, dann Petitionen dagegen.

²⁰ NLI, Arc. 4° 1588. Hermann Jellinek Lipcseből Moritz Jellineknek Ungarisch-Brodba, 1846. március. A morva zsidók magyarországi bevándorlására: Marton 1941; Grünwald–Scheiber 1963; Miller 2010: 38–40.

²¹ Moritz és Johanna 1849. október 22-én Ungarisch-Brodban tartott esküvőjén Adolf Jellinek vezette a szertartást. Az esküvőn mondott beszéde könyv alakban is megjelent: Jellinek, A. 1849. Adolf és Rosalie Bettelheim a pesti Orczy-házban házasodott 1850. május 26-án. A szertartást a morvaországi származású Schwab Löw vezette.

²² Fleischl Dávid a csehországi Neuernben (csehül Nýrsko) született. Életrajzához: Sarkady (szerk.) 1863: 109; *Pester Lloyd-Kalender* 1859: 40–41. Az 1929-es *Magyar Zsidó Lexikon*ban fura módon nem találunk külön szócikket Fleischl Dávidról. Jellinek Mór egyik, a libatoll-kereskedelemnek szentelt cikkében azt állította, hogy Fleischl volt az első pesti nagykereskedő, aki a tollak nagybani exportjába fogott. [Jellinek M.] 1863: 1. Fleischl Dávid (valamint testvérei, Sámson és Dániel) működésének tudományos ismertetésére: Kövér 2012: 148.

várható, a Pesti Izraelita Hitközség vezetőségében is helyet foglalt: 1859-ben, a monumentális Dohány utcai zsinagóga felavatásakor a hitközség elöljáróságának elnökeként szolgált.²³ Fleischl, aki a Bettelheim családdal közeli barátságban állt, szárnyai alá vette Mórt, „nagy bizalmat” szavazott neki, és felkérte az Ungarisch-Brodból frissen bevándorolt ifjút, hogy üzleti ügyeiben képviselje őt.²⁴ A bizalmat Mór 1855-ben azzal viszonzta, hogy harmadik fia, Lajos/Louis körülmetélésekor Fleischl Dávidot kérte fel *szandek*nek (‘komának’, aki a körülmetélés szertartása alatt az ölében tartja a csecsemőt).²⁵

A MAGYARORSZÁGI GAZDASÁGI ÉLET ÉS A ZSIDÓK

A Kelet-Közép-Európával foglalkozó gazdaságtörténészek Magyarország gazdasági fejlődését hagyományosan az „elmaradottság” szempontjából vizsgálják.²⁶ A 19. század első évtizedeiben Magyarország nemcsak Nyugat-Európa-hoz, hanem a Habsburg Birodalom nyugati tartományaihoz (Alsó-Ausztriához, Csehországhoz, Morvaországhoz) képest is nélkülözte a modern ipari gazdaság alapvető jellemzőit. Nem rendelkezett hatékony közlekedési hálózattal (vasúttal, hajózható folyókkal, utakkal), modern pénzügyekkel (bankokkal, biztosítótársaságokkal), gyári termeléssel (például textil- vagy üvegiparral), polgári közeposztállyal, nagyszámú munkaerővel (a jobbágyok felszabadítása csak 1848-ban következett be). Magyarország gazdasága a 19. század közepéig túlnyomórészt mezőgazdasági termelésre korlátozódott, jobbágyok művelték a nagy kiterjedésű nemesi birtokokat. Az elavult gazdálkodási módszerek, a rossz közlekedési hálózat és a nemesség kereskedelemtől való hagyományos idegenkedése miatt Magyarország gazdasága és a magyarországi export csak lassan fejlődött. Amint arra Andrew Janos rámutatott, az ország csak a napóleoni háborúk idején, a gabona iránti növekvő kereslet hatására kezdett el exportálni a nyugat-európai piacokra. „Ekkor fordult elő először, hogy az anyagi haszon lett a gazdálkodás bevallott célja”, a földbirtokos nemesek „rákaptak a pénzkeresés ízére”.²⁷

A magyarországi zsidók, akik közül sokan dolgoztak nemesi birtokok bérlőjeként vagy közvetítőként, központi szerepet játszottak az ország fellendülő gabonakereskedelmében. Nagy számban voltak köztük, akik nem sokkal korábban

²³ Az izraelita templom fölszentelése. *Budapesti Hirlap* 1859. szeptember 7. [2].

²⁴ NLI, Arc. 4° 1588. Moritz Jellinek Pestről Adolf Jellineknek Lipcsébe, 1854. január 1.

²⁵ Jellinek Lajos/Louis születési anyakönyve, benne Fleischl Dávid szerepének feljegyzésével, a Budapesti Zsidó Hitközség Síp utcai székházának anyakönyvi osztályán található (BZsHS – AO, Születési jegyzék, 1855. január 3.). Jellinek Mór második fia, Henrik/Heinrich körülmetélésekor a *szandek* tisztségét az Ungarisch-Brodban született és ez idő tájt a Bettelheim-házban lakó Fried Moritz látta el. (BZsHS – AO, Születési jegyzék, 1853. december 22.) Jellinek legidősebb fia, az 1852. március 16-án született Artúr/Arthur, illetve legkisebb fia, az 1858. január 17-én született Marcell/Marcel esetében a *szandek* nevét nem jegyezték fel.

²⁶ Gerschenkron 1962: 5–30; Berend–Ránki 1974; Gunst 1989: 53–91.

²⁷ Janos 1982: 35–36.

települtek át Cseh- vagy Morvaországból a magyar „Eldorádóba”, hogy megszabaduljanak a zsidókat a magyarországi helyzethez képest szigorúbban sújtó foglalkozási, letelepedési és házassági korlátozásoktól. Családi és üzleti kapcsolataik nélkülözhetetlenek bizonyultak az új piacok meghódításában, vállalkozásaikhoz a szükséges tőkét gyakran a nagy bécsi bankházakkal fennálló összeköttetések biztosították. Hanák Péter kifejezésével ezek a zsidók „alkották az újonnan kialakuló magyarországi vállalkozói réteg gerincét”.²⁸ Nyugat-Európától és a Habsburg Birodalom nyugati tartományaitól eltérően, ahol a modern kapitalista gazdaság az új iparágakban foglalkoztatott munkaerő racionális szervezésén alapult, Magyarországon ez a kereskedelmi munkaerő racionális szervezésére épült.²⁹ Az agrár Magyarország további jellemzője, amint azt Michael K. Silber megjegyezte, hogy „az ország iparosodása az élelmiszeriparral indult, és nem a textiliparral, mint Nyugat- és Közép-Európában”.³⁰ A zsidók jelentékeny részt vállaltak ebben az agrárgazdaságban, először mint gabona-nagykereskedők, majd mint mezőgazdasági termékeket feldolgozó gyárosok (például a malomiparban vagy a cukorrépa-finomításban).³¹ Ezeket a gazdasági szerepeket sok nemes örömmel háritotta át a zsidó kereskedőkre és vállalkozókra. Akadtak azonban olyanok is, köztük Széchenyi István, akik úgy vélték, hogy a gazdasági modernizációhoz szükséges feltételeket csak a nemesség képes biztosítani.

Széchenyi számára, aki Magyarország egyik legnagyobb földbirtokosa volt, a gazdaság modernizációja és a magyar nemzet felvirágzása egyet jelentett. Az 1820-as években Angliában és Franciaországban tett utazásait követően arra fordította erejét és személyes vagyonát, hogy kiemelje Magyarországot gazdasági elmaradottságából. Szorgalmazta az ősiség és a jobbágság eltörlését, a bérmunka kiterjesztését, a vállalkozások külföldi tőkéhez jutási lehetőségeinek kiépítését és egy nemzeti bank létrehozását. Legvitatottabb javaslata a nemesi kiváltságok megszüntetésére vonatkozott, amelyeket erkölcsileg védhetetlennek, gazdaságilag pedig a nemesek számára is hátrányosnak ítélte. Érvelése szerint ugyanis a gazdasági modernizáció mindaddig lehetetlen, amíg a nemesek nem fizetnek adót, és jövedelmüket henye és könnyelmű életmódra pazarolják. A nemesség kötelességei közé tartozik, hogy jövedelmével a közjót szolgálja, hangsúlyozta Széchenyi, aki e szerint is cselekedett.³²

A zsidók emancipációja ezzel együtt nem szerepelt Széchenyi reformtervei között, mivel képtelennek tartotta a zsidókat arra, hogy asszimilálódnak a magyarságba. 1839-ben kétségbe vonta, hogy ez a „keleti törzs” valaha is keveredhet a magyarokkal, az 1843/44-es országgyűlésen pedig azt fejtegette, hogy a kis számú zsidó népeiséggel rendelkező Franciaországgal és Angliával ellentétben Magyarország nem engedheti meg magának, hogy emancipálja a zsidókat, mivel

²⁸ Hanák 1992: 38.

²⁹ Hanák 1992: 33.

³⁰ Komlos 1983; Silber 1992a: 19.

³¹ Silber 1992a: 19.

³² Széchenyiről: Barany 1968; Oplatka 2005.

– híres hasonlatával – egy üveg tinta nem hagy nyomot, ha az óceánba öntik, de egy tál magyar levesbe öntve élvezhetetlenné teszi azt.³³ Míg egyes történészek e bonmot faji kategorizálásra utaló jellegét hangsúlyozták, Széchenyit elsősorban annak a magyarországi zsidó társadalomnak a kasztjellege aggasztotta, amelyet Andrew Janos találó kifejezéssel „álcázott feudális rendként” jellemezett.³⁴

Széchenyinek a zsidók emancipációjáról alkotott nézeteivel szemben a magyar liberális tábor számos képviselője kifejezett rokonszenvvel viseltetett a zsidók iránt, nemcsak gazdasági hasznosságuk miatt, hanem azért is, mivel késznek mutatkoztak a magyar nyelv és kultúra elsajátítására. Eötvös József már 1840-ben a magyarországi zsidók emancipációja mellett érvelt, a nem nemesekkel való egyenjogúsításukat részben utilitárius, de mindenekelőtt erkölcsi indokokkal igazolta.³⁵ Magyarország demográfiai viszonyai úgyszintén nagy súllyal estek a latba. A magyarok kisebbséget alkottak a soknemzetiségű királyságban, amelynek középrétegeit zömében németek és egyéb nem magyar etnikumok alkották.³⁶ Ahogy George Barany rámutatott, a liberális magyar politikusok, mint Eötvös József és Kossuth Lajos, arra törekedtek, hogy egy új magyar – és a magyarosodott zsidókkal is megerősített – középosztály létrehozásával „tegyék teljessé a születőben lévő magyar nemzet társadalmi struktúráját”.³⁷ Sok zsidó a liberális elit készséges és hűséges szövetségésének bizonyult, és az 1848-as forradalom idején csatlakozott a Habsburgok elleni szabadságharchoz, bizonyoságot téve hűségéről a magyar nemzet iránt.³⁸ Vélelmezhetően e támogatás jutalmaként – és közvetlenül azelőtt, hogy a Habsburgok leverték a forradalmat – a nemzetgyűlés 1849. július 28-án megszavazta a „Mózes-hitű állampolgárok” egyenjogúsítását.³⁹ Az utolsó pillanatban meghozott emancipációs törvény végrehajtása azonban elmaradt, a magyarországi zsidóknak az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésig még közel két évtizedet kellett várniuk, míg megkapták a polgári és politikai jogegyenlőséget.

JELLINEK MÓR PESTEN

Jellinek Mór a szabadságharc leverése után érkezett Pestre, a neoabszolutizmus kezdetén, amikor visszaállították a Habsburg-uralmat Magyarország felett, feldarabolták a Magyar Királyság területét, és a német lett a közigazgatás nyelve. Az elnyomó politika ellenére ez a periódus egyben a gazdasági fellendülés

³³ Pietsch 1999: 48; Barany 1968: 90–93.

³⁴ Janos 1982: 118.

³⁵ Eötvös: 1981. A tanulmány első megjelenése: Eötvös 1840. Lásd még Bödy 1985: 119.

³⁶ 1842-ben a Magyar Királyság népességének kevesebb mint 40%-a volt magyar. A többi 60% legnagyobb részét szlovákok, németek, románok, horvátok, szerbek, rutének és zsidók alkották. Bödy 1985: 24; Pietsch 1999: 41–51.

³⁷ Barany 1974: 56.

³⁸ Deak 1979: 115–116; Bernstein 1898. A zsidók befogadásáról a magyar liberális társadalomba: Silber 1992b.

³⁹ Miskolczi 1999.

időszaka volt, aminek háttérében egyaránt megtaláljuk az ekkor végrehajtott jobbagyfelszabadítást, az egész birodalomra kiterjedő egységes vámterület bevezetését, a vasúthálózat gyors növekedését és – ami a legfontosabb – az 1850-es évek óriási gabonakonjunktúráját.⁴⁰

A Pestre frissen bevándorolt Jellinek meglepő gyorsasággal beilleszkedett az itteni gazdasági elitbe. Már 1855-ben felvételt nyert a pesti kereskedők céhes szervezetének tekinthető Pesti Polgári Kereskedelmi Testületbe. E beilleszkedés részben nyilvánvalóan Bettelheim és Fleischl támogatásával magyarázható, ám sikerében egyéb tényezők is közrejátszottak. Egyfelől Hermann-nak, a forradalom mártírjának öccseként személye mintegy összekapcsolódott a kibontakozó magyar nemzeti narratíva egyik meghatározó momentumával.⁴¹ Másfelől az ünnepeelt rabbi, tudós és hitszónok Adolf öccseként könnyebben tudott kapcsolatba lépni a pesti zsidó elittel.⁴² Végül nagy erőfeszítést fektetett abba, hogy megtanuljon magyarul, noha a század közepén a pesti gazdasági élet szereplői többnyire még németül beszéltek.

Jellinek Mór megértette, hogy a magyar nyelv elsajátítása szimbolikus jelentőségű, különösképpen a neoabszolutizmusnak ebben az időszakában, amikor az osztrák hatóságok egyre erőteljesebben követelték a német nyelv használatát. A magyar beszéd önmagában is a Bach-rendszer elleni passzív ellenállás egyik formája volt, de a nyelv elsajátításával Jellinek – a reformkor óta egyre nagyobb számban magyarosodó hitrokonai nyomdokába lépve – új hazája iránti szeretetről is demonstratív tanúságot tett. Jellinekhez hasonlóan a magyarosodás leglelkesebb zsidó hívei közül sokan származtak Morvaországból. A pesti zsidó község rabbijának 1836-ban kinevezett Schwab Löw (1794–1857) például, akit a magyarosodó Pest előszeretettel nevezett Schwab Arszlánnak, ügvelt arra, hogy a németen kívül magyarul is publikáljon. Schwab vejét, a szintén morvaországi születésű Löw Leopoldot (1811–1875), aki utónevét magyarosan Lipótként használta, 1841-ben nevezték ki nagykanizsai rabbinak, ahol 1845-ben megtartotta az egyik első magyar nyelvű zsinagógai prédikációt. Később pápai és szegedi rabbiként is lelkesen szorgalmazta hívei magyarosodását. „A magyar szót csak mint ifjú tanulta meg, kiejtésén folyvást észrevehető volt az idegen eredet”, írta Löw Lipót halálakor *A Hon*, amely azonban fontosnak tartotta hangsúlyozni: „élete végnapjáig mint első vezérszerep vivő működött közre ama nagy, áldásdus társadalmi mozgalomban, hogy Izraelnek a Tisza s Duna partjain lakó fiai ne érezzék magukat többé idegennek e hazában”.⁴³ Jelzésértékű, hogy 1849-ben,

⁴⁰ Somogyi 1990.

⁴¹ Az 1848-as forradalom szerepéről a magyar nemzeti narratíva kialakulásában: Freifeld 2000: 100–109.

⁴² 1852-ben Fleischl Dávid Adolf Jellineknek szerette volna alkalmazni pesti hitszónokként. MZSML, Protocoll des Kultus-Gemeindevorstand, October 3, 1852.

⁴³ Löw Lipót. *A Hon* 1875. október 14. [2].

miután az osztrákok leverték a magyar forradalmat és szabadságharcot, a hatóságok lázítás vádjával mindkét rabbit bebörtönözték.⁴⁴

Jellinek Mór néhány év alatt megtanult magyarul, és 1860-ban már magyarul írt hírlapi cikkeket. „Az időjárás a lefolyt héten csütörtökig a mezei munkákra és a gabona betakarítására még folyvást kedvezőtlen volt” – így kezdődött első magyar nyelvű, a nemzetközi gabonakereskedelemtől szóló cikke, amely 1860. július 29-én jelent meg a *Pesti Napló*-ban.⁴⁵ Ugyanaznap büszkén írta Adolf bátyjának: „A mai *Pesti Napló* hosszú cikket közölt tőlem a kereskedelemtől – a címdalalon. Találj egy magyart, aki felolvassa neked.”⁴⁶ A német nyelvben Jellinek persze jóval otthonosabban mozgott. Az Első Magyar Gözhajózási Társaság 1862. novemberi közgyűlésén, tudósított a *Pesti Napló*, „Jellinek Mór úr kért szót, s mivel a magyar nyelvet nem bírja annyira, hogy folyékonyan azon beszélhetett volna, német nyelven szóllott”.⁴⁷ Magyar nyelvű cikkei mellett egyetlen hosszabb terjedelmű, *Die niedrigen Getreidepreise* címmel 1865-ben megjelent tanulmányát is németül írta.⁴⁸ Ebben az 59 oldalas füzetben Jellinek arra keresett magyarázatot, hogy a gabonaárak a korábbi években miért maradtak Magyarországon annyira alacsonyak, ami szerinte „meginhatta [Magyarország] nemzeti vagyonának alapjait”.⁴⁹ A gondot abban látta, amit a mai történészek a korabeli magyar gazdaság „elmaradottságának” neveznének.

Az 1850-es és 1860-as években Jellinek Mór nevével a magyarországi gazdasági modernizáció számos, mérőföldkőnek számító vállalkozásában és testületében találkozhatunk:

- Alapító tagja volt a Pesti Lloyd Társulatnak, a Pesten 1853-ban megalakult legjelentősebb kereskedelmi társulatnak.⁵⁰
- 1854-ben segítette létrehozni a Pesti Lloyd által kezdeményezett Gabonacsarnokot, amelynek célja a gabonakereskedelem központosítása, a gabonaárak stabilizálása és a nagybani felvásárlók számára központi eladóhely biztosítása volt. A Gabonacsarnok később beolvadt a Pesti Lloyd Társulat kezdeményezésére 1864-ben létrehozott Pesti Áru- és Értéktőzsdébe.⁵¹
- 1857-ben alapító tagja volt – a Széchenyi által már 1830-ban szorgalmazott – Első Magyar Általános Biztosító Társaságnak.⁵²

⁴⁴ Bernstein 1939: 177–178; Hidvégi 1998.

⁴⁵ Jellinek M. 1860a: [1].

⁴⁶ NLI, Arc. 4° 1588. Jellinek Mór Pestről Adolf Jellineknek, 1860. július 29.

⁴⁷ Reviczky 1862: [1].

⁴⁸ Jellinek, M. 1865.

⁴⁹ Die niedrigen Getreidepreise in Ungarn! *Die Debatte* 1865. január 6. 3. A recenzió szerzője a füzet magyarra fordítását is kívánatosnak tartotta, hogy „a nemzetgazdasági tanulmányoknak a Lajta túloldalán élő, ám német nyelvben nem jártas barátai” is elolvashassák.

⁵⁰ Weiskircher 1857: 69. A Pesti Lloyd évkönyvében Jellinek neve a társulat rendes tagjai között található. A társaságról: Deutsch 1903. A társaság által kiadott *Pester Lloyd*-ról: Ujvári 2001.

⁵¹ A Gabonacsarnok megnyitásáról: Die Pester Kornhalle. *Pester Lloyd* 1855. szeptember 30. 2; Szávay (szerk.) 1927: 99–100.

⁵² *Első Magyar Általános Biztosító Társaság* 1908.

- 1860-ban a Magyar Gazdasági Egyesület által kiadott *Gazdasági Lapok*ban kétrészes cikket közölt a magyar gabonaexportról.⁵³ A magyar mezőgazdaságot Széchenyi szellemében modernizálni törekvő (1862-től Országos) Magyar Gazdasági Egyesületnek tagja is lett Jellinek, amit a polgári származásúak és különösen a zsidók közül ebben az időszakban még kevesen mondhattak el magukról.⁵⁴
- 1861-ben a négy évvel korábban alapított Pesti Kereskedelmi Akadémia vezérlőbizottságának tagjává fogadták.⁵⁵
- 1862-ben központi szerepet játszott az Első Magyar Gőzhajó Társaság alapításában.⁵⁶
- 1862-ben a Magyar Tudományos Akadémia számára statisztikai jelentést állított össze a gabonaforgalomról.⁵⁷ Az adatokat utóbb a *Die niedrigen Getreidepreise* című, 1864-ben írt és egy évvel később kiadott tanulmányában is felhasználta.
- 1865-ben alapító tagja volt a Budapesti Köz- és Átmeneti Raktártársulatnak. A „fontos nemzetgazdasági vállalat”, jegyezte meg a *Pesti Napló*, „Deák Ferencz hazánkfia pártolását is szerencsés bírni”.⁵⁸

Ezekben a vállalatokban és kezdeményezésekben Jellinek a magyar gazdasági és politikai elit számos képviselőjével kapcsolatba került, így például Kern Jakabbal, Ullmann Izidorral, Wodianer Alberttel, Lévay Henrikkal, Kochmeister Frigyessel, Koppely Frigyessel, Hollán Ernővel, Deák Ferencsel, Eötvös Józseffel, Lónyay Menyhérttel, Andrássy Gyulával vagy Károlyi Sándorral. Jellinek jövője szempontjából két név különösen kiemelendő: a politikus és mérnök Hollán Ernő, aki több emlékiratot készített a magyarországi vasúthálózat fejlesztéséről, illetve a politikus és akadémikus Károlyi Sándor.⁵⁹ Mindketten részt vettek a szabadságharcban, ami után Hollánt bebörtönözték, míg Károlyi öt évet töltött párizsi emigrációban. 1865-ben mindketten közreműködtek a Pesti Közúti Vasút Társaság alapításában.

⁵³ Jellinek M. 1860b, 1860c.

⁵⁴ Az OMGE közgazdasági szakosztályának 1865-ben 70 tagja közül 26 fő az arisztokráciához tartozott, többen a köznemességhez. Az összesen négy zsidó származású tag közül Jellinek Mór volt az egyetlen zsidó vallású, a másik három – Koppely Frigyes, Weisz Bernát Ferenc és Wodianer Albert – már a reformkorban kikeresztelkedett. Szathmári (Hg.) 1865: iii; Konrád 2014: 167, 338–339, 511–512.

⁵⁵ Bricht 1896: 10.

⁵⁶ Ungarische Donaudampfschiffahrt. *Die Presse* 1862. november 27. 5; Die Generalversammlung der ungarischen Donaudampfschiffahrts-Gesellschaft. *Wiener Zeitung* 1862. november 27. 441.

⁵⁷ Jellinek M. 1862.

⁵⁸ Budapesti köz- és átmeneti raktár-társulat. *Pesti Napló* 1865. november 22. [2]; A magyar budapesti köz- és átmeneti raktár-társulat. *Vasárnapi Ujság* 1865. december 3. 624. Az alapító tagok között Jellinek mellett ott találjuk Andrássy Gyulát, Hollán Ernőt és Fleischl Dávidot is.

⁵⁹ Károlyi Sándor utóbb alapítója volt a zsidóellenes tendenciáktól sem mentes Magyar Gazdaszövetségnek és a Hangya szövetségi hálózatnak. Gyurgyák 2001: 286–289; Szabó 2003: 125–133. Károlyi rövid életrajzát adja Csík Tibor (Csík 2004), aki érdekes módon a lóvonatú vasút alapításában való aktív részvételéről nem tesz említést.

Jellinek Mórnak ez utóbbi vállalkozás volt a főműve. A lóvasutat időben megelőzte az első pesti körútjára 1832-ben induló omnibusz vagy társaskocsi, amely azonban nem lévén vágányhoz kötve, lassú volt, és a rossz minőségű útburkolat miatt kényelmetlen.⁶⁰ A lóvasút gyorsabbnak, kényelmesebbnek és megbízhatóbbnak ígérkezett, viszont az infrastrukturális fejlesztés komoly beruházást igényelt. A legkorábbi városi lóvasút-kezdeményezések – New York (1852), Párizs (1854), a Liverpool melletti Birkenhead (1860), Koppenhága (1863), Berlin (1865) és Bécs (1865) – sok esetben pénzügyi katasztrófával végződtek. „Bécsben és más nagyvárosokban a lóvasúttársaságok működése több mint bizonytalannak mutatkozott, és részvényeseik igen fájdalmas tőkeveszteségekről panaszkodtak”, jegyezte meg a *Die Neuzeit* című bécsi zsidó lap 1879-ben. Ám a Pesti Közúti Vaspálya Társaság sikeresebbnek bizonyult, és ezt, emelte ki a lap, sokan a társaság vezénylő igazgatója, Jellinek Mór „szorgalmának, fáradhatatlanságának, ügyességének és okosságának” tulajdonították.⁶¹

Míg a *Sürgöny* beszámolójából kivehetően egyes szkeptikusok aggódtak, hogy akárcsak Londonban, úgy Pesten is „csúnya látványt” nyújtana a lóvasút, és „a kerekek tompán dörgő robaja az utak hosszában lévő házak lakosaira nézve kellemetlen” lenne,⁶² a hírlapok zöme hazafias lelkesedéssel és a fejlődő város látván érzett büszkeséggel üdvözölte a lóvonatú vasutat. „Pest városa ismét egy léppéssel előbbre haladt az európai civilisatio terén”, írta nem sokkal az ünnepélyes megnyitó előtt a *Vasárnapi Ujság*, és egyúttal kifejezte reményét, hogy „egyéb útvonalak [...] számára is akadjon minél előbb részvényes társulat, mely a szabadba vágyó városi lakosságnak gyors, kényelmes és olcsó szállítási eszközzel szolgáljon”.⁶³ A *Hazánk s a Külföld* hasonló lelkesedést tanúsított: „Pest újra nagy lépést tett előre. Közlekedési szempontból oly fontos vállalat lépett most életbe, mely Pestnek – mint Magyarország fővárosának – világvárossá lehetőségét a legnagyobb mérvben elősegítheti.”⁶⁴ Ahogy pedig egy bécsi lap elismerőleg megjegyezte, a lóvasút „a magyar főváros kereskedelmének és iparának régi igényét” elégitette ki.⁶⁵ A lap által „általános közismertségnek örvendő nemzetgazdász”-nak titulált Jellinek Mórt szinte minden sajtóbeszámoló méltatta. Egy héttel azelőtt, hogy 1866. július 30-án ünnepélyesen megnyílt a Széna (1874-től Kálvin) teret Újpesttel 35 perc alatt összekötő első pesti lóvasút, a *Vasárnapi Ujság* közölt egy illusztrációt, amelyen Jellinek is látható, amint az első osztályú kocsi tetején élvezzi a lóvasút első útját.⁶⁶ (2. kép)

⁶⁰ Tóth 1965.

⁶¹ Budapest. Director Moritz Jellinek. *Die Neuzeit* 1879. február 21. 61.

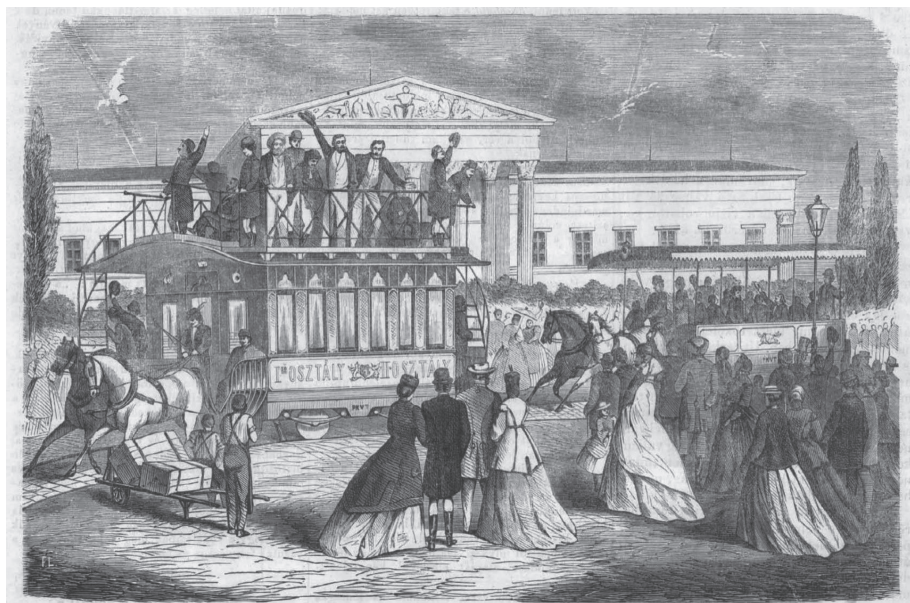
⁶² Az új-pesti lóvonatu vasút. *Sürgöny* 1864. augusztus 20. [3].

⁶³ A pesti lóvonatu vaspálya. *Vasárnapi Ujság* 1866. július 22. 347–348.

⁶⁴ Liptay 1866: 468.

⁶⁵ Die projektirte Pferde-Eisenbahn-Verbindung. *Die Debatte und Wiener Lloyd* 1865. április 21. 3.

⁶⁶ A pesti lóvonatu vaspálya. *Vasárnapi Ujság* 1866. július 22. 348.



2. kép. *A pesti lóvonatú vaspálya* (Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1866. július 22.)

Jellinek Mór széles körű tevékenysége annál figyelemre méltóbb, hogy már a magyarországi zsidók 1867-es egyenjogúsítását megelőzően kiteljesedett. Jellinek 1850-es és 1860-as években elért eredményei – hasonlóan az 1859-ben felavatott Dohány utcai zsinagógához – ékesen illusztrálják a pesti zsidók rendkívüli gazdasági és társadalmi felemelkedését.⁶⁷ A neoabszolútizmus korszakának lehanyatlásával és az 1861-es országgyűlés összeülésétől a zsidók egyenjogúsítása újra napirendre került, tárgyalták a parlamentben, a sajtóban, röpiratokban. Az emancipációt hevesen ellenző egyik pamfletíró azzal érvelt, hogy a zsidók felemelkedése, miközben Magyarország a Habsburgok járma alatt szenvedett, megdönthetetlen bizonyítékul szolgált arra, hogy az elkülönülő és önös zsidóság érdekei ellentétben álltak a magyar nemzet érdekeivel.

„Minden esetre 12 arany év volt ez a zsidókra nézve. Ezen 12 esztendő alatt az ígéret földébe volt bevándorlás által számuk megkétszereztetett, vagyonuk tízszeresítetett, s a nép tompa gyűlölete vagy buta reménytelensége megtízszereztetett.”⁶⁸

Jellinek tudatában volt személyes sikerei kontextusának – és indulatoknak, amelyeket e sikerek gerjesztettek. Erre utal, hogy ebben az időszakban több apologetikus cikket közölt, amelyek a magyarországi zsidók gazdasági aktivitását

⁶⁷ Venetianer 1922: 235–238.

⁶⁸ Varicourt 1861: 20.

a magyar állam iránti hazafias kötelességük teljesítéseként mutatták be. A következőkben ezek közül egy német nyelvű cikknek és két magyar nyelvű cikksorozatnak szentelek nagyobb figyelmet.

Az előbbi, amely a magyarországi zsidók és a gazdaság kapcsolatáról szól, 1859-ben jelent meg az *Illustrirtes Israelitisches Jahrbuch für Ernst und Scherz* című évkönyvben.⁶⁹ A Pesten kiadott almanachban Jellinek Mór mellett neves közép-európai zsidó tudósok, publicisták és irodalmárok közölték írásaikat, így Ludwig August Frankl, Max Letteris, Leopold Kompert, illetve Adolf Jellinek, Mór bátyja. Első pillantásra úgy tűnhet, mintha cikkében Jellinek Mór érvelése a felvilágosodás közhelyeinek ismételtetésére korlátozódna: kigúnyolja hitfelei hajlamát a kufárkodásra, aminek a kialakulásáért mindazonáltal az évszázados elnyomó törvényeket és jogi korlátozásokat teszi felelőssé. Ám érvelése ezután új irányt vesz, és amellet áll ki, hogy a magyar zsidóság megcáfolja az improduktív gazdasági tevékenységek iránti állítólagos zsidó hajlamról kialakult összes mítoszt.

Jellinek a művelt és jómódú magyarországi zsidók tevékenységének méltatásával kezdi írását. Rámutat, hogy közülük sokan foglalkoznak mezőgazdasággal, és nagybirtokok bérlőiként „a legracionálisabb elvek” szerint járnak el. Mások, folytatódik az érvelés, modern textil-, porcelán- és üvegyárakat hoznak létre, amit Jellinek Magyarország gazdasági elmaradottságának fényében különösen jelentős teljesítményként értékel. Bár az alsóbb osztályok továbbra is zömében kereskedéssel foglalkoznak, egyúttal „hasznos” kézműves mesterségek elsajátítására is nagy igyekezetet fordítanak. (A Habsburg Birodalom más tartományaihoz hasonlóan Magyarországon is létrejött egy egyesület a zsidók „hasznos mesterségek” felé irányítása céljával, amely a kézművességet és a mezőgazdasági munkát volt hivatott népszerűsíteni a zsidók, különösen a szegény zsidók körében. A Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesületnek, a MIKÉFE-nek Jellinek Mór is tagja volt, legkésőbb 1862-től bizottsági tagként, 1863 és 1866 között pedig számvevői minőségben.⁷⁰)

Jellinek ezután rátér érvelésének lényegére: a magyarországi zsidók zöme valóban kereskedésből él, de nem haszontalanul, mint más országokban élő hitsorsosaik, mert nemzetközi kereskedelemmel foglalkoznak, ami pedig a modern magyar gazdaság éltető eleme. Az exportkereskedelmet a zsidók vezették be Magyarországon, írja Jellinek, megvalósítva ezzel a döntő jelentőségű átmenetet a *passzív* kereskedelemről az *aktív* kereskedelembe. Korábban Magyarország a gabonafeleslegét külföldi felvásárlóknak adta el, akik általában aztán jelentek meg Pesten, Győrött és más magyarországi központokban, hogy a nyugat-európai

⁶⁹ Jellinek, M. 1859.

⁷⁰ Vermischte Nachrichten und Notizen. *Allgemeine Illustrirte Judenzeitung* 1862. május 30. 175; Verein zur Beförderung... 1862–1866. A MIKÉFE-ről: Izsák (szerk.) 2000. Másutt Jellinek büszkén hangsúlyozta, hogy a kézművesség és a mezőgazdaság nagy tekintélynek örvendett „a régi zsidóknál” (*bei den alten Juden*), azaz a bibliai időkben, és emlékeztetett a parancsolatra, miszerint a földre hullott szőlőszemeket meg kell hagyni „a szegénynek és a jövevénynek” (3Mózes 19:10). Jellinek, M. 1861.

termés rossz lett. A zsidó nagykereskedők ezzel szemben aktívan felkutatták a külföldi piacokat, és közreműködtek a hazai gabona nemzetközi értékesítésében, amiben persze az 1840-es és 1850-es években bővülő vasútvonalak és hajózható folyók is segítségükre voltak. „Büszkén és magabiztosan ismételjük”, vonja le a végső következtetést Jellinek, „hogy Magyarország *aktív* kereskedelme túlnyomórészt izraeliták műve, olyan teljesítmény, amelynek hasznát az állam és a magánszektor számára nem lehet túlbecsülni, és amelyért az izraeliták mindenképpen elismerést érdemelnek”.⁷¹ Úgy tűnik, a cikke írásakor még gabonakereskedőként működő Jellinek öntudatosan a magyar gazdaság egyik legfontosabb motorjaként tekintett magára.

Ami a két magyar cikksorozatot illeti, ezeket Jellinek 1863-ban közölte a Jókai Mór főszerkesztésében megjelenő *A Honban*.⁷² A cikkek 1863 januárjától márciusig *Visszatekintés*, áprilistól júliusig *Nemzetgazdasági levelek* cím alatt jelentek meg a napilapban. A *Visszatekintés* című sorozat a témák széles körét érintette, az 1862-es rossz gabonaterméstől az amerikai polgárháborúnak az európai gyapotpiacra gyakorolt hatásán át Magyarország virágzó tolliparáig.⁷³ A *Nemzetgazdasági levelek* cikksorozat inkább Magyarország modern gazdaságának történelmi fejlődését vizsgálta, kezdve Széchenyi István erőfeszítéseivel, hogy a külföldi tőke bevonásával és a közlekedési infrastruktúra fejlesztésével elősegítse az ország gazdasági modernizációját.⁷⁴ Széchenyi kapcsán Jellinek a „nemzet apostoláról” lelkendezett, aki a gazdasági fejlődés új korszakába vezette át a magyarságot – utat mutatva neki, akár a bibliai „tűzoszlop”.⁷⁵

Egy másik cikkében Jellinek, aki ezeket az írásait már magyarosított utónévvvel, Jellinek Mórként írta alá, a magyar gazdaság „elmaradottságának” négy okát jelölte meg. Az első három nem tért el a korabeli szakirodalomban található magyarázatoktól, ám a negyedikként bemutatott ok eredetibbnek tekinthető, és Jellinekre nézve is sokatmondó. Az első ok Magyarország szüntelen küzdelme volt a politikai függetlenségért, ami kevés időt hagyott anyagi érdekeinek előmozdítására. Második okként Jellinek a lakosság korábban tapasztalható lustaságát hozta fel, mivel a közelmúltig hiányzott belőlük a munkához szükséges motiváció. A harmadik okot a 18. század óta fennálló vámhatárban látta, amely hermetikusan elzárta Magyarországot a Habsburg Birodalom osztrák részétől. A negyedik ok pedig Jellinek szerint a „társadalmi-politikai kapcsolatokban” rejtett, amin az új bevándorlókkal szembeni állami politikát értette. Ezzel kapcsolatban így fogalmazott:

⁷¹ Jellinek, M. 1859: 77.

⁷² Jellinek Mór neve futólag Jókai Mór egyik levelében is felmerül. Jókai 1975: 35.

⁷³ Jellinek Mór *Visszatekintés* címmel *A Honban* publikált cikkeinek megjelenési ideje: 1863. január 29. és 31.; február 4., 7., 13., 14. és 22.; március 1., 8., 11., 14. és 27.

⁷⁴ Jellinek *Nemzetgazdasági levelek* című írásainak megjelenési ideje *A Honban*: 1863. április 12., 16., 19. és 29.; május 1., 9. és 24.; június 2. és 21.; július 18.

⁷⁵ Jellinek M. 1863a. Széchenyiről tartott gyászbeszédében Löw Lipót Sámuel prófétához hasonlította a „legnagyobb magyart”. Löw 2000.

„Az ország kereskedelme nagyrészt *bevándorlottak* kezében volt s noha ezen kereskedők és iparosok feles számában oly nagy rokonszenv támadt és ragaszkodás hazánkhoz, minőt az ember rendesen csak szülőföldre iránt érez, s eme ragaszkodás helylyel-közzel a honszerelmet pótolni képes; a nemzet mégis megvonta tőlök a legfontosabb politikai jogokat. A nemzet vendégszerető jelleme s az együttlakás a törvénynek sok érdességét elsimította ugyan; nem idézhették azonban elő a hazai magasabb érdekekért buzgó erkölcsi érzetet, mely arra való leendett, hogy a kereskedelemben önző czélok és előnyök eszközénél *egyebet* is lássanak. [...]

Hazánkban [...] nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az embernek mint ilyennek jogai és szabadsága minden melléktekintet nélkül megadandók; hogy a bevándorló is az évek meghatározott száma eltöltével ugyanazon politikai és polgári jogokban részesítendő, melyeknek a bennszülöttek örvendenek.⁷⁶

Ez a magyarázat felületes olvasásra sem hagy kétséget afelől, hogy Jellinek nem annyira általában a bevándorlók, mint inkább a zsidók sorsa foglalkoztatta – legyenek akár bevándorlók, mint ő maga, felesége és lánya, vagy magyarországi születésűek, mint négy fia –, akik vallásuk miatt nem élvezhettek egyenlő jogokat az ország többi lakosával. Annak hangsúlyozásával, hogy a kereskedelmet nem kellene kizárólag „önző czélok és előnyök eszközének” látni, Jellinek amellet érvelt, hogy a magyarországi zsidók nem „pária vállalkozást” folytatnak, hanem egy dinamikus magyar gazdaság építésén dolgoznak.⁷⁷ Gazdasági tevékenységük nem indokolja jogfosztásukat, ellenkezőleg, a teljes polgári és politikai emancipációjuk melletti érveket erősíti.

ZÁRSZÓ

A magyarországi zsidókat végül 1867-ben emancipálták, nem kis részben olyan liberális politikusok erőfeszítéseinek köszönhetően, mint Deák Ferenc és Eötvös József, akik mindketten szerepeltek az Első Magyar Általános Biztosító Társaság 25. évfordulója alkalmából készült Benczúr-festményen. Jellinek Mór, akinek periferikus elhelyezése a csoportképen nem tükrözi a magyar gazdaság modernizációjában betöltött jelentőségét, a kép elkészülte után néhány hónappal, 1883. június 13-án halt meg. Haláláig igazgatója maradt a Pesti (utóbb Budapesti) Közúti Vaspálya Társaságnak.

Jellinek Mór halála egybeesett a tiszzaeszlári per végtárgyalásának kezdetével. A tiszzaeszlári vérvád, a magyarországi antiszemitizmus *e cause célèbre*-je éppen úgy megosztotta Magyarországot, ahogy egy évtizeddel később a Dreyfus-per Franciaországot.⁷⁸ Jellinek három nappal a magyar zsidó vádlottak felmentésével végződő nyíregyházi tárgyalás megnyitása előtt temették el Pesten. A temetésen

⁷⁶ Jellinek M. 1863b. (Kiemelések az eredetiben – A Ford.)

⁷⁷ A „pária vállalkozás” Andrew Janos kifejezése. Janos 1982: 116.

⁷⁸ Kövér 2011.

több ezren vettek részt, a budapesti társadalom „legelőkelőbb osztályaiból” is sokan megjelentek, többek között a főpolgármester Ráth Károly.⁷⁹ Adolf Jellinek tudósítása szerint Deák Ferenc 1876-as temetése óta nem sereglett össze ennyi ember, hogy „felekezetre való tekintet nélkül” lerója utolsó tiszteletét.⁸⁰ Jellinek halálának híre több budapesti napilap címlapján szerepelt, és az Osztrák–Magyar Monarchia különböző zsidó hírlapjai is beszámoltak róla.⁸¹

A legtöbb megemlékezés méltatta Jellinek hazafiságát. Külhoni születése dacára rendíthetetlen odaadással viseltetett válaszott hazája iránt, írta a *Pester Lloyd* esti kiadása, amely Jellinekben „a legnemesebb és legjobbfejta self-made-man”-t búcsúztatta.⁸² „Nem e haza szülötte volt – írta a *Vasárnapi Ujság* –, de nyelvben, szívben megmagyarosodott, s négy fiát is magyar szellemben nevelte.”⁸³ A *Pester Lloyd* szerint „Jellinek azok közé tartozott, akik külföldről vándoroltak be, itt hazára leltek, és ugyanolyan hazaszeretettel szolgálták ezt a földet, ahol megtalálták szerencsájüket, mint azok, akik itt születtek”.⁸⁴ Valamennyi hírlapi megemlékezés – ahogy persze Kohn Sámuel rabbi gyászbeszéde is – hangsúlyozta Jellinek kifogástalan erkölcsi tartását, magasztosan nemes lelkületét és példamutató szorgalmát. Ez annál figyelemre méltóbb, mivel halála idején számos magyarországi újság nemcsak a zsidó vérvádnak adott több-kevesebb hitelt, de az 1881–1882-es pogromok után Magyarországra érkező (bár valójában az országon inkább csak átvonuló) orosz zsidó menekültek ellen is többször kikelte.⁸⁵

Jellinek Mór velük ellentétben három évtizeddel korábban vándorolt be, amikor Magyarország még híján volt a kapitalista gazdaságot működtető pénzügyi intézményeknek, a nemzetközi kereskedelmet elősegítő kiterjedt vasúthálózatnak, Pest-Buda terjeszkedését lehetővé tevő tömegközlekedési eszközöknek, valamint az élelmiszeripart modernizáló hazai születésű és magyarul beszélő vállalkozóknak. Az 1850-es és 1860-as években Jellinek olyan befogadó politikai környezetre talált, amely azon túlmenően, hogy értékelte Morvaországból magával hozott vállalkozói képességeit, a nemzetépítés szerves részének tekintette pénzügyi és kereskedelmi tevékenységét. Nem sokkal Jellinek halála előtt Beneczúr Gyula úgy tekinthetett vissza a Gründerzeit idejére, hogy csoportképen Deák Ferenc és Eötvös József mellett egy fiatal, vörös hajú morvaországi zsidó is

⁷⁹ Bak 1883.

⁸⁰ Jellinek, A. 1883.

⁸¹ Jellinek halálhíre az *Abendblatt des Pester Lloyd* (1883. június 13. és 14.) és a *Pester Courier* (1883. június 17.) címlapjain szerepelt. Az általános hazai lapok közül lásd még a következő beszámolókat: *Pesti Hírlap* 1883. június 14.; *Budapesti Hírlap* 1883. június 14.; *Wiener Zeitung* 1883. június 14.; *Vasárnapi Ujság* 1883. június 17. A zsidó felekezeti lapok tudósításai közül pedig *Der Ungarische Israelit* 1883. június 15.; *Egyenlőség* 1883. június 17.; *Die Neuzeit* 1883. június 15. és 22.; *Jüdische Presse* 1883. június 21.

⁸² *Abendblatt des Pester Lloyd* 1883. június 13. A cikk Jellinek Mór szülőhelyeként tévesen a morvaországi Gayát (csehül Milotice) jelölte meg, amely tévedés – egyéb helyes információkkal egyetemben – azt ezt követő nekrológok zömébe szintén átkerült.

⁸³ Halálhírek. *Vasárnapi Ujság* 1883. június 17. 393.

⁸⁴ *Abendblatt des Pester Lloyd* 1883. június 13.

⁸⁵ Konrád 2018: 42.

helyet foglalt azoknak a jeles magyaroknak a panteonjában, akik közreműködtek a magyar gazdaság modernizációjában, és illetéknéppen részt vettek a modern Magyarország megteremtésében.

Fordította: Konrád Miklós

FORRÁSOK

- Budapesti Zsidó Hitközség, Síp utcai székház, Anyakönyvi Osztály, Budapest (BZsHS – AO)
Születési Jegyzék
- Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest (MZSML)
Protocoll des Kultus-Gemeindevorstand
- Department of Manuscripts and Archives of the National Library of Israel, Jeruzsálem (NLI)
Arc. 4° 1588: Adolf Jellinek Archive
- Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs (HHStA)
Österreichischer Reichstag 1848/49, Faszikel 125.IX.24, Petitionen von Juden um Emancipation, dann Petitionen dagegen

Abendblatt des Pester Lloyd, 1883

A Hon, 1875

Allgemeine Illustrirte Judenzeitung, 1862

Budapesti Hirlap, 1859

Die Debatte, 1865

Die Debatte und Wiener Lloyd, 1865

Die Neuzeit, 1879

Die Presse, 1862

Egyenlőség, 1883

Pester Lloyd, 1855

Pesti Napló, 1865

Sürgöny, 1864

Vasárnapi Ujság, 1865–1866, 1883

Wiener Zeitung, 1862

Bak [Ignác] 1883: M. Jellinek. Straßenbahndirektor. *Der Ungarische Israelit* 1883. június 15. 193.

Bernstein Béla 1898: *Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók*. Izr. Magyar Irodalmi Társulat, Budapest.

Bricht Lipót 1896: *A budapesti Kereskedelmi Akadémia története alapításától 1895-ig*. Singer és Wolfner, Budapest.

Deutsch Antal 1903: *A Pesti Lloyd-Társulat 1853–1903*. Pesti Lloyd-Társulat, Budapest.

- Első Magyar Általános Biztosító Társaság* 1908: *Első Magyar Általános Biztosító Társaság 1857–1907*. Pallas Részvénytársaság, Budapest.
- Eötvös József 1840: A zsidók emancipációja. *Budapesti Szemle* (1.) 2. 110–156.
- Eötvös József 1981: *A zsidók emancipációja*. Magvető, Budapest.
- Gelléri Mór 1887: *A magyar ipar úttörői. Élet- és jellemrajzok*. Dobrowsky és Franke, Budapest.
- Jellinek, Adolf 1849: *Trau-Rede bei der Vermählung seines Bruders, am 22. October 1849 in der grossen Synagoge zu Ungarisch-Brod*. C. L. Fritzsche, Leipzig.
- Jellinek, Adolf 1883: Die Antisemiten strecken die Waffen. *Die Neuzeit* 1883. június 22. 241–242.
- Jellinek, Hermann 1847: *Uriel Acosta's Leben und Lehre. Ein Beitrag zur Kenntniß seiner Moral, wie zur Berichtigung der Gutzkow'schen Fiktionen über Acosta, und zur Charakteristik der damaligen Juden*. Kummer (R. Behm), Zerbst.
- Jellinek, Moritz 1859: Die Israeliten Ungarns auf ökonomischem Gebiete. In: Winter, Samuel (Hg.): *Illustriertes Israelitisches Jahrbuch für Ernst und Scherz auf das Jahr 5620 (1859–1860)*. Johann Herz, Pest, 73–77.
- Jellinek Mór 1860a: Heti szemle. *Pesti Napló* 1860. július 29. [1].
- Jellinek Mór 1860b: Magyar gabona-kivitel Német- és Angolországba. *Gazdasági Lapok* 1860. szeptember 13. 584–585.
- Jellinek Mór 1860c: A magyar gabonakivitel Németországba. *Gazdasági Lapok* 1860. november 29. 759.
- Jellinek, Mór 1861: Die volkswirtschaftliche Ideen und Ansichten der alten Hebräer, II. *Carmel, Allg. Illustrierte Judenzeitung* 1861. június 7. 179.
- Jellinek Mór 1862: Magyarország gabonaforgalma az 1861-dik évben. *Statistikai Közlemények* (3.) 1. 44–49; 2. 257–259.
- [Jellinek Mór] 1863: Visszatekintés. IV. *A Hon* 1863. február 7. 1.
- Jellinek Mór 1863a: Nemzetgazdasági levelek. II. *A Hon* 1863. április 16. 1.
- Jellinek Mór 1863b: Nemzetgazdasági levelek. VI. *A Hon* 1863. május 24. 1.
- Jellinek, Mor 1865: *Die niedrigen Getreidepreise. Volkswirtschaftliche Studie über Mangel und Besserungsmittel im Betrieb der ungarischen Landwirtschaft und in den damit zusammenhängenden Handels- und Industriezweigen*. Hartleben's Verlag-Expedition, Pest – Wien.
- Jókai Mór 1975: *Jókai Mór levelezése (1860–1875)*. (S. a. r. és szerk. Oltványi Ambrus.) Akadémiai, Budapest.
- Liptay Pál 1866: A pesti közúti vaspálya. *Hazánk s a Külföld* 1866. július 29. 468–470.
- Lőw Lipót 2000: Sámuel próféta és Széchenyi István. Történeti párhuzamban. In: Kőbányai János (szerk.): *Zsidó reformkor*. Múlt és Jövő, Budapest, 280–287.
- Pester Lloyd-Kalender* 1859: *Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1859*. Emil Müller, Pest.
- Reviczky Szever 1862: Az első magyar gőzhajózási társulat közgyűlése. *Pesti Napló* 1862. november 26. [1].
- Rosenmann, Moses 1926: Ein authentischer Bericht über die letzten Tage Dr. Hermann Jellineks. *Die Wahrheit* 1926. november 19. 2–3.
- Rosenmann, Moses 1931: *Dr. Adolf Jellinek. Sein Leben und Schaffen. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der israelitischen Kultusgemeinde Wien in der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts*. J. Schlesinger, Wien.

- Sarkady István (szerk.) 1863: *Hajnal. Arczképekkel és életrajzokkal díszített naptár 1864-ik szökő évre*. Első Magyar Egyesületi Könyvnyomda, Pest.
- Szathmári, Karl v. (Hg.) 1865: *Verhandlungen und Commissions-Bericht über billige Bahnen: Aus der Staatswirthschaftlichen Abtheilung des ungarischen Landes-Agricultur-Vereines*. Khór und Wein, Pest.
- Szávay Gyula (szerk.) 1927: *A magyar kamarai intézmény és a Budapesti Kamara története*. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest.
- Szinnyei József 1897: *Magyar írók élete és munkái*. 5. kötet. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Tóth Mihály 1965: A lóvasút kora Budapesten (1866–1898). *Közlekedéstudományi Szemle* (15.) 1. 34–40.
- Varicourt [Varicourt Frigyes] 1861: *A zsidók és a zsidók kérdése*. Beimel J. és Kozma Vazul, Pest.
- Venetianer Lajos 1922: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére*. Fővárosi Nyomda Részvénytársaság, Budapest.
- Verein zur Beförderung... 1862–1866: Verein zur Beförderung der Handwerke und des Ackerbaues unter den Israeliten Ungarns. In: *Pester Lloyd-Kalender*. Pester Lloyd-Gesellschaft, Pest.
- Weiskircher Károly 1857: *A Pesti Lloyd évkönyve 1856-ra*. Müller Emil, Pest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető, Budapest.
- Barany, George 1968: *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841*. Princeton University Press, Princeton.
- Barany, George 1974: Magyar Jew or Jewish Magyar? Reflections on the Question of Assimilation. In: Vago, Bela – Mosse, George L. (eds): *Jews and Non-Jews in Eastern Europe 1918–1945*. Keter Publishing House, Jerusalem, 51–98.
- Berend, T. Iván – Ránki, György 1974: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Columbia University Press, New York.
- Bernstein Béla 1939: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Tábor-kiadás, Budapest.
- Bödy, Paul 1985: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870*. The American Philosophical Society, Philadelphia.
- Csik Tibor 2004: Károlyi Sándor. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 110–131.
- Deak, Istvan 1979: *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*. Columbia University Press, New York.
- Erdész Ádám 2004: Kner Izidor. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 132–153.

- Freifeld, Alice 2000: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. The Woodrow Wilson Center Press, Washington, D.C.
- Gerschenkron, Alexander 1962: *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- Grünwald Fülöp – Scheiber Sándor 1963: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. In: *Magyar–Zsidó Oklevéltár*. 7. kötet. MIOK, Budapest, 5–48.
- Gunst, Péter 1989: Agrarian Systems of Central and Eastern Europe. In: Chirot, Daniel (ed.): *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. University of California Press, Berkeley, 53–91.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest.
- Halmos Károly 2004a: A Hatvany-Deutsch dinasztia. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 84–97.
- Halmos Károly 2004b: Kornfeld Zsigmond. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 154–165.
- Hanák, Péter 1992: Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem, 23–39.
- Häusler, Wolfgang 1976: Hermann Jellinek (1823–1848), ein Demokrat in der Wiener Revolution. *Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte* (5.) 125–175.
- Hidvégi Máté 1998: Löw Lipót 1849-es börtönnaplója. *Múlt és Jövő* (9.) 1. 116–124.
- Izsák Erika (szerk.) 2000: *Magyar Izraelita Kézműves és Földművelési Egyesület (1842–1949). Dokumentumok*. Budapesti Zsidó Hitközség, Budapest.
- Janos, Andrew C. 1982: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton University Press, Princeton.
- Jeszenszky Sándor 1948: Háborús műkincsvesztésünk. *Magyar Művészet* (15.) 2. 101–102.
- Kempter, Klaus 1998: *Die Jellineks, 1820–1955. Eine familienbiographische Studie zum deutschjüdischen Bildungsbürgertum*. Droste, Düsseldorf.
- Klement Judit 2004: Krausz Mayer és fiai. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 166–179.
- Komlos, John 1983: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century*. Princeton University Press, Princeton. DOI: 10.1515/9781400855711
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. MTA BTK TTI, Budapest.
- Konrád Miklós 2018: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok* (152.) 1. 31–60.
- Kövér György 2011: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, Budapest.
- Kövér György 2012: A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora” 1847–1873. In: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. (Várostörténeti tanulmányok 12.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 111–172.

- Lenhard, Philipp 2019: „Ein charakterloses Jagen nach Emancipation...”: Jüdische Assimilation und Dissimilation bei Hermann Jellinek (1823–1848). In: Kilcher, Andreas B. (Hg.): *Zwischen Anpassung und Subversion. Sprache und Politik der Assimilation*. Wilhelm Fink, Paderborn, 315–334. DOI: 10.30965/9783846759516_018
- Marton Ernő 1941: *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók település-történetéhez*. Fratrnitas R.-T., Kolozsvár.
- Miller, Michael L. 2011: *Rabbis and Revolution: The Jews of Moravia in the Age of Emancipation*. Stanford University Press, Stanford. DOI: 10.11126/stanford/9780804770569.001.0001
- Miskolczy Ambrus 1999: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Oplátka András 2005: *Széchenyi István*. Osiris, Budapest.
- Pietsch, Walter 1999: Deutsche, Juden und Ungarn am Vorabend der Revolution von 1848/49. In: Pietsch, Walter: *Zwischen Reform und Orthodoxie. Der Eintritt des ungarischen Judentums in die moderne Welt*. Philo, Berlin, 41–52.
- Radmiský, Jiří – Wurmová, Milada 1955: *Petice moravského lidu k snemu z roku 1848*. Archivní správa Ministerstva vnitra, Praha.
- Silber, Michael K. 1992a: A Jewish Minority in a Backward Economy: an Introduction. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem, 3–22.
- Silber, Michael K. 1992b: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok* (126.) 1. 113–141.
- Silber, Michael K. (ed.) 1992: *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem.
- Somogyi, Éva 1990: The Age of Neoabsolutism, 1849–1867. In: Sugar, Peter F. (ed.): *A History of Hungary*. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis, 235–251.
- Szabó Miklós 2003: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest.
- Telepy Katalin 1963: *Benczúr*. Nyíregyházi Jósza András Múzeum, Nyíregyháza.
- Ujvári, Hedvig 2001: Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. *Magyar Könyvszemle* (117.) 2. 189–203; 3. 318–331.
- Vörös Károly 2004: Wahrmann Mór. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 212–229.

Turbucz Péter

Identitás, önreprezentáció, tudomány

*Alexander Bernát és Marczali Henrik pályáíve
a Budapesti Hirlap tükrében*

A *Budapesti Hirlap* mind Alexander Bernát filozófus, mind Marczali Henrik történész identitásképe, politikai önreprezentációja, valamint nemzet- és tudományfelfogása alakulásában meghatározó szerepet játszott. Ha az előbbi felsorolás bármelyik elemét külön kellene vizsgálni, akkor nem ez a lap volna a legmegfelelőbb az adott téma feldolgozásához. A két kultúraszervező egyetemi professzor pályáívének rekonstrukciójában ugyanakkor megkerülhetetlen ezeknek a kérdéseknek az együttes tárgyalása, amelyek a szóban forgó napilapban valamilyen formában, például saját írásaikban, a róluk készült tudósításokban, esetleg kortársaik publicisztikaiban megtalálhatók. Ugyanígy, a két tanár származása miatt fel-fellobbanó sajtóvitákra adott válaszoknak a *Budapesti Hirlap* a legfontosabb forrása, egyúttal az ő példájuk megismerésén keresztül a zsidóság 1867 utáni felemelkedésének is lehetséges kútforrása. Tanulmányom célja ezen állítások bizonyítása.¹

PÁRHUZAMOS ÉLETUTAK VÁZLATA

Alexander Bernát (1850–1927) és Marczali Henrik (1856–1940) a 19. és a 20. század fordulóján egyaránt tudományuk meghatározó képviselői voltak. Azon kevés hazai egyetemi tanár közé sorolhatók, akik a korszakban külföldön is komoly szakmai hírnevet vívtak ki maguknak, miközben a kiegyezést követő évtizedek Magyarországon személyükben a zsidóság előtt álló, látszólag korlátlan érvényesülési lehetőségeket testesítik meg. Emellett példájukkal bizonyították a tudományos karrierépítés lehetőségének realitását, valamint igazolták a kulturális és nyelvi asszimiláció sikerét. Filozófiai, illetve történelmi munkásságukon túl mindketten a hírlapi publicisztikában látták a zsidóság felemelésének egyik lehetséges stratégiáját, amihez a zsidók magyar nemzethez tartozásának szüntelen hangoztatásával igyekeztek hozzájárulni. Ez utóbbi egyik legfontosabb platformja volt a *Budapesti Hirlap*.

A két tudós életútja több ponton is párhuzamba állítható. Hozzávetőleg egy korosztályhoz tartoztak, Alexander 1850-ben, míg Marczali 1856-ban született.²

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium UNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a támogatásával készült.

² Gábor 1986: 7; Gunst 1983: 10. Marczali zsidó kötődésének bemutatásakor figyelembe vettem Dénes Iván Zoltán *Marczali Henrik magyar-zsidó önazonossága* című, napokban megjelent

Ugyanazon vallási háttérrel rendelkeztek, vagyis hívő, de nem ortodox vallási neveletésben részesültek.³ Szüleiktől erős hazafias szemléletet vettek át. Ezek után nem meglepő, ha a filozófus életének legfontosabb élményeként az Arany Jánossal való beszélgetését, míg a történész a Gyulai Pállal való találkozását jelölte meg.⁴ Azonos alap- és középfokú tanulmányokat folytattak, és a szintén zsidó vallású Kármán Mór neveléstudós (1843–1915) hatására korán elkötelezték magukat a tanári pálya mellett.⁵ Erősen hatott rájuk a hazai keresztény (katolikus, illetve helvét) oktatáspolitikai, példaképeik és barátaik között nem egy egyházi személyt találunk.⁶ Hovatovább mindketten hosszabb időt töltöttek peregrinációban; leginkább a német és francia tudományos élet képviselői tettek rájuk mély benyomást.⁷ Párizsban mindketten rajongani kezdtek a művészetekért. Míg Marczalit Munkácsy Mihály munkássága nyűgözte le, addig Alexandert Deák-Ébner Lajosé.⁸ Később, 1878-as egyetemi tanári pályakezdésük idején, mivel nem voltak hajlandók kikeresztezni, egyaránt hasonló nehézségekkel indultak.⁹

Természetesen az eddig sorolt párhuzamok alapján, talán ha nem is több száz, de legalábbis több tucat kortárs értelmiségi életútja állítható az övékkel párhuzamba. Személyük kiválasztásának „kézenfekvő voltát” további szakmai életútjuk igazolja. Meglehetősen ritka ugyanis a korszakban, hogy két izraelita vallású tanár-személyiség, közel egy időben ilyen karriert építhetett, miközben a katedrájukon túl is komoly hatást gyakoroltak a magyar kultúrára. Életútjuk a magyar asszimiláció sikertörténete. Az 1880-as és 1890-es években kivették részüket a hazai közoktatás megreformálásából, illetőleg az iskolán kívüli népoktatás megszervezéséből és működtetéséből. A Szabad Lyceumban vagy a Népszerű Főiskolai Tanfolyamon tartott előadásaik és egyéb kulturális szervező feladataik mellett, sok száz publicisztikájukon keresztül ugyancsak utat találtak tudományterületük népszerűsítésére.¹⁰ Alexander Bernát, a *Filozófiai írók tára* és az egyéb fórumokon ellátott szerkesztői feladataival párhuzamosan,¹¹ már fiatalkorától rendszeresen cikkezett magyar és német lapokban, ám szakmai karrierjének indulása Marczaliéhoz hasonlóan, a *Magyar Tanúgyhöz* és a *Magyar Nyelvőr*höz köthető.¹² E két folyóirat a történelem-

munkáját (Dénes 2022). Köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányát még kézirat formájában a rendelkezésemre bocsátotta.

³ Marczali 2000: 5–6; Sebestyén 1934: 36–37; Huszár 2019.

⁴ Marczali 2000: 62–63. ELTE EKK F 71 Hölvényi-kézirat, 1.

⁵ Alexander 1919: 7; Marczali 2000: 32.

⁶ Alexander Bernát barátja és mentora a piarista pap Horváth Cyrill volt. Marczali Henrik pártfogói között pedig ott találni, többek között, Haynald Lajos kalocsai bíboros érseket is. Zóka 2014: 85–86; Marczali 2000: 116.

⁷ Varga 2018; Szemere 1941: 382–384; Marczali 2000: 83; Gunst 1983: 29–30.

⁸ Marczali 2000: 80–83. ELTE EKK F 71 Hölvényi-kézirat, 8–9.

⁹ Gergely 1976: 16–17; Alexander 1919: 28–30; Marczali 2000: 105–108; Konrád 2007: 391–392.

¹⁰ Déri 1915: 24, 29–30.

¹¹ A *Filozófiai írók táráról*: Mester 2006: III–XXVI; Laczkó 2013: 85–94.

¹² Marczali 2000: 61–62, 69; Turbucz 2021: 15. Mindketten visszatérő szerzői a *Pester Lloyd*nak is. Marczali 2000: 65; Szemere 1941: 416.

tudományról vallott nézeteikre legalább akkora hatással volt, mint az iskolai nevelésről alkotott meglátásaikra. Marczalihoz hasonlóan Alexander is a középiskola megreformálását tekintette elsődleges célnak, nem véletlenül, hiszen a kiegyezést követő két-három évtizedben a hazai zsidóság körében a kereskedelmi pálya mellett az iskolázottság jelentette a kitörés és felemelkedés egyik legbiztosabb lehetőségét.¹³ Mindemellett ismerősi-baráti kapcsolataik szintén nagymértékben fedték egymást. Simonyi Zsigmond, Kármán Mór, Gyulai Pál, és persze a témánk szempontjából legfontosabb személy, Rákosi Jenő, mind-mind a közös barátok közé tartoztak.

Életútjukat és munkásságukat végignézve megállapítható, hogy a két tudós nem csupán beleszületett az asszimiláció korszakába, hanem megélte és egyben alakította is azt. Mindketten felismerték, hogy az nem pillanatnyi állapot, hanem egy történelmi folyamat, amelynek formálói lehetnek: ez az egyszerű felismerés szolgált asszimilációs diskurzusaik alapjául.¹⁴ Vallásuktól eltávolodva, „szekuláris, de a zsidó közösségtől el nem szakadt”¹⁵ értelmiségiként hitet tettek amellet, hogy ha nemcsak hasonulnak, vagyis magyarul beszélnek, írnak és gondolkodnak, hanem alakítják és fejlesztik is a magyar kultúrát, akkor megszűnhet a velük szemben tapasztalt zsidóellenes előítélet, esetleg példájuk révén a zsidóság iránt táplált idegenérzet is csökkenhet.¹⁶

Pályakezdesükkkel nagyjából egy időben, 1881-ben indult a konzervatív és erősen nacionalista *Budapesti Hirlap*, amellyel ilyen vagy olyan formában, hosszú évtizedeken keresztül mindketten kapcsolatban álltak. A napilap szerzőgárdáját bemutató jubileumi számot fellapozva, jól érzékelhetővé válik a sváb származású Rákosi Jenő (1842–1929) tulajdonos-főszerkesztő azon szándéka, hogy a meglehetősen ellentmondásos lap számára az 1890-es években megnyerje a hazai zsidóság és németiség értelmiségi vezéregyéniségeit. Úgy tűnik, hogy saját „asszimiláns” nacionalista irányvonalának természetes szövetségeseit látta ebben a két népelemben, amelyek segítségére lehettek a lap és közvetve a magyarság szlávellenes kultúrpolitikájában.¹⁷

ALEXANDER BERNÁT IDENTITÁSA ÉS KAPCSOLATA RÁKOSI JENŐVEL

A két tudós közül Alexander Bernát került hamarabb kapcsolatba Rákosi Jenővel. Ismeretségük kezdete 1870-re tehető. Egy nap a tizenkilenc esztendő fiatalember, a húszéves Bánóczy Józseffel az oldalán – támogatásban és cikkeik közlésében bízva – állított be a frissen alapított, Deák Ferenc pártjához köthető *Reform* szerkesztőségébe.¹⁸ Rákosi rábólintott az ötleteikre, így a bölcsészek némi anyagi

¹³ Kőbányai 2014: 66.

¹⁴ Biczó 2009: 96.

¹⁵ Kőbányai 2014: 55.

¹⁶ Az asszimiláció és az idegenfogalom összekapcsolására: Biczó 2009: 28–29.

¹⁷ Rákosi 1906: 1–32.

¹⁸ A lap alapításáról bővebben: Rákosi 1926: II. 2–6. Alexanderék szerződtetéséhez: Rákosi 1927: 1.

segítséghez jutottak külföldi tanulmányaikhoz. Alexander első cikke 1870. április 12-én, egy nappal a huszadik születésnapja előtt jelent meg. Az évek során – egészen a lap 1874-es megszűntéig – ezt még 23 tárcsa és kisebb tanulmány követte.¹⁹ Rákosit még évtizedek múltán is büszkeség töltötte el, ha a két egyetemista *Reform*-beli szerződtetése került szóba. Az *Emlékezések* második kötetében egy közel teljes oldalas méltatást szentelt a filozófus tehetségének.²⁰ Később, barátjának halála kapcsán pedig így emlékezett vissza első találkozásukra:

„Ki sem tudom hirtelen számítani, hány éve annak. Talán 1873–74-ben volt, én akkor a Reformot szerkesztettem, amikor beállít hozzám két szerényen öltözött fiatalember. Hogy ők elvégezték az egyetemen a filozófiát, most pedig szeretnének kimenni a nyugatra, tudásukat kiegészíteni, de nincsen hozzá pénzük. Hanem írtak egy-egy cikket. Ha én azt kiadnám s megfizetném, céljukat elérhetnék. A cikkek a magyar irodalom egy-egy témájáról szóltak. A fiúk egyike néhai Bánóczy volt (aki Kisfaludy Károly műveinek kritikai kiadását rendezte), a másik most már szintén néhai Alexander Bernát. Így jutottak ki először Berlinbe, azután tovább nyugat felé. És mikor hazajöttek, professzorok lettek és Alexander Bernát fölment az egyetemi katedráig. És oly népszerű, oly keresett tanár lett pompás előadásai folytán, hogy a filozófiai tanterme kicsi lett hallgatói nagy számának. Kénytelenek voltak az egyetem dísztermébe menni, hogy elférjenek. Ugyan ily hatással tanított az Erzsébet-akadémián.”²¹

A szimpátia kölcsönös volt. Alexander Rákosiban lelkes filoszemitát ismert meg,²² akinek nem kevesebbet köszönhetett, mint újságírói és részben filozófiai-esztétikai karrierje beindítását. A *Reform* az olyan hosszabb, csak több közleménybe beleférő munkáit is közölte, mint például a Friedrich Schleiermacherről írt, *A romantikai iskolának vallási lángesze* című írását, a német romantika szerzőit áttekintő, *A bölcsészet és költészet* című dolgozatát, vagy egyetemi éveinek legfőbb tanulmányát, a *Faust és az Ember tragédiáját*, amelyben Goethe és Madách fő művét hasonlította össze. Arról ugyan nincsenek adatok, vajon az ifjú cikkei hány olvasót hoztak a napilapnak, azonban már maga a tény, hogy egészen 1874-ig publikált benne, Rákosi szimpátiáján túl, sejteni enged a művei iránt tanúsított irodalmi érdeklődést. Ezen túlmenően Alexander egész biztosan azonosult a nála nyolc évvel idősebb Rákosi eszméivel. Mit is jelentett ez? Még ha nem oly mértékben is, mint Rákosi Jenőt, némiképp őt is zavarta az akkori Pest-Buda német jellege, így elvi kérdésnek fogta fel a magyar nyelv és művelődés ügyét.²³

¹⁹ Turbucz 2021: 38–41.

²⁰ Rákosi 1926: II. 6.

²¹ Rákosi 1927: 1.

²² Rákosi Jenő az emancipálódott zsidóságot nem tekintette függetlennek a keresztény társadalomtól. Lapjaiba kizárólag a tehetség és nem a származás miatt fogadott be vagy utasított vissza cikkeket. Rákosi 1914: 223; Schiller 1933: 66. Filoszemitizmusához: Schiller 1933: 75–76, 214.

²³ Rákosi nézeteihez: Rákosi 1926: I. 111–113. Az idézett rész betekintést nyújt a lapkiadó nacionalizmusába, aki egy hajléktalannak egyszer azért adott pénzt, mert legalább magyarul koldult.

Továbbá szerkesztő barátjához hasonlóan²⁴ – ha éppen nem az ő hatására – Alexander is úgy gondolta, hogy a kiegyezés kizárólag kettős monarchia formájában képzelhető el: csakis ekképpen lehet működőképes, így erősödhet meg mindkét nemzet, és persze ily módon védhető meg az asszimiláció eszméje. Egy egységes, nemzeti Magyarország létrejöttét remélte, amely érzéseiben, gondolkodásában, értelmiségében, műveltségében és öntudatában egyaránt magyar.²⁵ Rákosi visszaemlékezését olvasva kiderül, hogy szerinte hazafias munkának számított a „magyar birodalom” szolgálatára lenni. Szavait felidézve:

„Mert nem kell éppen nagy embernek, vezérpolitikusnak vagy államférfiúnak lenni, hogy az ember azonosítsa magát nemzetével. Nekem darabjaim, melyeket írtam, a hazám voltak, olyan értelemben, hogy sohasem azzal a gondolattal írtam, hogy pénzt vagy dicsőséget keresek velők, hanem hogy magyar irodalmat csinállok. Nekem a színház, melyet alapítottam és dirigáltam, a hazám volt, mert kultúránk egy hézagát akartam vele betölteni s a fővárosból az idegen lelket kiexorcizálni. Nekem az újság, amelyet szerkesztettem, nem vállalat volt, hanem misszió és intézmény a magyarság szolgálatában.”²⁶

Alexander – egyebek között a nőképzés vagy a női választójog kérdésében – nem volt ugyan annyira konzervatív, mint hírlapi kollégáinak többsége, ám a lényeges pontokban véleménye megegyezett Rákosiéval. Az 1880-as években a szakfolyóiratokon kívül elsősorban a hazai német lapokba (például a *Neue Pester Journal*ba) írt ugyan,²⁷ családjában azonban a beszélgetés nyelve mindenkor a magyar volt, ami egyértelműen jelzi, hogy identitásában a magyar nemzeti jelleg volt a domináns.²⁸ A magyarosodás útját járó családtagjai között a zsidó másság egyes jegyeinek látványos fenntartását nem tolerálta, miképpen héberül sem ő, sem pedig családjának egyetlen tagja sem tanult meg. Osztrák feleségét, Brössler Reginát még az udvarlás idején megtanította magyarra.²⁹

A frissen doktorált filozófus először hazatérte után, 1876 tájékán szembesült az antiszemitizmus magyarországi megerősödésével. Erre a korszakra 1919-ben,

Visszaemlékezése értelmezési kereteihez: Sipos 2011: 23–26. Életrajzához pedig: Sipos 2018. Alexander a magyar nyelv ügyét, a hazai filozófiai műnyelv megalkotásán túl, az irodalom és a költészet 1848-as alakjai kultuszának ápolásával kívánta szolgálni. Már egyik korai, 1877-ben publikált írásában, *A magyar nyelv a tudományos irodalomban* című tanulmányában síkra szállt a magyar irodalmi és tudományos nyelv fejlesztéséért. Ezért is foglalkozott több mint ötven éven át Madách Imre költészetével, valamint Petőfi Sándorral és Arany Jánossal. Sebestyén 1934: 29–30.

²⁴ Rákosi 1926: I. 145–146.

²⁵ Gyurgyák 2007: 101; Kiss 2012: 163; Kiss 2004: 128–129; Szemere 1941: 418; Sebestyén 1934: 35.

²⁶ Rákosi 1926: I. 146.

²⁷ Rákosi Jenő a lapot kezdetben Csukási Józseffel közösen szerkesztette, ám az ő iránya majd csak 1891-ben, főszerkesztői előrelépése után nyerhetett teret. Ennek köszönhetően került a laphoz például Alexander is. Papp 1924: 33–35.

²⁸ ELTE EKK F 71 Hölvényi-kézirat, 14.

²⁹ ELTE EKK F 71 Hölvényi-kézirat, 6.

a hetvenéves Bánóczi József felköszöntésére tartott ünnepségen elmondott beszédében így emlékezett vissza:

„Mikor visszajöttünk külföldről, nagy fordulatot éreztünk. Már akkor feltűnt az a megrogzottsága a lelkeknek, hogy mindenekelőtt azt kérdezték: zsidó-e? Hogy ez azután elkeseredést szült a zsidó ifjúságban és ennek ismét visszahatása volt a keresztényekre, szomorúan természetes.”³⁰

Értelmiségi barátaihoz, például Simonyi Zsigmondhoz hasonlóan, huszonevesen a zsidókérdést Alexander is tisztán vallási kérdésnek tekintette. Bánóczi Józsefről mondta, de saját magára ebben az időben szintén igaz volt az a szemlélet, miszerint ahogyan vannak protestáns és katolikus magyarok, úgy lehetnek zsidó magyarok is, akiknek magyar mivoltából felekezeti hovatartozásuk nem von le semmit.³¹ Ennek alapján Reinhard Rüruphoz kell segítségül fordulnunk, ha arra a kérdésre próbálunk választ keresni, pontosan hol is helyezkedett el Alexander nézeteiben a zsidóság. Rürup tézise szerint a polgári társadalomban a „zsidókérdés” akkoriban elsősorban az emancipáció kérdéseként vetődött fel.³² Ez azt jelenti, hogy a modern szekuláris államban, miután a zsidóságot egyenlő jogokkal ruházták fel, hivatalosan nem volt helye többé a zsidókérdésnek, mivel a zsidó kisebbség társadalmi elveiben relevancia nélkül álló, egyszerű vallásfelekezetté vált. Alexander Bánócziról tett kijelentése arra enged következtetni, hogy huzamosabb ideig maga is ekképpen tekintett saját felekezetére. „Olyanok akartunk lenni teljesen, mint a nem zsidók” – vallotta meg 1926-ban, halála előtt egy évvel a *Múlt és Jövő* öt interjúvoló munkatársának.³³ Ugyanebben a beszélgetésben mondta el a történetet, miszerint egy alkalommal Dóczy Lajossal, Kónyi Manóval és Bródy Zsigmonddal egy zsidó étteremben ülve Dóczy felvetette, hogy vajon mit keres négy keresztény egy zsidó étteremben. Ekkor derült ki, hogy az asztalnál valójában egyedül a kérdező keresztelkedett ki, ám barátságuk dacára nem tudták megmondani egymásról, hogy felekezet dolgában ki hányadán áll, vagy legalábbis Alexander 1926-ban így kívánt visszaemlékezni a boldog békeidőkre.³⁴ A zsidóságnak mint kizárólag vallásfelekezeti meghatározásától Alexander nyilvánosan csupán az 1910-es évektől távolodott el. A *Zsidóproblémák* című értekezésében már határozottan a zsidó nép értékeinek felfedezésére és megőrzésére szólította fel olvasóit, annak érdekében, hogy a zsidó sajátosságok fennmaradhassanak.³⁵

Kanyarodjunk azonban vissza a pályakezdés időszakára. Az említett 1919-es Bánóczi-ünnepségen mondott köszöntőjében Alexander elbeszélte, hogy peregrinációjuk végén miként szembesültek a magyar valósággal. Egyetemre rendes

³⁰ Alexander 1919: 12.

³¹ Alexander 1919: 12–13.

³² Rürup 1999: 156.

³³ Komlós 2009: 330.

³⁴ Komlós 2009: 330–331.

³⁵ Alexander 2000: 43.

tanárnak csak kikeresztelkedés után kerülhettek, és amíg külföldön semmiféle antiszemitizmust nem tapasztaltak, addig származásuk miatt Magyarországon már a középiskolai tanári állás megszerzése is kezdett reménytelenné válni számukra. Alexander azonban – Bánóczihoz hasonlóan – hitét nem akarta feladni.³⁶ Magyarságtudatában egy töről fakadónak érezte magát Arany Jánossal, Csengery Antallal és Gyulai Pállal. Vallotta, hogy tehetségük révén a zsidók egyaránt a magyarság javát szolgálhatják, továbbá elfogadást nyernek, ha nyelvet váltva a német helyett immár magyarul beszélnek, írnak, gondolkodnak.³⁷

Ebben a szellemben 1886-ban a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben a felekezeti oktatás reformját szorgalmazta, mondván, iskolafenntartói minőségében a zsidó felekezet „nem foglalja el azt a helyet, mely műveltségénél, vagyonosságánál és számánál fogva megilletné”.³⁸ Úgy vélte, hogy a felekezeti iskolák irányítását az államnak kellene átvennie, így mindenütt biztosítva lenne az oktatás megfelelő színvonala. A zsidó népiskolákat „szánalmas állapotban” levőként jellemezte. A zsidó tanítóképző szerinte szintén nem felel meg az elvárható kívánalmaknak. Előremutató jeleket kizárólag a rabbiszemináriumban tapasztalt, mindazonáltal a rabbijelöltek, akikre végül majd a gyermekek hitoktatását bízják, mint írta, nem rendelkeznek sem kielégítő tanügyi, sem megfelelő pedagógiai ismeretekkel.³⁹ A zsidók a magyar tanügy terén mégsem az utolsók, mondta. Gyermekeik az országos átlaghoz és a társadalomban elfoglalt számarányukhoz képest lényegesen nagyobb számban járnak iskolába. Ha az iskolaügyet egészében az államra bíznák, akkor a felekezetek közül a zsidóság hamar felülmúlná a többieket. Igazának alátámasztására a cikk folytatásában minisztériumi statisztikákat is idézett. Legfontosabb érve, hogy a zsidó népiskolák 97%-ában biztosították a magyar nyelv oktatását, s ebben csak a református iskolák előzték meg őket. Ellenben a vidéki iskolákban és a többi felekezeti oktatási intézményben jóval kisebb arányban folyt magyar nyelven az oktatás.⁴⁰ A rendkívül rossznak bemutatott zsidó oktatásügy egyetlen érdeme volt, hogy az „iskolák s tanítók túlnyomó része a magyar nemzeti eszme szolgáltatásban áll s ebbeli kötelességeit híven teljesíti”.⁴¹

Pontosan nem tudni, hogy Rákosi Jenő mikor kezdett el barátja nézeteivel komolyabban foglalkozni, a *Budapesti Hírlap*ot fellapozva azonban azt találjuk, hogy már az alapításától kezdve élénken érdeklődött tanügyi gondolatai, illetve az Országos Középiskolai Tanáregyesületben kifejtett tevékenysége iránt.⁴² Kis idő múlva figyelme Alexander tudományos munkásságára is kiterjedt, és a lap reklámozni kezdte a *Filozófiai írók tára* kötetét.⁴³ 1884-ben ugyanakkor, amikor még szó sem volt közelebbi együttműködésről, a lap egyértelműen felemelte

³⁶ Alexander 1919: 28–29.

³⁷ ELTE EL 1/c. 5284/1919–20, 15. csatolmány, Dr. Alexander Bernát föllebbezése.

³⁸ Alexander 1884: 289.

³⁹ Alexander 1884: 299.

⁴⁰ Alexander 1884: 292.

⁴¹ Alexander 1884: 296.

⁴² Például *Budapesti Hírlap* 1883. július 8. (Melléklet) 1–2.

⁴³ *Budapesti Hírlap* 1884. május 6. 3.

hangját Alexander és Marczali magyar tudományos akadémiai levelező tagságának elutasítása miatt.⁴⁴ Nem sokkal később már a filozófus előadásait hirdették, 1891-ben pedig hosszabban méltatták *A tiszta ész kritikájának* Alexander és Bánóczi-féle fordítását.⁴⁵

1892 januárjában a *Budapesti Hirlap* kiállt a zsidó vallás egyenjogúsítása mellett, és hosszan sorolták az ügy támogatóinak neveit, köztük Alexander Bernátét és Marczali Henrikét is.⁴⁶ Rákosi és Alexander viszonyában a nagy változás azonban ezen év áprilisában következett be. Pár hónappal a fentebb említett Kant-fordítás megjelenését követően, Rákosi Jenő, a mindenki által ismert „-ő” álnéven tárcát írt *Alexander Bernát* címen. A cikkíró nem volt biztos benne, vajon megfelel-e egymásnak a könyv és közönsége, amikor a könyvet még a német tudósok sem értik igazán, holott nekik Immanuel Kant a saját nyelvükön írt. A fordítás „legkisebb haszna”, hogy az iskolákból kikerülő fiatal magyar filozófusok anyanyelvükön olvashatják,⁴⁷ mindazonáltal szerinte Alexandernek inkább magyar filozófiát kellene alkotnia, a magyar nyelv eszköztárával, nem pedig műszavakat fabrikálnia.

A kritikára a filozófus nem válaszolt, ugyanakkor a karácsonyi lapszámban a *Budapesti Hirlap* három új dolgozótársat köszöntött soraiban, közülük az egyik Alexander Bernát volt, aki immáron lehetőséget kapott filozófiai és esztétikai nézeteinek bemutatására.⁴⁸

MARCZALI HENRIK PUBLICISZTIKAI MŰKÖDÉSE A BUDAPESTI HIRLAPNÁL

„Befogadásának kétségen kívül az volt egyik oka, hogy buzgó, jó hazafiságát, magyarságát mindenki ismerte és elismerte.”⁴⁹ Ezt a kijelentést Marczali Henrik tette rabbi édesapjáról 1929-ben, és vélhetően ugyanezt a célt tűzte ki önmaga számára is. *Az Emlékeim* első részét olvasva feltűnő, hogy apjának patriotizmusa fontosabb volt számára, mint lelkiisége. A történeztől a szertartásosság és a zsidó törvények betartása már iskolásként távol állt, ennek ellenére vallását soha nem adta fel, sőt erkölcsi elhivatottságnak tekintette. Az ok, amiért hitét később sem hagyta el, szintén inkább a nyomás, az üldöztetés és a családi veszteségek, mintsem meggyőződés eredménye volt.⁵⁰

Bár Marczali szintén részt vett a Pesti Izraelita Hitközség életében, Alexanderhez hasonlóan ő is előbbre valónak tartotta a nemzethez tartozást a felekezeti

⁴⁴ *Budapesti Hirlap* 1884. június 9. 1–2; MTA Tagajánlások, 1884. 11. 21.

⁴⁵ *Budapesti Hirlap* 1891. december. 13. 11.

⁴⁶ *Budapesti Hirlap* 1892. január 8. 5.

⁴⁷ –ő [Rákosi Jenő] 1892: 1–3.

⁴⁸ *Budapesti Hirlap* 1892. december 24. 5.

⁴⁹ Marczali 2000: 28.

⁵⁰ Dénes 2019b: 48–56.

hovatarozásnál,⁵¹ és bár vágyott az elfogadásra, nem mindenáron és nem kényszerből. Ugyanakkor az *Emlékeimben* egyenesen kerüli az antiszemitizmus témáját, miként az 1874-es névmagyarosításának történetét is úgy adja elő, mintha az az irodalmi pályára lépésének, esetleg a *Budapesti Szemlében* történő megjelenésének természetes velejárója lett volna, miközben érezhetően Gyulai Pálnak kívánt ezáltal megfelelni.⁵² A századfordulóig egyébként alig érintette a zsidóság helyzetét és az antiszemitizmus kérdését. A kitérés elutasítása folyamatosan gátolta előmenetelét, ám idővel ezt a kényes témát is megtanulta humorral kezelni.⁵³ Mindazonáltal visszaemlékezéséből határozottan felcsap a büntudat hangja; meglepő módon azt bánta, hogy mivel nem adta fel ősei vallását, nem válhatott belőle a tudományának apostola. Így ír erről:

„Utólag mégis kétségem támadt eljárásom helyessége felől. Ha akkor, fiatal erővel és hévvel kezdhetem egyetemi pályámat, milyen apostola lehettem volna a tudománynak! Egyéni erkölcsöm tán megakadályozott abban, hogy a tudománynak és hazámnak nagyobb szolgálatot tegyek.”⁵⁴

Marczali Henrik – Rákosi Jenővel való barátsága dacára – soha nem lett a *Budapesti Hirlap* belső munkatársa. A lap mégis rendszeresen megemlékezett élete fontosabb eseményeiről, így házasságkötéséről, testvére haláláról, előadásairól, a történelmi szeminárium felállításáról, könyvei megjelenéséről vagy éppen magánlevéltári kutatásainak engedélyezéséről.⁵⁵ A történész kapcsolata a sajtóorgánnummal 1881-ben kezdődött. Miután a *Magyarország története II. József korában* című könyvének első kötete elkészült, Rákosi meleg hangú ismertetést készített róla.⁵⁶ A fiatal egyetemi tanár ezután időről időre cikkeket küldött a szerkesztőségbe. Írásai tanúsága szerint kizárólag szaktudásával szerette volna szolgálni a hazai zsidóságot és növelni társadalmi megbecsülését.

Az első világháborút megelőző évtizedekben a *Budapesti Hirlap* számára Marczali többnyire a legújabb historiográfiai megállapításokra és saját kutatásaira épülő tudományos cikkeket, tudománynépszerűsítő tárcákat készített, megközelítőleg húszat. Elsősorban ismertetéseket írt, bár olykor publicisztikai jellegű flekkeket is közreadott. Cikkeinek nagyobb része ártatlan történelmi összegzés, historiográfiai kitekintés, esetenként forrásközlés a nagy művekhez lazán, vagy éppen egyáltalán nem kapcsolódó témákról. Az elbeszélés stílusán érződik, hogy szerzőjük az újságírás műfaját inkább irodalmi alkotásként, mintsem komoly történelmi munkaként kezelte. Saját írásai mellett a lapból ismert még egynehány

⁵¹ Dénes 2022: 88.

⁵² Marczali 2000: 62.

⁵³ Marczali 2000: 116.

⁵⁴ Marczali 2000: 122.

⁵⁵ *Budapesti Hirlap* 1883. december 13. 3; 1886. április 23. 7; 1884. május 12. 2; 1884. május 14. 2; 1887. február 26. 2; 1887. november 3. 2; 1887. december 25. 6.

⁵⁶ Marczali 2000: 129.

róla írt tárcacikk, akadt pár nyilatkozata, valamint nagyobb előadásairól komoly hírlapi tudósítások születtek.

Publicisztikáival mindig valamilyen konkrét célt szolgált. A lap számára készített első cikkében például barátja és legnagyobb jóakaróinak egyike, Salamon Ferenc *Budapest történetéről* írt könyvét méltatta.⁵⁷ Salamon alkotását a téma tárgyilagos szintézisaként értékelte. Elbeszélésmódját tekintve ez a recenzió azonban össze sem hasonlítható a tíz évvel később, Gustave Fagniez *Le père Joseph et Richelieu* című könyvéről írt ismertetéssel.⁵⁸ A *szürke eminencia* címet viselő írásában Marczali a ferences rendi szerzetes atya, François Leclerc du Tremblay életét emelte ki a könyvből. Tárcája egyik felében a ferences szerzeteseket idealizálta, akik mind Franciaországban, mind Magyarhonban képesek a nép fiainak „szája íze szerint beszélni, ismerik a szegény ember baját, gondolkodása egész módját”.⁵⁹ Az ismertetés második részében ellenben már kifejezetten Szent Ferenc életét, továbbá egyházi és politikai működését ecsetelte. A későbbiekben a történészprofesszor már majdnem mindegyik könyvrecenziójában kilépett a műfaj hagyományos keretei közül, és inkább a fentihez hasonló, esszéisztikus és elemző stílusban szólt a számára fontosnak ítélt művekről. Ekképpen például 1897-ben Thallóczy Lajos forráskiadása, *A Blagay család oklevéltára* című kötet⁶⁰ méltatása apropóján már többnyire saját Blagay-történetét mondta el.⁶¹ C. M. Knatchbull-Hugessen *The Political Evolution of the Hungarian Nation* című könyvéről 1908-ban készített ismertetésében⁶² a szerző gondolkodásán keresztül alapvetően csak a magyarkérdésben tett kijelentéseit taglalta. A könyv kiválasztása sem volt véletlen, hiszen a munka lényegében a magyar birodalmiság dicsőítése volt, így az ismertető számára csupán egyetlen dolog maradt, bemutatni a rokonszenves szerzőt az olvasónak. A téves megállapításokat a cikk alig illette kritikával, legfeljebb megemlítette az esetleges tévedéseket. A világháború előtti időszak legfontosabb könyvismertetését Marczali 1910-ben, *Az angol felsőház reformja* címmel közölte, lényegre törően és szakszerűen.⁶³

A recenziók mellett alkotmány- és jogtörténeti fejtegetései szintén nagy jelentőségűek. 1886-ban az első, e tárgyban készült cikkében II. József és az erdélyi vajdaság kapcsolatát tárgyalta.⁶⁴ Írása az adatgyűjtés állapotában lévő monográfiájának Erdéllyel kapcsolatos egyik megállapítását vetíti előre. Fő mondanivalója, hogy II. József már 1762-ben szorgalmazta Erdély egyesítését az anyaországgal, mégpedig történelmi alapon, amit csak rajta kívül álló okokból – előbb az erdélyi rendek tiltakozása, majd betegsége és a török háború miatt – nem tudott végül megvalósítani. A századfordulón Marczali már nem a kalapos király,

⁵⁷ Marczali 1885.

⁵⁸ Marczali 1894b.

⁵⁹ Marczali 1894b: 2.

⁶⁰ Thallóczy–Barabás 1897.

⁶¹ Marczali 1897.

⁶² Marczali 1908.

⁶³ Marczali 1910.

⁶⁴ Marczali 1886.

hanem Hunyadi Mátyás alkotmányreformját dicsérte:⁶⁵ a köznemesség felemelése és állami pályára engedésének alkotmánytörténeti mérföldkövén túl a modern jogállamiság megalapozását látta benne, ami a királlyal szerinte sajnos hosszú időre sírba szállt. Pár évvel később, 1905-ben közölte a magyar Országgyűlés első házszabályát,⁶⁶ 1912-ben pedig a címerek, jelvények és közjog kérdéséhez szólott hozzá.⁶⁷

A történész alkotmánytörténeti munkáiban érzékelhetően azon uralkodók döntéseibe engedett bepillantást, akik bár saját korukban nem örvendtek osztatlan népszerűségnek, reformjaikkal a modern polgári állam alapjait fektették le. Marczali írásai az évek folyamán egyre inkább elrugaszkodtak a hagyományos ismeretterjesztő és prózai formától, és egyre didaktikusabbakká váltak. Többek között ezért sem okozott számára problémát, hogy – az eleve felkérésre írt publicisztikáit – a kereszténység nagy ünnepeire, húsvétra vagy karácsonyra készítse el. Amellett, hogy a napilapok az ünnepi különszámaikba írt munkákért sokkal többet fizettek, az ilyen írások a tudományos élet képviselői szemében presztízsnak is számítottak. A bölcsészettudományok hazai művelői éppen ezért örömmel fogadták az ilyen felkéréseket, és meglehetősen gyakran éltek velük. Ebben a tekintetben a *Budapesti Hirlap* – még ha neve a zsidóság körében gyakorta nem csengett is jól – több tíz-, százezres olvasottsága túl vonzó volt, semhogy az egész nemzet tanítására vágyó Marczali visszautasítsa a felkéréseit. Továbbá a hazai magyar nyelvű napilapok közül Rákosi Jenő újságjának (és mellékleteinek) igényes kivitelezése, irodalmi presztízse (hiszen a Kisfaludy-Társaságba például egyfajta belépőszámba ment a *Budapesti Hirlap*ban publikálni), valamint terjesztésének közép-európai lefedettsége nagy vonzerőt gyakorolt a már asszimiláció útjára lépett fővárosi és vidéki neológ zsidó értelmiség körére.⁶⁸ Rákosinak már az első napilapjánál, a *Reform*nál ott találjuk például Ágai Adolfot, Dóczy Lajost vagy Hevesi Lajost.⁶⁹ És amíg a *Reform* ötesztendei fennállása alatt legfeljebb néhány tucat zsidó szerzőt tudott megnyerni a lapnak, addig a *Budapesti Hirlap* számára félévente, illetve évente ugyanennyit. Ez pedig annak köszönhető, hogy a főszerkesztő a magyarországi kisebbségek közül a németeken kívül elsősorban a zsidókban látta meg a magyar nemzeti identitás felvételének igényét, így őket nem kezelte egy lapon a tótokkal, ruszinokkal vagy rácokkal.

Marczali Henrikre nem volt jellemző a kirekesztő gondolkodás, mi több, a katolicizmussal mint magyar államvallással műveltsége és iskolázottsága miatt több vonatkozásban is szimpatizált.⁷⁰ Visszaemlékezéseiből kiderül, hogy tágabb környezetében már egyetemi éveiben is jobbra csak katolikusokkal és

⁶⁵ Marczali 1901.

⁶⁶ Marczali 1905.

⁶⁷ Marczali 1912.

⁶⁸ A történész a *Budapesti Hirlap* alkalmi lapjába, a *Vígaszba* is írt cikket. *Budapesti Hirlap* 1895. március 28. 6.

⁶⁹ Papp 1924: 23; Sikabonyi 1930: 9.

⁷⁰ A Marczali család 1920 előtt a zsidó ünnepeket feltehetően nem is ünnepelte, Henrik a vallási hagyományokat anakronizmusnak tartotta. Felesége és mindkét lánya kitért. Dénes 2019b: 54–57; Dénes 2022: 87.

papnövendékekkel barátkozott; élete folyamán több hercegprímás a bizalmába fogadta, valamint engedélyt kapott, hogy a legnagyobb egyházi levéltárakban kutasson.⁷¹ Ugyanezt igazolják azok a cikkei, amelyeket alkalomadtán a keresztény ünnepek eredetéről, a különböző egyházi szervezetek történetéről, vagy a katolikus-protestáns együttélés egy-egy sötétebb fejezetéről írt. Utóbbira példa a *Szent Bertalan éj Magyarországon* című, 1888 karácsonyán közölt munkája, amelyben azt rekonstruálta, hogy az 1790-es sátoraljaújhelyi és barátszerei katolikus és református ellenszenv miként csapott át majdnem fegyveres összetűzésbe.⁷² A cikk a vallási pszichózist kívánta kigúnyolni, pellengérré állítani, illetőleg arra rávilágítani, hogy a katolikusok, reformátusok és zsidók közti fegyveres atrocitást egyedül a király és a felvilágosult magyar rendek bölcsessége tudta megakadályozni. Pár évvel később, 1892-ben a nagyváradi püspökség létrejöttének legendáját tette mérlegre a külföldi források alapján, és azt találta, hogy azt nem Szent László, hanem feltehetően már Szent István megalapította.⁷³ Nem kevésbé jelentős 1895-ben *Az első kereszties hadjárat emléknepján* című tárcája,⁷⁴ amelyben az első kereszties hadjárat világtörténelmi hátterét felvázolva, történelemformáló jelentőségéről elmélkedett. „Minden korra szóló bizonyosága annak – írja –, hogy az ember nemcsak kenyérből él, hogy az eszme mindig megtartja elévülhetetlen jogát, jussát Lelke fölött.”⁷⁵ Az esemény jelentőségét rekonstruálva nem Európa első expanzióját láttatta benne, hanem a kereszténység vallásban és világiakban fennálló európai eszméinek, a vallásos aszkézisnek és a lovagi becsületnek a virágzását emelte ki. Marczali afelett sajnálkozott, hogy e két eszme, a történelem egyik leghatalmasabb mozgóereje a máshitűekkel való állandó érintkezés, a görög műveltség megismerése révén uralkodóvá vált vallási közömbösséggel, valamint az egyházi tanok bírálatával idővel elcsökevényesedett. A fentiek kapcsán még az is kiemelendő, hogy Marczali a vallásfelekezetek közötti párbeszédben a közös fejlődés lehetőségét látta. Egyházi vonatkozású írásaiban nem deszakralizálta a kereszténységet, hanem igyekezett kiemelni azon aspektusait, amelyek az európai nemzetek és Magyarország kulturális gyökereit, örökségét erősítik, avagy a vallásközi párbeszéd jelentőségét hirdetik. Ennek ellenére a katolicizmus iránti szimpátiája gyakran tükröződött munkásságán.

A millennium közeledtével egyre fontosabbá vált számára az identitásképzés, ezért mind gyakrabban írt 1848-ról is. A közelgő ötvenedik évforduló miatt ez még meglehetősen kényes témának számított, ezért Marczali eleinte inkább a hadtörténeti események ismertetésére szorítkozott, és csak később kezdett

⁷¹ Például Vaszary Kolos volt pannonhalmi főapát, bíboros-hercegprímás, esztergomi érsek betegágyánál 1904-ben gróf Széchenyi Gyula, báró Hornig Károly veszprémi püspök, gróf Zichy Nándor, Márkus József főpolgármester, Timon Ákos és Czigler Győző mellett Marczali Henriket is ott találni. *Budapesti Hírlap* 1904. február 19. 8. A lap a zágrábi érseki és káptalani levéltári kutatásairól külön is beszámolt. *Budapesti Hírlap* 1904. június 13. 7.

⁷² Marczali 1888.

⁷³ Marczali 1892.

⁷⁴ Marczali 1895.

⁷⁵ Marczali 1895: 1.

kísérletezni az esemény politikatörténeti feldolgozásával. Ebből az időből a legismertebb, *A márciusi napok történetéhez* című⁷⁶ tárcája inkább forrásközlés és -értelmezés volt, amelyben a szerző sürgöny- és levélrészletek idézésével a nép és a politikai vezetés hangulatát igyekezett bemutatni. A forradalom és szabadságharc kapcsán 1899-ben egy sajtótudósítás is kötődött hozzá. Történt ugyanis, hogy a Kisfaludy-Társaság egyik ülésén Gyulai Pál ellenezte az aradi vértanúk szoborának megkoszorúzását, amire válaszul a Budapesti Tudományegyetemen hatalmas diáktüntetés bontakozott ki ellene. A mintegy ötszáz tüntetőt Marczali egyedül próbálta meg jobb belátásra bírni – persze sikertelenül.⁷⁷ Ez a bonyodalom később aztán arra ösztönözte, hogy felvilágosító jelleggel bemutassa a szabadságharc forrásait, így például az általa már korábban felkutatott Leiningen-naplót és leveleket lefordította, és még abban az évben közölte a napilapban.⁷⁸ A *Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója* egy év múlva – természetesen Marczali bevezetésével – rendkívül díszes kiadásban, könyv formában is megjelent. Pár nappal később Sebők Zsigmond hírlapíró terjedelmes tárcában méltatta a történészt, aki szerinte művészi jellemrajzot írt a tábornokról, hovatovább a végletekig dicsérte a kiadást.⁷⁹ Marczali ugyanakkor ez idő alatt sem maradt tétlen. 1900 karácsonyán *Bismarck levelei menyasszonyához és vejéhez* címen újabb forrásbemutató cikket közöltetett.⁸⁰ A magyar közélet polarizáltságának csökkentése érdekében 1905-ben másodmagával részt vett a magyar darabon testőrség egyenruhájának, valamint a közös hadsereg új jelvényeinek megtervezésében.⁸¹ 1906-ban pedig megemlékezett Széchenyi István halálának évfordulójáról.⁸² Ebben a cikkében Széchenyi lelkének hullámlásait azon a dilemmán keresztül interpretálta, hogy vajon egy adott történelmi helyzetben az uralkodóházhoz vagy a nemzethez legyen-e hűséges az ember. Szándéka a politikus öngyilkosságának relativizálása volt, ezért tragédiáját egyfajta évszázados nemzeti problémaként értelmezte, amelyen még a legjobbak akarata és ereje is megtört. Szerinte a magyar nem köztársasági lelkületű nép, hanem már Árpád óta monarchikus; így akiben mindkét érzület megtalálható, az az 1848-hoz hasonló történelmi helyzetekben megbénul, tehetetlenné válik. Ez történt a legnagyobb magyarral is. Ugyanakkor Marczali szerint nem a nemzeti dinasztia hiánya jelentette a magyarság fő problémáját, hiszen a történelmi példák azt mutatják, hogy ez önmagában még nem garancia semmire. Széchenyi szerint elsősorban az osztrák–magyar viszonyt kellett rendbe hozni, amely egy egyes házassághoz

⁷⁶ Marczali 1890.

⁷⁷ *Budapesti Hírlap* 1899. október 4. 7.

⁷⁸ *Budapesti Hírlap* 1899. december 29. 5. A közlés, majd a könyv megjelenése után több keserű nyilatkozatot kényszerült adni. *Budapesti Hírlap* 1900. január 22. 4; 1902. december 21. 13; 1902. december 29. 4.

⁷⁹ Sebők 1900.

⁸⁰ *Budapesti Hírlap* 1900. december 25. 7.

⁸¹ *Budapesti Hírlap* 1905. január 24. 15; 1905. november 16. 6.

⁸² Marczali 1906.

hasonlítható, vagyis a „kölcsonös türelemnek, elnézésnek és méltányosságnak az állandó forrását föltételezi”.⁸³

Marczali világháború előtti legfontosabb, 1894-ben, a *Budapesti Hírlap*ban publikált műve *Az egyetemes és a nemzeti történelem* című akadémiai székfoglalójának a parafrázisa volt.⁸⁴ A beszéd elsősorban a nemzeti és a világtörténelem egyenlőségét volt hivatott hangsúlyozni. Nem kevesebbre szólított fel, mint az összehasonlító történetírás művelésére. Szerinte ugyanis a nemzeti történetírás fejlődésével a világtörténelem is fejlődik. A történelemben olyan társadalomtudományt látott, amelynek feladata egy adott nép gondolkodásának, érzésének, fejlődése és hanyatlása feltételeinek meghatározása volt. A történetíró mindenkori munkájához, azaz a világtörténeti eszmék és intézmények fejlődésének megismeréséhez, az adott nemzeti viszonyok szolgáltattak lényeges adalékot, mert a világtörténelem a keretét és mintáját adja a nemzeti történelemnek. A legfontosabb feladat a források ismerete és megfelelő közvetítése; és még a hazafiúi szeretet sem vethet gátat a tények kimondásának. Szorosan vett történeti források viszont nemcsak a tények lehetnek, hanem a nép nyelve, a népköltészet, a gazdasági élet, illetve a szokások is. Ezek bemutatása egy történeti munkában amellet, hogy gazdagítja a világtörténet elbeszélését, hozzáadja azokat a színeket a nemzeti anyaghoz, amelyek egy külön nemzeti elem létezésének bizonyítékai. A legfontosabb azonban mégis a feldolgozás módja.

„Mi a feldolgozás? A történeti anyagnak először kritikai megrostálása, megbízhatósága és hitelessége szerint; azután kijelölése annak a helynek, mely az egyes adatot a kor, a nemzet s így az egyetemes történelem keretében megilleti.”⁸⁵

Marczali nem kívánt különbséget tenni a nemzetiségek között. Véleménye szerint a magyar államnak minden polgárát egyaránt oktatnia kell, máskülönben ezt a feladatot mások fogják átvállalni. Ebben az esetben azonban biztos, hogy az oktatás nem magyar szellemben történik.

Rákosi Jenő külön figyelmet szentelt Marczali Henrik sajtómegjelenéseinek: bárhol szólalt fel nyilvánosan, bárhol folytatott éppen kutatást, az mindenképpen sajtóeseménynek számított.⁸⁶ Egyébként a hírlap számos alkalommal tudósított a professzor előadásairól is. Ezek közül időrendben a következők emelkedtek ki: a *Gróf Pálffy Miklós emlékiratai Magyarország kormányzásáról* 1884-ből; a *Dalmácia az Árpádok korában* 1898-ből, a *Zách Felicián* 1899-ből, *A magyar hadsereg fejlődése* 1903-ből; a *Mátyás király kora* 1904-ből, *A női kérdés kezdetei Magyarországon* 1905-ből, *A védőegyesület* 1906-ből és a *Nádor-választás 1790-ben* 1907-ből.

A történésznek a komolyabb témák mellett még kortársai írásainak kiigazítására és kisebb közlemények megtételére is jutott ideje. A Leiningen-napló körüli

⁸³ Marczali 1906: 2.

⁸⁴ Marczali 1894a.

⁸⁵ Marczali 1894a: 3.

⁸⁶ *Budapesti Hírlap* 1890. augusztus 3. 6.

közleményháborút leszámítva, legismertebb zszurnalisztikai vitája ebből az időszakból tőle függetlenül született. Tóth Béla híres magyar idézetekről írt tárcáját a szerzőhöz intézett levélben itt-ott kiigazította, mire Tóth a kérdéses részeket Marczali levélrészleteivel együtt önálló vitacikként lehozta.⁸⁷ Összességében tehát publikációi a *Budapesti Hirlap*ban kettős célt szolgáltak a történész számára, egyrészt önreprezentációt és műveltsége közvetítését, másrészt a kisebbségek közötti viszony normalizálását.

ALEXANDER BERNÁT ÉS A *BUDAPESTI HIRLAP*

Szemben Rákosi Jenővel, aki az újságírásban csupán mesterséget látott,⁸⁸ illetve Marczali Henrikkel, aki „nagy munkái” között amolyan hobbiként vagy önkélményként tekintett rá, Alexander Bernát a hírlapírást az irodalom műfaján belül kezelte és azt munkássága gerincévé tette. Miután 1892 végén a *Budapesti Hirlap* újságírója lett, 1916-ig rendszerint hetente, másfél hetente küldött tárcát a lapnak, így huszonnégy év alatt több mint nyolcszázat. Írásainak hatalmas száma eleve lehetetlenné teszi azt, hogy akár csak egyetlen mondatban felidézsem cikkei tartalmát, helyette inkább a fontosabb témáit igyekszem kiemelni.

Kezdetben Alexander főként könnyedebb hangvételű, esztétikai témájú tárcákat írt. Ezt a véleménycikk műfaja követte, amelyet tökéletesre fejlesztett. Cikkei nagy részét *Alfa* álnéven jegyezte, ám ez mindössze annyit volt hivatott jelezni az olvasó számára, hogy az adott kérdésben nem a tudós egyetemi tanár, hanem az újságíró szólalt meg. A véleménycikkírás mellett neveléseméleti kérdésekkel és oktatási reformokkal foglalkozott, de gyakran készített filozófia-, irodalom- és tudománytörténeti portrékat is. Nevéhez fűződik még néhány – csekély számú – tudósítás, például a filozófiai világtalálkozásokról.⁸⁹ Továbbá szinte biztosan írt vezércikk(ek)et, ezeket azonban akkoriban nem volt szokás aláírni, így számuk beazonosíthatatlan. Leggyakrabban színikritikákat és művészeti tárlatismertéteket közölt, amelyekből majd minden hónapra jutott egy.

A filozófus szinte minden elé kerülő témáról elmondta a véleményét. Publicisztikáiban rengeteget moralizált, kezdetben mégis alig volt rá jellemző a didaktikusság. Ehelyett sokszor rácsodálkozott a témájára, majd rávezette, illetve meggyőzte olvasóját az igazáról úgy, hogy elhiggye: amit gondol, tulajdonképpen a saját benyomása.

Írásai közül e helyütt csak a nemzeti identitásépítéssel kapcsolatosakat tekintem röviden át. Alexandert 1892-ben választották meg a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának. Az 1893 májusában tartott székfoglaló azon része, amelyet aztán cikk formájában a *Budapesti Hirlap* számára közlésre átadott,⁹⁰ lé-

⁸⁷ Tóth 1892. Az eredeti cikke: Tóth 1891.

⁸⁸ Rákosi 1926: I. 158–159.

⁸⁹ Turbucz 2021: 21–22.

⁹⁰ Alexander 1893a. A székfoglaló tartalmáról bővebben: Péczer 2008: 147–164.

nyegében egy Rákosi Jenővel folytatott polémia, vagyis addigi tevékenységének igazolása és egyben fordítói munkássága melletti programbeszéd volt. A cikk elején először kifejtette, hogy a magyar kultúrát nem kötik olyan szoros szálak a filozófiához, mint például a németet, a franciát vagy az angolt. Hazánkban a szellemi élet vezetői ugyanis nem filozófusok voltak, mint Németországban Leibniz, Kant vagy Hegel, illetve Franciaországban Descartes és Angliában Locke. Magyarországon nem akadt senki, aki ezt a tudományt a nemzet szellemi életének belső ügyévé tette volna. Változást még a magyar nyelvújítás sem hozott, hiszen a filozófia műszavait még körülírással sem sikerült érthetővé tenni. A filozófia tudománya tehát idegen maradt Magyarországon, ami persze nem jelenti azt, hogy ne kellene vele foglalkozni, mindössze azt, hogy meg kell találni kapcsolatot a magyar nemzeti szellemhez. Ehhez pedig tisztázni kell a filozófia jelenkori feladatát, meg kell ismerni a történetét, végül pedig azonosítani benne a nemzeti szellem sajátosságait.⁹¹ *A szellemi életünk története* című tárcájában⁹² el is árulta, mire gondol pontosan. Azzal, hogy a honfoglalás után a magyarság feladta az ősi néphitét, az európai „szellemi kultúrában” hirtelen lemaradásba került a Nyugathoz képest. A magyar történelem nagy gondolkodói, például Szent István vagy Apáczai Csere János, múlt tünemények csupán. A folytonos háborús állapotok következtében a filozófia csak a 19. században, elsősorban Erdélyi János, Greguss Ágost, Molnár Aladár, Kerkápoly Károly, Eötvös József és Madách Imre munkássága révén szökkenhetett szárba.

„[Nekik hála] az az előítélet, hogy a filozófia száraz, élvezhetetlen és érthetetlen absztrakciók kifejtése, mégis szűnőben van. A magyar nyelv oly hajlékony, gazdag és színes a legmagasabban szárnyaló gondolatok kifejezésére, hogy senki sem tartja többé a gondolat alkalmatlan orgánumának.”⁹³

Alexander programja tehát hasonló volt Marczaliéhoz, van azonban egy lényeges különbség is: Alexander nem csatolta vissza minden esetben a nemzeti szellem sajátosságait a filozófia világtörténetébe. Ellenben ugyanez nem mondható el az esztétikáról és azon belül is főként a szobrászatról. A festészetet és különösen a szobrászatot ugyanis Alexander fontos, hazafias ügyként, az identitásképzés részeként kezelte, amely szerinte meghatározó hatást gyakorolt az egyetemes művészet fejlődésére is, ezért a századforduló minden szoborállítási ügyében markáns véleményt fogalmazott meg. Kis túlzással, mintha az adott szobor elhelyezésén és architektúráján a művészeti érték mellett mindannyiszor a magyar nemzeti sajátosságokat kereste volna.

Arany János szobrának leleplezésekor, 1893-ban például azt nehezményezte, hogy az egybeesik a honvédünneppel, ami így árnyékot vet a nemzet

⁹¹ Erről bővebben: Szemere 1941: 401–403; Sebestyén 1934: 35.

⁹² Alexander 1896.

⁹³ Alexander 1896: 3.

nagy költőjének emlékére.⁹⁴ Ugyanabban az évben egy más alkalommal, id. Andrassy Gyula lovas szobrában a magyar szellem egyszerű, közvetlen megnyilvánulását láttatta: a gróf nem csatákat nyert, hanem a szellem hatalmával aratta nagy győzelmeit.⁹⁵ Andrassyban Alexander egyébként is a magyar birodalmiság egyik legfontosabb építőjét tisztelte, akinek tekintélye csak Széchenyi Istvánéval és Deák Ferencével mérhető össze.⁹⁶ Ezért egyik szobortervben sem találta meg azt, ami szerinte híven fejezte volna ki a kiegyezés legnagyobb védelmezőjének valódi jellemét vagy híven ábrázolta az államférfit. Ezzel szemben Strobl Alajos Baross Gábor-szobráról már sokkal elismerőbben szólt. Úgy vélte, kellően idézi fel a Vaskapu és a Duna szabályozóját, valamint a vasúti miniszter alakját. Szobra férfias, monumentális, ugyanakkor nem hivalkodó, így méltó köztérre.⁹⁷ Ugyancsak a monumentalitást várta el Erzsébet magyar királyné szobrától is,⁹⁸ és szinte követelte, hogy az alkotás az alábbi kritériumoknak feleljen meg:

„[S]zép és mégis egyszerű legyen, intim, de beszédes, gazdag és még sem üres pompájú. Főleg szép legyen az egész, a tiszta szépség uralkodjék benne. Mert ezt szerette Ő, így tiszteljük meg valóját, ez volt az ő lelkének derűje és ennek a sugarait akarjuk széjjel árasztani.”⁹⁹

Alexander éppen csak a megformálást nem vállalta, de ezenkívül igyekezett Sisi szobrával kapcsolatban minden részletet meghatározni. Hol legyen felállítva, milyen anyagból és pozitúrában készüljön, és ehhez hasonlók. Végül eléggé csalódott, amikor a szobor helyét nem a Városligetben jelölték ki, de a továbbiakban már amellet kardoskodott, hogy a leendő műalkotás Heinrich Hentzi vezérőrnagynak, az 1849-ben a budai vár Pestet lövető parancsnokának az emlékműve helyére kerüljön. A filozófus hitt benne, hogy a kiegyezés Magyarország fennmaradását és fejlődését szolgálja, ugyanakkor Marczalival együtt vallotta, hogy a reformkor, valamint a forradalom és szabadságharc eszményeit és szellemi nagyjainak emlékét ugyanúgy meg kell őrizni, mert csak így lehet a függetlenséget megtartani.¹⁰⁰ A századfordulós szoborállításokról írt cikkei kapcsán még kiemelném Vörösmarty Mihály szobrát, akiről megjegyezte, hogy a *Szózat* szerzője Széchenyivel, Kossuthhal és Deákkal együtt a magyar újjászületés egyik főalakja volt.¹⁰¹ „De Széchenyin kívül senki sem tett annyit abban a korban a magyar nyelvért, irodalomért, szellemért, kultúráért, mint Vörösmarty.”¹⁰²

⁹⁴ Alexander 1893b.

⁹⁵ Alfa [Alexander Bernát] 1893c.

⁹⁶ Alfa [Alexander Bernát] 1893d. Alexander Bernát Deák-képéről: Kornis 1944: 200.

⁹⁷ Alfa [Alexander Bernát] 1894a.

⁹⁸ Alfa [Alexander Bernát] 1898b.

⁹⁹ Alfa [Alexander Bernát] 1898c: 2.

¹⁰⁰ Alexander 1938: 214–215.

¹⁰¹ Alfa [Alexander Bernát] 1902.

¹⁰² Alfa [Alexander Bernát] 1902: 1.

Alexander Bernát és persze a *Budapesti Hirlap* számára alapvető identitásképző jelentőségű volt az a tény, hogy ki kaphat szobrot, milyen típusú műalkotást állítanak az illetőnek, és a város mely részén helyezik el. Tisztában volt vele, hogy egy köztéri szobor jelentősége messze túlmutat alkotója művészi fantáziáján. Kiállítás után a műalkotás ideállá változik, amely köré társadalmi események szervezhetőek, és amely idővel önálló társadalomformáló értékkel töltődik fel. Elsősorban a 19. század két meghatározó hazai történelmi eseményének, 1848-nak és 1867-nek a magyar nemzeti tudatra gyakorolt asszimiláló hatását kívánta tovább mélyíteni. A forradalmat a magyar szabadságvágy és nacionalizmus megnyilvánulásaként értelmezte, a kiegyezést pedig a rend és a fejlődés kezdeteként interpretálta. A forradalom ünneplésének jogosságáról 1901-ben a következőket jegyezte fel:

„Nagyon rövidlátó emberek azok, kik azt hiszik, hogy a régi ideálok meghaltak és ünneplésünk csak képmutatás. Az ideálok legföljebb átalakultak, tartalmuk bővült és gazdagodott. Nemcsak rászorultunk ezekre az ideálokra, még sokkal komolyabb és nehezebb küzdelmet kell érte vívunk, mint elődeink 1848-ban.”¹⁰³

Újságíróként Alexander Bernát kifejezetten kereste azokat a történelmi személyiségeket, akik összekötő kapocsként szolgálhatnak a két esemény között, és arra biztatta kortársait, hogy készítsék el életrajzukat, vagy személyüket művészi alkotásokban örökítsék meg. Ezért mutatta fel példaképként Vörösmarty Mihályt, Jókai Mórt, Kiss Józsefet vagy Lévy Józsefet, mint a magyar szellem és gondolkodás tipikus megtestesítőit, akiknek nem vallási hovatartozásuk volt a fontos, hanem alakjuk, amelyhez fel kell emelkedni. A századforduló környékén fel sem merült benne, hogy a zsidók más magyarok, esetleg nemzetiség lennének, a vallást ugyanakkor a magánszféra részeként fogta fel.¹⁰⁴ Egyik, a sovinizmus jelentését átértékelni szándékozó tárcájában – nem véletlenül – egy Szibériába került ortodox zsidó történetét mesélte el, aki bár üzletét már régen Keleten találta meg, mégis honvágya volt még az „otthon” gyűlölt malacok után is.¹⁰⁵ Alexander úgy vélte, a magyar itthon és külföldön sem gyűlöli az idegent (már a sovinizmus tényét is tagadta), ami nem mondható el az angolokról, a franciákról, de legkevésbé a németekről.

„A németek találták ki – írja Alexander – a race-elméletet, melynél brutálisabb és korlátoltabb a tudományban soha se létezett, csak azért, hogy a vére alapíthassák fajuk tisztaságának és felsőségének tanítását. Mégis a németek szimatolják mindenütt más népeknél a sovinizmust és a legnagyobb mértékben megbotránkoznak rajta.”¹⁰⁶

¹⁰³ Alfa [Alexander Bernát] 1901: 2.

¹⁰⁴ Vö. Sebestyén 1934: 36–38.

¹⁰⁵ Alfa [Alexander Bernát] 1898a.

¹⁰⁶ Alfa [Alexander Bernát] 1898a: 2.

Az említett európai nemzetekkel szemben a magyar nemcsak hogy befogadott minden népet, hanem még a magáét is veszni hagyta, és idővel „eloláhosodott”, „eltótosodott”, vagy „elnémetesedett”.¹⁰⁷ Éppen ezért a 19. században Kazinczy, Vörösmarty, Széchenyi és Kossuth sovíniszta fellépése szükségeltetett a süllyedés megállításához. A zsidók ellen irányuló gyűlölet némiképp más lapra tartozik. Erről egyebütt a következőket jegyezte meg:

„Próbáltak más utakat, egyenjogosítottak bennünket, de ez sem ment egészen jól. Először felébredt, mihelyt az egyenjogosítás megvolt, a fajirigység, a fajgyűlölet, mert mikor egyenlőknek akartuk magunkat érezni, azt mondták: mégsem vagytok egyenlők mivelünk, ti más fajhoz tartoztok, és ha a népek mondják, hogy »más fajhoz tartoztok, mint mi«, akkor ez mindig azt jelenti, hogy »alárendelt fajhoz tartoztok.«”¹⁰⁸

A legfőbb mérce Alexander számára az anyaföldhöz való tartozás kifejezésének mélysége volt. Ezért szólított fel *A magyar nemzet története* „történeti bibliaként”-i olvasására, hiszen a múltunkkal szemben nem lehetünk igazságosak, nem méltányolhatjuk azt, ha eleve nem is ismerjük. Vagyis a múlt ismerete nélkül kihal a kegyelet a lelkekből, elvesznek a hagyományok, eltűnnek a gyökerek.¹⁰⁹ Úgy vélte, hogy Marczali *A vezérek kora* történetének elbeszélésében biztos kézzel dolgozta fel a rendelkezésére álló forrásanyagot. A filozófust ebben az összefüggésben még a török–ugor származás kimondása sem zavarta, mindössze csak a bővebb fejtegetést hiányolta Marczali művéből.

A LAP KIÁLL A SZERZŐIÉRT

Rákosi Jenő lapja mindig síkra szállt Alexander Bernát és Marczali Henrik mellett, ha szükség volt rá. Ez nem pusztán származásuknak, hanem személyüknek, tekintélyüknek és politikai pártállásuknak is szólt. Az egyetemi nyilvános rendes tanári kinevezésük körüli huzavonák¹¹⁰ mellett tulajdonképpen egy-egy botrány, illetve az állásukból való elbocsátásuk kapcsán jöhetett jól a lap támogatása.

Marczali Henrik 1910 januárjában keveredett botrányba. *Az Alkotmány* című napilapban Göröcsöni Dénes álnéven Friedrich István, a későbbi miniszterelnök, gyanúsította meg azzal, hogy az egyik hallgatóval, Singer Artúrral előre közölte a doktori szigorlat kérdéseit, máskülönben a jelölt elbukta volna a vizsgát. A hír hallatán Marczali azonnal fegyelmi vizsgálatot kért maga ellen a rektortól, Sággy Gyulától. Emellett hosszabb nyilatkozatot is tett az *Esti Ujság*ba,

¹⁰⁷ Vö. Gyurgyák 2007: 101.

¹⁰⁸ Alexander 2000: 42.

¹⁰⁹ Alfa [Alexander Bernát] 1894b.

¹¹⁰ Alexander tanári kinevezése kapcsán: Gergely 1976: 16–18. Marczali kinevezése kapcsán pedig: Gunst 1983: 40–41.

melyet Rákosiék átvettek, és a professzor védelmére kelve hosszú tudósításban helyezték el. A nyilatkozat a következőképpen szólt:

„Ma reggel egy ismerősöm keresett föl, a ki mutatta az Alkotmány cikkét. Elmosolyogtam magamat fölötte, majd azután, hogy magával a tendenciával, a mely ez orvttamadás mögött áll, leszámoljak, elmentem Sággy Gyula rektorhoz. És kértem magam ellen a fegyelmi vizsgálatot, egyidejűleg pedig lépéseket tettem a sajtópör megindítása iránt. Sággy rektor közölte velem, hogy miután három országos képviselő járt fönt nála, kérvén Singer Artúr mai promociójának felfüggesztését, ő azt már elrendelte. Most tudtam meg, hogy a három képviselő a néppárt tagjai: Zboray Miklós, Szmrecsányi György és Beniczky Ödön. Én nem szeretem a szereplést, de ha ezek az urak politikai elfogultságukban nekem rontottak, úgy a sajtópörben alkalmam lesz velük leszámolni.

A mi most magát a kérdéses esetet illeti, Singer Artúr is, mint annyi más hallgató fölkeresett s jelentette, hogy tárgyamat szeretné főtárgyul venni, mert azzal, különösen a XVII. és XVIII-ik századdal sokat foglalkozott. Azt feleltem neki, – azzal a jóakarattal, a mellyel minden vizsgázó iránt vagyok: – nem gondolnám, hogy eleget tud arra, hogy az én tárgyamat válassza főtárgyul. Olvastam – úgy mondtam neki – egy cikkét a százokról, abban ugyan súlyos tévedések voltak. Ha tehát a százokkal sokat foglalkozott, majd meglátjuk a vizsgán.

Ezzel elment s a néppárt lapja tajtékos vádjának valótlanságára mi sem jellemzőbb, mint hogy Singer Artúr csakugyan nem is az én tárgyamat választotta főtárgyul, hanem a német filológiát. Holott ha csakugyan különös kegyben állt volna nálam, akkor, a józan ész szerint, az enyémet választotta volna.

Soha kérdést előre föl nem írok magamnak sem, nagyon ritka eset az és nagyon megbecsülöm az olyan vizsgázó készülségét, a kinek olyan kérdést adok föl, a melyet magam otthon előre kidolgozok. Singer urat igazán nem tartom ennyire készültnek.”¹¹¹

Az ügyben a Budapesti Tudományegyetem rektora szintén nyilatkozott, de a vizsgálat végéig nem kívánt a kérdésben állást foglalni. Nem így az említett néppárti képviselők, akik Marczali nyilatkozatára válaszul a rektorra is igyekeztek nyomást gyakorolni, valamint ugyancsak tettek nyilatkozatot, amelyben azonos véleményüket fejezték ki az *Alkotmány* cikkével, és jelezték, hogy állnak a pernek elébe, ami január végén vette kezdetét.¹¹² Eközben a professzor hallgatói szolidaritásukat kifejezendő virágokkal díszítették fel Marczali szobáját, előadói asztalára pedig fehér virágokból kötött bokrétát helyeztek.¹¹³ A *Budapesti Hírlap* ezt követően mindig tárgyilagosan, de határozottan Marczali mellé

¹¹¹ *Budapesti Hírlap* 1910. január 23. 6–7.

¹¹² *Budapesti Hírlap* 1910. január 30. 18.

¹¹³ *Budapesti Hírlap* 1910. január 27. 9.

állva tudósított a fejleményekről, továbbá dicsérték a professzor tudományos teljesítményeit.¹¹⁴

Végül az Egyetemi Tanács elmarasztalta Marczalit, az ítélet ellen a tanár 1910. április 20-án a kultuszminiszternél hivatalos úton fellebbezéssel élt. A nem sokkal korábban (március 1-jén) kinevezett, jogász végzettségű Zichy János kultuszminiszter a tudós elaborátumának kézhezvétele után az ítéletet megsemmisítette, egyúttal jelezve azt is, hogy a fegyelmi vizsgálat megindítása eleve jogsértő volt.¹¹⁵ Eközben április 20-a után nagyszabású tüntetések kezdődtek mind a professzor mellett, mind pedig ellene. Április 21-én mintegy 200 diák megakadályozta, hogy Marczali megtartsa óráját, miután értesültek róla, hogy hallgatói ünneplésben akarják részesíteni.¹¹⁶ Pár nappal később a Marczalit gyűlölő diákok százai a rektor hivatala előtt, a *Himnusz*t énekelve, éltették a rektort és az Egyetemi Tanácsot, míg nem a *Marseillaise*-t énekelve megérkeztek a Marczalit támogató százak. A két tábor találkozása az egyetem kapujában komoly verekedéshez vezetett, amit végül a rendőrségnek kellett szétosztatnia.¹¹⁷

A fegyelmi ügy az egyetemen befejeződött ugyan, de az Országgyűlésben időről időre téma maradt, valamint még a sajtóper is folyamatban volt. A *Budapesti Hírlap* tudósítói persze mindenütt jelen voltak, és mindent pontosan feljegyeztek.¹¹⁸ 1913-ban, miután Marczalit a *Széchenyi és Anglia* című előadásáért az angol tudományos élet befogadta, a lap hosszabban tudósított külföldi sikereiről, így hiteltelentve támadóit, akik ekkor már több mint egy éve mindent megtettek a bírósági tárgyalás elhalasztásáért.¹¹⁹ Hasonlóképpen arról is beszámolt, hogy az English Royal Historical Society a professzort tiszteletbeli tagjának választotta.¹²⁰ A nagy tárgyalásra végül, amely Marczali győzelmével zárult, 1913. október végén került sor; a hírlap ezt is teljes egészében közölte.¹²¹

A következő komoly esemény, amikor a *Budapesti Hírlap* ismét Marczali becsületének védelmére kelt, az 1920-as fegyelmi ügye volt. Az 1910-es eseményekhez hasonlóan, a hírlap a tárgyilagos közlésre szorítkozott: a professzor hírnevét és tudományos sikereit állította szembe az ellene felhozott rágalomokkal.¹²²

A hajdan volt belső munkatársáért, Alexander Bernátért Rákosi Jenő hasonlóképpen még akkor is kiállt, amikor ő már évek óta nem dolgozott a lapjánál. 1920 őszén a professzort az egyetem hivatalvesztésre ítélte, mire Milotay István,

¹¹⁴ *Budapesti Hírlap* 1910. április 13. 10; 1910. április 14. 7; 1910. április 15. 9; 1910. április 17. 11; 1910. május 3. 14; 1910. július 3. 36.

¹¹⁵ Az ügyről bővebben: Bíró 1993: 117–136; Dénes 2019b: 48; Dénes 2022: 89; Káplár 2010: 5–50.

¹¹⁶ *Budapesti Hírlap* 1910. április 22. 9.

¹¹⁷ *Budapesti Hírlap* 1910. április 26. 9.

¹¹⁸ *Budapesti Hírlap* 1911. június 27. 3.

¹¹⁹ *Budapesti Hírlap* 1913. április 5. 15; 1913. szeptember 11. 13.

¹²⁰ *Budapesti Hírlap* 1913. július 11. 16.

¹²¹ *Budapesti Hírlap* 1913. október 30. 14–16; 1913. október 31. 17–18.

¹²² *Budapesti Hírlap* 1920. december 15. 4; 1921. november 19. 10; 1924. július 9. 6. A téma feloldozására: Dénes 2019a: 120–160.

az *Uj Nemzedék* című antiszemita lap főszerkesztője, éles kirohanást intézett volt *Budapest Hírlap*-beli kollégája ellen, s vezércikkben ünnepelte eltávolítását.¹²³ Az *Alexanderék* című írása a filozófust egy „szabadkőműves-liberális szellemi kalóznak” festette le, aki „idegenfajiságával” meghamisította a „magyar korszellemet”, és nacionalista hazugságokba csomagolva idegen szellemet csempészett az ifjúság lelkébe. Milotay cikkének folytatásából azt is megtudjuk, hogy a Beöthy Zsolt – Pikler Gyula – Alexander Bernát triász „hamis frazeológiát” terjesztett az egyetemen és a sajtóban egyaránt. Nélkülük nem lett volna annyi megtántorodás a tanítványaik körében. Szellemük és világfelfogásuk a sajtón keresztül a magyar közgondolkodásba is beszivárgott, s így a közszellem integráns részévé vált. Elveik, köztük a kritikai szkepticizmus, az opportunizmus, valamint a nemzetközi értékeknek a nemzetiék fölé emelése, tehát az álmagyarság szelleme megtörte a magyar intelligenciát, ugyanakkor a tisztánlátástól megfosztva szétmorzsolta nacionalizmusát. Milotay István Alexanderben és Piklerben a „talmudi gondolatritmika” legmeghatározóbb megtestesítőit látta. Szerinte ők a Tisza-rendszer vitézei voltak, akik a Beöthy–Rákosi-féle nacionalizmus lobogója alatt féltékenyen őrizték fajiságukat, miközben Magyarország összeomlását készítettek elő.

A fenti gyűlöletkampányra, mint megszólított, maga Rákosi Jenő válaszolt.¹²⁴ *Vádló önvédelem* című vezércikkében először elárulta, hogy Milotay hosszú éveken keresztül ugyanannak a szerkesztőségnek volt a tagja, mint Alexander, így rágalalmazása még visszatetszőbb. Ha igaz volna az állítása, akkor a proletárdiktatúrát Magyarországon Alexander, Beöthy és Rákosi együtt készítette elő, ami csupán rosszhiszemű okoskodás. Feltételezi: az új kurzus rákényszerült, hogy olyanokat gyalázzon, akik több évtizeden keresztül szolgálták a tudományt és az irodalmat, hovatovább az egyetemi tanítás és a sajtó útján a teljes magyar nemzetet. Milotay úgy vona kétségbe kollégái nemzeti szándékát, hogy ráadásul egy műhelyben dolgozott velük. Eközben lapjánál szép számmal találni olyanokat, akik „a destruktív zsidó sajtó engedelmes szolgálói voltak ott, hol a *Budapesti Hírlapot* keresztény és nemzeti irányáért üldözték”.¹²⁵ A folytatásban a vezércikk Alexander és Beöthy tudományos érdemeit méltatta. Végezetül visszadobta a kesztyűt Milotaynak, kijelentve: amikor ő a nemzeti pusztulást előkészítette, Milotay ebben cinkostársa volt, hiszen az ő kenyerét ette. Ha pedig ő készítette elő a nemzet pusztulását, akkor azt felfogása szerint Milotay fogja befejezni.¹²⁶

A harcos kiállítás egyik tudós sorsán sem sokat segített, de Rákosi Jenő számára becületbeli ügynek számított, hogy kiálljon a munkatársakért. Álláspontján haláláig nem változtatott.

¹²³ [Milotay István] 1920. A cikkről még: Sipos 2005: 26–27.

¹²⁴ [Rákosi Jenő] 1920.

¹²⁵ [Rákosi Jenő] 1920: 1.

¹²⁶ Alexander stigmatizálásához még: Ormos 2010: 51, 61–63.

KITEKINTÉS: A VILÁGHÁBORÚ ALATT ÉS UTÁN

Marczali és Alexander világháború alatti propagandatevékenységét egy korábbi tanulmányomban már ismertettem,¹²⁷ így ezúttal röviden csak a *Budapesti Hírlap*-beli jelenlétükre térek ki. Marczali 1913-tól 1918-ig nem publikált a lapban – ennek okát nem ismerjük. Egészen biztosan nem fordult szembe Rákossal, sőt eszméileg a háború alatt közelebb álltak egymáshoz, mint korábban bármikor. Vélhetően inkább arról lehetett szó, hogy a történész egyetemi munkája, tudományos és propagandairásainak készítése, valamint háborús előadásai közepette egyszerűen nem tudott még a *Budapesti Hírlap* számára is dolgozni.

A hírlapban ugyanakkor egyrészt a *Századokban A hadsereg élelmzéséről* írt tanulmányáról közöltek ismertetést, másrészt a különböző hadi előadásairól tudósítottak – kritika nélkül, meglehetősen nagy szimpátiával.¹²⁸ A háború végén kivonatolva ismertették a *Pester Lloyd*-ban közrebocsátott levelet, amelyet Lord Robert Cecil brit diplomata Marczalival küldetett még 1914 augusztusában Andrássy Gyulának, Tisza Istvánnak és Apponyi Albertnek. A levélben a magyarbarát politikus az antant hadicéljairól tájékoztatta a magyar politikai elitet, illetve rajtuk kívül még barátját, Herczeg Ferencet.¹²⁹ Eszerint:

„Németország elveszti Elzász-Lotaringiát és a porosz-lengyel tartományokat. A német császárság megszűnik. A magyar és osztrák monarchia fölbomlik. Bosznia, Hercegovina, Horvátország, a Bánát, Illiria, a nagy-szerb állam tartozéka lesz. Erdély Romániáé, Trieszt és Dél-Tirol az olaszoké. A német gyarmatokat szétosztják.”¹³⁰

Marczali a *Budapesti Hírlap* számára csak a háború elvesztését követő hetekben fogott ismét tollat. A *Köztársaság* című,¹³¹ többhasábos cikkében áttekintést nyújtott arról, hogy a múltban mely országokban érvényesült már ez az államforma. Ismeretterjesztő és helyzetértékelő cikke nem Habsburg- vagy királyellenes, ugyanakkor nyilvánvalóan nem a későbbi legitimizmusa vezérelte elkészítésében. A történészprofesszor ezen írása jól kivehetően még a háború utáni politikai átrendeződés kezdetben bizakodó légkörében keletkezett, ám az új ideálokban hamar kénytelen volt csalatkozni.

1924-es nyugdíjazása után ismét a háborús felelősöket kereste – és persze találta meg az antantországokban – épp mint 1914–1915-ben. A *Felelőség a nagy háborúért* című írásában röviden számba vette a világháború diplomáciai és külpolitikai előzményeit, ám problémaérzékelése változatlan maradt.¹³² Magyarul

¹²⁷ Turbucz 2019. A témában még: Dénes 2021.

¹²⁸ *Budapesti Hírlap* 1915. február 10. 15; 1916. február 12. 11; 1916. október 10. 10; 1917. április 1. 9. és további cikkek.

¹²⁹ Marczali 2000: 298.

¹³⁰ *Budapesti Hírlap* 1918. február 23. 6.

¹³¹ Marczali 1918.

¹³² Marczali 1924.

szintén a *Budapesti Hírlap*ban cikkezett először arról, hogy Tisza István neki címzett levelei alapján miért nem terheli Magyarországot háborús felelősség.¹³³ Később még két alkalommal írt a megboldogult miniszterelnökről,¹³⁴ az ő érdeme, hogy a háborús felelősség kérdésében a világ történészközösségét meggyőzte Tisza ártatlanságáról. Ezen írásainak a vállaltan prófétai hangneme meghatározó szerepet játszott a Tisza-kultusz létrejöttében. *A jóságos Tisza István és a Gorlicétől Luckig* című munkái egyértelműen a háborús miniszterelnök politikai döntéseinek utólagos igazolását, megszépítését szolgálták. Valamivel később, az 1920-as években a revíziós mozgalom hatására Marczali is gyakran beszélt politikai eszményképeiről,¹³⁵ de foglalkozott Trianonnal és tudományos ismeretterjesztő kérdésekkel egyaránt, ami a kiszorított tudós tudományos pozíciójának, népszerűségének visszaszerzési kísérleteként is értelmezhető.¹³⁶

Alexander Bernát Marczalihoz hasonlóan azok közé tartozott, akik már a világháború előtt hitet tettek a magyar birodalmiság mellett. *A háború* című, 1912-es cikkében világosan olvasóinak tudtára adta, hogy ha háborúra kerülne sor, ő elkötelezetten nemzete szolgálatába szegődne.¹³⁷ Írásában igyekezett letörni a pacifista felhangokat, és a háború realitásának felismerésére figyelmeztetett.

„Nem bánom – írja –, legyen minden első gondolatunk a béke, de a másodikat tartuk fön­n a háború számára. A kettő ugyanis válhatatlan kapcsolatban van egymással. A béke csak azért lehet, mert háború lehet, úgy mint a völgy és a hegy is korrelatívumok.”¹³⁸

1914 nyarán ki is tört a háború, s a filozófus az első perctől propagandacikke­kkel buzdította a hírlap olvasóit. Meggyőződésévé vált, hogy a magyarság történelménél és műveltségénél fogva Kelet-Közép-Európában és a Balkánon uralkodásra és birodalmi politikára hivatott. 1914. augusztus 27-től kezdve műveit „hadi napló”-ként publikálta. Az 1915. október 15-ig működő sorozat célja a hátsz­r­sz­ág ér­zé­seinek befolyásolása és az állam által elvárt háborús gondolkodás felépítése volt. Alexander ennek az önként vállalt feladatnak mindenben eleget tett, olyannyira, hogy a kortárs magyar filozófusok közül a legismertebb hazai háborús teoretikussá nőtte ki magát. Ekkori tárcáiban hadi eseményekről szóló elemzést éppúgy találni, mint politikai témájú írást vagy a hadsegélyezés fontosságát hangsúlyozó karcolatot. A nemzeti identitás kérdése sem maradt kevésbé fontos téma a számára.

¹³³ Marczali 1925a: 21–22. Később egy Kacziány Géza elleni sajtóperben Tisza István kapcsán szakértőként Marczalit is meghallgatta a bíróság. *Budapesti Hírlap* 1925. november 15. 5.

¹³⁴ Marczali 1926, 1927e.

¹³⁵ Marczali 1927c: 2.

¹³⁶ Marczali 1925b, 1927a, 1927d, 1927e, 1928, 1929a, 1929b; *Budapesti Hírlap* 1929. június 12. 2; Marczali 1929a, 1929c, 1930a, 1930b; Gunst 1983: 40. A történész pozícióvesztésének okait Dénes Iván Zoltán elemezte hosszabban: Dénes 2019a: 159–160.

¹³⁷ Alfa [Alexander Bernát] 1912.

¹³⁸ Alfa [Alexander Bernát] 1912: 97.

A nacionalizmusról elmélkedve megjegyezte,¹³⁹ hogy már maga a fogalom sem magyar, a jelentése pedig még kevésbé az. Ekkoriban már kétféle nacionalizmust különböztetett meg egymástól. Az agresszív, reakciós és türelmetlen nacionalizmust, amely véleménye szerint leginkább Oroszországot jellemezte, és a kultúrteremtő nacionalizmust. Az utóbbi az erkölcs „termékeny humuszából” fejlődött ki, és serkentőleg hatott a művészetben és az irodalomban, illetve általában a kultúrában. Megítélése szerint nemzetközi kultúra nem létezik, csak nemzeti kultúra, amely esetenként meghódította az egész világot. Az, hogy egyes oroszok és románok szívesebben éltek Magyarországon, mint a saját országukban, számára azt bizonyította, hogy ez az igazi nacionalizmus, és nem az a gyűlölködő, amely az egyetemes emberi kultúra ellen tör. *Az állami tudat és nemzeti érzés* című cikkében már a háborús sikerekkel igazolta a magyar nemzetiségi politikát.

„A háborúban – állította Alexander – kitűnt, hogy még sem bánhattunk oly rosszul azokkal, kiknek túlnyomó többsége oly elszántan küzd velünk együtt egy sorban és hogy még sem volt az oly nagy baj, hogy a Duna és Tisza mentén erős állam alakult ki, mely oly hatalmas tényezőnek bizonyult a háború folyamán. Ha nemzetiségeink átlátják, hogy a magyar állam kötelékében élni, érte dolgozni, hozzá alkalmazkodni, nekik is a legdrágábbnak, a nemzeti és kulturái életnek veti meg az alapját, akkor számunkra már ez is egyik legnagyobb vívmánya a háborúnak.”¹⁴⁰

Abban az időben nem látott zsidókat, svábokat, románokat vagy szlovákokat, csak harcoló magyar katonákat. A *Magyar-Zsidó Hadi Archivum Almanachjában* az anarchia ellen a nemzetben való szellemi összeolvadást sürgette.¹⁴¹

Alexander Bernát 1916-ig publikált a *Budapesti Hírlapban*. Később nem azért hagyott fel vele, mintha kiábrándult volna a militarizmusból, csupán arról van szó, hogy a háború második felében hírlapírói publicisztikája már kizárólag a *Pester Lloydra* koncentrált.

1919 végén a kiépülő Horthy-rendszer Alexandert minden tisztségéből eltávolította.¹⁴² A professzor külföldről, beteg felesége mellől próbált védekezni az őt és családját érő rágalmak ellen, mindhiába. Védekezésében a nemzetietlenség abszurd vádjával szemben több alkalommal is felelgette Rákosi lapját.¹⁴³ Azzal érvelt, hogy az, aki közel huszonöt éven keresztül volt dolgozótársa az egyik legnacionalistább szellemiségű napilapnak, nem lehet kommunista. Miután 1923-ban végül hazatért külföldről, immár a Kóbor Tamás szerkesztette laphoz, *Az Ujsághoz* került, és ott folytatta rendes újságírói működését. *Az Ujság* mellett

¹³⁹ Alfa [Alexander Bernát] 1916b.

¹⁴⁰ Alfa [Alexander Bernát] 1916a: 9.

¹⁴¹ Alexander 1916c.

¹⁴² Turbucz 2021: 183–224.

¹⁴³ ELTE EL 1/c. 5284/1919–20, 9. csatolmány, Dr. Alexander B. levele a Dékánhoz (Genf, 1919. november 27.).

a *Pester Lloyd*nál is visszakarta asztalát, de a *Budapesti Hírlap*ba – eddig ismeretlen okból – többé nem publikált.

* * *

A két tudós *Budapesti Hírlap*-beli életútja sajátos betekintést engedett a második asszimilációs nemzedék nemzet- és politikafelfogásába, amelyet teljes mértékben az asszimiláció jellemzett. Ugyanakkor az is láthatóvá vált, hogy az asszimiláció általános szerkezeti sajátosságaira a vizsgált személyek a világháború végéig milyen egyéni válaszokkal szolgáltak. Alexander Bernát és Marczali Henrik magyarságtudata egészében lefedi a korszak szekularizálódott zsidóságának kettős identitását. Mindketten hűek maradtak felekezetükhöz, ugyanakkor hittek a jogkiterjesztő asszimiláció sikerességében, abban, hogy a többségi keresztény társadalom idővel egyenértékű magyarként tekint a zsidóságra. Lényüknek része volt a műveltségi és erkölcsi perfekcionizmus, ami haladó gondolkodással és előbb mintaadó magyar patriotizmussal, a millenniumot követően pedig fokozatosan magyar birodalmi gondolkodással párosult.¹⁴⁴ Egyebek között ezek a lelki tulajdonságok ösztönözték őket annak a hatalmas tudományos életműnek a megalkotására, amelynek egy szegmense került végül Rákosi Jenő napilapjába. Alexander és Marczali, mint láttuk, más-más célból döntött a *Budapesti Hírlap*-beli publikálás mellett, miként hírlapi működésük jellege és intenzitása is eltérő volt. Egy közös motívum mégis akad. A lapban saját nemzeti identitásuknak és véleményüknek adtak hangot. A történész főként szakmai kérdéseken keresztül, míg a filozófus nyíltan, az adott témára fókuszálva. Igaz ugyan, hogy a századfordulóig Marczali e helyütt inkább saját nevét és tudományát népszerűsítette, míg vele szemben Alexander írói kiteljesülésének egyik fórumát látta a hírlapban, gondolkodásuk lényegei elemei mégis itt találkoznak.

Mindketten hittek a zsidó–nem zsidó párbeszéd eredményességében, mi több, az asszimilációban, ami véleményük szerint nem járt saját etnikai hovatartozásuk feladásával.¹⁴⁵ Így vélekedett erről Alexander:

„Nem mondom, hogy elkülönülünk attól a néptől, melynek körében lakunk, ellenkezőleg, olvadjunk vele össze szellemileg s lelkileg, ámbár az etnikai egybeolvadást délibábnak tartom. Ez különben sem függ szóbeszédtől vagy akarattól, ezt nagy, titkos népkeltő és népfarmáló erők határozzák meg és döntik el.”¹⁴⁶

Úgy látta, hogy a szellemi asszimiláció „szépen előrehaladt, bármennyire berzenkedjenek is tőle azok, akik a zsidót nem értik az egyik, és azok, akik a magyart nem értik a másik táborban.”¹⁴⁷ Bár nem kívánta az egybeolvadást, de ennek le-

¹⁴⁴ Dénes 2019a: 44–45; Sebestyén 1934: 37.

¹⁴⁵ Kőbányai 2014: 196.

¹⁴⁶ Alexander 2000: 51.

¹⁴⁷ Alexander 2000: 52. Az asszimiláció szükségszerű voltának láttatása Rákosi Jenőre is jellemző volt. Gyurgyák 2007: 101.

hetőségét sem zárta ki. Úgy érezte, hogy a magyar föld alkalmas a két néplélek egyesülésére, ha mindkét fél úgy akarja. Marczalival együtt azért dolgoztak, hogy elhitessék, a hazai kisebbségek, így a zsidóság számára is a magyarság nyújtja a boldogulást és a szabadságot. A nagylelkűség hitében élve a magyarságot nem érezték elnyomónak. Rákosi melletti kiállásukkal hirdették, hogy az oktatás általi asszimiláció a felemelkedést hozza el, s ez nem erőszak, hanem a magyar nemzet ajánlata a jobb jövőre nézvést.¹⁴⁸

Noha életük folyamán hosszabb-rövidebb időre eltávolodtak a *Budapesti Hírlap*tól, a benne publikált írásaikban határozottan a politikumot, vagyis a nemzeti ügy szolgálatát tartották szem előtt. Hitték, hogy Rákosi Jenő sajtóvállalkozásába bekapcsolódva ők is tehetnek a politikai válságok sorában és erkölcsi mélyrepülésben sínylődő Monarchia politikai megújításáért, erkölcsi megmentéséért, birodalmi státuszának fenntartásáért és az országot megítélésük szerint fenyegető szláv elem visszaszorításáért. Alexander Bernát és Marczali Henrik a maguk módján Széchenyi, Kossuth, Deák, Eötvös örökösének tartották saját magukat és egész nemzedéküket, ugyanakkor a felvirágoztatás szándékával a magyar imperializmus szellemiségének továbbvivőiként léptek fel. Küldetésükhöz pedig az ezeket az elveket nyíltan magára vállaló a *Budapesti Hírlap* szolgált a legjobb fórumként.

Az összeomlás okozta sokk, a vörös- és fehérterror tombolása okozta félelem, a trianoni katasztrófa feletti csalódottság és nem utolsósorban a stigmatizálás és személyes tragédiáik nyomán a két tudós mindinkább a vallás felé fordult, és politikafelfogásukat, identitásukat, valamint az asszimiláció kérdéséhez való viszonyukat némileg revideálták. Ennek feltérképezése azonban már egy másik tanulmány tárgya lehetne.

FORRÁSOK

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (ELTE EKK)

F 71 Hölvényi-kézirat. Hölvényi György: *Alexander Bernát életrajza*. Kézirat. 1–33.

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár (ELTE EL)

1/c. A Rektori Hivatal iratai.

Budapesti Hírlap, 1883–1930.

MTA Tagajánlások, 1884. Budapest.

Alexander Bernát 1886: A magyar közoktatás állapota 1884/5-ben. *Magyar-Zsidó Szemle* (3.) 4. 288–296.

Alexander Bernát 1893a: Nemzeti szellem a filozófiában. *Budapesti Hírlap* 1893. május 9. 1–3.

¹⁴⁸ Gyurgyák 2007: 103.

- Alexander Bernát 1893b: Arany János. *Budapesti Hirlap* 1893. május 14. 1–3.
- Alexander Bernát 1896: Szellemi életünk története. *Budapesti Hirlap* 1896. február 4. 1–3.
- Alexander Bernát 1916c: Folytassuk a munkát. In: Hevesi Simon – Polnay Jenő – Patai József (szerk.): *A Magyar-Zsidó Hadi Archívum Almanachja 1914–1916*. Magyar Zsidó Hadi Archívum – Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület. Budapest, 158–159.
- Alexander Bernát 1919: Bánóczy József. In: *Emlékkönyv Bánóczy Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára. 1919. július 4.* Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest, 1–38.
- Alexander Bernát 1938: *Tanulmányok. Nagy Emberek.* Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest.
- Alexander Bernát 2000: Zsidóproblémák. In: Kőbányai János *A zsidóság útja. Esszék 1848–1948.* Múlt és Jövő, Budapest, 41–52.
- Alfa [Alexander Bernát] 1893c: Az Andrássy-szobor. *Budapesti Hirlap* 1893. október 13. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1893d: Andrássy Gyula beszédei. *Budapesti Hirlap* 1893. november 23. 1–3.
- Alfa [Alexander Bernát] 1894a: A Baross-szobor-pályázat. *Budapesti Hirlap* 1894. március 6. 1–3.
- Alfa [Alexander Bernát] 1894b: A magyar nemzet története. *Budapesti Hirlap* 1894. november 15. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1898a: Sovinizmus. *Budapesti Hirlap* 1898. január 13. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1898b: A királyné szobra. *Budapesti Hirlap* 1898. szeptember 24. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1898c: A királyné szobra. *Budapesti Hirlap* 1898. november 5. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1901: Nemzeti ideálok. *Budapesti Hirlap* 1901. március 16. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1902: A költő szobra. *Budapesti Hirlap* 1902. szeptember 27. 1–3.
- Alfa [Alexander Bernát] 1912: A háború. *Budapesti Hirlap* 1912. december 25. 95–97.
- Alfa [Alexander Bernát] 1916a: Állami tudat és nemzeti érzés. *Budapesti Hirlap* 1916. január 9. 9–10.
- Alfa [Alexander Bernát] 1916b: Nacionalizmus. *Budapesti Hirlap* 1916. november 5. 3–4.
- Marczali Henrik 1885: A régi Budapest. *Budapesti Hirlap* 1885. október 24. 1–2.
- Marczali Henrik 1886: II. József és az erdélyi vajdaság. *Budapesti Hirlap* 1886. december 24. 9–10. (A karácsonyi lapszám melléklete.)
- Marczali Henrik 1888: Szent Bertalan éj Magyarországon. *Budapesti Hirlap* 1888. december 25. 5–6.
- Marczali Henrik 1890: A márciusi napok történetéhez. *Budapesti Hirlap* 1890. március 15. 1–4.
- Marczali Henrik 1892: A nagyváradai püspökség. *Budapesti Hirlap* 1892. június 19. 9–10. (A 169. lapszám I. számú melléklete.)
- Marczali Henrik 1894a: Az egyetemes és a nemzeti történelem. *Budapesti Hirlap* 1894. január 16. 1–3.
- Marczali Henrik 1894b: A szürke eminencia. *Budapesti Hirlap* 1894. július 3. 2–3.
- Marczali Henrik 1895: Az első keresztes hadjárat emléknepjén. *Budapesti Hirlap* 1895. november 19. 1–3.
- Marczali Henrik 1897: A Blagay-család. *Budapesti Hirlap* 1897. július 9. 1–2.

- Marczali Henrik 1901: Mátyás király és alkotmányunk fejlődése. *Budapesti Hirlap* 1901. február 12. 1–2.
- Marczali Henrik 1905: A magyar országgyűlés első házszabálya. *Budapesti Hirlap* 1905. április 11. 5–6.
- Marczali Henrik 1906: Széchenyi halála évfordulóján. *Budapesti Hirlap* 1906. április 12. 2.
- Marczali Henrik 1908: Angol könyv Magyarországról. *Budapesti Hirlap* 1908. november 20. 1–3.
- Marczali Henrik 1910: Az angol felsőház reformja. *Budapesti Hirlap* 1910. október 20. 1–3.
- Marczali Henrik 1912: Címerek, jelvények és közjog. *Budapesti Hirlap* 1912. október 6. 4–5.
- Marczali Henrik 1918: Köztársaság. *Budapesti Hirlap* 1918. november 17. 10–11.
- Marczali Henrik 1924: Felelősség a nagy háborúért. *Budapesti Hirlap* 1924. december 25. 26–28.
- Marczali Henrik 1925a: Tisza István levelei. *Budapesti Hirlap* 1925. április 12. 21–22.
- Marczali Henrik 1925b: Attila. *Budapesti Hirlap* 1925. május 31. 18–19.
- Marczali Henrik 1926: A jóságos Tisza István. *Budapesti Hirlap* 1926. december 25. 30–31.
- Marczali Henrik 1927a: Gyulai Pál. *Budapesti Hirlap* 1927. január 1. 3–4.
- Marczali Henrik 1927b: Ismét Kristóffy. *Budapesti Hirlap* 1927. február 20. 2–3.
- Marczali Henrik 1927c: Gorlicétől Luckig. *Budapesti Hirlap* 1927. május 11. 2–3.
- Marczali Henrik 1927d: Hungarica. *Budapesti Hirlap* 1927. június 5. 34–35.
- Marczali Henrik 1927e: A patvarista novicius. *Budapesti Hirlap* 1927. augusztus 14. 4–5.
- Marczali Henrik 1928: Anglia. *Budapesti Hirlap* 1928. július 1. 7–8.
- Marczali Henrik 1929a: Az orléansi szűz. *Budapesti Hirlap* 1929. március 31. 35.
- Marczali Henrik 1929b: Rudolf trónörökös. *Budapesti Hirlap* 1929. július 21. 5–6.
- Marczali Henrik 1929c: A királyszobrok felirata. *Budapesti Hirlap* 1929. szeptember 15. 29.
- Marczali Henrik 1930a: Magyar és tót I. *Budapesti Hirlap* 1930. február 9. 8.
- Marczali Henrik 1930b: Magyar és tót I. *Budapesti Hirlap* 1930. február 13. 7.
- Marczali Henrik 2000: *Emlékeim*. Múlt és Jövő, Budapest.
- [Milotay István] 1920: Alexanderék. *Uj Nemzedék* 1920. szeptember 19. 1.
- ó [Rákosi Jenő] 1892: Alexander Bernát. *Budapesti Hirlap* 1892. április 7. 1–3.
- Rákosi Jenő 1906: Huszonöt év a Budapesti Hirlap életéből. *Budapesti Hirlap* 1906. június 3. 1–32.
- Rákosi Jenő 1914: *A magyarságért*. (Bibliotheca vitae – Az „Élet” könyvei.) Élet Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest.
- [Rákosi Jenő] 1920: Vádló önvédelem. *Budapesti Hirlap* 1920. szeptember 19. 1–2.
- Rákosi Jenő 1926: *Emlékezések*. I–III kötet. Franklin-Társulat, Budapest.
- Rákosi Jenő 1927: Két halotról. *Pesti Hirlap* 1927. október 25. 1.
- Sebők Zsigmond 1900: Leiningen levelei és naplója. *Budapesti Hirlap* 1900. október 6. 1–4.
- Thallóczy Lajos – Barabás Samu (szerk.) 1897: *Codex Diplomaticus Comitum de Blagay*. A Blagay család oklevéltára. Bevezető tanulmánnyal a család történetéhez. (Monumenta Hungariae historica. Diplomataria = Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak 28.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Biczó Gábor 2009: *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Kalligram, Pozsony.
- Bíró Judit 1993: A Singer–Marczali-ügy. Botrány három felvonásban. In: Gerő András (szerk.): *Skandalum: Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. T-Twins, Budapest, 117–136.
- Dénes Iván Zoltán 2019a: *Értelmiségi minták*. Pesti Kalligram Kft., Budapest.
- Dénes Iván Zoltán 2019b: Mitől zsidó egy magyar tudós? Marczali Henrik magyar-zsidó identitása. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták*. Ráció, Budapest, 42–67.
- Dénes Iván Zoltán 2021: Háborús pszichózis vagy tárgyilagosság? Marczali Henrik írásai a nagy háború idején. *Aetas* (36.) 4. 100–117.
- Dénes Iván Zoltán 2022: Marczali Henrik magyar-zsidó önazonossága. *Múlt és Jövő* (33.) 1. 80–100.
- Déri Gyula 1915: *A szabadoktatás története, elmélete, és 1912–13. évi eredményei*. Egyesült Könyvnyomda, Budapest.
- Gábor Éva 1986: *Alexander Bernát*. Akadémiai, Budapest.
- Gergely András 1976: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófiai Tanszékének története 1867–1918*. (Egyetemtörténeti Tanulmányok 3.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gunst Péter 1983: *Marczali Henrik*. Akadémiai, Budapest.
- Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest.
- Huszár Mihály 2019: Marcali első rabbija, Morgenstern/Marczali Mihály élete, identitásának tényezői és kapcsolati hálója. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták*. Ráció, Budapest, 13–41.
- Káplár András 2010: Marczali Henrik nagy pere. In: *A Marcali Városi Helytörténeti Múzeum Évkönyve*. Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Marcali, 5–50.
- Kiss Endre 2004: *A labirintusosi fonál és a szorgalom dühe*. (Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár 8.) Egyetemi, Miskolc.
- Kiss Endre 2012: A magyar modernizáció és a diszciplínává váló filozófia. Alexander Bernát filozófiájáról. In: Egyed Péter (szerk.): *Felvilágosodás. Magyar századforduló. A VII. Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 163–181.
- Komlós Aladár 2009: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem.
- Konrád Miklós 2007: Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel. *Történelmi Szemle* (49.) 3. 373–402.
- Kornis Gyula 1944: *Magyar filozófusok. Kultúra és politika – Tanulmányok*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Kőbányai János 2014: *Szétszalazás és újraszövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Múlt és Jövő, Budapest.

- Laczkó Sándor 2013: *A dolog és a szó. Tanulmányok a magyar filozófiai hagyományból.* (A Magyar Nyelvű Filozófiai Irodalom Forrásai 14.) Pro Philosophia – SZTE Klebelsberg Könyvtár Társadalomelméleti Gyűjtemény, Kolozsvár – Szeged.
- Mester Béla 2006: Filozófiai írók tára (1881–1991). In: David Hume: *Értekezés az emberi természetről.* (Ford. Bence György.) Akadémiai, Budapest, III–XXVI.
- Ormos Mária 2010: Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. *Múltunk* (55.) 3. 46–71.
- Papp Ferenc 1924: *Rákosi Jenő a hírlapíró.* Kisfaludy-Társaság – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
- Perecz László 2008: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”.* (Eszmetörténeti Könyvtár 7.) Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Rürup, Reinhard 1999: A zsidókérdés a polgári társadalomban és a modern antiszemitizmus keletkezése. In: Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus.* Új Mandátum, Budapest, 152–173.
- Schiller József 1933: *Rákosi Jenő. Egy magántitkár feljegyzései.* Káldor Könyvkiadóvállalat, Budapest.
- Sebestyén Károly 1934: *Alexander Bernát.* Klny. az IMIT 1934. évi Évkönyvéből. IMIT, Budapest.
- Sikabonyi Antal 1930: *Rákosi Jenő a publicista.* Gergely R. kiadása, Budapest.
- Sipos Balázs 2005: Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus”, 1919–1942. *Múltunk* (50.) 3. 3–37.
- Sipos Balázs 2011: Rákosi Jenő: Emlékezések. *Irodalomismeret* (22.) 3. 23–36.
- Sipos Balázs 2018: Asszimiláció, sovinizmus és idegen hatások: Rákosi Jenő életéről és életrajzáról. In: Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép-európai arcképcsarnok, 20. század.* Új-, és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 312–334.
- Szemere Samu 1941: *Filozófiai tanulmányok.* Arany János Irodalmi és Műintézet, Budapest.
- Tóth Béla 1891: Szájról-szájra. *Budapesti Hirlap* 1891. december 25. 9–11.
- Tóth Béla 1892: Egy híres kétértelműség. *Budapesti Hirlap* 1892. január 5. 3–4.
- Turbucz Péter 2019: Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei a nagy háborúról. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták.* Ráció, Budapest, 161–225.
- Turbucz Péter 2021: *Mozaikok Alexander Bernátról.* Pro Philosophia, Kolozsvár.
- Varga, Péter András 2018: A Snapshot of Austrian Philosophy on the Eve of Franz Brentano’s Arrival: The Young Bernhard Alexander in Vienna in 1868–1871. *Magyar Filozófiai Szemle* (62.) 4. 182–207.
- Zóka Péter 2014: *Alexander Bernát és a „nemzeti filozófia”.* *Az újkori nyugat-európai bölcsélet és a modern nacionalizmuselméletek tükrében.* Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem.

Az asszimiláció kudarca – az antiszemitizmus sikere?

Janet Kerekes: *Álarcosbál a Fehér Keresztben. A zsidó asszimiláció.*

(Ford. Farkas Nóra.) L'Harmattan Kiadó – Kossuth Klub, Budapest, 2018. 371 oldal.

2018-ban jelent meg magyarul Janet Kerekes kanadai történész eredetileg angol nyelvű, *Álarcosbál a Fehér Keresztben. A zsidó asszimiláció* című monográfiája a L'Harmattan Kiadó és a Kossuth Klub gondozásában.¹ Önálló levéltári kutatások, illetve eddig ismeretlen források feltárása híján köztörténeti szempontból a kötet semmilyen újdonsággal nem szolgál, ezért eltekintve a részletes tartalmi ismertetéstől, recenziómban arra töreksem, hogy a szerző koncepciójának bemutatása mellett azt szemléltessem, hogy a monográfia miért *nem* felel meg még az alapvető tudományos elvárásoknak sem.

A kiadvány címe, illetve a hátsó borítón megadott rövid bemutatás szerint a könyv „a magyar zsidóság 1867 és 1920 közötti *asszimilációs erőfeszítéseit* kutatja”, amit párhuzamba állít „a Nagy-Britanniában zajló *hasonló törekvésekkel*”.² Az előszóból viszont kiderül, hogy a könyv „azzal a célkitűzéssel íródott, hogy megértse a *befogadó társadalom* álláspontját, úgy, hogy mindeközben nem bírálja azt és nem tulajdonít neki felelősséget” (8). Az ellentmondás arra világít rá, hogy amit az olvasó kap, az valójában nem a magyar zsidók dualizmus kori asszimilációjának elemzése, hanem az arról alkotott nem zsidó *társadalmi percepció*nak a bemutatására tett kísérlet.

A kötet négy fő részre tagolódik. A *Bevezetés*ben a szerző az eddigi történetírás bírálatán keresztül fejt ki koncepcióját, megelőlegezve a könyv végső konklúzióját is: „A zsidóknak a reformra és ezáltal a befogadó társadalomba való beolvadásra irányuló erőfeszítése *hasonló módon vallott kudarcot* az említett két országban”³ (23). Az első rész a középkori katolikus egyházi állásponttól kezdve a liberalizmus megjelenéséig igyekszik bemutatni, hogyan viszonyult a keresztény társadalom a zsidók jelenlétéhez, és hogyan szabályozta azt. Végkövetkeztetése, hogy az emancipáció koráig „a »zsidóhelyzet« körvonalait a keresztény egyház teológiai megalapozottságú marginalizációs törekvése alapozta meg” (35), és „a zsidók csak egyféleképpen szabadulhattak ki ebből a megtűrt helyzetből: egyedül

¹ A könyv eredeti angol alcíme – *The Failure of the Jewish Assimilation* – eltér a magyartól. 2020-ban a kötet második angol nyelvű kiadása jelent meg.

² Az idézeteken belüli kiemelések, ha külön nem jelzem, tőlem származnak.

³ „Reformon” a szerző azokat a törekvéseket érti, amelyeket olyan felvilágosodás kori szerzők műveiből gyűjtött össze, akik szerint „alapjaiban kell átformálni a zsidót azért, hogy a társadalom részévé válhasson”. Kerekes szerint „ebben a kérdésben teljes volt az egyetértés a felvilágosodás-kori [sic!] gondolkodók között” (53).

a kikeresztelkedés által nyerhettek befogadást a társadalomba” (31). Az egyházi-teológiai felfogáson a felvilágosodás kori jelentősebb francia és német filozófusoknak a zsidók helyzetét rendezni kívánó reformkoncepciói ütöttek rést, ezért a szerző azt vizsgálja, hogy milyen asszimilációs elvárásokat fogalmaztak meg velük szemben. Ezeket az elvárásokat hívja Kerekes „a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeinek”, és a könyv koncepciója szempontjából az a jelentőségük, hogy „végső soron az említett eszmények váltak azokká a kritériumokká, amelyek alapján az emancipációt követő időszakban megítélték a zsidók asszimilációs erőfeszítéseit” (74). A szerző szerint ezeket a reformkoncepciókat a liberalizmus megjelenése háttérbe szorította, az emancipáció előzetes teljesítésük nélkül valósult meg, az egyenjogúsítás után pedig a zsidók már nem is törekedtek „reformra”. A liberálisok a „felvilágosodáskori [sic!] gondolkodók fáradtságos erőfeszítéseit végül is semmibe vették” (94), és „megerősítették, hogy a reform nem feltétele az emancipációnak”, így „a liberálisok váltak felelőssé azért, hogy a zsidók nem a felvilágosodáskori gondolkodók részletes előírásaival összhangban asszimilálódtak, továbbá azért az összetett negatív hatásért, amelyet kiterjedt jelenlétük okozott a társadalomban” (83).

A könyv közel egyharmadát kitevő első rész után jutunk el a Magyarországról szóló második részhez, amely a reformkortól 1920-ig mutatja be a zsidók emancipációját és asszimilációjuk nem zsidó társadalmi percepcióját. Tulajdonképpen ez a 140 oldalnyi rész alkotja a munka gerincét, mert a harmadik rész, amely ugyanezt a célt tűzte ki nagy-britanniai kontextusban, már csak fele ilyen hosszú. Mind a két rész hasonlóan épül fel: a szakirodalomra támaszkodva, hagyományos politikatörténeti keretbe ágyazva meséli el a „zsidókérdés” adott országbeli történetét, míg a zsidó asszimiláció társadalmi megítélését a szerző a korabeli sajtóból és publicisztikából vett idézetekkel illusztrálva mutatja be. A negyedik rész a *Magyarország és Nagy-Britannia: összehasonlítás* címet viseli, de nem kell módszeres, szisztematikusan kidolgozott összevetésre gondolni, hiszen az *Elemzés* összesen öt oldalt tesz ki, és csak a korábban külön-külön megfogalmazott azonos konklúziók egymás mellé illesztett ismétlését adja.

A szerző koncepciójának lényege, hogy – bár csak 1920-ig tárgyalja az eseményeket – a holokausztból kiindulva, retrospektív módon ítéli meg a zsidók dualizmus kori asszimilációjának „sikerességét”: „Jelenleg nem áll rendelkezésünkre az a hosszú – igen hosszú – előzménytörténet, amely a holokauszt háttérét adja” – szögezi le már az előszóban (7). Janet Kerekes célja, hogy ezt az „előzménytörténetet” írja meg, azzal a kimondatlan, talán nem is tudatosított előfeltevéssel, hogy ha a zsidóság sikeresen asszimilálódott volna, a holokauszt nem történhetett volna meg. Ebben az „előzménytörténetben” tehát nem is lehet más a verdict: a zsidóság az emancipációt követően nem asszimilálódott, így a szerzőnek már a bevezetésben megfogalmazott végső konklúziója, hogy „a zsidók emancipációja, amely a zsidóság túlnyomó részénél nem azt váltotta ki, hogy megfeleljen ezeknek az elvárásoknak – hozta létre végső soron a holokauszthoz vezető körülményeket” (22). Ezen a ponton szólni kell a szerző asszimilációfogalmáról.

„Az asszimilációnak, minthogy különböző kritériumok szerint vizsgálhatjuk, nincs egységes meghatározása” – mutatott rá Nathaniel Katzburg.⁴ Így az asszimiláció „sikerének” vagy „kudarának” a mérlegelése is azon múlik, hogyan definiáljuk az asszimilációt. A holokauszt előzménytörténeteként meghatározott kiindulópontból következik, hogy az asszimiláció „sikerének” egyetlen kritériumává annak a kérdésnek az eldöntése válik, hogy mit gondoltak erről a „nem zsidók”. Janet Kerekes általánosító megfogalmazásában: „Bármiféle erőfeszítéseket tettek is a zsidók az emancipációjukat követően a reformra, Közép- és Kelet-Európa keresztényei ezeket az erőfeszítéseket sikerteleneknek tekintették” (21). A „zsidó asszimiláció” (kudarának) története tehát Janet Kerekes munkájában nem kapcsolódik a zsidók társadalomtörténetéhez, a könyvben erre vonatkozó adat alig található. Az asszimiláció társadalomtudományos megközelítése ugyanis nem állapotot kifejező bináris oppozíciókban (asszimilált–asszimilálatlan) kezeli a fogalmat, hanem több generáción át tartó, *többdimenziós reverzibilis folyamatként*.⁵ A társadalomtörténeti értelemben vett „asszimilációs mutatókat” a szerző viszont nem használja elemzési szempontként, a monográfiában csak annyiban jelennek meg – ha egyáltalán –, amennyiben kapcsolódik hozzájuk a nem zsidó társadalom valamilyen reflexiója. Ennek következménye, hogy a magyarországi zsidóság vallási irányzatairól, a köztük lévő konfliktusok természetéről, a zsidók szociális rétegződéséről, asszimilációhoz való viszonyáról, öndefiníciós kríziseiről, és ehhez hasonló kérdésekről alig tudunk meg valamit, pedig ezek nélkül aligha mutatható be a magyarországi zsidók asszimilációja és a nem zsidó társadalom percepciója. Ad absurdum a *neológ* szó először és utoljára a 232. oldalon szerepel a könyvben. Részben ebből fakad a magyarországi zsidóság szinte egyöntetű ábrázolása. Ám csak részben, és itt jutunk el a szerző antiszemitizmus-felfogásához.

Janet Kerekes szerint „magát az »antiszemitizmus« elnevezést nevezhetjük meg az antiszemitizmus-kutatás elsődleges kerékkötőjeként. [...] A vélelmezett antiszemitizmus hangoztatása ahhoz hasonlítható, mint amikor a filmekben fekete kalappal jelzik, ki lesz a negatív hős” (17), így „az antiszemitizmus megnevezés kitaró használata az egyik legnagyobb gátja annak, hogy feltárhassuk és megérthessük ezt a korszakot” (18). Ebből következik, hogy a szerző az antiszemita szót mint *minősítő jelzőt* semmilyen véleményre vagy személyre nem használja, ha ritkán mégis él vele, általában nem felejt el idézőjelbe tenni (lásd például az alábbi oldalakon: 25, 43, 73, 81, 95, 106). Az antiszemita jelzőt olyan következetesen kerüli, hogy még azokra sem használja, akik öndefinícióként éltek vele.⁶

⁴ Katzburg 1999: 12.

⁵ Az asszimiláció társadalomtudományos megközelítésére lásd: Gordon 1964: 60–83; Kövér 1977; Gyurgyik 2001; Brubaker 2002; Yinger 2002; Gerhard 2008; Biczó 2009: 37–86; Faragó 2010.

⁶ Fő forrásairól a következőképpen fogalmaz: Istóczy Győzőt „kimagasló »antiszemitanak« tartották” (81). A *Függetlenség* című napilapról: „A Függetlenség zsidókkal foglalkozó cikkeinek hangvétele és tartalma arra a következtetésre vezetheti az embert, hogy az egy »antiszemita hecc-lap« volt. De ez nem áll fenn.” (106). Prohászka Ottokárról: „A 19. és 20. század fordulójának ezt a kiemelkedő magyarországi személyiségét az antiszemita ember archetípusának tekintik

A szerző szerint félreértés, hogy az antiszemitizmus mint „politikai hitvallás” a 19. században született meg. A modern antiszemitizmus-kutatással szöges el-
lentétben álló véleménye szerint „a »politikai antiszemitizmus« lényegi vonásai [...] valójában olyan aggodalmak, amelyek mindig is léteztek”, ennél fogva „amit a történészek »antiszemitizmusnak« kiáltanak ki, valójában nem más, mint széles körben osztott meggyőződések összessége, amelyekkel kapcsolatban a keresztény Európa nagy részében közmegegyezés uralkodott”⁷ (18). A szerző szerint továbbá: „A valóság az, hogy az, amit az emancipáció és a holokauszt közötti időszakban antiszemitizmusnak neveznek, nem volt más, mint nyilvános eszmecsere a zsidó asszimiláció kudarcáról és arról a káros hatásról, amelyet ez gyakorolt a társadalomra” (18). Márpedig Janet Kerekes könyvének éppen ez a fő forrástípusa: az „asszimiláció kudarcáról” szóló diskurzushoz tartozó szövegek. Miután pedig ezek a szövegek nem vagy alig tettek különbséget zsidó és zsidó között, ez a másik oka, hogy a magyarországi zsidóság egyöntetűnek van ábrázolva a munkában. Így tehát nemcsak a zsidóság társadalomtörténete, de az antiszemitizmus eszmétörténete és az antiszemita mozgalom politikatörténete is hiányzik a könyvből. A kritikai észrevételeimet a továbbiakban alapvetően a magyar történelemmel kapcsolatos megállapításokról fejtem ki.

A monográfia koncepciójának, antiszemitizmus és asszimiláció értelmezésének ismertetése után a szakirodalom- és forráshasználat problémáiról érdemes szólni. Először is le kell szögezni, hogy a szerző nem olvas magyarul. Ahogy az előszóban megjegyzi: „a cél elérése érdekében fordítókra voltam utalva” (8). A szakirodalom használatának tehát alapvető problémája, hogy főleg angol nyelvű, így Kerekes gyakran igen régi és elavult munkákra szorul. A magyar középkort és kora újkort lényegében egyetlen munka alapján foglalta össze, de néha ezt is félreértette.⁸ Például Sopronból és Pozsonyból kiűzték ugyan a zsidókat a 16. század elején, de ottani vérvádakról nem tudunk (38).⁹ A türelmi adó összegét Kerekes tévesen határozza meg (39).¹⁰ Nem sikerült II. József rendeleteinek útvesztőjében sem eligazodnia. Egyes számban II. József „türelmi rendeletéről” ír, de a mellé zárójelben megadott évszámok „(1781–1783)” nem segítik eldönteni, melyik rendeletről is van szó. Az idézeteket visszakeresve kiderül, hogy az 1782-es alsó-ausztriai és bécsi viszonyokat szabályozó pátensből származnak, ami nem vonatkozott Magyarországra. A zavar ott éri el tetőpontját, amikor a szerző a főszövegben azt írja, hogy a „zsidókra irányuló törvények [sic!] [...] azután is hatályban maradtak, hogy a türelmi rendelet [sic!] érvényessége megszűnt – ezt ugyanis II. József, közvetlenül halála előtt, 1790-ben szinte teljesen [sic!] eltörölte” (84), majd lábjegyzetben közli az olvasóval, hogy a vallási türelemre

[...] szükség van olyan magyarázatra, amely nem ejt foltot jelleme általános feddhetetlenségén.” (158).

⁷ A modern antiszemitizmus-kutatásról válogatott szöveggyűjtemény: Kovács 1999.

⁸ Patai 1996.

⁹ Patai 1996: 113–114, 126; Komoróczy 2012: 231–258.

¹⁰ Komoróczy 2012: 773–785.

vonatkozó rendeletet a visszavonás nem érintette (96). Valójában olyan alapvető kérdéseket sem sikerült tisztázni, mint a zsidó népesség létszáma vagy a zsidó bevándorlás mértéke és ideje.¹¹ A zsidó népesség a szöveg szerint „1810 körül immár csaknem nyolcvanezer főt számlált” (39), holott ekkorra már 130 ezer körülire becsülhető a magyarországi zsidók száma.¹² Későbbi időpontra nézve nem található adat a zsidók létszámáról, de egy lábjegyzetben a szerző Istóczy Győzőre hivatkozik, aki állítólag „kijelentette, hogy 1785 és 1870 között a magyarországi zsidó népesség nyolcszorosára növekedett, és ha az ilyen arányú növekedés fennmarad, akkor 1900-ra 1,1 millió zsidó lesz”, Janet Kerekes pedig csak annyiban korrigálja Istóczy állításait, hogy szerinte „nem is tévedett nagyot” (135).¹³ A dualizmus korára nézve tévesen állítja a szerző, hogy „a magyarországi zsidó lakosság nagyarányú növekedését ebben az időszakban elsősorban a Galíciából való folyamatos beáramlásuk okozta” (134).¹⁴ A jogi szabályozás ismertetésében is több tárgyi tévedés olvasható: Kerekes már az 1840. évi 29. tc. kapcsán közli, hogy ez korlátozta a zsidók bevándorlását (117), majd egyetlen újságcikkre hivatkozva azt írja, hogy „1882-ben a kormány a bevándorlást megállító határozatot hozott”¹⁵ (135).

Ugyanakkor nemcsak az angol nyelvű szakirodalom félreértése és a magyar nyelvű mellőzése jelent problémát, de a szakirodalommal szembeni kritikai attitűd hiánya is. Ha a szerző a koncepciójába beilleszthető állítást talált, mérlegelés nélkül átvette. Ezek közül egyetlen példát említek csak. A zsidók dualizmus kori választói magatartásáról Kerekes azt írja:

„A lojalitás szempontjából is felfoghatjuk, miért voltak hajlamosak *egy tömbben szavazni* a zsidók. 1900 környékén, amikor Budapest zsidó lakossága huszonöt százalék körül mozgott, a város szavazásra jogosult polgárainak pontosan a fele volt zsidó, ők pedig következetesen liberális képviselőket választottak meg, szembemelve a más választókerületekben tapasztalható tendenciákkal.” (168)

Ezeket az állításokat a szerző Andrew C. Janos monográfiájából vette át, de az ebből levont – alaptalan – következtetések, hogy „a zsidók csakis saját magukhoz voltak lojálisak”, illetve „bomlasztó természetű lojalitásról tettek tanúbizonyságot”

¹¹ Olyan faktológiai jellegű tévedésekből is jó pár akad, mint például, hogy mikor terjesztettek be vagy fogadtak el egy-egy törvényjavaslatot (122, 156), mikor kezdődött az eszlári per (143), mi az a Csemegi-kódex (181), és ehhez hasonlók.

¹² Kovács 1922: 11; Silber 2008: 771.

¹³ Valójában 1785 és 1870 között nagyjából 83 ezerről 542 ezerre, tehát nem nyolcszorosára hanem hat és félszeresére nőtt a magyarországi zsidók száma, 1900-ra pedig nem 1,1 millióra, csak 825 ezerre, Istóczy tehát közel 300 ezerrel becsülte túl a növekedést.

¹⁴ Kovács 1922: 13; Konrád 2018: 31–60.

¹⁵ A *Függetlenség* a *Neue Freie Presse* értesülését vette át, amely az Oroszországból Galíciába, nem pedig a Galíciából Magyarországra irányuló bevándorlásról szólt. Vö. A zsidó bevándorlás. *Függetlenség* 1882. június 12.

(169), viszont már a szerző sajátjai.¹⁶ A fenti állításokkal szemben le kell szögezni, hogy nem ismerünk olyan korabeli statisztikát, amely akár országos, akár választókerületi szinten kimutatná a szavazati joggal rendelkező polgárok felekezeti összetételét, így nem tudjuk megmondani, hány százalékuk volt zsidó. Ebből következik, hogy azt se tudjuk megmondani, hány százalékuk ment el ténylegesen szavazni, és ők kikre voksoltak.¹⁷ Miközben hangsúlyoznunk kell, hogy a zsidók választói magatartását illetően jórészt sötétben tapogatózunk, azt is érdemes megjegyezni, hogy a zsidó vallású képviselők pártállására nézve viszont vannak adataink. 1901-ben összesen (országosan) 20 izraelita képviselőt választottak meg, 12-t a kormánypárt, 8-at az ellenzék támogatásával, 1905-ben viszont a szintén 20 megválasztott izraelita képviselőből már csak 7-en képviselték a Szabadelvű Pártot, és 13-an az ellenzék különböző pártjai között oszlottak meg.¹⁸ Ezek az adatok nem támasztják alá Janet Kerekes következtetéseit.

Nézzük a forráshasználatot is. Janet Kerekes elismeri:

„[...] csaknem kizárólag nem zsidó forrásokat használtam fel. Zsidó megnyilatkozások csak igen erős szűrés után kerültek be, és csupán azért szerepeltetem őket, hogy a velük szembeni negatív hozzáállás erősségét alátámasszam velük [sic!]” (23).

Sajnos általános gyakorlatként figyelhető meg a könyvben, hogy a kiválogatott forrásidézetek funkciója pusztán a preconcepció igazolása, így a szerző forráshasználatát szelektívnek és illusztratívnak értékelhetjük. A szerző által leggyakrabban használt forrástípus a sajtó, de ennek összegyűjtése, illetve szelekciója is problematikus, ugyanis bevallottan a Bonyhády Perczel István által összeállított, zsidókra vonatkozó hírlap kivágat- és aprónyomtatvány-gyűjteményben található cikkekre támaszkodott (105). Se a gyűjtőről, se a gyűjtés szempontjairól, így Perczel zsidóellenes világnézetéről sem ad tájékoztatást a szerző.¹⁹ Szerinte:

„[...] az 1880-as évekre már csaknem minden magyar számára nyilvánvalóvá vált, hogy a zsidók így vagy úgy, de mindenképp megőrzik zsidó jegyeiket. Ezért a Jüdische Delikatessen reprezentativitása nem döntő számunkra” (110).

A szerző általános gyakorlatából, hogy a forrásszövegeket – a sajtót leszámítva – szinte mindig szakirodalmi munkákban található idézetekből veszi át, több

¹⁶ Janos 1982: 117. Az állítását Janos semmilyen kutatással nem támasztotta alá, az egész bekezdéshez egyetlen hivatkozást sem illesztett. Janet Kerekes később már azt állítja „tény, hogy Budapest zsidó lakosságának fele rendelkezett szavazati joggal” (197). Ez természetesen már csak azért is lehetetlen, mivel 1900-ban Budapestnek 166 198 zsidó lakosa volt, de csak 49 618 választópolgára. *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1904: 18, 343.

¹⁷ Vö. Prepek 2015: 169.

¹⁸ A választások eredményeire: Boros–Szabó 2008: 156. Az izraelita képviselők személyére: Új és régi képviselők. *Egyenlőség* 1905. január 29.; Zsidóhítt országgyűlési képviselők. *Egyenlőség* 1905. február 5.

¹⁹ Ezekre nézve lásd: Kövér 2011: 413–414.

probléma is fakad: ez az eljárás nem teszi lehetővé, hogy az idézett forrást globálisan lássa át, emiatt a források körültekintő kritikai elemzése és értelmezése teljesen hiányzik. Gyakran előfordul az is, hogy a forrásidézetek a főszövegben dekontextualizálva jelennek meg. Vagy az nem derül ki, hogy a forrás mikor keletkezett, vagy az, hogy a szöveg milyen műfajba sorolható, de olykor az sem, hogy az idézet kitől származik (104). Elkerülhető lett volna például Virág Benedek *Tolnai Festetics László ifjú grófhhoz* című, 1798-as költeményének mint a galíciai zsidó bevándorlásról panaszkodó levélként történő félremagyarázása, ha a szerző az eredeti szöveget olvassa. Egyes idézeteket Kerekes tendenciózusan megvág (121), másokat úgy közöl, hogy nem tünteti fel a kihagyás helyét (137), de az is előfordul, hogy egy történész értékelését Széchenyi István nézeteiről úgy idézi, mintha magától Széchenyitől származó idézet lenne (115).

A forráskritika hiányának szembetűnő jele, hogy Janet Kerekes az antiszemita mozgalom propagandájának számos elemét fenntartások nélkül átveszi.²⁰ Közéjük tartoznak az Antiszemita Párt önlegitimációs érvelését képviselő, széles körű társadalmi támogatottságot hangsúlyozó megnyilatkozások.²¹ Ennek tudható be az is, hogy gyakorlatilag soha létre nem jött antiszemita szervezetekre való hivatkozás azt a benyomást kelti, mintha a társadalom túlnyomó többsége egyetértett volna Istóczy Győző zsidókról kifejtett nézeteivel. Az általa meghirdetett *Magyarországi Nem Zsidók Szövetsége* (132) és az *Antiszemita Liga* (131) valójában nem két külön egyesület volt, ráadásul nemhogy széles körű társadalmi támogatottságáról, de tényleges működéséről sem rendelkezünk adatokkal.²² *A zsidókérdés* című, Istóczy által szerkesztett újság pedig valójában ennek a nem létező szervezetnek a soha létre nem jött lapja lett volna (131).²³ Az antiszemita propagandával szembeni forráskritika hiányának tudható be az is, hogy Jászi Oszkárt hol zsidóként (188), hol „kikeresztelkedett zsidóként” (203), Gajáry Ödönt szintén zsidóként (153), Pulszky Ferencet kikeresztelkedett családból származónak (200), Csemegi Károlyt pedig áttért zsidóként ismerheti meg a könyv gyanútlan olvasója.²⁴ Kerekes szintén fenntartások nélkül veszi át az antiszemita érveket a „liberális sajtó” feletti „zsidó befolyásról”, anélkül, hogy ezzel kapcsolatos álláspontját bármilyen módon bizonyítani igyekezne. A forráskritika hiánya nemcsak

²⁰ A szerző – apologetikus – véleménye szerint: „Olyan személyekből sem volt hiány, akik világosan szemléltették a probléma [a zsidók asszimilációja – T. V.] természetét. Magyarországon Prohászka Ottokár és Istóczy Győző volt közülük a legkiemelkedőbb” (321).

²¹ „A keresztény-magyar nép minden osztálya velünk érez; mi kifejezői vagyunk a nemzet hamisítlan közvéleményének a zsidókérdésben” – állt az Országos Antiszemita Párt választási proklamációjában. *Budapesti Hírlap* 1884. március 23.

²² 1880. szeptember 27-én a belügyminiszter ezzel kapcsolatos interpellációra válaszolva kijelentette, hogy még az alapszabály tervezetét sem terjesztették be. *Képviselőházi napló* 1878–1881: 291–292.

²³ *A zsidókérdés* című folyóirat helyett – és nem mellett – jött létre a *12 Rőpirat*.

²⁴ Jászi feltehetőleg hatéves volt, amikor a családja református hitre tért, Csemegi hároméves, amikor katolikusra, Gajáry Ödön édesapja zsidó származású volt, de ő már katolikusnak született, Pulszky pedig régi lutheránus nemesi család sarja volt. Litván 2003: 19–20; Konrád 2015: 499–501.

az antiszemita sajtóval, de az emlékiratokkal szemben is felróható, legyen az akár Bary József, akár Szabolcsi Lajos memoárja (146, 147, 153).

Bár a könyv olvasói megtudhatják, hogy 1884-ben az Antiszemita Párt 17 mandátumot szerzett, azt már nem, hogy ez a megszerezhető képviselői helyeknek alig 4%-a volt, ahogy az sem derül ki, hogy az antiszemita 413 választókerületből csak 55-ben tudtak összesen 42 jelöltet állítani. Természetesen ezek az adatok a korabeli választójog, választási rendszer és a választások hatalmi befolyásolásának gyakorlata fényében interpretálhatók helyesen, de erre a szerző nem vállalkozott. Arra sem kapunk érdemleges magyarázatot, hogy mi okozta az Antiszemita Párt bukását (154–155). A koncepció igényli a századforduló utáni antiszemizmussal való kontinuitás megeremtését, így a szerző álláspontja szerint „bármiféle, azzal kapcsolatos felvetést, hogy a keresztény Magyarország megbékélt volna a zsidókkal, elvethetünk az olyan események miatt, mint például a Kecskemét város által támogatott bál 1887-ben, amelyre csak keresztényeket hívtak meg” (155). Sajnos a könyv tele van hasonló megalapozatlan és túlzó általánosításokkal.²⁵

Végül muszáj pár szót szólnunk a fordítás problémáiról is. A magyar forrásokból vett idézeteket sok esetben az angol fordításból fordították vissza magyarra, ami borzalmas eredményekhez vezetett. A fordítás szélsőségesen rossz példája Eötvös József *A zsidók emancipációja* című tanulmányának bemutatása: „A hasznosság és üldöztetés vetésforgójának példáit elősoroló Eötvös előbb marháknak nevezte, majd mézsárszékre hurcolta őket, végül pedig kijelentette: nem csoda, hogy a zsidók erkölcssei romlottak” (118). Aligha csodálható, ha ebből a fordításból valaki nem ismer rá Eötvös eredeti hasonlatára.²⁶ Ugyanez a probléma a zsidók 1790. évben kelt, országgyűléshez írott kérelmével (40), Dessewffy Aurél beszédével (116), Kunewalder Jónás 1848. március 22-ei körlevelével (120), Széchenyi beszédével (120) vagy Patai József 1918-as cikkével (161).

Kétszer ilyen hosszú recenzióban se tudnék minden tárgyi tévedést, forráskritikát nélkülöző interpretációt vagy fordítási hibát számba venni, így zárásként inkább egy koncepcionális hibára utalok még. Véleményem szerint Janet Kerekes könyvének alapvető hibája, hogy nem vonja be az elemzésbe a modern nacionalizmusok 18–19. századi kialakulását, eltérő nemzetfelfogásaikat és hatásukat a zsidók asszimilációjával kapcsolatos nézetekre, sőt a magyarországi nemzetiségi viszonyokra is csak egyetlen lábjegyzetben utal. Enélkül érthetetlen, hogy a hegemon

²⁵ Néhány példa: „Az 1848–49-es szabadságharc idején az emberek lázongtak a zsidó közösség ellen” (110); „Az 1880-as évekre már csaknem minden magyar számára nyilvánvalóvá vált, hogy a zsidók így vagy úgy, de mindenképp megőrzik zsidó jegyeiket” (110). Tiszaeszlár után „zsidókkal szembeni általános gyűlölködésről” ír, (147), „A magyarok kifejezték abbéli aggodalmukat, hogy háború esetén a zsidók Magyarország ellenségeivel fognának össze” (167), „A brit társadalom pedig nagymértékben csalódott ebben a reményben” (313).

²⁶ Az eredeti 1840-es Eötvös-idézet így szól: „nálok, kik üldöztetve mindig s mindenütt, ha néha egypár évig zsarnokok felhagya kegyetlenségeivel, előre tudhaták: hisz csak azért engedtetnek e szünnapok, hogy vagyont keresve, annyal hasznosabb martalékká váljanak, mint a gazda meghevverteti marháját, hogy kihízzék, minekelőtte a mézsárszékre hurcoltatik”. Eötvös 1981: 20.

politikai ideológia, a magyar liberális nacionalizmus számára miért a magyar nyelvű válás volt a zsidók asszimilációját illetően az uralkodó szempont 1920 előtt, és hogyan befolyásolta a trianoni döntés a zsidók asszimilációját.

A zsidókkal szemben megfogalmazott asszimilációs elvárások értékelésében még a téma legkiválóbb hazai kutatói között sincs egyetértés,²⁷ Kerekes munkája azonban, a fentiekben a teljesség igénye nélkül bemutatott alapvető hibái miatt, egyáltalán nem felel meg a tudományos igényű könyvekkel szemben támasztott elvárásoknak.

Tátrai Viktor

FORRÁSOK

Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, 1904. Budapest.
Képviselőházi napló 1878–1881. 14. kötet. 1880. május 31. – november 16. (Szerk. P. Szathmáry Károly.) Pesti Könyvnyomda, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Biczó Gábor 2009: *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Kalligram, Pozsony.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel 2008: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Parlament, pártok, választások*. ELTE Eötvös, Budapest.
- Brubaker, Rogers 2002: Az asszimiláció visszatérése? A bevándorlással kapcsolatos szemlélet megváltozása és ennek következményei Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban. *Regio* (13.) 1. 3–23.
- Eötvös József 1981: *A zsidók emancipációja*. (Az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor.) (Gondolkodó magyarok.) Magvető, Budapest.
- Faragó Tamás 2010: „Még akkor francia lévén...” Történeti adatok az asszimiláció és az etnikai identitások alakulásához a 18–20. században. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Argumentum, Budapest, 334–349.
- Gerhard Péter 2008: Asszimiláció és disszimiláció az önéletírásban. Fest Imre és Edmund Steinacker esete. *Aetas* (23.) 3. 25–45.
- Gordon, Milton M. 1964: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford University Press, New York.
- Gyurgyík László 2001: Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban. In: Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.): *Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 149–162.

²⁷ Vö. Kecskeméti 2002; Komoróczy 2017; Konrád 2016, 2020.

- Janos, Andrew C. 1982: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton University Press, Princeton.
- Katzburg, Nathaniel 1999: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. (Ford. Ács Gábor, Nathaniel Katzburg.) (Osiris könyvtár – Történelem – Hungaria Judaica). MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, Budapest.
- Kecskeméti Károly 2002: A zsidókérdés Magyarországon. *Valóság* (45.) 12. 94–102.
- Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig*. Kaligram, Pozsony.
- Komoróczy Géza 2017: Mit kíván(t) a magyar nemzet – a zsidóktól? In: Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel – Koltai Kornélia – Biró Tamás (szerk.): *Bacher Vilmos emlékelőadások 1989–2013. Ünnepi kötet Komoróczy Géza 80. születésnapjára*. Magyar Hebraisztikai Társaság – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet – Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 254–264.
- Konrád Miklós 2015: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.
- Konrád Miklós 2016: Zsidó nemzet, nép, felekezet, faj? Keresztény meghatározások és neológ önmeghatározások a reform- és a dualizmus kori Magyarországon. In: Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 93–114.
- Konrád Miklós 2018: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok* (152.) 1. 31–60.
- Konrád Miklós 2020: Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig. *Századok* (154.) 5. 903–934.
- Kovács Alajos 1922: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Magánkiadás, Budapest.
- Kovács András 1999: Az antiszemitizmus mint társadalomtudományos probléma. In: uő (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum, Budapest, 9–34.
- Kövér György 1977: Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón. *Történelmi Szemle* (20.) 2. 247–259.
- Kövér György 2011: *A tisztaeszlelő dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, Budapest.
- Litván György 2003: *Jászi Oszkár*. (Millenniumi Magyar Történelem – Életrajzok.) Osiris, Budapest.
- Patai, Raphael 1996: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*. Wayne State University Press, Detroit.
- Prepek Anikó 2015: Az asszimilációs paradigma fogságában: a polgárosodás kori magyar zsidó történet kutatásának sajátosságai. In: Bárány Attila (szerk.): *Történeti Tanulmányok. XXIII*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 156–175.
- Silber, Michael K, 2008.: Hungary. In: Gershom D. Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe I*. Yale University Press, New Haven – London, 770–782.
- Yinger, J. Milton 2002: Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé. (Ford. Keszei András.) *Regio* (13.) 1. 24–44.

Családtörténet – történeti emlékezet

R. Balás Emőke: A jobb kéznek mindig szabadnak kell lennie kézfogásra. Sümegi Vilmos 7 élete.

(S. a. r. és szerk.: Illényi Balázs.) Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2021. 223 oldal.

1934 tavaszán a hófehér szakállú országgyűlési képviselő, hírlapíró Sümegi Vilmost nagy megtiszteltetés érte: születésének hetvenedik és szakmai munkásságának ötvenedik évfordulójáról kivételes lelkesedéssel emlékeztek meg országszerte. A politikai és közéleti elit prominens tagjai díszvacsorát és társas összejöveteleket szerveztek a köszöntésére, illetve szóban és írásban egyaránt méltatták az ünnepeltet. E jubileumi gratulációk Sümegi életpályájának legkülönfélébb szegmenseit ragadták meg, ám két tényezőt szinte valamennyien kiemeltek: Sümegi magyarságát és kitartását. Ahogy egyik tisztelője patetikus hangnemben megfogalmazta: „Téged [...] a magyar lélek minden rekvizitumával ellátott a Gondviselés: tudsz lelkesedni, vitatkozni, reménykedni és sorscsapást elviselni” (211).

Az 1938-ban elhunyt Sümegi Vilmos 1864-ben, Kohnként látta meg a napvilágot Sümegen. A családi minták és szocializációs tapasztalatok hatására a magyarként értelmezett értékeket és mentalitást már gyermekkorában magáévá tette. Így az asszimiláns zsidók jellegzetes viselkedési mintáinak megfelelően, a magyarsággal való azonosulás hamar identitásának szerves részévé vált, amint azt az 1882-es névváltoztatása is jelzi. A nemzet iránti elkötelezettségét az is világosan mutatja, hogy egész életét valóban a magyar társadalom anyagi és kulturális felemelésének szentelte: város- és honatyaként, újságíróként és kiadóként, a *Magyarország* című napilap kiadóhivatalának igazgatójaként, vállalkozóként, jótékony mecénásként és magánemberként „ott volt mindenhol” (11).

Szerteágazó közéleti tevékenysége folytán neve nem csak a felsőbb- és középszintű számára csengett ismerősen. Származása és a hatalomra jutó új rezsimnek szemében ambivalensnek tekintett politikai múltja miatt halála után Sümegit, hasonló sorsú kortársaival együtt, a történelmi amnézia sújtotta. Ezáltal munkássága a korszakot kutató történészek figyelmét sem keltette fel, és még a második vonalbeli közéleti személyek táborában is háttérbe szorult. Azaz, míg egyes „szerencsésebb” munkatársainak és párttársainak életútjáról és munkásságáról – mint például Lovászy Márton vagy Batthyány Tivadar – tanulmányok számoltak be, Sümegiről egészen napjainkig legfeljebb csak egy-egy lexikon szócikke¹ emlékezett meg.²

¹ Szinnyei 1909: 137; Kempelen 1939: 33; Lyka (főszerk.) 1941: 5539; Kenyeres (főszerk.) 1982: 669.

² 1941-ben egykori balatonboglári nyaralója, a „Jancsi Lak” falán felavatott, ám 1945-ben eltávolított emléktábláját is csak 1993-ban helyezték vissza eredeti helyére. Ekkor Sümegi tiszteletére emlékkövet is állítottak a településen, és egy sétányt is elneveztek róla.

Niklas Luhmann szerint az emlékezés működésének alapja a dinamikus felejtés, Paul Ricœur pedig úgy vélekedik, az emlékképek előhívása alapvetően az emléknymok meglétének függvénye, vagyis az emléknym törlődésével az emlék felidézhetetlenné válik. Igaz, azt már csak bajosan lehet megállapítani, hogy valami végérvényesen elveszett, vagy csak egyes belső és külső tényezők – például elfojtás, emlékezetmanipulálás, elrendelt felejtés – hatására a tudat egy mélyebb rétegébe került-e.³ Úgy tűnik azonban, hogy bár Sümegi emlékezetét mindhárom folyamat kikezdte, emléknymai mégsem semmisültek meg teljesen, legalábbis a családi emlékezet „életben” tartotta. Ezt igazolja R. Balás Emőke kötete, aki dédnagyapja életútját Illényi Balázs szerkesztői segítségével, újonnan megjelentetett monográfiájában változatos forrásbázisra építve – levéltári iratok, képviselőházi naplók, illetve a korabeli sajtó és (Balás Gábor, Apponyi Albert és mások tollából származó) emlékiratok alapján – mutatja be.

Noha klasszikus karriertörténetnek is beillő életrajzról van szó, ahogy Illényi a bevezetőben megfogalmazza, „a kötet elsősorban nem arra kíván választ adni, miért nincs benne a történelmi emlékezetben Sümegi Vilmos, hanem arra mutat rá, hogy miért kellene benne lennie” (15). Sümegi ily módon felvázolt portréja többek között a rokoni vonatkozások, a kutatás törzsanyagának számító *Magyarország* cikkei, valamint a családi levéltárak újra felfedezett dokumentumai miatt természetesen nem lehetett teljesen elfogulatlan. Az viszont mégsem állítható, hogy a kötet öncélúan, pusztán a családi emlékek ápolására íródott volna. Éppen ellenkezőleg, egyértelműen kontextualizál, és Sümegi életét történelmi távlatokban, a kronologikus sorrend helyett tematikusan elrendezve tárgyalja.

Sümegi változatos és igen eseménydús életútjának bemutatását segíti a kötet hetes tagoltságú felépítése. A hetes számnak ráadásul – miként az alcím is jelzi – különös jelentősége van. A szerző és a szerkesztő szerint egyfelől Sümegi tevékenysége hét, egymást részben átfedő szintérré terjedt ki, másfelől pedig – a népmesékben felbukkanó hetes számhoz hasonlóan – a befogadhatatlanságot és végtelenségét is szimbolizálja. Ugyanakkor a fejezeteket tanulmányozva az értő olvasónak a népmesék helyett inkább Pierre Bourdieu gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális mezői jutnak eszébe. A befogadhatatlansággal szemben pedig egy összetett, konkrét személyiség kivételes teherbírása, elhivatottsága, valamint feltűnő társadalomformáló kompetenciája érhető tetten. A kötetben felölelt időszakban ugyanis a magyar társadalom és az ország is lényegesen átalakult. Azt, hogy Sümegi a gazdasági és politikai elit aktív tagjaként részese volt e változási folyamatoknak, semmiféleképpen nem vitatható.

A hetes szám relevanciája azonban abban nem kérdőjelezhető meg, hogy a kötet a történelemtudomány hét fő irányzatának alapproblémáit érinti, valamint megannyi mintázattal azokat gyarapítja. Ezáltal amellet, hogy számos gazdaság-, társadalom-, politika- és helytörténeti vonatkozást tartalmaz, fontos kultur-, mentalitás- és (elsősorban a sajtó kapcsán) technológiatörténeti adalékkal

³ Keszei 2010.

járul hozzá az Osztrák–Magyar Monarchia és a két világháború közötti időszak történeti képeinek árnyalásához. Mindez az olyan témák felvetésével valósul meg, mint a szegregáció és integráció, a társadalmi mobilitás és polgárosodás, az elmaradottság és modernizáció, a dekadencia és progresszió dilemmái. Illetve, ugyanez mondható el a magyar politikai kultúra és az elitváltások visszasságait, továbbá a nagypolitikát és a mindennapi életet egyaránt átható érdekképviselő és –érvényesítés jellegzetességeit, a közismeret- és kultúraterjesztés, az adaptivitás és kreativitás formáit, vagy éppen az elitszereppel járó kötelezettségek és tudatos felelősségvállalás kihívásait taglaló passzusokról.

Mint az már a fentiekből is kiderül, Sümegi a közélet több területén is rendkívül aktívnak bizonyult. Már rögtön a pályafutása elején – még a függetlenségi *Nemzeti Újság* fiatal munkatársaként 1883-ban – belekeveredett a tiszaezslári perbe, majd nem sokkal később, 1901-től Terézváros képviselőjeként a fővárosi közgyűlés konzervatív állóvizét kavarta fel szociális érzékenységgű és extravagánsnak számító kezdeményezéseivel. Érdeklődésének központjában a kiszolgáltatott társadalmi csoportok álltak, amelyek helyzetét életkörülményeik és komfortérzetük javításával próbálta elviselhetőbbé tenni. Ez egyaránt magában foglalta a visszaélések és panamák felszámolását, a rezi- és bérleti díjak mérséklését, valamint a városi közlekedés racionalizálását és a kültek fejlesztésének szorgalmazását. Így a munkásnegyedek zezugos utcáinak csatornázását, burkolattal és közvilágítással való ellátását, illetve – miként azt az óbudai híd érdekében tett fáradozásai bizonyítják – az angyalföldi és óbudai városrészek infrastruktúra-fejlesztésének támogatását is. Sümegi figyelme a közoktatási hálózat bővítésére, valamint a különböző szociális intézményekre is kiterjedt: a Napközi Otthon intézményének kigondolójaként számtalan ilyen otthont, valamint iskolaszéket és népiskolát létesített, de ha kellett, gyűjtéseket, jótékonyági eseményeket is buzgón szervezett.

Sümegi szociális beállítottsága országgyűlési mandátumviselése során szintén megmutatkozott. Bár 1904-től 1918-ig Gyergyószentmiklós függetlenségi párti képviselőjeként jutott be a parlamentbe,⁴ törekvései ebben a tisztségében is az egész magyar társadalmat szolgálták. A székely körvasút és a balatoni vasút kérdésében elhangzott felszólalásai, vagy később, az erdélyi menekültek elhelyezésére és integrációjára tett erőfeszítései egyaránt ezt tanúsítják. Sümegi a társadalom haladását elsősorban politikai és gazdasági téren igyekezett előmozdítani, mivel a fejlődés kulcsát a lakosság alapvető egzisztenciális igényeinek biztosításában látta. Ezáltal kiemelt jelentőséget tulajdonított az állam nagyobb gazdasági és pénzügyi függetlenségének Ausztriával szemben, valamint a magyar termékek versenyképessége és piaci helyzete stabilizálásának. A magyar gazdaság fejlődése érdekében a szövetkezett ellenzék soraiban kitartóan küzdött az önálló vámterület létrehozásáért és egy független nemzeti bank felállításáért, továbbá sürgette a mezőgazdaság, illetve a hazai iparosok és kereskedők érdekeinek felkarolását. Nem

⁴ Lázár Menyhért 1904-es halálát követően, más alkalmas és a helyi székely ifjúság szimpátiáját elnyerni képes jelölt hiányában, a Függetlenségi Párt Sümegi Vilmost léptette fel a gyergyószentmiklósi kerületben.

meglepő, hogy számos érdekképviselői szervezet a támogatói között tudhatta. Példának okáért belépett az egykori fiumei kormányzó, Batthyány Lajos és felesége, Andrassy Ilona által 1906-ban indított Tulipán-Szövetségbe és a mozgalom jelképét – a tulipános kitűzőt – még a világháborút követően is büszkén hordta.⁵

Sümegei figyelme a kulturális és szimbolikus síkra is kiterjedt. Ezáltal az ország és nemzet iránt táplált lojalitását külsőségeiben és tartalmában egyaránt kifejezésre igyekezett juttatni. Többek között ezért szorgalmazta a névmagyarosítást is, de ami még ennél is lényegesebb, olvasóköroket létesített, templomépítéseket támogatott, és az olyan jeles nemzeti ünnepek megtartását kezdeményezte, mint például március 15-e. Hasonló megfontolásokból pártfogolta a magyar sportéletet is. Noha személyes sportérdeklődése megkérdőjelezhetetlen, elkötelezettségét mégis elsősorban az a meggyőződés indokolta, hogy a sporttevékenységek a mozgáskultúra, a testtudatosság és az ifjabb generáció fizikai erőnlétének fejlesztése mellett a magyarság öntudatának ápolására és a magyar haza külföldi reputációjának növelésére is alkalmasak, és a magyar sportolók sikerei a nemzeti büszkeség kimeríthetetlen kútforrásai.

Hasonló következtetésre lehet jutni Sümeginek a balatoni régió kiépítésében játszott szerepe kapcsán. Sümegi területfejlesztő érdemei ugyanis nem csupán helytörténeti szempontból jelentősek, hanem – mivel a magyar társadalom minél szélesebb rétegeinek országos szintű, tudatos megszólítását célozták – jóval szélesebb kontextusba illeszkedtek bele, és fontos mentalitás- és művelődéstörténeti következményeket vontak maguk után. Ez igazolódik vissza a Sümegi és barátja, Gaál Gaszton részvételével és vezetésével 1904-ben megalakult Balaton Szövetség, valamint a Balatonboglári Fürdőegyesület programjában is. A két egyesület tagjai fő feladatuknak tekintették, hogy a Balatont minél vonzóbb és megfizethető üdülőhellyé tegyék.⁶ Egyfelől annak érdekében, hogy a turizmusban és a szállodanyitásokban rejlő gazdasági lehetőségeket kiaknázzák, másfelől pedig, hogy lehetőséget teremtsenek a szorosabb emberi kapcsolatok kialakulására és a társadalmi különbségek áthidalására. A két szervezet működése ekképpen számottevő mértékben hozzájárult a közélet és közizlés megváltozásához, valamint a tradicionális társadalmi érintkezési formák és preferált szabadidős tevékenységek átalakulásához. Röviden: a társadalom polgárosodásához és modernizálásához.⁷

A magyar társadalom folyamatos átalakulásában legalább ugyanekkora jelentőség tulajdonítható a korszakban a sajtó szerepe és funkciói kibővülésének és

⁵ A mozgalom eredetileg a magyar társadalom, elsősorban a magyar iparosok és kereskedők pártolására jött létre. A tagok elhatározták, hogy amennyiben lehetséges, kizárólag magyar iparosok által készített terméket vásárolnak. Bár az évek során a mozgalom lendülete megtört, tartalma fokozatosan kiüresedett és az első világháborút követő hatalmi átrendeződésekkel működési területe is jelentősen lecsökkent, Sümegi élete végéig hű maradt a Tulipán-Szövetség alapításakor meghirdetett céljaihoz, a magyar társadalom hazafias „felrázásához”, valamint az iparból és kereskedelemről élők szociális támogatásához.

⁶ A balatoni fürdőegyesületekről részletesebben lásd a *Korall* „Fürdőzők és turisták” címmel megjelent, 2021. évi 2. (84.) számát. DOI: 10.52656/KORALL.2021.02.

⁷ Erre nézve legújabban: Katona 2021a, 2021b.

módosulásának. Ez az írástudás terjedésének, az egymást követő technológiai újításoknak, valamint a mind kifinomultabb marketing- és értékesítési fogásoknak, továbbá az olvasótábor egyre tudatosabb megszólítási stratégiáinak tudható be. Tekintve, hogy Sümegi az Újságkiadók Nyugdíj Egyesületének negyven éven át volt igazgatói tagja, a *Magyarország* című napilap kiadóhivatalának igazgatói posztját pedig haláláig betöltötte, elmondható, hogy életét a sajtó- és nyomdaipar teljesen átszötte. Ezáltal az egyesület fejlődési folyamata⁸ szintén jól nyomon követhető a kötetben. Ezt az is segíti, hogy a magyar sajtótörténet nagy dilemmái önálló nagyfejezetben kaptak helyet. A könyvnek ezt a részét különösen értékes teszi, hogy itt Sümegi munkásságán keresztül a szerző a figyelemfelhívás, a vizualitás, a trendkövetés, az ízlés- és véleményformálás, valamint a kultúraközvetítés és az információáramlás problémáit is ismerteti. Ezek közül a legizgalmasabb kérdés a reklám társadalmi megítélésének különböző stációihoz kapcsolódik.

Bár hiányérzetet kelt, hogy a kötethez nem készült rendes bibliográfia, valamint a jegyzetekben hivatkozott irodalmakból számos kurrens publikáció kimaradt, például Tiszaeszlár kapcsán Kövér György monográfiája,⁹ a székelyföldi viszonyokat ismertető fejezeteknél Balaton Petra „Székely akciója”,¹⁰ a választási visszaéléseket taglaló részeknél Cieger András „Politikai korrupciója”,¹¹ vagy az erdélyi menekültek kérdésénél Ablonczy Balázs¹² és Bárdi Nándor munkái,¹³ ez a kötet tartalmát és szerkezetét csak kevésbé befolyásolja. Összességében elmondható, hogy R. Balás Emőke sikeresen vállalkozott Sümegi Vilmos életútjának bemutatására. Emellett úgy vélem, hogy mivel a kötet számos egyéb társadalom-, gazdaság-, politika- és művelődéstörténeti vonatkozást is tartalmaz, jelentősen hozzájárul a vizsgált korszakról való ismeretek gyarapításához. Ezenfelül arra is alkalmas, hogy a későbbiekben komparatív tanulmányok gazdag forrása legyen, valamint hogy Sümegi pályáivét más hasonló kaliberű közéleti szereplők kariertörténetével összevetve hozzásegítsen az újabb tipikus és atipikus mintázatok felismeréséhez, elkülönítéséhez és értékeléséhez. Reflektálva tehát Illényi bevezetőben említett szavaira, többek között már csak ezért is fontos, hogy Sümegi Vilmos is elfoglalhassa méltó helyét a magyar történeti emlékezetben.

Ordasi Ágnes

⁸ A korabeli sajtó és olvasási szokások fejlődéséről, változásáról részletesebben: Lipták 2002.

⁹ Kövér 2011.

¹⁰ Balaton 2014.

¹¹ Cieger 2011.

¹² Ablonczy 2018, 2020.

¹³ Bárdi–Fedinec–Szarka 2008; Bárdi 2013; Bárdi–Pál 2016.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2018: Menni vagy maradni? Az 1918 utáni távozás és a helyben maradás motívumai az emlékiratokban. *Pro Minoritate* (27.) 4. 77–99.
- Ablonczy Balázs 2020: „Kételtűek”? A Trianon utáni menekülés és annak rajzai a korszak irodalmában. *Korunk* (31.) 5. 110–121.
- Balaton Petra 2014: *A székely akció története*. (Erdély Történeti Füzetek, 1.) Cartofil, Budapest.
- Bárdi Nándor 2013: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. (Magyar Kisebbség Könyvtára.) Pro-Print, Csíkszereda.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.) 2008: *A romániai magyar kisebbség a két világháború között*. (Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.) MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, Budapest.
- Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.) 2016: *Székelyföld története*. 3. kötet: 1867–1990. Haáz Rezső Múzeum – Erdélyi Múzeum Egyesület – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Székelyudvarhely – Budapest.
- Cieger András 2011: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarorszáján*. Napvilág, Budapest.
- Katona Csaba 2021a: A természet mint vonzerő a 19. századi balatoni fürdőéletben. *Múltunk* (66.) 2. 46–72.
- Katona Csaba 2021b: A füredi Savanyúvíz. Rendi és polgári normák ütközése a 19. századi Balatonfüreden. *Korall* (22.) 2. (84.) 24–54.
- Kempelen Béla 1939: *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok*. 3. kötet. Kempelen Béla s. k., Budapest.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1982: *Magyar Életrajzi Lexikon*. 2. kötet. Akadémiai, Budapest.
- Keszei András 2010: Az emlékezet rétegei. *Korall* (11.) 41. 5–34.
- Kövér György 2011: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, Budapest.
- Lipták Dorottya 2002: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs–Budapest–Prága*. L'Harmattan, Budapest.
- Lyka Károly (főszerk.) 1941: *Új Idők Lexikona*, 21–22. kötet. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet és Rt., Budapest.
- Szinnyei József 1909: *Magyar írók élete és munkái*. 13. kötet. Hornyánszky Viktor, Budapest.

Mályusz Elemér: Visszaemlékezések. (Szerk. és s. a. r.: Soós István.)

(Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő Források.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest, 2021. 703 oldal.

Mályusz Elemér (1898–1989) a 20. századi magyar történettudomány kimagasló alakja¹ 1972 és 1975 között a legnagyobb titokban vetette papírra visszaemlékezését, amit halála után, jelképes és jellemző módon könyvei mögé rejtve találtak meg. Bár ez csupán 1958-ig eleveníti fel a vele történeteket, gazdagsága így is szembetűnő (különösen más történészek hasonló munkáival² összevetve). Nem csupán a szerző sorsa bontakozik ki előttünk, de megelevenedik az általa átélт mozgalmas korszak, és értesülünk egy szakma műhelytitkairól is.

A visszaemlékezés pályafutásának állomásait mutatja be, így megtudhatjuk, miért és hogyan lett tudós, majd miként állították félre a második világháborút követő években, és volt kénytelen „tört szárnyakkal”, a rendszer és korábbi kollégái által kiközösítve élni. A közbülső fejezetek történészi tevékenységének szakaszait mutatják be az általa művelt főbb kutatási területeken (újkori társadalom-, népiség-, egyház-, középkortörténeten) keresztül.

A munkát olvasva egy vérbeli tudós képe bontakozik ki a szemünk előtt, akit gyermekkorától csillapíthatatlan olvasási láz jellemez: szenvedélyesen gyűjti a könyveket, és már középiskolásként budapesti, majd németországi antikváriumok katalógusaiból rendel magának könyveket, sőt egész sorozatokat. Mindebben támogatja családja, amelynek könyvtárában a százkötetes Jókai- és Mikszáth-összkiadások, vagy *A Pallas Nagy Lexikona* és a millenniumi tízkötetes magyar történelem mellett Buckle angol civilizációról írt művének német fordítása is ott található. A könyvek beszerzése a későbbiekben is a „vadászat örömeivel” tölti el, halála után 16 000 kötetet számoltak össze könyvtárában (634). Ezekre fordítja tehát bevételeit, az 1920-as évek eleji bécsi tartózkodásakor egyenesen Klebelsberg Kunónak és Domanovszky Sándornak kell őt figyelmeztetnie, hogy a súlyos nélkülözés idején inkább az egészséges táplálkozásra költse a Budapestről érkező támogatást.

A szerző életútját követve a 20. századi viharos magyar történelem több korszakába nyerhetünk bepillantást. Az Osztrák–Magyar Monarchiában gyerekeskedve 12 éves korától tanulta az érettségi tantárgyként fontos történelmet, amelynek tanárai különösen népszerűek lehettek, hiszen „hazafiságukat gátlástalanul kiélhették” (17). Előadásukban a magyar múlt nagyszabású példatárrá vált a haza iránti hűség, a bátorság és hősiesség ragyogó eszményeivel, valamint a szabadságnak a Habsburgok általi eltiprásával. A fiatalember pályájára döntő hatást gyakorolt elhivatott és felkészült tudós tanára, Balanyi György, akitől „olcsó

¹ A középkorkutatásra gyakorolt hatásáról, nézeteinek felülvizsgálatáról újabban: C. Tóth 2017; Pálosfalvi 2020.

² Például: Angyal 1971; Marczali 2000; Ormos 2017; Asztalos 2020.

frázisok helyett tényeket, hazafiaskodás helyett életszerű valóságot” (19) kaptak, akinek ajtaja mindig nyitva állt felnőttként kezelt diákjai előtt, és saját pénzéből vett nekik év végi jutalomkönyveket (Mályusznak többek között egy egyetemi hallgatónak szánt forrásgyűjteményt). A tőle 13 évesen hallott előadás témája (a pálos szerzetesekről) életre szóló hatást gyakorolt rá, és az egyháztörténet az egyik fő kutatási területévé vált.

A történelmet megszállottan kedvelő fiatal már ekkor értékeli a tudományos irodalmat, a *Hadtörténelmi Közlemények*ből, majd a *Századok*ból megismeri a történelem szakmát, e folyóiratok évfolyamai izgalmasabb olvasmányt jelentenek számára, mint az érdekesítő regények. Látjuk Mályuszt Besztercebányán, amint a Garam fölött húzódó sétány padjain Pauler Gyula monográfiáját olvassa a Wes-selényi-összeesküvéstről, 15 évesen elkészíti első szakköri dolgozatát az 1529-es török hadjáratról, később Machiavelliről tart előadást, majd megírja gimnáziuma kismonográfiáját. Korán felébredő kritikai érzékét az iskolai önképzőkörben írt bírálataival kamatoztatja. Tudatosan készül történelemszakra, egyetemi tanulmányai megkezdése előtt magyar és német nyelvű módszertani műveket olvas, egy évvel később a tátrai luxusszálló helyett inkább egy családi levéltár „kincseinek” kutatását választja: „nyakig beletemetkeztem a munkába és úsztam a gyönyörök tengeren” (95). Állítása szerint egyetemistaként közel 40 000 oklevelet néz át, amelyek között két-három tucat őt érdeklőt talál – de végül azokat sem használja fel. Később is ír örömről, amikor a levéltári anyagból, „mint mozaikszemek tengere”, az élet ezernyi oldala tárul fel előtte: „feltartóztathatatlanul áradnak”, és „sokszínű kaleidoszkópszerűen egyre változatosabb képekké tömörülnek” (510). Számára a kutatás inkább szórakozás, a szüneteket kutatómunkája elmélyültebb folytatása érdekében várja, olyankor gyakran hajnaltól sötétedésig dolgozik.

A tehetséges Mályusz színjeles gimnáziumi bizonyítványa mellé az egyetemen is csupa kitűnőt kapott, gyakran külön megjegyzésekkel kiemelkedő szorgalmáról. A tanulás mellett éjt nappallá téve igyekezett felmérni a számára hozzáférhető családi levéltárakat, előfordult, hogy még az otthonukul szolgáló kastélyt és parkját sem volt ideje megfigyelni. Egyaránt értesülünk tőle a kutató felfedezéseiről és nehézségeiről, ahogyan az utolsó pillanatban (1918 nyarán) eljutott Turóc vármegyébe, ahol rokoni kapcsolatainak köszönhetően nyíltak meg előtte a kúriák és a levelesládák. Körmöcbányán a bizalmatlan levéltáros nem hajlandó a kezébe adni az okleveleket, a tudomány megbecsülését jelzi viszont, ahogyan Kisselmecen gróf Révay László kocsit küld érte, tágas szobát ad szállásul, és asztalánál étkezteti őt.

Mályusz *Visszaemlékezéseiben* ír számos őt foglalkoztató történelmi problémáról, olvasmányairól, tanári munkájáról, előadásai közönségéről és témájáról, a szemináriumain alkalmazott módszerekről, a hallgatóinak disszertációra kiadott témákról és az elkészült munkák minősítéséről. Tanúi lehetünk annak is, milyen elvek alapján szerkeszti például a *Zsigmondkori Oklevéltárat*, miféle dilemmákkal szembesül a közlésre szánt oklevelek kiválasztásakor, mennyire alapos munkát végez kiadásukkor. Kétségtől szívéig az általa megalapozott népiségtörténet

kibontakoztatása, amely iránt számos tanítványa érdeklődését felkelti, és sikerül egész könyvsorozatot megjelentetnie az új tudományterület eredményeiről. Érdeklődése kiterjedt az egyház- és a társadalomtörténetre is, elsősorban a középkorral foglalkozik, de számos egyéb korszaknak és témának is forrásközléseket vagy tanulmányokat szentel.

Mályusz már szegedi középiskolásként találkozott a könyvtárosként és múzeumigazgatóként tevékenykedő Móra Ferencsel és Tömörkény Istvánnal, később Budapesten az akkori történelemszociológia színe-javával kerül, többnyire közeli kapcsolatba. Először az egyetemista szemével látjuk őket, amint unalmas vagy éppen érdekfeszítő előadásokat, szemináriumokat tartanak, megtudjuk, milyen segédanyagokat használnak, hogyan vizsgáztatnak. Később munkatársakként ismerhetjük meg őket, bár időnként meglepően tartózkodóan ír róluk, a gyakran említett Angyal Dávid és Domanovszky Sándor munkásságát például nem értékeli, mert arról „már véglegesnek mondható vélemény uralkodik” (110). Beszámol „a magyar tudományos élet utánpótlásáról gondoskodó szervezetben” (99), vagyis az Eötvös Kollégiumban eltöltött éveiről, és árnyalt képet fest a nevezetes intézményről.

Értesülhetünk az akkori tudományos élet némely furcsaságairól, amikor szakdolgozata egyben disszertációja is lehet, így 22 évesen doktorál, és a Magyar Történelmi Társulat ülésén ismertetheti kutatásai eredményét. Pályája sokáig szinte töretlenül ível felfelé, szegedi, majd budapesti egyetemi katedrához jut, a *Századok* szerkesztőjeként a tudományos élet szervezőjévé válik. Mályusznak köszönhetően képet alkothatunk a befutott, tekintélyes történészek nagy befolyásáról, a fiatalabbak kiszolgáltatottságáról, a pártfogók fontosságáról, az alkukról, amelyeknek köszönhetően a professzorok egymás jelöltjeit is megszavazták az egyetemi tanári kinevezésekkor, a kisebb-nagyobb sértődésekről, ellentétekről, amelyek rövidebb-hosszabb időre vagy akár örökre megmérgezték viszonyukat. Megtudhatjuk, hogy még egy tisztelgő kötet szerkesztése vagy bemutatója is mekkora veszéllyel jár, mennyire figyelni kell a historikusok érzékenységére, de megismerjük Klebelsberg tudományszervező tevékenységét is, aki a magyar történészek mentoraként Mályusz érdekében is sokat tett.

A szerző tudósít a politikai fejlemények hatásáról a historikusok érdeklődésére, értékeléseire: hogyan kerülnek előtérbe Trianon után a helytörténeti-demográfiai kutatások a szlovák–magyar nyelvhatár mentén, miként értekeznek a náci Németország befolyásának növekedésével a magyarországi németek történelmi szerepéről. A kommunista hatalomátvétel utáni ideológiai áttérés kényszerhelyzetében pedig hallunk róla, miként engedték át a Hadtörténelmi Intézet kutatói honoráriumuk egy részét annak az evangélikus lelkésznek (!), aki kéziratukat marxista kifejezésekkel „korszerűsítette”, hogy megfeleljen az akkori elvárásoknak.

Mályusz elmondja, hogyan igyekszik bekapcsolódni a nemzetközi tudományos életbe, lépést tartani a nyugati eredményekkel, hozzájutni a legfrissebb szakirodalomhoz, kapcsolatokat építeni. Beszámol történészkongresszusokról,

kalandos utazásairól, amelyek különösen 1945 után felértékelődnek, hiszen ilyenkor sikerül kilépnie a „Börtön-Magyarországról”, és szabadabb levegőt szívnia (például Bécsben vagy Rómában, de eljut így Varsóba, illetve Bukarestbe is).

A szerző tudósként esetenként képes félretenni személyes érzéseit, egy-egy szerző számára ellenszenves vonásait megemlítve elismeri a tehetségüket, teljesítményüket, vagy munkáik színvonalát, míg máskor kíméletlen kritikával illeti őket (például Szabó Istvánt vagy Szekfű Gyulát). Már fiatalon a Magyar Történelmi Társulat bécsi kutatódelegációjának tagjaként bántja, amiért kezdőként tekintenek rá, méltatlannak érzi a rá kiosztott másoló „kulimunkát”. Időnként lesújtó képet fest az önérzetes, gyakran sértett történészekről, akik például egykori közeli kollégákként évtizedekig nem állnak szóba egymással. A magyar történettudományt irányító „klikk”-et „szolgalelkű parazita csoport”-nak minősíti (565). Visszaemlékezéseiből az általunk elsősorban jeles historikusokként ismert szerzők egészen más arcával szembesülhetünk, gyarlóságaikat Mályusz rendszeresen szóvá teszi. Láthatjuk őket törtetően helyezkedni, amikor állásuk megőrzése érdekében már 1945 nyarán belépnek a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságba. Olvashatjuk, miként használták ki az átmeneti zavaros idők nyújtotta lehetőséget arra, hogy megszabaduljanak vetélytársaiktól, az igazolóbizottságok előtt vádaskodva kicsinyes bosszút álljanak vélt vagy valós sérelmeikért, esetleg csak pusztán elvehessék mások állását. A szerző leírásai híven adják vissza az 1950-es évekre jellemző általános gyanakvás és bizalmatlanság légkörét, amikor egy munkaközösség tagjai nem beszélnek egymással munkájukról, és önbírálatot kell gyakorolniuk, elismerve korábbi hibáikat.

Arról is tudomást szerezhethetünk, hogyan kellett a politikai változások miatt 1945-ben egyik napról a másikra feladnia népiségtörténeti kutató- és szervezőmunkáját, amikor kényszernyugdíjazták. A mellőzött, megalázott tudós megvetéssel szól az újonnan felemelkedő történészekről, és csupán hosszas unszólásra szánja rá magát, hogy a szívből utált „hitvány nyomorult bagázs”, a „szovjet talpnyaló kiszolgálója”, az elszakított területek magyarságának elárulója (565), vagyis a Történettudományi Intézet tagja legyen. Ekkorra már a szakmán belül szinte mindenkivel ellentétbe került: mentoraival, kortársaival és tanítványaival is. Ilyen körülmények között, a fojtogató magyar közegből szabadulni igyekezve, a szlovák–magyar lakosságcsere időszakában (anyai ágon Turóc vármegyei) származására hivatkozva kezdeményezi Csehszlovákiába való „repatriálását”, amire végül nem került sor.

A történészek világa mellett időnként képet kapunk az adott korszak társadalmi viszonyairól is. Olvashatunk a szerző vidéki középosztálybeli értelmiségi családjának életéről, kiterjedt rokonságáról, a szegedi piarista gimnáziumról, az önképzőkörökről, a diákinternátusokban az 1910-es években folyó „leplezetlen” magyarosításról. Rövid időre betekinthetünk egy földbirtokos család életébe, amikor az erdélyi Hátszegen gyermeküket Mályusznak kell a vizsgáira felkészítenie. Bemutatja a minisztériumi hivatalukat levéltárosi szakmájuknál többre tartó történészek hiúságát, és olvashatunk a lelkiismeretlen „kutatócsőszről”, aki nem

tudta elvégezni az egyetemet, viszont tekintélyes rokonsága „benyomta” a levéltári szolgálatba.

Időnként a viharos történelmi események zaja is beszüremkedik a történetíró csendes életébe. Beteges alkata miatt felmentik a katonai szolgálat alól, ám 18 évesen közlőről éli meg az 1916-os erdélyi román betörést és az ezt követő menekülést. A marxista tanoktól idegenkedő Mályusz elismeri, hogy fiatalon örömmel üdvözölte a Tanácsköztársaság kikiáltását, fél évvel később viszont karhatalmista-ként telefonügyeletes és őrszolgálatos volt. Ennek ellenére neki is át kellett esnie a megalázó igazolási eljáráson, amit 1920 tavaszán a következő egyetemi évfolyamra való beiratkozás feltételül szabtak.

A szerző elbeszéli, hogy az I. világháború utáni nehézségek közepette a kollégiumban csak a társalgói kályhában égett tűz, Mályusz pedig 5 kg füstölt szalonnával indult Bécsbe (amihez külön engedélyre volt szüksége), és a fontos élelmiszert a Pázmáneum-beli szekrényébe ruhái helyett felakasztva tárolta. Ekkoriban az osztrák fővárosban a napi kenyéradag 180 g volt, így a fiatalember kénytelen azt egy-egy kanál liszttel megtoldani. (Hajnal István hasonlóképpen egy üveg zsírt vitt magával Bécsbe, későbbi gyomorfájdalmait pedig ekkori szegényes és egyoldalú táplálkozásának tulajdonította [166–167].) 1944 őszén, a front közeledtével Mályusz azt fontolgatja, hogy távozik Budapestről, esetleg az országból is, hiszen sejtelve szerint az új rendszer minden bizonnyal félreállítja majd. 1944. október 16-án a Magyar Tudományos Akadémián három főnek tart felolvasást a Thuróczy-krónikáról, majd az ostrom idején kénytelen elhagyni lakásukat, felesége és gyerekei apácák között, ő pedig a ciszterciék budapesti tanulmányi házában, zsidókkal együtt rejtőzködve vészeli át az ostromot, miközben értesülhetünk *málenkij robotra* elhurcolt sógora tragikus sorsáról.

Olvashatunk a következő tél nélkülözéseiről, a mindennapi élelem beszerzésének nehézségeiről, a természetbeni juttatások rendszeréről, amikor egykori tanítványai segítik fával, és amikor a rohamosan értéktelenedő pénz mellett a „legnemezebb valuta” a kávé volt. Mályusznak az Országos Levéltártól sikerül szereznie egy hátizsáknyi burgonyát, ám azt suttymomban hozza el, hogy ne kelljen szóba állnia Szekfű Gyulával és Benda Kálmánnal. Az addig jóval kényelmesebb élethez szokott történész ilyen körülmények között, közel ötvenévesen tanul meg babot főzni. Olvashatunk az 1950-es évek elejének rettegéséről, amikor kollégájával hazafelé sétálva előre meg kell állapodniuk, mit mondanak beszélgetésük témájáról, hogyha igazoltatják őket. Ugyanebben az időben családjával naponta a kitelepítés rémével néznek szembe, ami végül aztán mégis elkerülte őket.

Mályusz beszámol a Petőfi Kör 1956-os vitáiról, a történészek forradalom alatti szerepléséről, amikor felmerül például a marxista historikusokkal szembeni igazoló eljárás gondolata. Nem rejti véka alá antiszemitizmusát, nyíltan ír például arról, amikor nem volt kedve „egy pöffeszkedő zsidó pénzember (Kornfeld Móric) házában megjeleni” (298), Szekfűt pedig azért dicséri meg, mert a *Három nemzedékben* volt bátorsága „tárgyilagosan” szólni a zsidókérdésről. Évtizedekkel később kellemes meglepetéssel nyugtáz egy zsidóviccet, amelynek

történész elmondója „nagyot nőtt” a szemében (583). Másutt egy konferencián megismert cseh történésről írja megdöbbenő őszinteséggel, hogy akkor még nem tudott zsidó származásáról, „és így a valóságosnál kedvezőbb kép maradt meg róla emlékezetemben” (591). Akkor sem palástolja előítéleteit, amikor például több debreceni származású történész nevetlen modoráról ír. Így a kötet nemcsak a mozgalmas kort, annak történelmi szakmai világát, hanem magát a szerzőt is árnyaltan mutatja be.

Soós István neve méltán került fel a borítóra, hiszen nem csupán sajtó alá rendezte a szöveget, de az általa összeállított rengeteg jegyzetet dokumentumokkal, levéltári forrásokkal, szakirodalmi utalásokkal támasztja alá, több helyütt pontosítja, kiegészíti, esetleg helyesbíti Mályusz utalásait, megjegyzéseit. Az előszó, valamint a mű végi bibliográfia és névmutató megkönnyíti a tájékozódást a hatalmas kötetben, amely számos fényképpel is igyekszik feleleveníteni a szerző életét.

Talán terjedelmi okok miatt nem született hosszabb bevezető vagy utószó, amelyből alaposabban megismerhettük volna Mályusz pályafutását, történetírói munkásságának értékelését, és amely megkönnyítette volna egyes események értelmezését, illetve jelentőségük felismerését. A szerző majdnem hét évtizedes pályájának utolsó harminc évéről nem értesülünk, Mályusztól azt sem tudjuk meg, miféle élmények vezethettek az említett előítéletei kialakulásához. Olvashatunk a szerző történelemszemléletének alakulásáról, az őt ért befolyásokról, szakmai fejlődéséről, ám azt csak találgathatjuk, melyek lehettek ideológiai elkötelezettségének gyökerei. Szintén hiányzik a visszaemlékezésekből a kor számos kiemelkedő tudósával való szembenállásának, vitáinak alapos bemutatása, időnként csak egy-egy utalás szól elmérgesedett ellentéteikről. Mintha e polémiák nem mindig lettek volna annyira fontosak a számára; még azt is elárulja, hogy el sem olvasta Szekfű válaszát egyik vitájukban. (Hasonló megjegyzése mellesleg Szekfűnek is volt az őt ért kritikák kapcsán.³)

A *Visszaemlékezésekben* összetett és igen lehangoló képet kapunk a 20. századi magyar történetírásról. Ez részben talán Mályusz számos konfliktusával, 1945 utáni háttérbe szorulásával magyarázható, ám megállapításai minden bizonnyal sok téren helytállóak. Jó volna az általa leírtakat összevetni az érintettek (tanítványai, kollégái) véleményével, illetve korabeli levelezésekkel. A *Visszaemlékezésekből* egy elképzeléseihez ragaszkodó, a rendszernek be nem hódoló, elvtelen kompromisszumokat kerülő tudós képe bontakozik ki – mások beszámolóival szembeállítva esetleg találnánk rajta néhány foltot, ami más megvilágításba helyezné a szerző alakját, átélhetőbbé tenné viszontagságos életútját. A 20. század egyik kiemelkedő historikusának számos céhtársáról adott közeli és gyakran aprólékos jellemzései kétségkívül nélkülözhetetlen, hasznos forrássá teszik a művet a magyar történettudomány múltjának jobb megismeréséhez.

László Andor

³ Szekfű 1936.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angyal Dávid 1971: *Emlékezések*. (Szepsi Csombor Kör Kiadványai.) Szepsi Csombor Kör, London.
- Asztalos Miklós (szerk.) 2020: *Szekfű – Hóman*. (Fiat iustitia.) Attraktor Könyvkiadó Kft., Máriabesnyő – Gödöllő.
- C. Tóth Norbert 2017: A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz? In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Pécsi Egyháztörténeti Intézet – Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs, 11–34.
- Marczali Henrik 2000: *Emlékeim*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Ormos Mária 2017: *Remények és csalódások*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Pálosfalvi Tamás 2020: Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről. *Századok* (154.) 1. 135–182.
- Szekfű Gyula 1936: Válaszom a *Magyar történet* dolgában. *Budapesti Szemle* 242. 371–384.

Honvári János (szerk.): Iparváros. Győr iparának története a kezdetektől napjainkig.

Győr+ Média Zrt., Győr, 2021. 304 oldal.

A győri várostörténet után érdeklődők régi igénye, hogy ebben a témában is megszülessenek a korszerű, átfogó, monografikus jellegű művek. 2021-ben – amely Győr várossá nyilvánításának 750. évfordulója jegyében telt el – a 20. Győri Könyvszalón végre két kiadvánnyal is megörvendeztette a győrieket. Jelen ismertetés tárgya a Honvári János által szerkesztett *Iparváros. Győr iparának története a kezdetektől napjainkig* című kötet,¹ míg a másik, átfogóbb jellegű mű a város egészének történetét feldolgozó monográfia első kötete.² Örülhetünk ezeknek a vállalkozásoknak, mivel a Győr történetét szintetizáló jelleggel bemutató legutolsó áttekintés 1971-ben jelent meg. A késlekedés okát nem az akarat, hanem a helyi szakemberek hiányában kereshetjük. A város felsőoktatása döntően műszaki jellegű, így mindmáig hiányzik az a szellemi bázis, amely a történeti kutatások hátterét biztosíthatná. Az *Iparváros* szerkesztője

is kénytelen volt részben nem helyi szerzők segítségét igénybe venni.

A bevezető tanulmányt Nemesné Matus Zsanett jegyzi (*Győr kézművesipara a kezdetektől 1872-ig*). A jól felépített, olvasmányos stílusban megírt fejezet a céhek alakulását, működését, történetét tekinti át. Azt már régóta tudjuk, hogy a céhek nemcsak gazdasági feladatokat láttak el, hanem bírói, közigazgatási, sőt szocializációs (nevelői) szerepük is volt. Talán sok olvasónak újdonság, hogy hangsúlyos volt a római katolikus egyházzal fenntartott kapcsolat. Például előírták a tagoknak a kötelező részvételt a miséken és a körmeneteken; céhlevelüket (iparüzési engedélyt) jórészt a püspöktől kapták. Azoknak, akik más városból érkeztek, és rendelkeztek érvényes engedéllyel, a káptalanhoz kellett jóváhagyásért folyamodniuk. A szerző jelezte a kiskapukat is. A reformátusok és főleg a zsidók céhtagokként eleve nem jöhettek szóba, míg a betelepülő rácok (szerb ortodox keresztények) 1690-ben egyenesen I. Lipót császárhoz fordultak céhlevelért. A fejezetben sajnos, nem találunk említést az egykori Rác-utcáról (ma Bálint Mihály utca) és az emléküket őrző Rác templomról. A céhek többsége Magyarországon, akárcsak Európában, nem tudott manufaktúrává fejlődni. Jó példája ennek a kötetben említett Stádel (Stadl) mezőgazdasági gépeket gyártó vállalkozása, amely csak nevében vált

¹ Honvári János szerkesztésében korábban már jelent meg egy kevésbé átfogó, de a győri ipartörténet egyik szeletével foglalkozó kötet. Honvári János (szerk.) 2014: *Győr fejlődésének mozgatórugói. (A győri járműipari körzet mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze című kutatás monográfiái 1.)* Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr. Lásd erre Kiss András recenzióját: *Korall* 2015. 61. 213–217.

² Horváth Richárd (szerk.) 2021: *Győr története 1. A kezdetektől 1447-ig*. Győr.

később gyárrá. A családi vállalkozásnak a céhes mentalitást később sem sikerült levetni.

Az átalakulást mintegy felülről segítették, vagy még inkább erőltették a sorra megjelenő ipartörvények. Ezeknek a világába kalauzol el bennünket a Szulovszky János írta fejezet (*Győr kisipara az első általános ipartörvénytől az I. világháború végéig [1872–1918]*). A kisipar története és a kisiparosok világa mindmáig a gazdaságtörténet „mostohagyereke”, így a terjedelmében szolid feldolgozás csak részben támaszkodhatott előkutatásokra. A korabeli szóhasználat is megtévesztő. Melyek a gyár kritériumai: a munkáslétszám, a gépek száma, esetleg lóereje, a bevétel nagysága? Szulovszky megkezdte ezt a nehezen eldönthető kérdést. Az, hogy a szerző Hlatky-Schlichter Lajost a kisiparosok közé sorolta, ezt a problematikát tükrözi. A korabeli virilisjegyzékek építési vállalkozóként jelölik őt, az újságokban viszont gyárosként említik. Az adólisták (1900, 1905) negyedik helyét elfoglaló Hlatky-Schlichter építette Győr legnagyobb köz- és magánépületeit (város háza, ágyúgyár, Back-malom stb.), ami egy kisiparostól nehezen várható el. A szerző feldolgozási előzmények és főleg források hiányában kénytelen volt elsősorban a jogszabályokra és a statisztikákra támaszkodni. A fejezet elején egy remek táblázatot találunk, amelyben a szerző a különféle szakmák szervezeteit sorolja fel.

Ugyancsak Szulovszky János tekintette át ebben a témában a két világháború közötti éveket (*Győr kisipara a két világháború között*). A források bővülését jelzi a tanulmány

jegyzeteinek bővülő száma is (21-ről 36-ra). A fejezet, az iparosok nevét és foglalkozását számítógéppel feldolgozva, valamivel több mint negyven szakma létszámának alakulását követhette nyomon 1922 és 1930 között. A számokból szépen kirajzolódik a régi szakmák (csizmadia, kovács, szíjgyártó) visszaszorulása és az újak (női szabó, szobafestő, nőikalap-készítő) feltűnése. A szerző megemlékezett a holokauszt zsidó kisiparos áldozatairól is.

A kisipar második világháborút követő történetét Nagy István dolgozta föl. Nagy türelem és szorgalom kellett ennek a hektikus korszaknak a megírásához. A legnagyobb zűrzavart kezdetben a politikai bizonytalanság jelentette. A berendezkedő új hatalom a „burzsoázia” utolsó maradékát látta a kisiparosokban, ugyanakkor tevékenységükre szükség mutatkozott, amit az emelkedő iparos-létszámadatok is jeleztek. A munkájukat folytató mesterek mit sem tudtak a rájuk leselkedő veszélyekről. A koalíciós időszak után hatalmi erővel megkezdték felszámolásukat. Az akkor már több mint fél évszázada működő Ipartestület mellett, majd helyett létrehozták a Kisiparosok Országos Szervezetét (Kiosz), illetve az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés helyett a Kiskereskedők Országos Szabad Szervezetét (Kisosz), valamint ezek megyei egységeit, irodáit. A hatalom célját világosan érzékelteti a szerző, amikor arról ír, hogy 1951 augusztusától a megyei Kiszöv-szervezetek titkárságának „legfontosabb feladata: a megye területén dolgozókat összefogja és azokat politikai nevelőmunkával átvigye a KTSZ-ek és állami

szektorok felé. A magánkereskedők számára lehetővé vált a KTSZ-be történő belépés.” A korabeli propaganda alapos munkát végzett. A *Győri Munkás* 1948. április 27-i száma egy drogista (illatszerárus) nyilatkozatát idézi, miszerint „becsületesen dolgozom, s a demokrácia nemhogy élni hagyja, de segíteni is fogja a kiskereskedőket”. A szerző – minden bizonnyal saját élményeire támaszkodva (fényképész kisiparosként dolgozott, majd, nyugdíjasként kezdett el a város történetével foglalkozni) – mindazonáltal pozitív hatásokat is említ. „A jövedelmek egalizálására való törekvés bizonyos fokú kiszámíthatóságot és biztonságot jelentett. Az egyéni képességek kiteljesedése mellett jelentős szerepet kapott a közösségi élet előmozdítása. A szövetkezetek tagsága számtalan sport- és kulturális rendezvény résztvevője mecénása volt. Sok ezer egykori szövetkezeti tag szép emlékekkel gondolhat a győri szövetkezetekben eltöltött évekre – és fiatalására.” (235)

A város gyáriparának fejlődését három szerző: Honvári János, Germuska Pál és Rechnitzer János dolgozta fel. A legnagyobb terjedelmű és legátfogóbb tanulmányok Honvári János nevéhez köthetők, aki több évtizede kutatja a témát.³ Az első rész (nevezzük fejezetnek) a kezdetektől az I. világháború végéig követi nyomon a gyárak működését: a „gründolástól” a sikeres fejlődésen át esetleges bukásukig. A terjedelmi korlátok miatt írásából azokat az elemeket emeljük

ki, amelyek újszerű, vagy eddig homályban maradt ismeretekkel gazdagítják a várostörténetet. Honvári már a nyitó gondolatban foglalkozik a gyár definíciójával, ami a kisipart és a gyárat elkülönítő statisztikákban alapvetően a nagyipar szinonimájaként jelenik meg. „Nézetünk szerint az »igazi« nagyipar nemcsak, sőt elsősorban nem is a helyi piacra, hanem az ország, sőt a világ piacára is termel, képes a konkurenciával árban és műszaki paraméterekben versenyképes termékekkel felvenni a versenyt. A legéletrevalóbbak vertikálisan és horizontálisan terjeszkednek, cégeket vásárolnak fel, fiálékat, képviselőket létesítenek itthon és a határokon kívül.” (44.) Honvári kiemeli, hogy a modern gyáripar megteremtése Győrben csaknem kizárólag a zsidó származású gyáros befektetőkhez köthető, akik döntően német, osztrák és cseh-morva területről érkeztek. Nagyon helyesen az első üzemek földrajzi elhelyezkedésére is kitér, ami igen informatív a helybeliek számára, mégis kár, hogy nem helyezi el térképen is a telephelyeket. Szól arról is, hogy az első művezetők, előmunkások külföldről érkeztek, és magasabb ipari kultúrával, új kapcsolatokkal gyarapították Győrt. Honvári revidálta a helytörténészek által mindmáig vallott nézetet a város iparpártoló politikájáról, amit korábban ő maga is képviselt. „Győr [a többi szabad királyi városhoz képest – Sz. Gy.] szűkmarkúbban mérte a városi kedvezményeket, mert itt az ipartelepítés általános feltételei különösen kedvezőek voltak, ami nagyobb városi áldozatvállalás nélkül is letelepedésre készítette a vállalkozókat.” (65)

³ Számos tanulmány és egy önálló könyv is (Honvári János 1995: *Kis magyar ipartörténet. A győri szeszgyár története*. Glória, Budapest) fűződik a nevéhez.

Honvári nemcsak a sikeres vállalkozásokról emlékezik meg, de a távozókka és a „kvázi” gyárakkal (a gépeket alkalmazó, de a későbbiekben a fejlődésben megrekedt üzemekkel) is foglalkozik. A gyárak alapítását sokféle tényező segítheti, közéjük sorolható a külső események generálta exportszükséglet is. Erre a legjobb példa az I. világháború által támasztott igényeket kielégítő ágyúgyár 1913. évi létesítése, amely rövid idő múlva közel ötezer munkást foglalkoztatott. Azért emeltük ki ezt a gyárat, mert a román megszállók által teljesen leszerelt üres épületek egy új iparág (a textilipar) számára nyújtottak jó indulási lehetőséget. Érdekes analógia, hogy a rendszerváltás után az Audi telephelyválasztásához nem kis mértékben járult hozzá a Rába üresen álló, torzón maradt hatalmas csarnoka.

A város két világháború közötti ipartörténetének megírása hiánypótló, hiszen például a várossá válás 700. évfordulójára készített *Győr. Várostörténeti tanulmányok* című kötet mindössze néhány oldalt szentelt ennek az időszaknak. A Trianon utáni újraindulás nehézségei (a hagyományos piacok nagy részének elvesztése, nyersanyaghiány stb.) közismertek. A kötetben olvasható fejezet ugyanakkor friss kutatási eredményeket közöl a bankok és az iparvállalatok kapcsolatának, az ipari termelésnek a finanszírozási kérdéséről. Nem kevesebb mint hét bank ez irányú tevékenységét ismerhetjük meg, közülük csak kettő volt magyar. A számos korabeli gyár közül Honvári ötöt emelt ki, amelyek ma is működnek. A Győri Faipari és Faértékesítő Rt. (ma Cardó) fénykorában, az 1930-as évek közepén, 400

főt foglalkoztatott, ma mindössze százat. A Győri Szeszgyár és Finomító Rt. 1926-ban még 300 alkalmazottal dolgozott, ma mindössze 70-nel. A legnagyobb létszámcsökkenést a vagongyár szenvedte el. A két világháború között a létszám igen nagy mértékben, 300 és 12 ezer között ingadozott, majd fénykorában a gyár, az 1970-es évek második felében, 22 ezer körüli munkást és alkalmazottat foglalkoztatott az ország 2–3. legnagyobb gépgyáraként, ma ugyanakkor kevesebb mint 2000-et.

A II. világháborút követő éveket egészen napjainkig ugyancsak Honvári János tekintette át a tőle megszerelt eleganciával. Győrről – ahogyan az egész országban – a pusztító bombatámadások utáni újjáépítés elsőként a gyorsan üzembe helyezhető gyárakra irányult, főként a háborús jóvátétel-fizetési kötelezettség miatt. Egy jellemző korabeli példa, hogy a Szovjetunióknak szüksége volt textilipari termékekre, ezért 30 ezer tonna gyapotot és gyapjút küldött Magyarországra. A nyersanyagért a magyar gyárakban előállított késztermékekkel fizettek. Ez a „bérmunka” röviddel a háború után Győrött több száz, főként női textil-munkásnak biztosított megélhetést. Az államosítások azután keserves éveket hoztak. A szerző többféle, a kisajátítás során alkalmazott nyomásgyakorlási eszközt mutat be. A Cardo esetében például a „szárazutas” trükköt alkalmazták. A pénzügyi feltételeket úgy alakították, hogy a gyár csődbe menjen. A másik módszer a pártpolitikában már kipróbált koncepciók perек receptje volt, amelyet az olajgyár kisajátításakor vetettek be. Mivel a gyár angol tulajdonban volt,

a nyereség kiszivattyúzására hivatkozva az igazgatót kiutasították az országból. A háború előtt német kézen lévő gyárak (Keffel Ede viaszosvászon üzeme és a Lakkgyár) a nagyhatalmak potsdami megállapodása alapján kerültek szovjet tulajdonba. Az 1947. novemberi bankállamosítás kapcsán a bankok ipari érdekeltségeit, 1948 tavaszán a 100 főnél többet foglalkoztató üzemeket, 1949 végén pedig – immár a külföldi tulajdont sem kímélve – általában a 10 főnél többet foglalkoztató üzemeket nacionalizálták. A titokban előkészített akciók során az államosítás végrehajtóinak legfőbb feladata az volt, hogy megakadályozzák a volt tulajdonosok vagyonszünetését; ez esetenként odáig fajult, hogy a vállalatvezetők még a saját kabátjukat sem vihették haza.

Az 1950-es években Győrt a magyar sztahanovista mozgalom egyik bölcsőjének nevezték, s ezt a felülről szervezett „mozgalmat” Honvári is ismerteti. A győri sztahanovisták kivétel nélkül szegény családból származtak, akiknek a mozgalom anyagi felemelkedést jelentett. Itt bukkan fel a valóban kiváló gazdasági és politikai érzékkel megáldott legendás vezető, Horváth Ede alakja.

A hadianyaggyártás eddig a győri ipartörténet mellőzött témája volt. Az 1971. évi várostörténeti tanulmánygyűjtemény mindössze öt (!) mondatban szólt róla. Germuska Pál ezzel szemben két fejezetben (*Katonaijármű-gyártás Győrben a II. világháború végéig*, illetve *Hadianyaggyártás a II. világháború után*) foglalkozik a kérdéskörrel. Az 1945-ig tartó időszakot bemutató tanulmány inkább

a műszaki kérdésekre összpontosít, de kitér a nemzetközi kapcsolatokra is. Megemlíti azokat a német, osztrák és cseh partnereket, amelyekkel a győri hadianyaggyártók licencszerződést kötöttek. Az idő sűrűsített, és a speciális gyártási ismeretekre ezzel a módszerrel lehetett a leggyorsabban szert tenni. (A Botond szállítójármű a sikeres konstrukciók közé tartozott, ellenben a Turán harckocsi már a gyártás idején elavult volt.) A városban kiterjedt bedolgozói háttér működött a repülőgépgyártásban: készre szerelték a vadászgépeket, majd az itt létesített repülőtéren repültek be, és innen vitték a frontra őket. Ez a gyártási ág anyagilag nagy hasznot hajtott a Magyar Waggon- és Gépgyárnak. A II. világháborút követő időszak áttekintésében Germuska szemléletet váltott, és a műszaki adatok felsorolását jórészt mellőzve a szervezési kérdésekre helyezte a hangsúlyt. Ebből az elemzésből világosan kibontakozik a tervgazdaság szervezetlensége. A fejezetet remek képanyag is kíséri, és a végén még kitér arra, hogy a Rába holding utolsó szalmaszálként kísérletet tett a katonai teherautók gyártására, amelyekből napjainkban nagyjából 150 darabot képes évente előállítani.

Rechnitzer János írása (*Győr ipara a rendszerváltástól napjainkig*) az 1990 utáni időszak ipartörténetét tekintette át. A szerző elhelyezte Győrt az általa kiemelt négy nagyváros (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged) között, és megállapította, hogy az általa említett paraméterek szerint Győr vezet a rangsort. Az ipari cégek számát és arányát tekintve az összes ipari cégből, az iparban foglalkoztatottak arányát

a népességből, az ipari beruházások részesedését az összes beruházásból, a külföldi érdekeltségű ipari cégek részesedését az összes ipari cégből és az ipari állóeszközök ezer főre eső értékét illetően kivétel nélkül Győr áll az első helyen a felsorolt nagyvárosok között. Kijelenthető, hogy a rendszerváltás a város iparának egészét nem rengette meg. A változások érzékeltetésére a szerző kilenc csoportba rendezve tárgyalta a győri gyáripár mai szereplőit: az eltűnőket (textilipar), a fennmaradók (Rába, Graboplast), a merészek és újítók (Gimex, Kravtex), az új zászlóshajók (Audi), a követők (Nemak Győr Alumíniumöntöde Kft.), az ipari

parkban letelepültek, a kivonulók (Philips), az integrálók és fejlesztők (Leier cégcsoport), az újjgazdaság szereplői (Meshlin biokompozit). Melléjük társulhat a jövőben a Széchenyi Egyetemen most formálódó tudásipar.

Ami Győrött történt vagy történik, országos érdeklődésre tarthat számot. Ami pedig az ipart illeti, Győr ebből a szempontból Trianon óta az ország egyik legjelentősebb vidéki centruma. A könyv tehát a szűkebb régióban élőkön túl az ország gazdaságtörténete iránt érdeklődő olvasók számára is hasznos lehet.

Szakál Gyula

Harald Jähner: Aftermath. Life in the Fallout of the Third Reich, 1945–1955.

(Translated by Shaun Whiteside.) WH Allen, London, 2021. 382 oldal.

Harald Jähner újságíró, történész munkája eredetileg 2019-ben jelent meg német nyelven, és hamar népszerű lett Németországban, ahol a *Der Spiegel* 2020 bestsellerei közé választotta. Az 1953-as születésű Jähner, aki korábban a *Berliner Zeitung* újságírója volt, illetve a Berlieni Művészeti Egyetem címzetes egyetemi tanára, könyvében arra vállalkozott, hogy bemutassa a német emberek életét a II. világháború lezárulta utáni tíz évben. A könyvet 2021-ben jelentette meg angol nyelven a Penguin Bookshoz tartozó WH Allen kiadó, a fordítás Shaun Whiteside munkája.

A könyv eredeti német címe (*Wolfszeit*), a magyar nyelvben is bevett „ember embernek farkasa” mondásra utal, és többször is megjelenik a kötetben. Először a könyv elején, a visszaemlékezések kapcsán, majd pedig a fosztogatásokról és a feketepiacról szóló fejezetben találkozhatunk ismét vele. A könyv egyik legfontosabb célja azonban az, hogy bemutassa, mennyire sokféleképpen élték meg a németek a háború utáni tíz évet.

Jähner munkájának első kétharmada inkább társadalomtörténeti, utolsó harmada inkább kultúrtörténeti fókuszú. Mindemellett a szerző tudatosan épít a mentalitástörténet és a német *Alltagsgeschichte* hagyományaira. Kedvelt forrástípusául a korszak különböző sajtócikkei szolgálnak, és gyakran mutatja be egy-egy kérdés

társadalmi lecsapódását a korszak filmművészeti és irodalmi alkotásain keresztül. A munka gyakran használja forrásként a visszaemlékezéseket, köztük is külön figyelmet érdemel Brigitte Eicke naplója, amely 2013-as megjelenésekor nagy vitát váltott ki Németországban. A *Backfisch im Bombenkrieg* címen napvilágot látott napló nyomán többen is rámutattak, mennyire érdektelenek voltak a német átlagemberek a zsidók vagy a megszállt területek lakói iránt (hogy ez mennyire kérhető számon egy kamaszon, az már egy másik téma).¹ Jähner nem tör pálcát „Gitti” felett, helyette az ő szövegét is felhasználva mutatja be, hogy a világháborús szenvedések vége sok emberben inkább eufóriát okozott, semmint mély letargiát, még akkor is, ha esetleg elveszítették valamelyik rokonukat. Brigitte édesapja is a fronton esett el, de lányát ez nem akadályozta

¹ Paulick, Jane 2013: The Carefree Life of a Teen in Wartime Berlin. *Der Spiegel* 2013. június 12. <https://www.spiegel.de/international/zeitgeist/wwii-diary-shows-surprisingly-ordinary-life-of-berlin-teenager-a-901355.html>; Miller, Dan 2013: Incredible Diary of World War: Two German teenager reveals how death and destruction became mundane and allowed a nation to turn a blind eye to its own brutality. *Daily Mail* 2013. június 13. <https://www.dailymail.co.uk/news/article-2340869/Diary-World-War-Two-German-teenager-reveals-death-destruction-mundane-allowed-nation-turn-blind-eye-brutality.html> – utolsó letöltések: 2022. február 14.

meg abban, hogy a háború után még olyan orosz filmek vetítésére is elmenjen a moziba, amelyekből egy szót sem értett, csak hogy kikapcsolódjon.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy Jähner felmenti a németeket. A könyv egyik legerősebb megállapítása, hogy a háború utáni tíz évben a traumafeldolgozásban nagyon kevés hely jutott a holokauszt miatt érzett büntudatnak. Sok német egyfajta tisztítótűzként tekintett arra a szenvedésre, amelyen a II. világháború végén és az azt követő időszakban keresztülment. A túlélési ösztön elnyomta bennük a büntudatot, amelyet kezdetben csak olyan gondolkodók próbáltak beemelni a nemzeti diskurzusba, mint Karl Jaspers vagy Theodor Adorno, illetve olyan irodalmi művek, mint például Anne Frank 1947-ben kiadott naplója. Ugyanakkor Jähner mellett érvel, hogy a legtöbb kisember a háború után önmagát is Hitler áldozatának tartotta, és ez a későbbi két német állam szempontjából döntően fontos tényező volt. Egyrészt, mert a német-amerikai és a német-szovjet kapcsolat is erre az „áldozatnarratívára” épült, másrészt (itt a szerző Hermann Lübbe filozófus elméletére hivatkozik) a múlt közös elhallgatása lehetővé tette a kisebb szerepet betöltő nácik számára, hogy integrálódni tudjanak az új német társadalomba. Emellett, ha minden náci kollaboránst megbüntettek volna, valószínűleg az új német államok közül egyik sem tudott volna megfelelő nagyságú államapparátust kiépíteni.

Ez a kollektív elhallgatás ütött vissza a '68-as nemzedék megjelenésével, amely szerette volna felelősségre

vonni az előző generációt az elkövetett bűnökért. Jähner ezt a heveséget részben a hazatérő apák viselkedésével, részben a családi kapcsolatok átalakulásával magyarázza. A háborút túlélő német katonák új típusú társadalmi problémát jelentettek. A *Heimkehrer*, vagyis a hazatérő katona, külön fogalommá vált az 1945 utáni német sajtóban. Az otthonukba visszajutó férfiak ugyanis sokszor mind fizikálisan, mind mentálisan súlyosan sérültek voltak. Az átélt traumák hatására lobbánékonyak lettek, és a hadseregből hozott katonás rendet otthon is elvárták volna. Mindeközben azonban az anyák és a gyermekek viselkedése is megváltozott. A háború alatt sokszor a nőknek kellett elvégezniük a korábban férfitprivilegiumnak számító műszaki munkákat, illetve sokaknak kellett megtanulniuk a túlélés érdekében férfiak nélkül önállóan irányítani az életüket. Különösen a városi anyáknak kellett önállósodniuk, és egyszerre biztosítani gyermekeik számára a megélhetést és a morális iránymutatást.

A háború utáni években a nők gyakran a pályaudvarokon, a férjük képét lobogtatva várták haza társukat, és próbáltak a hazatérő katonáktól információt szerezni párjuk hollétéről. A hazatérő férfiak általában nem tudtak mit kezdeni feleségük önállóságával, akárhogy próbálták is, önállóvá vált feleségük mellett nem lettek ismét a család fejei. Ugyanakkor a háborús vereség érzete súlyosan bántotta férfias önérzetüket. Emellett gyermekeikkel sem tudtak bensőséges kapcsolatot kialakítani, és jobb híján a hadseregben tanult módszerekkel próbálták fegyelmezni őket. A háború végén sokszor

a gyermekeket küldték lopni és fosztogatni, akik általában enyhébb büntetésben részesültek, ha egyáltalán elkapták őket a zűrzavarban.

A könyv ismerteti Beate Uhse történetét, aki háborús vadászpilótából lett a német szexipar máig híres elindítója: kezdetben nőknek osztogatott postán elküldött füzetekben tippeket, miként hozzák rendbe szexuális életüket. Voltak azonban házasságok, amelyeket már nem lehetett megmenteni. A háború utáni években a válások száma jelentősen megnőtt, ahol viszont a felek nem tudtak elválni (különösen a nők kezdeményeztek volna), ott a gyermekekben maradandó élményt (sérülést) hagyott a családi ott-hon ridegsége.

Jähner viszonylag sokat ír a romeltakarításról, és különösen foglalkoztatja a nők ebben játszott szerepe. A *Trümmelfrauk* alakja Németországban a háború után ikonikussá vált, mivel férfiak híján sok esetben a nőkkel takarították el a romokat. Az 1945 tavaszán és nyarán készült fotókon gyakran láthatók ezek az asszonyok, amint láncban állva kézről kézre adják a törmelékkal teli vödöröket (sokszor a legszebb ruhájukban, hiszen általában ezt féltették, így csak ez élte túl a háborús éveket). Jähner korabeli leírások alapján azonban rámutat arra, hogy a *Trümmelfrau* mítosza csak részben igaz: a képeket sokszor a fotósok állították be készítés előtt. A romeltakarítás nehéz feladatát végző nők ugyanakkor igen kevés pénzt kaptak a munkájukért.

A szerző hosszan elemzi a különböző romeltakarítási stratégiákat: Magdeburgban például a lakosokat

kötelezően fizetés nélkül hívták be, cserébe ingyen vihettek haza maltert. Berlinben kezdetben egy tányér leves ígéretével hívták dolgozni az önkénteseket, később pedig a szövetségesek által elengedett német hadifoglyokat és a náci párt egykori tagjait fogták be a romeltakarítási munkálatokba. Munkájukat a szovjetek által hazaküldött Walter Ulbricht vezette kommunista csoport ellenőrizte. A feladat elvégzését a háború végén kialakuló hatalmi vákuum is nehezítette. Egyrészt a nácik alatt működő rendőrök és hivatalnokok igyekeztek visszavonulni, akik pedig nem így tettek, nem tudták, van-e még joguk bármiben is intézkedni a szövetségesek bejövetele után. Mindezt még az is tetézte, hogy a győztesek gyakran tapasztalatlan embereket neveztek ki polgármesternek, akik nem is maradtak sokáig hivatalban.

Jähner hosszan és árnyaltan, több szempont alapján elemzi a megszállók és a megszálltak viszonyát. A magyar olvasónak eszébe juthat, hogy a németek és a magyarok tapasztalatai a megszálló szovjet csapatokkal nagyon hasonlóak voltak, a Vörös Hadsereg katonái Németországban is számtalan atrocitást követtek el a civil lakosság kárára, különösen megrázók a számtalan nemi erőszakról fennmaradt beszámolók. Amíg a szövetséges csapatok visszaéléseiről Nyugat-Németországban később, a sokk elmúltával szabadon lehetett beszélni, addig Kelet-Németországban a „baráti” szovjet katonák kegyetlenkedéseiről egyáltalán nem lehetett, így az áldozatul esett nőknek azon kívül, hogy a házastársuk sokszor elhidegült tőlük, gyakran az

elhallgattatás büntetésével is szembe kellett nézniük.

A szovjeteknél a lakosság sokkal pozitívabban fogadta az amerikaiakat, akik bár parancsba kapták, hogy nem érintkezhetnek a német lakossággal, sokszor mégis megtették. A megszálló amerikaiak mentalitásában sok német talált fogódzót a poroszos, a nácik által is elvárt fegyelem feloldásához. Az akut férfihiánnyal küzdő Németországban a nők körében különösen népszerűek voltak az amerikai katonák, és bár az ilyen kapcsolatokat a német közvélemény nem mindig nézte jó szemmel (különösen, ha a katona színes bőrvolt), idővel enyhült a szigor, és már az első években születtek házasságok is az ilyen viszonyokból.

Komoly feladatot jelentett a szövetségesek számára a sok hadifogoly és a háború alatt koncentrációs táborba került emberek hazajuttatásának vagy elszállásolásának megoldása. A helyzetet tovább nehezítette, hogy ebben az időben Közép- és Kelet-Európából számos németet üldöztek el és telepítettek ki Németország területére, akiknek az elhelyezését szintén meg kellett oldani. A migrációs hullám legkülönösebb csoportjába azok a zsidók tartoztak, akik a lengyelországi pogromok elől menekültek arra a német földre, ahol alig egy évvel korábban még gázkamrákban meg akarták őket semmisíteni. A szövetségesek a németek egykori hadifoglyait és a zsidókat gyakran továbbra is a korábbi táborokban tartották, mert nem tudták őket máshol elhelyezni. Ez azonban humanitárius katasztrófával fenyegetett, így az amerikaiak a Harrison-jelentés nyomán próbáltak javítani a helyzeten, például

úgy, hogy a barakokban a zsidókat elválasztották a kelet-európaiaktól.²

A katonai megszállás mellett a szövetségesek és a szovjetek egyaránt megakarták változtatni a németek mentalitását. Ehhez többek között újságokat alapítottak, filmeket fizettek, építészket bíztak meg, mindemellett a CIA német festők szponzorálásán keresztül még az absztrakt művészet népszerűsítésébe is belefogott. A művészeti kiállításokon próbálták a nácikétól egészen eltérő stílust elfogadtatni a németekkel, ami a festményekben kevésbé sikerült ugyan, de az otthonokban elterjedt az absztrakt formákat ábrázoló tapéták és a vese alakú asztalok révén.

Jähnert a német gazdaság talpraállításának kérdése szintén élénken foglalkoztatja. A szerző a szociális piacgazdaság későbbi nyugatnémet sikerét több tényezőre vezeti vissza. Ilyen például a valutareform, amely hatékonyabban kihasználhatóvá tette a Marshall-tervet, a kompenzációs törvények bevezetése, amely erősítette a szolidaritást, és a feketepiac korábbi megléte is, amely a szerző szerint a jegyrendszer mellett kiegészítette a német gazdaságot, így a németek egyszerre szoktak hozzá a kapitalista piaci viszonyokhoz

² Earl G. Harrison 1945 márciusától az Egyesült Államokat képviselte a Kormányközi Menekültügyi Bizottságban (Intergovernmental Commission on Refugees). Jelentésében, amelyet 1945 augusztusára készített el, részletesen bemutatta a holokauszt-túlélő zsidók helyzetét az ideiglenesen felállított táborokban. A teljes jelentés elérhető a Dwight D. Eisenhower Elnöki Könyvtár és Múzeum honlapján: <https://www.eisenhowerlibrary.gov/sites/default/files/research/online-documents/holocaust/report-harrison.pdf> – utolsó letöltés: 2022. március 13.

és az állami gondoskodáshoz. Jähner felvetése figyelemre méltó, bár nem fejt ki teljesen ezt a párhuzamosságot.

Szintén a gazdasági és a társadalmi kérdések összefonódásáról olvashatunk a Wolfsburg történetét bemutató részfejezetben. A Volkswagen gyárnak otthont adó város lakossága a németek számára sokkoló módon 1948-ban, két egymást követő alkalommal is szélsőjobboldali pártokra szavazott az alsó-szászországi választásokon. Jähner szépen felépítve mutatja be Wolfsburg kialakulását, a világháború alatt ott működő kényszermunkatábort, és a háború után a városba áramló férfiak kilátástalan szociális helyzetét. Az újrarendülő gyárba ugyanis sok hazájából elűzött német és egykori hadifogoly került, miközben nem alakítottak ki számukra szociális védőrendszert, a városban gyenge volt az egyházi befolyás, a közoktatás kevésbé működött, és nem épültek olyan épületek, amelyekben a munkások otthon érezhették volna magukat. Ők azonban büszkék voltak a gyárakra, különösen a szakmunkások, akik technológiai küldetésként élték meg munkájukat. Itt

véleményem szerint kínálkozott volna az összehasonlítás valamelyik keletnémet iparvárossal (például az 1950-ben alapított Eisenhüttenstadtal), ez azonban elmaradt.

Összességében Jähner műve sok szempontból és izgalmasan mutatja be a II. világháború utáni tíz évben a németek életét, leszámol azzal a toposszal, hogy a háború utáni Németország(ok) rideg és komor elzárkózásba menekült(ek) volna az élet elől. Képes a háború utáni német társadalomnak a kollektív és az egyéni szintjeit is bemutatni, és foglalkozik az ezeket érintő legfontosabb kérdésekkel. A bemutatott eseményeket és személyeket megértően kezeli, anélkül azonban, hogy felmentené a szereplőket a morális felelősség alól. A szerző sokféle forrást használ érveinek alátámasztására. Reméljük, az ilyen minőségű nemzetközi munkák hatására Magyarországon is fellendül a koalíciós évek társadalom- és kultúrtörténeti szempontú tanulmányozása, és esetleg a könyv magyarra fordíttatásának lehetősége is felkelti a kiadók figyelmét.

Németh Patrik

SZERZŐINK

Bagdi Róbert történész

(Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar Vidékfejlesztés, Regionális
Gazdaságtan és Turizmusmenedzsment Intézet)
bagdi.robort@econ.unideb.hu

Glässer Norbert néprajzkutató

(Szegedi Tudományegyetem BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék)
norbertglaesser@hung.u-szeged.hu

Hlbocsányi Norbert levéltáros

(Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét)
lobonor@gmail.com

László Andor tanár, történész, PhD-hallgató

(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
laszlo.andor1@gmail.com

Miller, Michael L. történész

(Central European University Department of History
Nationalism Studies Program)
millerm@ceu.edu

Mislovics Erzsébet történész

(Szegedi Tudományegyetem BTK Történeti Segédtudományok Tanszék)
mislovicse@yahoo.com

Nagy Ágoston irodalomtörténész

(Nemzeti Közszerológiai Egyetem Eötvös József Kutatóközpont)
nagy.agoston@uni-nke.hu

Németh Patrik tanár, történész, PhD-hallgató

(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
Patrik8813@gmail.com

Ordasi Ágnes történész, levéltáros
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)
wolfsrain17@gmail.com

Prepuk Anikó történész
(Debreceni Egyetem BTK Egyetemes Történelmi Tanszék)
prepuk.aniko@arts.unideb.hu

Szakál Gyula levéltáros
(Győr Megyei Jogú Város Levéltára)
gyulaszakal@gmail.com

Tamás Máté történész
(Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet)
tamas.mate@tk.hu

Tátrai Viktor történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténelmi Doktori Program)
tatraiv@gmail.com

Turbucz Péter történész, levéltáros
(Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára)
peterturbucz88@gmail.com

Zima András történész
(Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem)
zimaa@or-zse.hu

CONTENTS

JEWISH ASCENSION OR JEWISH EXPANSION?

Anikó Prepuk	Jewish Middle Class and the “Jewish Question” in Nineteenth-Century Hungary	5
Ágoston Nagy – Máté Tamás	“Brüder Heinrich und Bernhard Lackenbacher von Salamon”: Conversion, Ennoblement, and the Perceptions of a Social Group in the Early Nineteenth- Century Kingdom of Hungary	42
Erzsébet Mislovics	Social Mobility and Attachment to the Jewish Community: Adolf Munk and his Family	71
Norbert Glässer – András Zima	From the “Israelite Parity” to Inter-Denominational Relations in Late Nineteenth-Century Óbecse: The Role of Locality in a Modernizing District’s Elite	95
Róbert Bagdi – Norbert Hlbocsányi	The Economic Interests of the Kohner Family	119
Michael L. Miller	“He Became Hungarian in Body and Soul”: Moritz Jellinek (1824–1883) and the Modernization of the Hungarian Economy	145
Péter Turbucz	Identity, Self-Representation, Scholarship: The Careers of Bernát Alexander and Henrik Marczali in Light of Their Works in <i>Budapesti Hirlap</i>	167

BOOKS

The Failure of Assimilation – the Success of Antisemitism? Janet Kerekes: Álarcosbál a Fehér Keresztben. A zsidó asszimiláció. – Viktor Tátrai	198
Family History – Historical Memory R. Balás Emőke: A jobb kéznek mindig szabadnak kell lennie kézfogásra. Sümegi Vilmos 7 élete. – Ágnes Ordasi	208
Mályusz Elemér: Visszaemlékezések. – Andor László	214
Honvári János (szerk.): Iparváros. Győr iparának története a kezdetektől napjainkig. – Gyula Szakál	221
Harald Jähner: Aftermath. Life in the Fallout of the Third Reich, 1945–1955. – Patrik Németh	227
Authors	232
Contents	234
Abstracts	236

ABSTRACTS

Róbert Bagdi – Norbert Hlbocsányi: The Economic Interests of the Kohner Family

In the first issue of *Pénzvilág* in 1911, Baron Dr Adolf Kohner (1866–1937) was described as a leading figure of the economic elite in Pest. As the most successful member of a family of merchants, which by then had already spanned four generations, he inherited part of the family's economic interests. The Kohners began trading in Csongrád County in the 1830s. However, its members soon moved to Pest, where they started trading in produce as well as in down and feather in 1840. The next generation founded the Adolf Kohner's Sons, a firm trading in produce and valuable goods. In 1881, the Kohner and Hatvany-Deutsch families bought the Nagysurány sugar factory jointly, which indicates the expansion of their commercial networks. The decades that followed were a time of growing economic interests, acquisitions, and commercial relations. Adolf Kohner's membership in the 'multiposition elite' is attested to by his many positions held in economy, society and culture, as well as by his baronial title which he obtained in 1912. He founded a total of 34 companies, was a shareholder in 63 companies, and owned 3 public limited companies. Between 1894 and 1918, he was involved as founder or director in at least 42 companies, with a strong presence in the textile, chemical, milling and leather industries. The aim of this study is to systematize these disparate economic interests and analyze their intricate web of interrelationships.

Norbert Glässer – András Zima: From the "Israelite Parity" to Inter-Denominational Relations in Late Nineteenth-Century Óbecse: The Role of Locality in a Modernizing District's Elite

The local emancipation processes of rural Jewry were nuanced by local networks, local interests, and by shifting denominational and nationality ratios. Viewed from below, the creative power of locality – in the sense defined by Arjun Appadurai – to organize local structures can be illustrated by the organization of the local elite in Óbecse (Bács-Bodrog County) on the Central Tisza River after the Austro-Hungarian Compromise of 1867. The royal district of Bács in Tiszáninnen, as a modern rural district structure built on the ruins of the erstwhile Estates system, was attracting new settlers to Óbecse. The local effects of the new state structure were advantageous for a number of new professions in the administration. Instead of landing at the municipality through their denomina-

tion, the newcomers, whether lawyers, printers or industrialists, arrived via their trans-denominational network of personal connections in education or business. Local inter-denominational connections were no longer defined by rigid patterns either. New phenomena such as philanthropy, patronage, the liberal concept of confessionality, and local patriotism became a driving force for action, transcending the formerly narrow denominational boundaries. These modern phenomena were not sharply divorced from the remnants of the Estate system. Subordinating the local question of parity to modern national aspirations, for example, it was extended to the Jewry, so that their involvement would tip the balance of Greek-Catholic (Serb) and Catholic (Hungarian and Hungarianised German) in favour of the Hungarian nation. The study examines individual career paths, community strategies behind concrete decisions, and the transforming social frameworks of the Age of Dualism (1867–1918), also providing a brief look into adapting individual strategies after the transfer of sovereignty. Through philanthropy and patronage, some of the local life trajectories under scrutiny had implications on a national level. By demonstrating the organizing power of the locality, the bottom-up perspective of the study nuances grand social patterns.

Michel L. Miller: “He Became Hungarian in Body and Soul”: Moritz Jellinek (1824–1883) and the Modernization of the Hungarian Economy

Moritz Jellinek (1824–1883) was the younger brother of Adolf, a celebrated Viennese rabbi and scholar, and Hermann, a journalist and revolutionary executed in 1848. Born in Moravia, he moved to Pest in 1850, and became involved in almost all the institutions central to the modernization of the Hungarian economy. He was, among others, a founding member of the Pester Lloyd Society, of the First Hungarian Insurance Company, a member of the National Hungarian Economic Association, and a founder of the Grain Exchange in Pest, later incorporated into the Commodity and Stock Exchange. He was a board member of the Pest Academy of Commerce, and he published regularly on matters of political economy. In collaboration with Sándor Károlyi (1831–1906) and Ernő Hollán (1824–1900), Moritz’s crowning achievement was the founding of the first (horse-drawn) Tramway Company, the forerunner of Budapest’s public transport system. Moritz Jellinek’s achievements are all the more remarkable considering that they took place before the emancipation of Hungarian Jewry in 1867. Jellinek was aware of the context of his own achievements – as well as the passions they could ignite. In the 1860s, he penned apologetic essays, which presented the economic activities of Hungarian Jewry as the fulfillment of their patriotic duty vis-à-vis the Hungarian state. Jellinek understood the

symbolic importance of learning the Hungarian language and identifying with the Hungarian nation. “He was not born in this land,” observed the *Vasárnapi Ujság*, “but his heart and tongue were fully magyarized and he reared his four sons in the Magyar spirit”. In the 1850s, 1860s and 1870s, Hungary offered Jellinek a hospitable political environment that not only valued the entrepreneurial skills he had brought with him from Moravia, but also viewed his financial and commercial activities as an integral part of the nation-building process.

Erzsébet Mislovics: Social Mobility and Attachment to the Jewish Community: Adolf Munk and his Family

Through the biographies of Adolf Munk (1830–1907), his ancestors and descendants, the study presents the Hungarian Jewry’s opportunity of social, economic and cultural ascendance between the eighteenth and twentieth centuries. The arch of this upward mobility is not linear from one generation to the next. During this period, members of Jewish society had to face the expectations of the Hungarian society, the challenges facing the Jewish society, and the transformation of the relationship between the individual and the community. The case study of Adolf Munk’s family obeys these social phenomena, and at the same time contradicts them. Although his grandparents settled in the traditionalist haven of Oberland, his maternal grandparents were bearers of modernization. Throughout his life, Adolf Munk fought constantly to uphold and preserve traditional values in an almost unchanged form, while at the same time taking an active part in transforming them. In this way, unlike his fellow conservatives who opposed any change, he joined the ranks of the Maskilim. While his intellectual legacy placed his sons among the defenders of orthodox values, they continued it in different ways. Bernát Munkácsi (1860–1937) turned to Hungarian society and culture, and even engaged in shaping the latter himself. Gábor Munk’s (1865–1955) family ties, on the other hand, led him to become a supporter of Zionism. Despite the variety of individual choices, the family’s attachment to the Jewish community remained a determining force in their lives.

Anikó Prebuk: Jewish Middle Class and the “Jewish Question” in Nineteenth-Century Hungary

Based on theories of organic historical development and pressing for the merging of social classes, the nineteenth-century liberal aristocracy considered the Hungarian middle class to be the driving force of national integration, with the landowning nobility, the *honorácior* (educated commoners in positions usually

preserved for the aristocracy), and the upper echelons of the urban bourgeoisie being its primary constituent elements. It was not until the emancipation of the Jews that the question of integrating Jewish merchants, financiers and intellectuals into the emerging middle class was formulated in a meaningful way. The study examines how the role of the Jews in society was perceived by those who were engaged on the matter of forging a Hungarian middle class. Following an overview of the contemporaneous concepts that mentioned the Jewry, the author addresses the reasons for the absence of any narratives that would take into consideration and positively appreciate their role in the Hungarian middle class. Even though the emergence and remarkable Hungarianization of the Jewish bourgeoisie and middle classes were increasingly discernible by the 1880s, the existence of the Jewish bourgeoisie began to be solely interpreted as a “Jewish question.” The scope of the paper extends to the turn of the twentieth century, the time of escalating neo-conservative tendencies embracing anti-Semitism, which played a decisive role in the negative perception of the role of the Jews in society. The analysis also looks at the responses of the progressive-neolog intellectuals of the Hungarianizing Jewish middle classes, and how they shaped the ideology that was to provide guidance to integrating Jewish groups.

Máté Tamás – Ágoston Nagy: “Brüder Heinrich und Bernhard Lackenbacher von Salamon”: Conversion, Ennoblement, and the Perceptions of a Social Group in the Early Nineteenth-Century Kingdom of Hungary

In 1824, two brothers, Heinrich and Bernhard Lackenbacher, received from King Francis I Hungarian nobility and land donation, as well as the *praedicatorum* (usually the place name of landed property donated by a monarch) “of Solomon”. The brothers, who continued their father’s business, were grain wholesalers of Jewish origin, who had converted to Catholicism some years before their ennoblement. The present study examines two problems concerning their ennoblement. First, it examines in detail how they earned their title and land in order to assess both the bureaucratic process and expense of ennoblement and its value for the brothers in the “society of the Estates system”. Doing this, the paper also explores the meanings of the *praedicatorum* and the coat of arms, as both apparently represented the personal taste and aspirations of the brothers. Second, the study analyzes contemporary attitudes towards the new ennoblements and land donations at the time. These were articulated by two members of the wealthy landowning nobility, Sándor Kisfaludy (1772–1844), a popular writer and poet from Zala County, and István Borsiczky (1783–1850), the representative of Trencsén County at the Diet of 1832–36. They both perceived and presented the Lackenbachers as members of a wider social group, seen as “other” or “alien” within the Hungarian nobility

despite their title and land, and discussed this new type of ennoblement as a tendency. The statistical analysis of ennoblements in this era, however, does not verify these perceptions. Constructing an image of otherness within the nobility calls the attention to the discrepancies between legal status and social prestige in the society of the late Estates system in Hungary and exposes the possibilities and limits of crossing the boundaries between the estates.

Péter Turbucz: Identity, Self-Representation, Scholarship: The Careers of Bernát Alexander and Henrik Marczali in Light of Their Works in *Budapesti Hirlap*

Examining the rise of neolog Jewish intellectuals of the post-1867 period, Bernát Alexander (1850–1927) and Henrik Marczali (1856–1940) are typically assessed on the basis of their role in scholarship and university life, as well as their academic achievements and status. They are among the few dozen Jewish intellectuals who have been internationally recognized as representatives of modern secularized scientific thought: living examples of the success of assimilation. They also belonged to the same generation, sharing not only the same erudition acquired at foreign universities, but also jobs, similar career paths, as well as religious beliefs and identity. Based on all these, posterity's judgment of progress, successes, and failures, both theirs and their generation's, has become almost like *topoi*. In contrast, the present study examines the careers of Alexander and Marczali in the light of their work as journalists at *Budapesti Hirlap*. The study examines how the two scholars' decades-long friendship with editor-in-chief Jenő Rákosi (1842–1929) and their journalistic work at the paper influenced their Hungarian–Jewish identity, self-representation, and academic work. We can also gain insights into their thinking about current affairs, and social and cultural initiatives. Analyzing their views in more detail than previous biographical studies reveals how their press publications related to their academic work, and whether they helped to promote the social acceptance of Jews in general. The study also sheds light on how the editorial staff of the *Budapesti Hirlap* helped Alexander and Marczali shape their own careers, and to what extent their nationalistic understanding of their role was embraced by a paper that was seen as one of the most important media of the Austro-Hungarian Monarchy's agenda of Hungarianization.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őr-zünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetekben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójel és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek fel tüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uő” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lágjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, ’valamitől valamedig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelzéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 11. kötet

Fejős Zoltán
„KAPER KÓNTRI”
 Magyar rézbányászok Amerikában

„A múlt év előtt alig, alig lehetett valamit hallani a michigani rézvidékről. Nem beszélt arról senki. Ha valaki tudott is valamit felőle, nem igen tudott egyebet arról, hogy rézvidék a Superior tóba benyúló tágas félsziget, hogy rézben gazdag vidék, hogy dolgozik ott pár ezer bányász, máskülönbem majdnem ott van, ahova a madár se jár. Aki pedig nagyon sokat tudott felőle, tudta azt is, hogy a bányászok közt sok a magyar, hogy a bányászokkal elég emberségesen bánnak, hogy van ott elég iskola, templom, kórház s miegymás, hogy a munkások elég jól keresnek, ha nehezen is dolgoznak, hogy nem drága a megélhetés, hogy becsületesen felépített lakásokban laknak, hogy majdnem mindenki megelégedett. Szóval volt rá elég ok, hogy ne igen beszéljenek e világon a michigani rézvidékről. Egyszer azután, majdnem váratlanul hozta a hírt a távíró, hogy a rézvidéken, ott isten háta mögött, lehetetlen indián nevű helyek, falvak között kiütött a sztrájk, 15–20 ezer rézbányász vágta oda egyetlen egy intésre a kalapácsot, kézi lámpást. Megszűnt a munka.”

Szabadság, 1914. január 16.

A 287 oldalas kötet bolti ára 3600 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2700 Ft.)

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület



MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

K. Horváth Zsolt

MÉREI FERENC

I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945

II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986

Mérei Ferenc (1909–1986) a magyar pszichológia és pedagógia nagy hatású alakja, csaknem végigélte a 20. századot. A tanítványok, barátok és tisztelők által szerkesztett emlékkönyvek után ez a biográfia először vállalkozik Mérei gazdag életművének és élet-történetének kritikai feldolgozására. Műfaját tekintve olyan társadalmi életrajznak határozhatjuk meg, mely nem pusztán egyetlen személy életére összpontosít, hanem feltárja azokat a kontextusokat is, melyek az individuumot befolyásolják, korlátozzák vagy éppen ösztönzik. Mérei pályáját tehát nem lineáris, individuális fejlődéstörténetként, hanem – az ő társadalomlélektani elképzeléseihez híven – társas és intézményesített kontextusoktól elválaszthatatlanul egyén dinamikus történeteként fogta fel a könyv. Ez annyit tesz, hogy az individuum nem színpalként, kulisszaként jár-kei a különböző történelmi és szociológiai színterek előtt, hanem az egyén és a kontextus között kölcsönösen formatív viszony áll fenn. Ez a dinamikus viszony azt is lehetővé teszi, hogy se a személyiséget, se a kontextusokat, se az őket leíró nyelvet ne történelmi invariánsnak tekintsük, hanem rámutassunk a közöttük lévő, folyamatosan változó összefüggésekre.

Mérei Ferenc gazdag életet élt, így élettörténete rekonstrukciójakor számtalan, első látásra különmemű kontextust kellett egymás mellé rendeznünk. Éppannyira élt tudós életet, mint amennyire – igaz, csak rövid ideig – szakpolitikust, éppannyira volt a nyilvánosság előtt rendszeresen megjelenő, komoly műveltséggel bíró értelmiségi, mint amennyire gondosan titkolta a Törzs nevű baráti társaságának „halálosan” komolyan vett rituáléit. A társadalmi életrajz műfaja azért is tűnik kecsesgetőnek, mert a társadalom mint totalitás olykor elrejt, elfedi vagy egyenesen elnyeli az egyént. A túlzottan én-központú életrajzi megközelítésekhez képest ez a biográfia szándékosan felfüggeszti a szelf és a környezet stabil határait, eljárását tekintve pedig a Mérei által is nagy tisztelettel övezett Kurt Lewin mezőelméletéhez és dinamikus személyiségelméletéhez közelít.

A 1034 oldalas kötet bolti ára 7800 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon 20% kedvezménnyel (6200 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténelmi Egyesület



B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

Főszerkesztő: Wessely Anna
 Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)
 A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály
 Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, [Kálmán C. György], Klaniczay Gábor, Lakner Judit,
 Madarász Aladár, Maltényi László, Pajkossy Gábor

33. évfolyam 2. szám	2021. ősz - tél
BÚCSÚ	
Veres András:	Búcsú Kálmán C. Györgytől (1954–2021) 107
Madarász Aladár:	Kornai János halálára 108
BÍRÁLAT	
Gyórfy Dóra: Az értelmiség felelőssége	Kornai János: Töprengések 109
Szűcs Zoltán Gábor: Két tézissel több a kelleténél	Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila: Az Orbán-rezsim A plebisziter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata 116
B. Kiss Máttyás – Tóth Kelemen: Hálózatok és hierarchiák	Niall Ferguson: A tér és a torony Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hatalomért 124
Rényi Ágnes: Paris, Budapest	Karády Viktor: A társadalomtudományokról Válogatott történeti szociológiai írások I. 131
B. Nagy Anikó: A nagy bűnbarlang	Árvai Mária – Véri Dániel: A nagy könyvlopás Francia könyvkiállítás a vasfüggöny mögött 137
Zuh Deodáth: Kinek a kortársa Fülep Lajos?	Márfai Molnár László: A konkrét jelentés poétikája Fülep Lajos művészetfilozófiája 143
PROBLÉMA	
Arató András	Autoriter zárványok és a bénultság megtörésének mechanizmusai 148
Sümei István	A „legitimitás” labirintusában – Szabó Miklós a legitimitásról 159
Kalmár Miklós	Viták a budavári palota sorsáról (1945 – 1948) 168
Semjén András	Majdnem olyan, mintha 181
TISZTELETKÖR	
A reneszánsz reneszánsza Beszélgetések a reneszánszkutatásról és Klaniczay Tiborról Szerk. Ács Pál, Székely Júlia	
Pálffy Géza	A Klaniczay-jelenségről és -örökségről egy különleges interjúkötet kapcsán 194
Kiss Farkas Gábor	Reneszánszkutatás és manierista kutatás 201

Megjelent a Replika 123



Osztályátlag

Tillmann Ármin: Identitáspolitika: kulcsfogalom a rendszerkritika kiélezéséért vagy annak kiiktatásáért?

Básthy Ágnes: „Fehérek” és „Feketék”

Kelet-európai diszkurzív stratégiák a gyarmatosítás örökségéről és a rasszról

Feró Dalma: Az elismerés posztpolitikája a hegemoniaküzdelmek szolgálatában

Az újbaloldali mozgalmaktól a liberális hegemonia felemelkedéséig és válságáig

Francis Fukuyama: Az identitáspolitika ellen

Az új tribalizmus és a demokrácia válsága

Adrienne Rich: Kötelező heteroszexualitás és leszbikus létezés

András Csaba: Szegény alt-rightos gyermekeink

Engedelmeskedés

Sümegei István: Az engedelmeskedés elmélete

Javítatlan kiadás

Ali R. Chaudhary: Fesd fehérre!

A reklámpiar szegregációs logikája és az elektromos gitár

Társadalmi mobilitás és életkörülmények

Harcza István: Az intergenerációs mobilitás és az életkörülmények közötti kapcsolat

Kételyek a párhuzamos megközelítés tükrében

Recenziók

Csathó Ábel: Fehérek közt egy amerikait

Bayer József: Helyi gondoktól a globális perspektíváig

Elérhető az Írók Boltjában,
megrendelhető a www.replika.hu oldalon.

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
 80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
 81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
 82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
 83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
 84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
 85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
 86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)